ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

შრომები

XX

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

შრომები

XX

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

Institute of Georgian History

Proceedings

XX

თბილისი
Tbilisi
2024

უაკ(UDC)94(479.22)
ს–323

რედაქტორები:
თედო დუნდუა
ალექსანდრე ბოშიშვილი

სარედაქციო კოლეგია:
აპოლონ თაბუაშვილი
ქეთევან გოჩიტაშვილი
ლერი თავაძე
აკაკი ჩიქობავა
ემილ ავდალიანი
ეკა კვირკველია (გერმანია)
ნათია ფიფია
ჰიროტაკე მაედა (იაპონია)
ფარჰად ჯაბაროვი (აზერბაიჯანი)
მიხაილ ჩორეფი (რუსეთი)
ალირეზა სოლეიმანზადე (ირანი)
გუნტის ზემიტისი (ლატვია)
რიმვიდას პეტრაუსკასი (ლიეტუვა)
ანჯეი პუქშტო (ლიეტუვა)
ალექსანდერ ბურშე (პოლონეთი)
იულიან მოგა (რუმინეთი)
მირჩა პადურარუ (რუმინეთი)
იაროსლავ პილიპჩუკი (უკრაინა)
პოლ კრეგო (აშშ)
მირჩა-კრისტიან გენგა (რუმინეთი)

Editors:
Tedo Dundua
Aleksandre Boshishvili

Editorial Board:
Apolon Tabuashvili
Ketevan Gochitashvili
Leri Tavadze
Akaki Chikobava
Emil Avdaliani
Eka Kvirkvelia (Germany)
Natia Phiphia
Hirotake Maeda (Japan)
Farhad Jabbarov (Azerbaijan)
Mikhail Choref (Russia)
Alireza Soleymanzadeh (Iran)
Guntis Zemītis (Latvia)
Rimvydas Petrauskas (Lithuania)
Andžej Pukšto (Lithuania)
Aleksander Bursche (Poland)
Iulian Moga (Romania)
Mircea Păduraru (Romania)
Yaroslav Pylypchuk (Ukraine)
Paul Crego (USA)
Mircea-Cristian Ghenghea (Romania)

http://geohistory.humanities.tsu.ge ; e-mail – geohistory@tsu.ge

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები შესულია ERIH PLUS-ში (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences).

This journal was approved on 23.10.2024 according to ERIH PLUS criteria for inclusion.

შემდგენლები: თ. დუნდუა, ა. ბოშიშვილი
ავტორთა სტილი დაცულია

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2024

ISSN 1987–9970

შინაარსი
CONTENTS

Natia Phiphia, Omar Dzadzamia
Comfort Food in Ancient Colchis 9

მარიკა მშვილდაძე
მზის კულტის გავრცელების საკითხისათვის გვიან ანტიკური პერიოდის იბერია-კოლხეთში 17

Marika Mshvildadze
Towards the Issue of the Spread of the Sun Cult in Iberia and Colchis in Late Antiquity (Summary) 31

ნესტან სულავა
„შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობის შესახებ უძველეს კულტურულ სივრცესა და ძველ ქართულ მწერლობაში 33

Nestan Sulava
About the Symbolic Meaning of "Seven" in the Ancient Cultural Space and Ancient Georgian Writing (Summary)..... 51

ნინო სილაგაძე
ქუმის წმ. გიორგის ეკლესია 53

Nino Silagadze
St. George's Church of Qumi (Summary) 65

მამუკა წურწუმია
რიშელიე, ლა-როშელი... დაქართული სახელმწიფო დროშა 67

Mamuka Tsurtsumia
Richelieu, La Rochelle... and the Georgian State Flag (Summary) 80

აკაკი ჩიქობავა
გლეხი ქართულ საისტორიო საბუთებსა და სამართლის ძეგლებში (პირველადი დაკვირვების შედეგები) 82

Akaki Chikobava
Peasants in Georgian Historical and Legal Documents (The Results of the Initial Observation) (Summary) 91

ემილ ავდალიანი
ქართული სამეფოების საგარეო ვაჭრობა და ქართველი ვაჭრები XV-XVIII საუკუნეებში 93

Emil Avdaliani
Georgian Merchants and Commercial Ties of the Georgian Kingdoms in XV-XVIII Centuries (Summary) 122

აპოლონ თაბუაშვილი
ერეკლე II-ისა და გარსევან ჭავჭავაძის საიდუმლო მიმოწერის შესახებ 124

Apolon Tabuashvili
About Secret Correspondence Between Erekle II And Garsevan Chavchavadze (Summary) 133

ხვთისო მამისიმედიშვილი
საგმირო-საისტორიო სიმღერა „ხევსურები გორის ბრძოლაში“ 136

Khvtiso Mamisimedishvili
Heroic-Historical Song “Khevsurians in the Battle of Gori” (Summary) 148

მაია შაორშაძე
XVIII საუკუნის სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი 150

Maia Shaorshadze
Chronological Sequence of Samtavisi Bishops in 18th Century (Summary) ... 173

ზაზა აბაშიძე, ვლადიმერ კეკელია
რამდენიმე დოკუმენტი იოანე ბატონიშვილის კოლექციიდან 175

Zaza Abashidze, Vladimer Kekeklia
Several Documents from the Collection of Prince Ioane Bagrationi (Summary) 180

ალექსანდრე ბოშიშვილი
„უზაფხულო წელიწადი“ ევროპაში – გერმანიიდან კავკასიაში ხალხის გადმოსახლების ერთ-ერთი მიზეზი 182

Aleksandre Boshishvili
“Year without a Summer“ – One of the Probable Reasons for the Emigration of People from Germany to the Caucasus (Summary) 190

გიორგი სოსიაშვილი
გენერალ-ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილის ჩანაწერები სვანეთის 1875-1876 წლების აჯანყების შესახებ 193

Giorgi Sosiashvili
Notes of Lieutenant-General Ilia Makarashvili About the 1875-1876 Svaneti Uprising (Summary) 212

ნათია მირიანაშვილი, არჩილ კოხრეიძე
ლორეს ნეიტრალური ზონა 214

Natia Mirianashvili, Archil Kokhreidze
Lore Neutral Zone (Summary) 229

დიმიტრი შველიძე
სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის საბჭოთა რუსული ეპილოგი – „თვითლიკვიდაცია“ (1921-1923) 232

Dimitri Shvelidze
Soviet Russian Epilogue of the Socialist-Federalist Party – “Self-Liquidation” (1921-1923) (Summary) 255

თენგიზ სიმაშვილი
საბჭოთა რეპრესიები თელავის და სიღნაღის მაზრების სოფლებში 1924 წლის სექტემბერში (საარქივო მასალების მიხედვით) 258

Tengiz Simashvili
Soviet Repressions in the Villages of Telavi and Signagi Districts in September 1924 (Based on Archival Materials) (Summary) 290

მიხეილ ბახტაძე
საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის მიმართვა ევროპელი კოლეგებისადმი 1926 წელს 293

Mikheil Bakhtadze
Address of Social-Democratic Party of Georgia to its European Colleagues in 1926 (Summary) 305

Георгий Рамазашвили
Эксгумационные работы при сносе Всехсвятского кладбища на Северо-Западе Москвы осенью 1981 года (методический, научный и этический аспекты) и предпосылки уничтожения не исследованного археологического памятника 309

Georgiy Ramazashvili
Exhumation Process During the Demolition of the Parish Cemetery of the All Saints Church in the North-West Part of Moscow in the Autumn of 1981 (Methodical, Scientific and Ethical Aspects) and Preconditions of the Annihilation of this yet non-Studied Archaeological Site (Summary)..... 371

ეკა კვირკველია
ქართული პალიმფსესტების კვლევის ისტორია: წარსული და აწმყო 373

Eka Kvirkvelia
The History of Georgian Palimpsest Research: Past And Present (Summary) 392

გიორგი ქართველიშვილი
„გლობალური ჩინეთი“ და მისი გავლენა საქართველოს 2022-2030 წლების განვითარების სტრატეგიაზე 395

Giorgi Kartvelishvili
“Global China” and Its Impact on the 2022-2030 Development Strategy of Georgia (Summary) 414

საერთაშორისო პრეზენტაცია
International Conferences

Tedo Dundua, Emil Avdaliani
Georgia es una vía de paso cómoda para el petróleo asiático hacia la industria europea 416

Tedo Dundua
Georgia's Fully Convertible Currencies 422

Tedo Dundua, Emil Avdaliani
Euro-Asian Transit and Georgian Finances 425

Николай Джавахишвили
У истоков грузино-литовских межгосударственных взаимоотношений (1494 г.) 431

Sergei Tambi
"Blue-eyed Estonia Welcomes Black-eyed Georgia" (on the Days of Culture of Estonian SSR in Georgian SSR in 1971) 444

Leri Tavadze
Towards New National Identity of Georgia. 453

International Scientific Conference "Georgia and European Integration: Past, Present, Future" December 22, 2023
Report by ***Leri Tavadze*** *(TSU) and* ***Tedo Dundua*** *(TSU)* 459

Congress of the Roman Frontier Studies/Limes Congress XXVI
September 8-14, 2024. Batumi, Georgia.
Report by ***Natia Phiphia*** *(TSU) and* ***Tedo Dundua*** *(TSU)* 461

რეცენზია

მიხეილ ქართველიშვილი
ქართული ისლამმცოდნეობის საინტერესო შენაძენი (ხათუნა ბაინდურაშვილი. ისლამი თბილისში (VIII-XVIII სს.). თბ. 2023) 463

იუბილე

ნიკო ჯავახიშვილი
ნოდარ შოშიაშვილის გახსენება 466

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

Natia Phiphia,
Assistant Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Omar Dzadzamia
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Comfort Food in Ancient Colchis[1]

Comfort food is the one that is considered to be the most delightful for everyday use and also easy to make. Also, it can be defined as the one that is pleasant and acceptable for every type of guest and therefore is a "rescue plan" for the hosts to meet them. In our paper, we will discuss every possible food that was made in ancient Colchis and can be considered as a comfort food.

Graeco-Roman civilization left a long-lasting effect not only in different aspects of culture but also on everyday life. The periphery of this civilization was also very much influenced by them. Dietary peculiarities of Colchis were predominantly influenced by the Greeks; in fact, Greek influence defined dietary preferences in Western Georgia up until the Columbian Exchange. After the Columbian Exchange, ingredients of some comfort food were partially changed, while the form stayed the same.

First of all, we will discuss how do we know about food in Ancient Colchis. We have narrative sources at our disposal – Aristotle (4th c. BC.), Strabo (1st c. BC-1st c AD.) and Xenophon (5th-4th cc. BC.). Aristotle's fragments give us information about geographic characteristic and animals used as food. Strabo and especially, Xenophon, who travelled through historical Colchis and described the region, informs us about comfort food. As for archaeological materials, reports about archaeological excavations of Vani, Pichvnari, Nokalakevi are the most important. These materials were studied by specialists of paleobotanical studies, specifically by E. Kvavadze, M.

[1] The report was given at the 14th Celtic Conference in Classics. Panel 27 "Comfort Food in the Greek and Roman Worlds", July 11-14, 2023, Coimbra (Portugal).

Chichinadze, M. Bokeria, etc. Palynology gives us precise information, while ethnographic materials can fulfill some gaps in reconstructing the history of food. However, a researcher needs to be careful in using them, since stratum after Columbian Exchange should be carefully separated, although in some cases, there is no need of it and we can say that foods used today on a regular basis are preserved in their authentic forms. Palynology is very helpful in claiming their authenticity, since, for example fossilized remains of different vegetables alongside with grinded nuts used to season them assure us that the food was made in the same way as they are today. Finally, as geography determines diet, taking geographic determinants into consideration can give us an additional clue.

First, the empiric level – what do we know?

The climate and natural environment in Colchis created a unique zone with its peculiarities: the long vegetation period, which lasts for 180-200 days in the coastal line of the Black Sea (140-160 days near the mountains), contributed to the diversity of plants grown here and the development of animal husbandry. Plants such as millet, foxtail millet, flax used for oil, etc. became the most common ones. They became dominant for a long time up until the Columbian Exchange. On the other hand, some plants endemic to Caucasus, for example, wheat and barley, could not be produced massively here because of high humidity, which prevented Colchians from using bread as a comfort food. Only one species of wheat – Emmer seems to be used for bread. Also, mild and warm climate made it possible to develop unique species of vine, like Ojaleshi, characteristic only to western Georgia.

Social stratification in Ancient Colchis, which was a protofeudal society,[2] defined a major difference in diet between upper and lower classes. While upper classes living in Vani were major recipients of Greek imported food on a regular basis, especially in the 5th-4th cc. BC., lower classes only adapted the food once introduced by the Greeks and started to produce it locally since geography made it possible to produce it easily.

Wheat, as mentioned above, was rarely produced in Colchis; only inhabitants of one region – historical Colchis, which was located on the coastal line between modern Batumi and Trabzon – used it. Xenophon informs us: “In plundering the strongholds, the Greeks found in the houses ancestral stores, as

[2] T. Dundua, N. Phiphia. Georgia and the Outer World – the “Creation” of Europe and Historical Forms of European Integration. Tbilisi. 2009, pp. 149-171 (in Georg.).

the Mossynoecians described them, of heaped-up loaves, while the new corn was laid away with the straw, the most of it being spelt".[3]

This is considered to be Emmer, which is also mentioned by Columella, who believed that wheat and emmer wheat were the most acceptable crop as a food for humans.[4] He believed that these two species of wheat should be stored and he outlined that wheat can be produced in more dry areas, while emmer wheat can survive the humidity. Pliny also agrees with him and additionally mentions that Emmer wheat can survive harsh winters.[5] Archaeobotanical evidence suggests that wheat was produced rarely in the rest of Colchis, in Western Georgia, as a result it was used only for special occasions and the crop itself represented with species, which have low productivity and long vegetation.[6] Production of wheat was hard even on Samos, as outlined by P. Garnsey because of high humidity.[7] The same applies to western Georgia in classical period.

The bread mentioned by Xenophoncould be made of chestnuts: "And on the upper floors of the houses there were large quantities of flat nuts, without any divisions. Out of these nuts, by boiling them and baking them into loaves, they made the bread that they used most".[8] Xenophon also encountered one interesting fact: "And when the Greeks, as they proceeded, were among the friendly Mossynoecians, they would exhibit to them fattened children of the wealthy inhabitants, who had been nourished on boiled nuts and were soft and white to an extraordinary degree, and pretty nearly equal in length and breadth, with their backs adorned with many colours and their foreparts all tattooed with flower patterns".[9] These tattooed children could be the servants of fertility gods/goddesses. In the north, on the territory of modern western Georgia, specifically in Vani, such comfort food is made mostly of millet. Typically, the ingredients of comfort food are used as a sacrificial food. In Vani, near the altar

[3] Xen. Anab. 5.4.27.
[4] Columella. 2. V-VII.
[5] Plin. NH. 18.19.
[6] M. Bokeria, B. Ammann,N. Kebuladze. Archaeobotanical Evidence from West Georgia (South Caucasus). 2009. Bulletin of the Georgian National Museum. Natural Sciences and Prehistory Section.№1, p. 114.
[7] P. Garnsey. Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis. 1998. Cambridge University Press, p. 13.
[8] Xen. Anab. 5.4.29.
[9] Xen. Anab. 5.4.32.

of a temple, the vessel full of millet was discovered, which is considered to be a sacrifice.[10]

Rye was another plant used to make comfort food in ancient Colchis. Rye seems to have reached Europe via Transcaucasus.[11] The use of rye is attested by ethnographic[12], as well as by archaeobotanical materials.[13] Palynological remains of rye were found on dishes, while ethnography reveals that modern comfort food in Samegrelo - Kvari (boiled pie with cheese), initially was made of rye. Another comfort food made of rye was Chvishtari – baked pie made of rye and cheese. In the beginning of the 20th c. maize was also an ingredient of it[14]. Its predecessor in the classical era could be foxtail millet (*setariaitalica*), which was cultivated in Samegrelo back then.Today it is also made of maize and cheese, but its Megrelian name, Chvishtari indicates that initially it was made of Chvia/Chvavi – rye. Linguistic analysis indicates the connection between the two words. A recipe of a similar food, *"libum,"* was recorded by Cato the Elder; it's the so-called Cato's Cheesecake: "Cheese should be chopped, wheat flour should be added, and also an egg. Then it should be rolled into leaves and baked on low fire".[15] The recipe is almost similar; the only difference is that rye is used instead of wheat, and the reason is obvious: wheat is not massively produced in western Georgia.

Another massively used cereal grain was barley; however, humidity in Colchis also limited its spread. Barley is found in palynological remains on different archaeological sites in Georgia. Xenophon mentioned that he encountered "barley wine" (beer) in upper Colchis,[16] while Trapezuntines also gave him barley flour along with wine and oxen.[17]Barley is quite resistant to humidity, however not so strong to be widespread in ancient Colchis, so in our opinion, it could be spread only in the low highlands of western Georgia. The

[10] Ot. Lordkipanidze. Vani. I. Tbilisi. 1972, p. 29 (in Georg.).
[11] T. Sadunishvili, O. Maisaia, K. Batsatsashvili, Sh. Sikharulidze, T. Darchidze. Agrarian Culture of Georgia. Tbilisi. Academy of Sciences of Georgia Publishers. 2021, p. 121 (in Georg.).
[12] Material for the History of Household Production and Craftmanship. Edited by I. Chkonia, Tbilisi. 1986 (in Georg.).
[13] M. Chichinadze. Paleoecology and Economics of Central Colchis in Classical Antiquity (Based on Palynological Study of Archaeological Sites). Dissertation to obtain doctoral degree in Life Science. Tbilisi. Ilia State University Press. 2013, pp. 117, 127 (in Georg.).
[14] Material for the History of Household Production and Craftmanship. Edited by I. Chkonia, Tbilisi. 1986 (in Georg.).
[15] Cato. De agricultura. 75
[16] Xen. Anab. 4.3
[17] Xen. Anab. 4.8

best geographic conditions for its vegetation are in the south-western part of historical Colchis, where we have natural drainage and the best climate for it. This grain had a secondary role in Ancient Greece, while in Rome it was considered to be the food for animals or for poor people.[18] In the lowlands of central Colchis, it was not used at all, while in highlands it was more widespread. The 'beer' described by Xenophon was quite thick but liquid; supposedly it served as a food and as an alcohol.

The most common comfort food made in Ancient Colchis was Ghomi whichwasa porridge made of foxtail millet (*setariaitalica*). Today, Ghomi is made of maize, but even in the beginning of the 20th century, some families still were making it in more traditional way – out of foxtail millet. Ghomi was the easiest to make, as it requires just washing and boiling of a foxtail millet. After, it was used as a main food but was accompanied with different foods made out of meat as well as of vegetables. Ghomi (*setariaitalica*) was a dominant plant in western Georgia in classical antiquity, which is attested by palynological materials. Different archaeological sites reveal its fossilized remains.[19] Earlier archaeological sites in Georgia do not reveal their use. N. Lomouri correctly outlined that unlike millet, which was introduced from the east, foxtail millet was brought from the west.[20] We believe it was introduced by the Greeks in the 5th century BC as a result of intense relations between the Colchians and the Greeks. Anyway, the existence of fossilized remains of Ghomi/setariaitalica/foxtail millet is evident in the 3rd-2nd cc. BC layers of Vani. They are found on places for sacrifice, and in order for a food to become a part of sacrifices, it should be an ingredient of already well-established comfort food; however, *terminus ante quem non* should be 6th c. BC when the Greeks first appeared in Colchis. Ghomi was cultivated exclusively in the lowlands of western Georgia, as the vegetation of this plant requires a stable, warm climate and humidity.[21] It should be noted that Columella mentions a food – a porridge made of foxtail millet and milk.[22] Similar food was made in western Georgia historically – *chemkva*– additional ingredient was cheese, similar to mozzarella.

[18] P. Garnsey. Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis. 1998. Cambridge University Press, pp. 50-51.
[19] M. Bokeria, B. Ammann, N. Kebuladze. Archaeobotanical Evidence from West Georgia (South Caucasus). 2009. Bulletin of the Georgian National Museum. Natural Sciences and Prehistory Section. №1, p. 144.
[20] I. N. Lomouri. Cereal Crops. II (Millet). Tbilisi. 1950, pp. 230-232 (in Georg.).
[21] I. N. Lomouri. Cereal Crops. II (Millet). Tbilisi. 1950, pp. 230-232 (in Georg.).
[22] Columella. 2. IX, X.

Analogous food is considered to be the most delicious comfort food in modern western Georgia – *elarji*. Today it is made of maize and cheese, it seems, again the Columbian Exchange played a role in changes in recipe.

Another plant intensively used in comfort food, was millet, specifically*panicum miliaceum*.[23] Fossilized remains of it are discovered even in Neolithic archaeological layers in Georgia, and they are found in all later archaeological sites.[24] Millet, *panicum miliaceum*, can resist high humidity as well as drought and extreme climatic changes; therefore, it was produced even in the highlands of western as well as eastern Georgia.[25] Mchadi, another comfort food, was made by everyone in Western Georgia, according to ethnographic material. Bread made of millet is mentioned by Columella: the bread made of millet can be eaten without disgust as long as it is not cold.[26]

As we can see, millet and bread made of it were not really popular among the Greeks and the Romans.[27] It mostly represented "insurance" grain and food in case of low harvest of wheat. Since millet has a short vegetation period, it could fill the shortage of wheat. The higher the level of urbanization, the more important was the role of 'insurance' grain.

Unlike Greece and Rome, only a few species of wheat could be produced in western Georgia; therefore, foxtail millet and *panicum miliaceum* became the major ingredients of comfort food in western Georgia.

Comfort food was made of vegetables too, but usually was seasoned with different nuts. Studies of fossilized remains found on dishes from different classical sites reveal that seasoning of vegetables was popular in Ancient Colchis. The major ingredient was either walnut or nut. Breads made of millet were less tasty, and it seems, in order to cover its taste, walnut and nut should be added to it. Also, different salads made of vegetables were filled with them—archaeobotanical studies revealed remnants of different plants, specifically nettle, Chenopodium/goosefoot, leaves of *tiliacaucasica*, also

[23] M. Bokeria, B. Ammann, N. Kebuladze. Archaeobotanical Evidence from West Georgia (South Caucasus). 2009. Bulletin of the Georgian National Museum. Natural Sciences and Prehistory Section. №1, pp. 140-142.

[24] M. Bokeria, B. Ammann, N. Kebuladze. Archaeobotanical Evidence from West Georgia (South Caucasus). 2009. Bulletin of the Georgian National Museum. Natural Sciences and Prehistory Section. №1, pp. 140-142.

[25] N. I. Chkhenkeli. Annotation of Breaded Millet. Tbilisi. 1948, pp. 32-34; I. N. Lomouri. Cereal Crops. II (Millet). Tbilisi. 1950, pp. 230-232 (in Georg.).

[26] Columella. 2. IX,X.

[27] P. Garnsey. Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis. 1998. Cambridge University Press, p. 24.

poppy, etc.[28] They all are prepared with walnuts and nuts, and no different form of its use is attested ever.

As for the sources of animal protein and food made of it, we have one fragment of Aristotle that informs us about "small cows near Phasis that give ample amount of milk".[29] Aristotle's emphasis on quantity of milk is interesting. In the lowlands of Colchis, milk lactation of cows is decreasing due to the piroplasmosis, hot climate, and different parasites that hinder the production of milk.[30]The cows recorded by Aristotle are best for milk, which at that time would not be attainable without selection and use of highland pasture. Thus, we have a narrative account about sources of dairy products. Milk is part of several comfort food mentioned above: Chvishtari, Chemkva.

Fish was another source of animal protein in ancient Colchis. We have direct and indirect evidence about it. Indirect evidence is dish with a specific form to serve the fish, as are fishing weights found on archaeological sites, while more direct account we have from Polybius who mentions salted fish imported from the Pontic Sea,[31] albeit we cannot be sure whether he means Colchis or not. Fishing weights discovered in coastal lines are bigger, while smaller ones are found in hinterland. Possibly, Greeks living along the coastal line procured fish in an open sea,[32] while rivers were the sources of fish in hinterland. A lot of dishes for fish are discovered in Vani, which is considered to be the residence of a local ruler, while the city also served a major city of temples. Fish was used not only in central Colchis but in south-western Colchis too. Xenophon mentions the dolphins used in diet: "They also found slices of dolphin salted away in jars, and in other vessels dolphin blubber, which the Mossynoecians used in the same way as the Greeks use olive oil".[33]

Small settlements found on the coastal line of the Black Sea on the territory of Ancient Colchis became a matter of debate. Some scholars believed that they were for the production of magnetite, while others believed that they were the places for producing salt. These archaeological sites reveal two types of vessels, one is of bigger size and could be used for salting fish, while another

[28] M. Chichinadze. Paleoecology and Economics of Central Colchis in Classical Antiquity (Based on Palynological Study of Archaeological Sites). Dissertation to obtain doctoral degree in Life Science. Tbilisi. Ilia State University Press. 2013, pp. 117, 157 (in Georg.).
[29] Arist. III.
[30] G. Khelaia. Hygiene of Nomadic Pastoralism. Tbilisi. 1965, p. 7.
[31] Polyb. Hist. 31. 24.
[32] A. Kakhidze, M. Vickers. Pichvnari. I. Batumi-Oxford. 2004, pp. 141-142.
[33] Xen. Anab. 5. 4. 28.

– the so-called vessel with textile imprint, which has quadrilateral form[34] and looks like the ceramic vessel, could be used for producing salt. Discovery of these types of vessels together on the coastal line indicates to production of salted fish.

Thus, we can say that Foxtail millet and Ghomi made of it, also, different foods made of millet, along with vegetables seasoned with walnuts and nuts, made up the major comfort food in Ancient Colchis. Also, it should be mentioned that these comfort foods were formed as a result of interaction between the Greeks and local Colchians, and their influence was so long-lasting that even after the introduction of maize, which replaced earlier plants as a major ingredient, recipes and forms of food remained the same.

[34] G. Tavamaishvili. About the Function of Coastal Sites. Monuments of South-Western Georgia. Bulletin of Georgian SSR Academy of Sciences. Tbilisi. 1991, p. 30 (in Georg.).

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

მარიკა მშვილდაძე
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

მზის კულტის გავრცელების საკითხისათვის გვიან ანტიკური პერიოდის იბერია-კოლხეთში

ახ. წ. I-IV სს-ში იბერია და კოლხეთი ანტიკური ოიკუმენის ნაწილი იყო, სადაც ადრეანტიკური ხანიდან მოყოლებული გავრცელებას იწყებს ანტიკური ღვთაებები. ჩვენი ინტერესის სფეროს წარმოადგენს დავადგინოთ, თუ რა მდგომარეობა იყო ამ მხრივ მზის კულტთან დაკავშირებით. რამდენად გავრცელდა მზესთან დაკავშირებული ღვთაებები რომის იმპერიიდან იბერიასა და კოლხეთში და რამდენად მოიკიდა ფეხი.

ბერძნულ-რომაულ ღვთაებათა პანთეონში მზის კულტთან დაკავშირებულია რამდენიმე ღვთაება: ჰელიოსი (ძვ. ბერძნ, Ἥλιος, Ἠέλιος), სოლი (ლათ. Sol) და აპოლონი (ძვ. ბერძნ. Απόλλων) (ნაწილობრივ), რომელთაც ემატება ელინისტური პერიოდიდან მოყოლებული აღმოსავლეთიდან რომის იმპერიაში შესული მზის კულტთან დაკავშირებული ღვთაებები: არიული მითრა (Mithras), სირიული ბაალი (Ba'al), ელაგაბალუსი (ძვ. ბერძნ. Ἐλαγάβαλος, ლათ. Elagabalus ან Heliogabalus) მცირეაზიული მენი (Μήν, Mḗn), ფრიგიული იუპიტერ დოლიხენუსი (Juppiter Dolichenus), თრაკიულ-ფრიგიურლი საბაძიოსი (ძვ. ბერძნ. Σαβάζιος)...

ნიშანდობლივია, რომ იმპერიაში ეს აღმოსავლური ღვთაებები საკმაოდ პოპულარულები იყვნენ, ადგილობრივ კულტებს ერწყმოდნენ და რომში მთავარ ღვთაებადაც კი ცხადდებოდნენ. მხედველობაში გვაქვს სირიული ელაგაბალუსი – ემესის ბაალი, რომელსაც დასავლეთში თაყვანს სცემდნენ მზე ელაგაბალუსის სახელით. „უძლეველი მზის" ("Sol Invictus") კულტი იმპერატორმა ჰელიოგაბალუსმა (Marcus Aurelius Antoninus Heliogabalus, 218-222 წწ.) სწორედ თავისი ქალაქიდან – ემესიდან (Ἔμεσα – სირია) რომში შეტანილი ღმერთის – ელაგაბალუსის მიმართ გამოიყენა. რომში მოიჭრა მონეტა იმპერატორ ჰელიოგაბალუსის გამოსა-

ხულებით, რომელსაც თავზე მზის სხივებიანი გვირგვინი ედგა.

დედაქალაქში ჩაიტანეს შავი ქვა, რომელიც ფიგურალურად ღვთაების სიმბოლოს გამოხატავდა. იმპერატორ ჰელიოგაბალუსის დროს, ელაგაბალუსი, შეიძლება ითქვას, იმპერიის მთავარ ღვთაებად იქცა. იმპერატორის სიკვდილის შემდეგ, შავი ქვა უკან იქნა გადატანილი ემესაში.[1]

ჰელიოსი (ძვ. ბერძნ. Ἥλιος, Ἠέλιος) – ძველი ბერძნული მითოლოგიის მიხედვით, მზის ღმერთი, ტიტან ჰიპერიონის (Ὑπερίων) შვილია, საიდანაც მისი სახელი ჰიპერიონიდი იღებს სათავეს. ევრიპიდეს დროიდან ღვთაება გაიგივებული იყო აპოლონთან (ძვ. ბერძნ. Ἀπόλλων, ლათ. Apollo) – ძველი ბერძნული მითოლოგიის მიხედვით, სინათლის ღვთაებასთან. ძველ ბერძენ კოსმოლოგსა და მითოგრაფ ფერეკიდეს სიროსელთან (ძვ. ბერძნ. Φερεκύδης. ძვ. წ. VI ს.) ჰელიოსი გაიგივებულია ზევსთან (Ζεύς) (Ιωάννης Λαυρέντιος Λυδός, Περὶ τῶν μηνῶν, IV 3).[2] თეაგენესთან (Θεαγένης. ძვ. წ. VII ს.) კი ჰეფესტოსთან (Ἥφαιστος)[3]...

რომაული მითოლოგიის მიხედვით, ჰელიოსს ძველი რომაული ღვთაება სოლი (ლათ. Sol) შეესაბამება (სურ. 1). პოპულარობის ზენიტს ღვთაება სოლმა იმპერიის პერიოდში მიაწია, როდესაც ანტიკურ სამყაროში ელინისტური პერიოდიდან არსებული რელიგიური სინკრეტიზმის შედეგად, იგი გაიგივებულ იქნა რომის იმპერიაში არსებულ როგორც ბერძნულ, ისე აღმოსავლურ კულტებთან: მითრასთან, ჰელიოსთან, ელაგაბალუსთან, დიოსკურთან[4]... ახ. წ. 274 წელს იმპერატორ ავრელიანეს (Lucius Domitius Aurelianus, 270-274 წწ.) ბრძანებით „უძლეველი მზის“ კულტი (“Sol Invictus”), ტერმინი სათავეს იღებს სეპტიმიუს სევერუსის (Lucius Septimius Severus, 193-211) იმპერატორობის პერიოდიდან,[5] რომის იმპერიაში მთავარ სახელმწიფო ღვთაებად გამოცხადდა. ხოლო 25 დეკემბერი – მზის ბუნიაობის დღე – „უძლეველი მზის“ დღედ აქციეს. იმპერიაში არსებობდნენ საიდუმლო აღსრულების პონტიფიკოსების კოლეგი-

[1] Histoire des religions. Tome II. Paris. 1972, გვ. 57.

[2] Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. Издание подготовлено А. В. Лебедевым (Иоанн Лид. О месяцах IV 3). Москва. 1989, გვ. 87; Jean Le Lydien (trad. Michel Dubuisson et Jacques Schamp). Des magistratures de l'État romain. Paris, Les Belles Lettres, coll. Collection des Universités de France. “CUF”. 2006. Tome 1-2. IV, 3.

[3] А. Ф. Лосев. Мифология греков и римлян. Москва. 1996, გვ. 341.

[4] ბონის მუზეუმში დაცულ კარნეოლის ინტალიოზე გამოსახული მხედარი მიჩნეულია ჰელიოს-დიოსკურის ფორმით გამოსახულ მითრად (Erika Zwierlein-Diehl. Siegel und Abdruck: antike Gemmen in Bonn. Bonn. 2002, გვ. 88-89, Kat. 89, Abb, 82).

[5] A. S. Hoey. Official Policy towards Oriental Cults in the Roman Army. Transactions and Proceedings of the American Philological Association. 70. 1939, გვ. 470, 479.

ები (Solis Pontifices), რომლებიც ყველა ღვთაების მზის გარშემო თავმოყრაზე მუშაობდნენ. ნიშანობლივია, რომ „უძლეველი მზის“ სახელით რომის იმპერიაში სამი ღვთაებაა წარმოდგენილი: სოლი, მითრა და ელაგაბალუსი.

რაც შეეხება ბერძნულ-რომაულ სამყაროში მზესთან დაკავშირებულ მესამე ღვთაება აპოლონს (ძვ. ბერძნ. Ἀπόλλων, ლათ. Apollo), იგი სხვადასხვა დანიშნულებებთან ერთად სინათლის ღვთაებასაც წარმოადგენდა. ძველ საბერძნეთში ძვ. წ. V საუკუნემდე მზეს მხოლოდ ჰელიოსი, ან ჰიპერიონი განასახიერებდა. ფოიბოსთან (ძვ. ბერძნ. Φοίβος, ლათ. Phoibos) – ბრწყინვალე, გასხივოსნებული, მანათობელი – აპოლონი პირველად ასიმილირებულ იქნა ჰომეროსთან (ილიადა, XXII, 359), ხოლო კლასიკურ მითოლოგიაში აპოლონის ეპითეტად იქცა. მზის სინონიმად, როგორც აღვნიშნეთ, პირველად გვხვდება ევრიპიდესთან (Euripide, frag. 781, 10-12) და ღვთაება, თავისი ბუნებიდან გამომდინარე, გაერთიანებული იყო კოსმიურ ღმერთებთან.[6]

ელინისტური პერიოდიდან მოყოლებული ღვთაება აპოლონი აღიქმებოდა როგორც მზისა და ცეცხლის ალეგორიული სახე.[7] გვიან ანტიკურ პერიოდში კი მზეს განასახიერებდა (სურ. 2). ჩვენ არ შევჩერდებით რომში აპოლონის კულტის წინასახესა და გავრცელებაზე. უბრლოდ აღვნიშნავთ, ეპოქათა მიჯნაზე – ძვ. წ. I-ახ. წ.I სს. – რომის იმპერიაში გადაფასებულ იქნა აპოლონის როლი და ღვთაება ოქტავიანე ავგუსტუსის (ძვ. წ. 27-ახ. წ. 14 წწ.) მფარველ ღმერთად გვევლინება (დიონ კასიუსი, რომის ისტორია, 1,2; სვეტონიუსი, თორმეტი კეისრის ცხოვრება, ღვთაებრივი ავგუსტუსი, 94 (4). ოფიციალურ დონეზე პროპაგანდას უწევდნენ „ოქროს საუკუნისა“ და აპოლონის ეპოქის დასაწყისს, რომლის გარანტორადაც იმპერატორი – სახელმწიფოს მამა (“Pater Patriae”) და აპოლონი უნდა ყოფილიყვნენ. რაც შერწყმული იქნა ძველი რომის მორალთან – პიეტასთან (ლათ. Pietas). ოქტავიანე აპოლონს იულიუსების გვარის პატრონად და ენეასის (Aivείας) – ამ გვარის მითოლოგიური წინაპრის მფარველად თვლიდა.

მზის ღვთაებებთან დაკავშირებული არტეფაქტები დაფიქსირებულია როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, რაც იბერია-კოლხეთსა და ანტიკურ სამყაროს შორის არსებულ კულ-

[6] J. Haudry. Le feu dans la tradition indo-européenne. Archè Milano. 2016.
[7] А. Ф. Лосев. Античная мифология в её историческом развитии. Москва. 1957, გვ. 345-346.

ტურულ-პოლიტიკური კავშირის შედეგად უნდა მივიჩნიოთ. მაგრამ არცთუ დიდი რაოდენობით.

უპირველესად გვინდა აღვნიშნოთ 1974 წელს აფსაროსის ციხესთან, ახლომდებარე მთაზე, გზის გაყვანისას ოქრომჭედლობის სხვა შესანიშნავ ნიმუშებთან ერთად გონიოს განძში (ახ. წ. II-III სს.) აღმოჩენილი ჰელიოსის გამოსახულებიანი ოქროს მედალიონი (გულსაკიდი) (სურ. 3).[8] მედალიონი რელიგიური ხასიათისაა –მფლობელის რელიგიური ორიენტაციის მაჩვენებელია. წარმართისა, რომელიც თავის თავს ღვთაება სოლის (ჰელიოსი) მფარველობის ქვეშ მყოფ პიროვნებად მიიჩნევდა.

რელიგიური ხასიათის გულსაკიდები საკმაოდ იყო გავრცელებული რომის იმპერიაში. შეიძლება ითქვას, მედალიონების ერთ-ერთ ყველაზე პოპულარულ სახეობას წარმოადგენდა. სოლის (ჰელიოსი) გამოსახულებები საკმაოდ ხშირად გვხვდება ანტიკური პერიოდი ხელოვნების ნიმუშებზე, ჭურჭელზე, ჭრაქებზე, მონეტებზე, სკულპტურის სახით (ბრიტანეთის მუზეუმში, ლონდონი, დაცული რომაული ვერცხლის დისკო. ახ. წ. III ს. პესინუსიდან (Pessinus (Bala-hisar) – მცირე აზია) (სურ. 4),[9] რომაული ჭრაქი მიუნხენის ანტიკური ხელოვნების მუზეუმიდან (Antikensammlungen), ახ. წ. II ს. (სურ. 5).

ჰელიოსის (სოლი) გამოსახულებები ძირითადად დაფიქსირებულია იბერიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ გლიპტიკურ ძეგლებზე... მაგალითად, მცხეთაში, 1939 წელს სამთავროს სამაროვნის სამხრეთ მონაკვეთზე დაზიანებულ ქვაყუთში A დაფიქსირებულ ვერცხლის ბეჭედში ჩასმულ ოვალური ფორმის ამობურცულ სარდიონის ინტალიოზე ახ. წ. III ს. (ინვ. № 772S) (სურ. 6, 6 ა).[10] ღვთაებას ქიტონი აცვია. თავს სხივებიანი გვირგვინი უმკობს. მარჯვნივ ვარსკვლავია გამოსახული. აღნიშნული სიუჟეტი ძალზედ გავრცელებულია რომაულ გლიპტიკაში. საკმაოდ უხეში ნამუშევარია. ინტალიოს სიგრძე – 12 მმ, სიგანე – 10 მმ. ვერცხლის ბეჭედის რკალი მრგვალი ფორმის, რომელიც ზემო ნაწილში ფართოვდება და ჰორიზონტალურ მხრებს ქმნის (ახ. წ. III ს.)

[8] ო. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, დ. ხახუტაიშვილი. გონიოს განძი. თბ. 1980, გვ. 11, 23-24, ტაბ. XIX, XX.

[9] Silver leaf disc dedicated to the sun-god Sol, Roman. Pessinus ფოტოს ID: 01613062343. British Museum. ხელმისაწვდომია: https://www.bmimages.com/preview.asp?image=01613062343 ბოლო ნახვა: 01.12.2024.

[10] М. Максимова. Геммы из некрополя Мцхета-Самтавро. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XVI-B. 1950, გვ. 255-256, ტაბ. I. 41 (222-277).

ასევე ჰელიოსია (სოლი) გამოსახული ტოპაზის ინტალიოზე, რომელიც ოქროს მედალიონს ამკობს (ინვ. ж 1432) (I-II სს. ინახება სანქტ-პეტერბურგში, ერმიტაჟის მუზეუმში) სოფელ უსახელოდან (სურ. 7, 7ა). მედალიონი დამზადებულია ღია ყვითელი ფერის ოქროს ორი ფურცლისგან. მრგვალი მოყვანილობისაა... მედალიონის ცენტრალური ნაწილი ამოჭრილია, რომელშიაც ჩადგმულია თხელი ფირფიტისაგან გაკეთებული მომრგვალებულკუთხეებიანი ოთხკუთხა უძირო ბუდე, უფრო სწორედ სალტე, რომელიც მჭიდროდ ეკვრის ოქროს ტოპაზის ინტალიოს. ფირფიტაზე ცენტრალური ბუდის ირგვლივ ხანგამოშვებით დაჩრჩილულია 10 პატარა მრგვალი ბუდე ცისფერი მინისა და იისფერი თვლებით შემკული. ბუდეები „სალტეებისაგან“ არის გაკეთებული. ყოველი ბუდის ძირს გავარსის წყება ავლია... მედალიონის ნაპირზე დარჩილულია წნული მავთული; ზედა ნაწილში წვრილი გრეხილი მავთული... ცენტრალურ უძირო ბუდეში გემაა ჩასმული... გემა წარმოადგენს ინტალიოს, რომელსაც მკვეთრად ამობურცული ზურგი – „ქვედაპირი“ აქვს. იგი ღრმადაა ნაკვეთი და პირბრტყელია. ინტალიო ამოკვეთით „ძირისკენ“ და ზურგით ზევით არის ჩასმული. მისი ზურგი ამჯერად პირს წარმოადგენს. იგი ოქროსფერ ტოპაზზეა ამოკვეთილი. ამდენად, ღრმადნაკვეთი გამოსახულება ოქროსფრად გამოსჭვივის ზედმიწევნით გამჭვირვალე ქვაში. ინტალიოზე ძალიან ღრმად ამოკვეთილია გრძელი და ხვეულთმიანი ღვთაების ბიუსტი, რომლის თავს მზის სხივები ამკობს. როგორც მ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს, ნივთი განსაკუთრებული ტექნიკით არის შესრულებული, ე. ი. ჭრილა ქვის ოქროთი მოპირკეთების ტექნიკისთვის იყო გამიზნული. ამ შემთხვევაში ოქროს ფირფიტას თვით ქვის ფაქტურა ცვლის – ოქროსფერი ტოპაზი და იგი ოქროსავით კიაფობს. თავის დროზე ინტალიოს ძირზე რაიმე მუქი ფირფიტა იქნებოდა დაფენილი და ამით იგი საჭირო ეფექტს ახდენდა – გამჭვირვალე ქვაში ჩასმული ოქროს სკულპტურას ემსგავსებოდა. ინტალიო ადგილობრივი გლიპტიკის ნიმუშად არის აღიარებული.[11]

რაც შეეხება აპოლონის კულტს. საქართველოს ტერიტორიაზე აპოლონის კულტის გავრცელებასთან დაკავშირებით ჩვენი ინტერესი ლეონტი მროველთან დაცული ცნობითაც არის განპირობებული, როდესაც იგი ანდრია პირველწოდებულის საქართველოს ტერიტორიაზე მისიონერულ მიმოსვლას აღგვიწერს, მოციქულის სოსანგეთს ანუ აწყვერს (აწ-

[11] მ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბ. 1969, გვ. 121-122, ტაბ. VII, 109-110.

ყური) შეჩერების შესახებ მოგვითხრობს, სადაც წარმართული ტაძარი მდებარეობდა: „ხოლო იყო ქალაქსა მას შინა ბომონი საკერპო, რომელსა შინა იმსახურებოდეს ბილწნი ღმერთნი მათნი, არტემი და აპოლონ“ და რომ ისინი „აპოლონ და არტემი არიან დიდნი ღმერთნი“.[12] შესაბამისად, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ჩვენში აპოლონის ტაძარიც არსებობდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ოქტავიანე ავგუსტუსიდან მოყოლებული აპოლონი იულიუსების გვარის პატრონად და ენეასის – ამ გვარის მითოლოგიური წინაპრის მფარველად ითვლებოდა. აპოლონის კულტი სახელმწიფო რანგში იყო აყვანილი. შესაბამისად, მისი თაყვანისცემის უზრუნველყოფა იმპერიის ტერიტორიაზე იმპერატორის ფუნქციას წარმოადგენდა. აპოლონის კულტის გავრცელება მეზობელ ქვეყნებში, რომის იმპერიას სახელმწიფო დონეზე ექნებოდა აყვანილი. წყაროდან გამომდინარე, არ არის გამორიცხული ახ. წ. I საუკუნეში, ჩვენში აპოლონის ტაძრის არსებობა. რომანიზაციის პროცესში, რომელსაც რომის იმპერია მეზობელ ქვეყნებში ახორციელებდა, რელიგიური ექსპანსია (რომაული წარმართობა) განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ფაზისში აპოლონის ტაძრისა და აპოლონის კულტის არსებობა დასტურდება ჯერ კიდევ 1899 წელს ყუბანში აღმოჩენილ ვერცხლის ფიალაზე (ძვ. წ. V-IV სს. ინახება სანკტ-პეტერბურგში, ერმიტაჟის მუზეუმში) ბერძნული ენის იონიურ დიალექტზე შესრულებული წარწერით: „აპოლონ წინამძღოლისა ვარ, (რომელიც) ფაზისშია“. მეცნიერთა აზრით, ნივთი ფაზისში არსებული აპოლონის ტაძრის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო, რომელიც მისთვის იყო შეწირული, რაც კომპლექსური კვლევის შედეგად უნდა დადასტურდეს.[13]

ახ. წ. I-IV სასუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე აპოლონის კულტთან დაკავშირებული არტეფაქტი ცნობილია ფრ. ბაიერნის მიერ სამთავროს ტერიტორიაზე 1870-1877 წლებში მოპოვებული გლიპტიკური მასალიდან, რომელიც ა. ზახაროვას გამოქვეყნებული აქვს მოკლე კატალოგის სახით. სხვა გემებთან ერთად. საკითხის შესწავლის თვალსაზრისით, ჩვენთვის საინტერესოა სამთავროს ტერიტორიაზე მოპოვებული მუქი ოვალური ფორმის ნარინჯისფერი სარდიონის ბრტყელი ინტალიო

[12] ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 41.
[13] თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბ. 2009, გვ. 10.

ვერცხლის ბეჭედში[14] (სურ. 8) (ინვ. №327). ინტალიო ქვედაპირისკენ ფართოვდება. პირისა და ქვედაპირის შემაერთებელი წახნაგები დაქანებული აქვს. ინტალიოზე გამოხატულია ღვთაება აპოლონი პროფილში მარჯვნივ. თავს სხივებიანი გვირგვინი უმკობს. ღვთაება შიშველია. იდაყვში მოხრილი მარჯვენა ხელით გრძელ მათრახს ეყრდნობა. მარჯვენა მკლავზე ფარი აქვს დამაგრებული და ამავე ხელით სვეტს ეყრდნობა... ღვთაებას ზურგზე – მარცხენა მხარეს კაპაჭი უნდა ჰქონდეს წამოკიდებული. ვერცხლის ბეჭდის ორწახნაგა საკმაოდ განიერი რკალი მხრებთან სქელდება-ფართოვდება და ბრტყელ ბუდის ძირში – ფირფიტაში გადადის. ბეჭედს მაღალი ჰორიზონტალური მხრები აქვს. ინტალიოს სიგრძე – 15 მმ, სიგანე – 11 მმ. ბეჭდის დიამეტრი 17-20 მმ., ახ. წ. III ს.[15]

აპოლონის გამოსახულებაა აღმოჩენილი, აგრეთვე, 1951 წელს მცხეთის აკლდამაში დაფიქსირებულ ოვალური ფორმის ოდნავ ამობურცულ გრანატის (პიროპი) ინტალიოზე (ინვ. #28-51:15) (სურ. 9). ღვთაება დგას პროფილში მარცხნივ. გემა დაზიანებულია. მხოლოდ ნატეხია შემორჩენილი. ფრაგმენტულად იკითხება. მარჯვენა დაშვებულ ხელში დაფნის ტოტი უჭირავს, რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილი – ფოთლებია შემორჩენილი. ახ. წ. I ს.[16]; ურბნისის სამაროვანზე 1958 წელს გათხრილ №51 სამარხში თეთრი გამჭვირვალე მინის ოვალური ფორმის ბრტყელ ინტალიოზე ბრინჯაოს ბეჭედში (ინვ. №973) (სურ. 10). ღვთაება დგას, მარცხენა იდაყვით სვეტს ეყრდნობა, მარჯვენა, წინ წამოწეულ ხელში დაფნის ტოტი უჭირავს. ბეჭედს წვრილი რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ საგრძნობლად ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. ბუდე შიგ ბეჭედშია ამოჭრილი. ინტალიოს სიგრძე – 12 მმ, სიგანე – 9 მმ. ბეჭდის იამეტრი – 22 მმ, სიმაღლე – 26 მმ. როგორც ინტალიო, ისე ბეჭედი ახ. წ. II საუკუნით თარიღდება.[17]

ღვთაება აპოლონის გამოსახულებიანი ინტალიო ბრინჯაოს ბეჭედში აღმოჩენილია, აგრეთვე, ჟინვალის სამაროვანზე, ორმოსამარხი №153. 7.IX.77. სამარხი ახ. წ. II საუკუნით თარიღდება. (09-XXV-77-244) მრგა-

[14] A. Zakharov. Gemmen und Siegeln des Museums Georgiens. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოაბე. V. თბ. 1930. ტაბ. IV. 26 (241-268).

[15] მ. ლორთქიფანიძე. 1970-1977 წლებში სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებული გემების კატალოგი. იბერია-კოლხეთი. №10. 2014, გვ. 98-99 (96-110).

[16] ქ. მათითაშვილი. მცხეთის აკლდამა. თბ. 2016, გვ. 24, სურ. 16; ა. გაბუნია. გლიპტიკის ნიმუშები საქართველოს ეროვნული მუზეუმიდან. იბერია-კოლხეთი. №13. 2017, გვ. 87-98.

[17] ქ. ჯავახიშვილი. ურბნისის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები. თბ. 1972, გვ. 40, ტაბ. III. 42.

ვალგანიკვეთიან ვიწრო რკალზე ოვალური ფორმის თვალბუდეა დაჩრჩილული, რომელშიც მინის გამჭვირვალე ოვალური ფორმის ინტალიო. ბეჭედი დაზიანებულია, ინტალიოს სიგრძე – 10 მმ, სიგანე – 7 მმ.[18]

აპოლონი ხშირად გამოისახებოდა გემებზე. ერმიტაჟის მუზეუმში დაცულია სარდიონის ინტალიო აპოლონის თავის გამოსახეულებით, რომელიც დამზადებულია გილის (ავგუსტუსის ეპოქის ცნობილი რომაელი ქვისმჭრელი) სახელოსნოში, რომელზეც მფლობელის ლათინური მონოგრამის გარდა ამოჭრილია ქვის მჭრელი ოსტატის სახელი.[19]

გვიან ანტიკურ ხანაში იბერიასა და კოლხეთში ბერძნულ-რომაულ ღვთაებებთან ერთად რომის იმპერიიდან შემოდის, აგრეთვე, ინდოევროპული წარმოშობის სინათლისა და მზის ღვთაება მითრა (უკვე მეორედ ანტიკურ პერიოდში). ხშირია მითრას შერწყმა მზის ბერძნულ-რომაულ ღმერთებთან – ჰელიოსთან და სოლთან, რის შემდეგადაც მიღებულ იქნა სინკრეტული თვთაება მითრა-სოლი, მითრა-ჰელიოსი. გვიან ანტიკურ ხანაში მითრა იკონოგრაფიულად მზის სხივებით ძირთადად სოლთან და ჰელიოსთან შერწყმის შედეგად გამოისახებოდა.[20] ჩვენი აზრით, გვიან ანტიკურ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე რომის იმპერიიდან შემოვიდა უკვე ელინიზებული სინკრეტული ღვთაება მითრა-ჰელიოსი, მითრა-სოლი.

საკითხის შესწავლის თვალსაზრისით, ჩვენ ყურადღებას იპყრობს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მხედრისგამოსახულებიანი გემები, რომელთაც მკვლევართა ნაწილი ღვთაება მითრას უკავშირებს. მხედველობაში გვაქვს 11 გემა, რომელთა შორის 4 – სარდიონისაგან დამზადებული გემა – აღმოჩენილია მცხეთაში (სურ. 11 (ინვ. მმ. №3711) II-III-ის მიჯნა, სურ. 12 (ინვ. მმ. №5240) II-III-ის მიჯნა, სურ. 13 (ინვ. მმ. №6725) III-IV სს., სურ. 14 (ინვ. მმ. №587) III-IV სს. მათგან სურ. 11, 12, 13 დაცულია მცხეთის არქეოლოგიურ სახელმწიფო მუზეუმ-ნაკრძალში, ხოლო 14 საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში), 5 ურბნისში (5 გემიდან (სურ. 15 (ინვ. №1040), სურ. 16 (ინვ. №1010), სურ. 17 (ინვ. №1074), სურ. 18 (ინვ. №1009), სურ. 19 (ინვ. №1107), ოთხი (სურ. 15, 16, 17, 18 მომწვანო-თეთრი გამჭვირვალე მინისგან არის დამზადებული (ახ. წ. I-II სს.), ხოლო მეხუთე სურ. 19 სარდიონზეა ამოკვეთილი (ახ. წ. III ს.), 1 ქუთაისში (სურ. 20)

[18] ვ. ჩიხლაძე. ჟინვალის სამაროვანი. თბ. 2015, გვ. 15-16.
[19] О. Я. Неверов. Геммы античного мира. Москва. 1983, გვ. 18.
[20] I. Roll. The Mysteries of Mithras in the Roman Orient: the Problem of oriens. Journal of Mithraic Studies. Vol. 2. 1977, გვ. 63-68.

(ინვ. №267) (ახ. წ. II-ის ბოლო-III-ის დასაწყისი) მოპოვებულია ქუთაისის მიდამოებში, ინახება მოსკოვის ისტორიის მუზეუმში და წარმოადგენს მოწითალო ფერის ოვალური ფორმის სარდიონის ინტალიოს) და 1 ჟინვალშია (სურ. 21 (ინვ. №1854) სარდიონის ინტალიო, ახ. წ. II ს.) აღმოჩენილი. ჩვენთვის ცნობილია იკონოგრაფიულად მსგავსი გამოსახულებიანი გემები ბერლინისა (როზენის კოლექციიდან) და ბონის (კერძო კოლექციიდან) მუზეუმებიდან.

გლიპტიკური ძეგლები ახ. წ. I-IV საუკუნეებით თარიღდება. მათზე გამოსახული იკონოგრაფიული სიუჟეტის დასადგენად გასათვალისწინებელია გვიან ანტიკურ პერიოდში რომის იმპერიასა და საერთოდ რეგიონში არსებული პოლიტიკური და რელიგიური სიტუაცია. გვიან ანტიკურ ხანაში იბერია ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა, რომელიც ანგარიშგასაწევი ძალა იყო მეზობელი ქვეყნებისა და იმპერიებისათვის, სადაც გაბატონებისთვის ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ ერთი მხრივ, პართია (მოგვიანებით სასანიანთა იერანი), ხოლო მეორე მხრივ, რომის იმპერია, რომელშიც რელიგიური ფაქტორი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. შესაბამისად, არ არის გამორიცხული სახელმწიფოს ძლიერებისკენ მიმავალ გზაზე სახელმწიფო მამების მიერ საკუთარი, ადილობრივი წარმართული პანთეონის გაძლიერება. რაც ქართლის ცხოვრების მიხედვით, ერთხელ უკვე გააკეთა ფარნავაზმა – მეფე რეფორმატორმა, რომელმაც იცოდა რა რელიგიის როლი ქვეყნის განვითარებისთვის, სახელმწიფო რეფორმასთან ერთად რელიგიური რეფორმაც გაატარა და მთავარ სახელმწიფო კულტად არმაზი აღიარა. ჩვენ არმაზის კულტთან დაკავშირებით არსებულ თვალსაზრისებს არ შევეხებით. უბრალოდ აღვნიშნავთ, რომ, ჩვენი აზრით, არმაზი ქართულ ნიადაგზე წარმოქმნილი ქართული ღვთაებაა, რაც დამოუკიდებელი ქვეყნის განვითარებისთვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ მხედრისგამოსახულებიან გემებზე არსებული სიუჟეტების შესწავლის შედეგად ჩვენ მივედით დასკვნამდე, რომ ქართული წარმართული ღვთაებათა პანთეონი თავს ვერ დააღწევდა იმ რელიგიურ სინკრეტიზმს, რომელიც ელინისტური ხანიდან მოყოლებული არსებობდა ანტიკურ სამყაროში. შესაბამისად, გემებზე გამოსახულ მხედარს ჩვენ ვერ ვუკავშირებთ მითრას პურიტანული გაგებით. ახ. წ. I საუკუნიდან ჩვენთან გავრცელებას იწყებს ადგილობრივ ნიადაგზე წარმოქმნილი მხედრის კულტი – ცხენზე ამხედრებული

მხედრის გამოსახულება (ახ. წ. I-II სს.), რომელიც დროთა განმავლობაში სინკრეტიზაციას განიცდის ასტრალურ კულტებთან (მზე – მხედრის სხივებიანი თავსაბურავი) და იქმნება ადგილობრივ ნიადაგზე წარმოქმნილი სინკრეტული ღვთაება, რომელიც შესაძლოა პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, ერთ-ერთ წარმმართველ ადგილს იკავებს ქვეყნის რელიგიურ პანთეონში. ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, არ გამოვრიცხავთ იმ ფაქტსაც, რომ გემები, რომლებზეც აღნიშნული ღვთაებაა გამოსახული, ადგილობრივ ნაწარმს წარმოადგენდეს.[21]

[21] აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, იხილეთ: მ. მშვილდაძე. მცხეთაში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი გემების შესწავლის საკითხისათვის. ქართველოლოგიურ კვლევები. აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. XXI. თბ. 2017, გვ. 226-234; მ. მშვილდაძე. მხედრის იკონოგრაფიული გამოსახულებები საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ გლიპტიკის ნიმუშებზე. საერთაშორისო ქართველოლოგიური კონგრესი „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის 100 წელი“. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტი. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. თბ. 2018 წლის 26-29 სექტემბერი. მასალები. II. თბ. 2018, გვ. 88-89; 216. ნაშრომი დაიბეჭდა მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, №2. თბილისი. 2018, გვ. 49-60.

სურ. 1. ჰელიოსი შვიდსხივიანი გვირგვინით. რომაული ქანდაკება ქვემო ეგვიპტიდან, ახ. წ. II-III სს. ლუვრი. პარიზი.

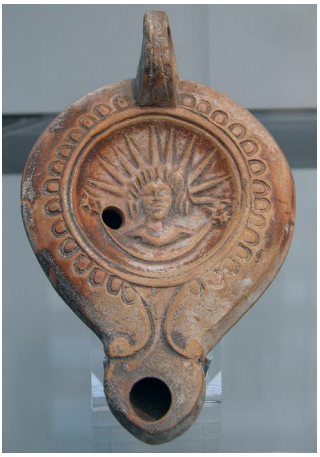
სურ. 2. აპოლონ-სოლი. ჰელიოსის შვიდსხივიანი გვირგვინით. იატაკის რომაული მოზაიკა. ტუნისი. ახ. წ. II ს.

სურ. 3. გონიოს განძში (ახ. წ.II-III სს.) აღმოჩენილი ჰელიოსის გამოსახულებიანი ოქროს მედალიონი (გულსაკიდი).

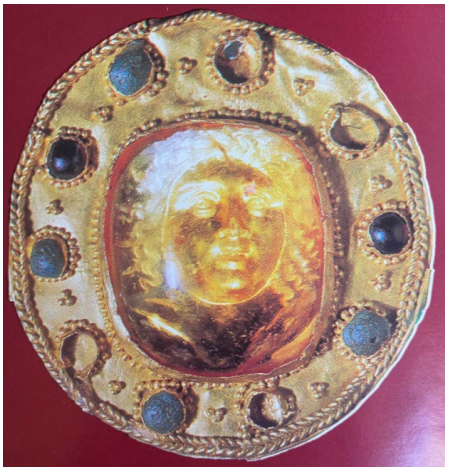
სურ. 4. რომაული ვერცხლის დისკო. ახ. წ. III ს. პესინუსიდან (Pessinus (Balahisar), მცირე აზია. ბრიტანეთის მუზეუმი, ლონდონი.

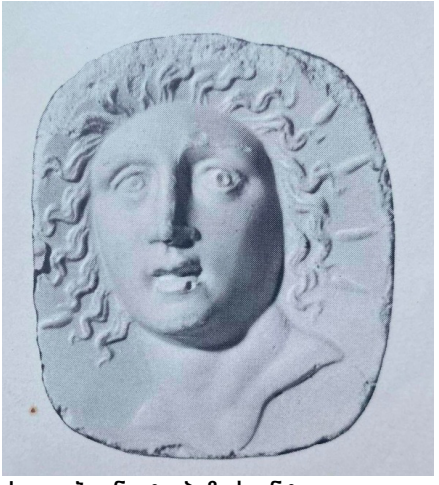

სურ. 5. რომაული ჭრაქი მიუნხენის ანტიკური ხელოვნების მუზეუმიდან (Antikensammlungen), ახ. წ. II ს.

სურ. 6, 6 ა. სოლის (ჰელიოსი) გამოსახულებიანი სარდიონის ინტლიო ვერცხლის ბეჭედში. მცხეთა, სამთავროს სამაროვანი. ახ. წ. III ს.

სურ. 7, 7ა. ჰელიოსი (სოლი) გამოსახულებიანი ტოპაზის ინტალიო ოქროს მედლიონში. სანკტ-პეტერბურგი. ერმიტაჟი. ახ. წ. I- II სს.

სურ. 8. აპოლონის გამოსახულებიანი ოვალური ფორმის სარდიონის ინტალიო ვერცხლის ბეჭედში. ახ. წ. III ს.

სურ. 9. აპოლონის გამოსახულებიანი გრანატის, პიროპი ინტალიო. მცხეთის აკლდამიდან. ახ. წ. I ს.

სურ. 10. აპოლონის გამოსახულებიანი თეთრი გამჭვირვალე მინის ინტალიო ვერცხლის ბეჭედში. ახ. წ. II ს.

სურ. 11. მცხეთაში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი სარდიონის ინტალიო რკინის ბეჭედში. ახ. წ. II-III სს-ის მიჯნა.

სურ. 12. მცხეთაში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებისნი სარდიონის ინტალიო. ახ. წ. II-III სს-ს მიჯნა.

სურ. 13. მცხეთაში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი სარდიონის ინტალიო რკინის ბეჭედში. ახ. წ. III-IV სს.

სურ. 14. მცხეთაში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი სარდიონის ინტალიო ვერცხლის ბეჭედში. ახ. წ. III-IV სს.

სურ. 15. ურბნისში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი მომწვანო-თეთრი მინის ინტალიოს ანაბეჭდი. ახ. წ. I-II სს.

სურ. 16, 17, 18. ურბნისში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი მომწვანო-თეთრი მინის ინტალიოს ანაბეჭდი. ახ. წ. I-II სს.

სურ. 19. ურბნისში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი სარდიონის ინტალიო. ახ. წ. III ს.

სურ. 20.ქუთაისში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი სარდიონის ინტალიოს ანაბეჭდი. ახ. წ. II-ის ბოლო-III-ის დასაწყისი.

სურ. 21. ჟინვალში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი სარდიონის ინტალიო ახ. წ. II ს.

Marika Mshvildadze
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

TOWARDS THE ISSUE OF THE SPREAD OF THE SUN CULT IN IBERIA AND COLCHIS IN LATE ANTIQUITY

Summary

In the Greco-Roman pantheon of deities, Helios, Sol, and Apollo are connected with the cult of the sun, whose introduction in Iberia and Colchis begins in the Early Antiquity. In the Late Antiquity, the gods related to the sun cult that entered the Roman Empire from the Hellenistic period were added to the mentioned deities on the territory of Georgia too. They were as follows: Aryan Mithras, Syrian Baal, Elagabalus, Asia Minor Men, Phrygian Jupiter Dolichenus, Thracian-Phrygian Sabazios, etc.

Artifacts related to solar deities have been attested both on the territory of eastern and western Georgia. Although not in large numbers but some amount of artifacts are discovered, among which was a golden medallion (pendant) with the image of Helios found in the Gonio hoard (2nd-3rd centuries AD) in 1974 during the construction of a road near Apsaros fortress, on a nearby mountain, along with other excellent examples of goldsmithing. The images of Helios (Sol) are mainly recorded on the glyptic monuments found on the territory of Iberia. One of them was found in Mtskheta, on the territory of the Samtavro necropolis in 1939 in the southern section of the territory of the Samtavro, in a damaged Stone box grave A. It is an oval-shaped bulging carnelian intaglio inserted in a silver ring dated back to the 3rd c. Another one is an intaglio of topaz, that adorns a gold medallion and is found in Usakhelo Village. The images of the god Apollo were found on a bronze ring (2nd century AD) on a flat intaglio of white transparent glass in tomb No. 51 excavated in 1958 at Urbnisi necropolis. The introduction of deities related to the cult of the sun into our culture should be a result of a political union between Iberia-Colchis and the ancient world.

To study the issue, our attention was drawn to 11 gems with the image of an equestrian found on the territory of Georgia. Among which 4 were found in Mtskheta, 5 in Urbnisi, 1 in Kutaisi, and 1 in Zhinvali. Also, we paid attention to two samples of such Gems from the Berlin and Bonn museums with a provenance from Georgia. As a result of the study of the artifacts, it became clear that from the 1st century onwards, the cult of the horseman – the image of a horseman on a horse – began to spread, which over time undergoes syncretization process with astral cults (Sun – the rider's headwear with the rays) and a syncretic deity was formed on local land.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ნესტან სულავა
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

„შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობის შესახებ უძველეს კულტურულ სივრცესა და ძველ ქართულ მწერლობაში

შვიდის სიმბოლური გააზრების მოდელში წინაქრისტიანული და ქრისტიანული ეპოქების მსოფლმხედველობა იკითხება საქართველოს ისტორიულ სინამდვილესთან ერთად. მასში ღრმა და ფარული ცოდნაა კოდირებული, საიდუმლო მეტაინფორმაციას შეიცავს, რაც, ერთი მხრივ, რიცხვთა სიმბოლიკას, მეორე მხრივ, ენიგმატურ ხელოვნებას უკავშირდება.

„შვიდი“ საკრალურ რიცხვთა რიგს განეკუთვნება. შვიდის საკრალურობა რამდენიმე სააზროვნო სისტემით წარმოჩნდება: 1. კოლექტიური ცნობიერების გამოვლინების კვალობაზე: ეთნოკულტურული, მითოლოგიური და ფოლკლორული მონაცემებით; 2. რელიგიური, კერძოდ, ქრისტიანული მსოფლმხედველობით, რაც ბიბლიურ-ევანგელურ და აპოსტოლურ სწავლებებს ემყარება; 3. ისტორიული, რაც საქართველოს ისტორიული წარსულის სახისმეტყველებითად გააზრებით წარმოიდგინება. რიცხვი „შვიდი“ საიდუმლო მეტაინფორმაციის შემცველი და მრავალმხრივ საკრალური რიცხვია. „მეშვიდე“ თავისი თვისებრიობით, არსობრივი მნიშვნელობით უპირატესია ექვსზე, მაგრამ ექვსი და მეშვიდე ერთმანეთის გარეშე საკრალურობას, მისტიურ ღირებულებას კარგავენ, ისინი ერთადაა საკრალურობისა და ენიგმურობის მატარებელი. ამგვარი გააზრება რიცხვთა მითოლოგიურ სისტემასა და ფოლკლორულ მონაცემებს ემყარება.

„შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობის შესახებ უძველეს კულტურულ სივრცეში. რიცხვთა მისტიური, სიმბოლური მნიშვნელობის განსაზღვრის დასაბამი უძველესი მისტერიებიდან, რწმენა-წარმოდგენებიდან, მითებიდან, აღმოსავლური კულტურიდან, ანტიკური ფილოსოფიიდ-

ან და ლიტერატურიდან მომდინარეობს. ვ. ტოპოროვმა აღნიშნა, რომ არქაულ ტრადიციებში ნუმეროლოგიას იმგვარ სიტუაციებში იყენებდნენ, რომლებსაც საკრალური, „კოსმიური“ მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგან რიცხვი აღიქმებოდა სამყაროს სახედ და, აქედან გამომდინარე, მისი განვითარების ციკლურ სქემაში პერიოდული აღდგენის საშუალებადაც დესტრუქციული ქაოტური ტენდენციების გადასალახავად.[1] პითაგორასა და პითაგორელების რიცხვთა მისტიკური მოძღვრების მიხედვით, რიცხვი საგანთა საიდუმლოს გულისხმობს, ხოლო მსოფლიო ჰარმონია ღვთის შემოქმედების ნაყოფად არის მიჩნეული. პითაგორამ და მისმა მიმდევრებმა თეოგონიის პროცესი სწორედ რიცხვთა თეორიას დაამყარეს. ე. შიურემ პითაგორასა და პითაგორელთა შეხედულებების ანალიზის საფუძველზე განაცხადა, რომ რიცხვი „სამი“ ღვთაებრივ არსს გამოხატავს, რიცხვი „ოთხი“ - ღმერთისა და ადამიანის ურთიერთმიმართებას, რომელიც ღვთის არსის გამომხატველი „სამისა“ და ადამიანის პიროვნულობის აღმნიშვნელი ერთის ჯამია. მათი შეკრებით, ანუ, ღვთაებრივი არსისა, ერთი მხრივ, და ღმერთისა და ადამიანის ურთიერთმიმართების შეკრებით, მეორე მხრივ, მიიღება რიცხვი „შვიდი“, რომელიც ანტიკურ აზროვნებაში ადამიანის ღმერთთან შერწყმას აღნიშნავს.[2] შვიდსიმიანი საკრავის შვიდი ბგერით იქმნება მელოდია, რომელიც შვიდ ფერს, შვიდ პლანეტას შეესაბამება.[3]

ვ. ტოპოროვმა მხატვრულ ლიტერატურაში რიცხვთა პოეტიკის ორი მიმართულება გამოყო: 1. ამ მიმართულების საფუძველი პითაგორელთა მათემატიკური ესთეტიკის ძირითად პრინციპად იღებს საწყისს, რომლის მიხედვით სილამაზის არსი რიცხვთა შინაგან ურთიერთობაშია დამალული; 2. მეორე უდიდესი და წამყვანი ფიგურა ნეტარი ავგუსტინეა, რომელიც თავის არაპითაგორულ იდეაში ათანხმებს პლატონისა („ტიმეოსი“) და პლოტინეს თვალსაზრისს რიცხვებისა და ჰარმონიის თაობაზე.[4] მანვე აღნიშნა, რომ მილერის მიერ „მაგიურ ციფრად“ სახელდებული 7 ახასიათებს სამყაროს ერთიანობის იდეას და უკავშირდება მსოფლიო ხის აგებულებას; მისი სიმბოლიკა უმეტესწილად გამოიხატება ზღაპრებში შვიდი გმირის, შვიდი ძმის, შვიდი დის და ა. შ. ჰიპოდიგმურ-პარადიგმული სახეებით, რის გამოც იგი მითოპოეტურ სამყაროში უნივერსალურ ციფ-

[1] Мифы народов мира. Энциклопедия. I. M. 2000, გვ. 629.
[2] Э. Шюре. Великие посвященные. M. 1998
[3] ს. წერეთელი. ანტიკური ფილოსოფია. თბ. 1968, გვ. 83-93.
[4] Мифы народов мира. Энциклопедия. II. M. 2000, გვ. 631.

რად არის აღიარებული. ეს ციფრი სამყაროს სტრუქტურისა და მასში ადამიანის ორიენტაციის წესების რეპროდუცირების საფუძვლად მიიჩნევა.[5]

სამეცნიერო ლიტერატურაში განხილულია რიცხვთა შესახებ მითოსურ და ფოლკლორულ აზროვნებაში არსებული მონაცემები, რომელთაგან რამდენიმეზე კეთდება განსაკუთრებული აქცენტი. მათ შორისაა შეხედულებები „შვიდის“ შესახებ. ძველი ეგვიპტელები, შუმერები, ბაბილონელები, ქალდეველები „შვიდს“ უკავშირებდნენ ბუნების, კოსმოსის, ყოველდღიური ცხოვრების და სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებს. იგი საკრალურ ციფრად მიიჩნეოდა.[6] ქართულ ფოლკლორში „შვიდი“ საუკუნეთა მანძილზე სიმბოლურად გაიაზრებოდა: „შვიდი დღე და შვიდი ღამე“, „შვიდი მაისის წვიმა“, „შვიდი ნაწნავი თმა“, „შვიდი ცა“, „შვიდი მხარი მათრახი“, „შვიდი ჯამი მარგალიტი“. ე. ჩხეიძის კვლევის მიხედვით, „შვიდი მაისის წვიმა“ სამეურნეო, აგრარული ლექსია, რომელიც ვედრებაა ამინდის ღვთაებისადმი. ხალხი შვიდი მაისის წვიმას მაგიურ ძალას ანიჭებდა. ამ დღეს ქალები ფერხულს აბამდნენ და ლექსებს მღეროდნენ, მათი რწმენით: „შვიდ მაისს რომ შვიდი ძირი ყანა იდგეს, შვიდი მაისის წვიმა მოხვდეს, მაინც ყანად იქცევა“.[7]

უნდა აღინიშნოს, რომ „შვიდი“ ყოველთვის არ ქმნის დადებით კონოტაციებს. კერძოდ, ვახტანგ კოტეტიშვილმა ხალხური ლექსის „იავნანას“ კომენტირებისას აღნიშნა, რომ ამ ლექსის მიხედვით „შვიდი“ უბედურების სიმბოლოა და მის საფუძვლებს ბაბილონურ თქმულებათა წიაღში ხედავდა.[8] იგი ბაბილონური „შვიდი ავი სულის“ შესაბამისია. მიუხედავად ამისა, ქართულ ხალხურ ტრადიციებსა და ეთნოკულტურულ სივრცეში რიცხვ „შვიდს“ ძირითადად მაინც დადებითი სიმბოლური ფუნქცია აქვს დაკისრებული.

შვიდის საკრალურობა და დადებითი კონოტაციურობა ბიბლიური პრონოეტული სახისმეტყველებითაც აიხსნება. ნუმეროლოგიური მსოფლმხედველობის მიხედვით, ექვსისა და ერთის ჯამი, ანუ შვიდი, იდუმალებისა და ცოდნის წინააღმდეგობრიობაა.[9]

[5] Мифы народов мира. Энциклопедия. II, გვ. 630-631.
[6] ე. ჩხეიძე. რიცხვთა სიმბოლიკა ქართულ ფოლკლორში. ლიტერატურული ძიებანი, XXII. თბ. 2001, გვ. 436.
[7] ე. ჩხეიძე. რიცხვთა სიმბოლიკა ქართულ ფოლკლორში, გვ. 436.
[8] ვ. კოტეტიშვილი. ხალხური პოეზია. თბ. 1961, გვ. 325.
[9] Мифы народов мира. Энциклопедия. I, გვ. 630.

სერგი ბულგაკოვმა შვიდის სიმბოლიკა ქრისტიანული მსოფლმხედველობით ახსნა: „იქ, სადაც ჯვრის ირგვლივ განლაგებულია შვიდი ყვავილისაგან შემდგარი თაიგული, ბოლოკაუჭა ტოტებით, მქარგველი, საფიქრებელია, მიგვანიშნებდეს შვიდ სანთელზე, რომელიც იოანე ღვთისმეტყველმა იხილა მაცხოვრის ტახტის წინ (გამოცხ. 4, 5)[10]. შვიდი სასანთლე კი ნიშანია ქრისტიანული ეკლესიის შვიდი საიდუმლოსი, სულიწმინდის იმ მადლისა, რომელიც გადმოედინება მორწმუნეებზე მაცხოვრის მიერ გაღებული მსხვერპლის წყალობით. შვიდი სინათლე შეესაბამება ღვთაებრივ შვიდ სულს, დედამიწაზე გამოგზავნილს (გამოცხ. 5, 6), ასევე შვიდ საეკლესიო კრებას, კაცობრიობის ისტორიის შვიდ ძირითად პერიოდს, ცისარტყელას შვიდ ფერს, ანუ შეესაბამება საკრალურ რიცხვს -შვიდს, რომელიც საფუძვლად უდევს ზეციურ და მიწიერ მრავალ კანონს. შვიდის სიმბოლიკა უკავშირდება ასევე სულიწმინდის შვიდ ნიჭსა და ახალი აღთქმის შვიდ საიდუმლოს“[11].

ნანა ხაზარაძემ შვიდის სიმბოლიკის ასახსნელად საჭიროდ მიიჩნია მითოსურ, ფოლკლორულ, საღვთისმეტყველო, ლიტერატურულ და ეთნოგრაფიულ მონაცემთა გათვალისწინება. იგი წერს: „ქართლის ცხოვრების I-II ტომებში წარმოდგენილ თხზულებებში „შჳდ“-ი და „შჳდ“-კომპონენტიანი რიცხვითი სახელები უმთავრესად საკრალური სიმბოლიკით ხასიათდება“.[12] მისი დასკვნით, „შვიდის საკრალიზაციის სათავეები არა მხოლოდ ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში, ჰაგიოგრაფიულ და ჰიმნოგრაფიულ ლიტერატურაშია საძიებელი, არამედ ქართველთა უძველეს, წინაქრისტიანულ რწმენა-წარმოდგენებშიც, რომელთა რეკონსტრუქციას დიდად უწყობს ხელს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მონაპოვარი, ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობები, ქართული ფოლკლორის ნიმუშები, ხატოვანი სიტყვა-თქმანი და, რასაკვირველია, ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად დაგროვილი უნიკალური მასალა“.[13]

„შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობის შესახებ ბიბლიაში. ბიბლიური შესაქმის პროცესი ღმერთმა ექვსი დღის განმავლობაში განახორცი-

[10] ახალი აღთქმის ტექსტები აქაც და შემდეგშიც მითითებულია შემდეგი გამოცემიდან: ახალი აღთქუმაჲ. საქართველოს საპატრიარქოს გამოც. თბ. 1995.
[11] Булгаков, Настольная книга священнослужителя, т. IV. М.. 1983, გვ. 51.
[12] ნ. ხაზარაძე. „შჳდ“-ის სიმბოლიკისათვის „ქართლის ცხოვრებაში“. კრებ.: სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი, თბ. 2003, გვ. 165.
[13] ნ. ხაზარაძე. „შჳდ“-ის სიმბოლიკისათვის „ქართლის ცხოვრებაში“, გვ. 165.

ელა, ხოლო მეშვიდე დღეს დაისვენა. კვირის მეშვიდე დღე ღვთისაა. ე. ი. მეშვიდე დღე განსხვავებულია, წინა ექვსთან დაპირისპირებულია, იგი დიდი სიახლეა, რადგან მეშვიდე დღეს თვისებრივად განსხვავებულ ქმედებას აქვს ადგილი. ოღონდ სრულყოფილება ვერ მიიღწევა ერთ-ერთის უგულებელყოფით. სისრულისათვის ერთიანობაა აუცილებელი.

ბიბლიაში „შვიდის“ სიმბოლიკა ერთ-ერთი წამყვანია; ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს წარღვნის ეპიზოდი, წარღვნისა, რომლის შესახებ უფალმა მართალი ნოე გააფრთხილა და მოსამზადებლად შვიდი დღის ვადა მისცა, რათა კიდობანში შესულიყო. უფლის ნებით ნოეს სახლის შვიდი წევრი, „ყოველი წმინდა პირუტყვიდან შვიდ-შვიდი“ (უწმინდურთაგან - ორ-ორი) შევიდა კიდობანში, რათა სიცოცხლე გაგრძელებულიყო და სამყარო განახლებულიყო. ე. ი. ორი ეპოქა გამოიყოფა: წარღვნამდელი და წარღვნისშემდგომი, რაც თავისთავად მიუთითებს განახლების აუცილებლობას. ორმოცი დღის განმავლობაში წვიმდა, წყლის მოქცევა-მიქცევას 150-150 დღე დასჭირდა, მწვერვალის გამოჩენიდან ორმოცი დღის შემდეგ ნოემ ყორანი გაუშვა წყლის დონის შესამოწმებლად, ხოლო ყორნის გაშვებიდან შვიდი დღის შემდეგ მტრედი გაუშვა, რომელმაც წარღვნის დასრულების ნიშნად ზეთისხილის რტო მოუტანა. ისევ შვიდი დღის შემდეგ კი ხელმეორედ გაგზავნილი მტრედი აღარ მობრუნდა, რაც წარღვნის საბოლოო დასრულების ნიშანი იყო. ასევე, სიმბოლურ ფუნქციას იძენს ეგვიპტეში მოსავლიანობა-მოუსავლიანობის 7-7 წელი, რაც ღვთის ნებითვე იყო განგებული. საგულისხმოა ისიც, რომ სოლომონის ტაძარი შვიდ სვეტს ემყარება, რომელთაგან უმთავრესია მეშვიდე, ბოლოს აღმართული, იგი ცხოველი სვეტია, ცხოველი სვეტი კი საღვთო ჭეშმარიტებაა, საღვთო სიბრძნეა, წმინდა სიბრძნეა. საზოგადოდ, შვიდი სვეტი სიბრძნისა და ჭეშმარიტების დასაყრდნობია, საფუძველია.

უაღრესად მნიშვნელოვანი და კონცეპტუალურია იოანეს სახარებასა და გამოცხადებაში ექვსისა და მეშვიდის სიმბოლური გააზრება. „ექვსი“ უკანასკნელ ჟამს განახორციელებს, „მეშვიდე“ სიახლის მიჯნაზე მდგარი რიცხვია; იესო ქრისტემ პირველი სასწაულის განხორციელებისას კანაში ქორწილში ექვს სარწყულში ჩაასხმევინა წყალი, რომელიც მეშვიდეში გადასხმისას ღვინოდ გარდასახა და სუფრაზე უკვე „ღვინო კეთილი“ მიიტანეს (იოანე. 2, 6-10). მაცხოვარმა კაპერნაუმში სნეული „მეშვიდე ჟამს“ განკურნა (იოანე. 4, 52); შაბათს, ასევე მეშვიდე დღეს, განკურნა უძლურიც (იოანე. 5, 9). საგანგებოდაა მოხმობილი მეშვიდე ჟამი და მეშ-

ვიდე დღე, როგორც განახლების, სიცოცხლისაკენ მიბრუნების დღეები. „გამოცხადებაში“ „შვიდის“ სიმბოლიკა, რომელიც აპოკალიპსური რიცხვია, ისევ და ისევ ღვთის განგებას, ღვთის წინასწარგანზრახულებას უკავშირდება. სახისმეტყველებითია შვიდი ბეჭდის ახსნა, ვინაიდან მეშვიდე ბეჭდის ახსნისას თვისებრივად განსხვავებული რამ ხდება (გამოცხ. 8, 1). ასევე, მეშვიდე ანგელოზის საყვირის ხმაზე უნდა აღსრულებულიყო ღვთის საიდუმლო (გამოცხ. 10, 7). მეშვიდე ანგელოზთანაა დაკავშირებული იმ ქმედების აღსრულება („იქმნა“), რასაც დანარჩენი ექვსი ანგელოზის ქმედება შეიცავდა (გამოცხ. 16, 17). ახალი აღთქმა აღიარებს შვიდ საიდუმლოსა და შვიდ ნიჭს სული წმიდისა; აგრეთვე, შვიდ მოწყალებას ხორციელ საქმეთა და შვიდი მოწყალებათა საქმენი სულიერნი; წმიდა წერილში ზნეობის მთავარ განმსაზღვრელ თვისებად მიჩნეულია შვიდი მომაკვდინებელი ცოდვის განმწმენდელი - შვიდი სათნოება; აღსანიშნავია ისიც, რომ მთავარანგელოზთა რიცხვი საკრალური ციფრით - შვიდით და ცხრით განისაზღვრება.

ეფრემ მცირის მიერ სამოციქულო წიგნთა თარგმანებებისათვის დართული იამბიკო შვიდის სიმბოლიკის საფუძველზე სამოციქულო წიგნთა ერთიანობას ასახავს. დავიმოწმებ ტექსტს:

სახედ სიბრძნისა გიწესს: მოვედ და შევედ
და განიცადე წიგნი სამოციქულოჲ,
ვითარ მოქმედებს მას შინა იატაკად
ლუკა საქმესა ქრისტეს მოციქულთასა,
და იაკობ და პეტრე იოვანეთურთ
შეუდგმენ შჳდთა სუეტთა იუდაჲს თანა,
ხოლო სართულსა მისსა პავლე შეამკობს
მენაკებითა ოქრო-ცხებულებითა,
რაჲთა შჳდობაჲ კათოლიკეთაჲ დაჰრთოს
ებისტოლეთა მიერ მრჩობლ შჳდეულთა
ამათი თჳსად განმასაკუთრებელი,
უფალო, თჳსად შენდა განისაკუთრე.[14]

ეფრემი თავის სახისმეტყველებას აფუძნებს სოლომონის იგავთა წიგნზე: „სიბრძნემან იშენა თავისა თჳსისა სახლი, და ქუეშე შეუდგნა მას შჳდნი სუეტნი“ (იგავნი სოლომ. 9, 1)[15].

[14] ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა. თბ. 1978, გვ. 497.

ერთ-ერთი ღმრთისმშობლისანი იესო ქრისტეს მოვლინებას უხილავი, შემოქმედი ღმერთის, წმიდა სამების მიერ შემდეგნაირად აღწერს: „რაჟამს იხილა უხილავმან შემოქმედმან ქმნული ჴელთა თვისთაჲ უწყალოდ წარტყუენული, აღიძრა მოწყალებითა და ***შჯდთა მათ სამყაროთა*** სიმაღლენი სიბრძნით მოდრიკნა. და გარდამოხდა სიბრძნე იგი და სიტყვაჲ მამისაჲ ქუეყანად დაემკჳდრა სიმდაბლით საშოსა შენსა“.[16]

ყოველივე ზემოთქმული მოწმობს „შვიდის“ სიმბოლურ მნიშვნელობას დროსა და სივრცეში ბიბლიური ტექსტებისა და საღვთისმეტყველო ლიტერატურის მიხედვით.

„შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობა ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ივანე ჯავახიშვილმა „შვიდის“ შესახებ თავისი შეხედულება გამოთქვა მონოგრაფიაში „ქართული სამართლის ისტორია“, რომელშიც მან ეს ციფრი არ მიიჩნია სინამდვილედ და იგი მხოლოდ ბედნიერ რიცხვად აღიარების გამო არის საისტორიო თხზულებებში აქცენტირებული,[17] ასევე, კ. კეკელიძე აღმოსავლური ლიტერატურის განხილვისას აღნიშნავდა, რომ შვიდი სამეფოს შესახებ თვალსაზრისი უფრო სიმბოლურია, ვიდრე რეალური.[18] ვიკტორ ნოზაძემ „შვიდის“ მრავალმხრივ მნიშვნელობაზე გაამახვილა ყურადღება, მათ შორის უფრო ასტროლოგიურზე. თავის საბოლოო დასკვნაში შვიდი წმინდა რიცხვად აღიარა. მისი სიტყვით: „რიცხვს „შვიდი“ მსოფლიო მნიშვნელობა ჰქონდა და იგი ვით წმიდა რიცხვი, ქვეყნიერების ყოვლადობისა და მთლიანობის გამომსახველი იყო. „შვიდი“ გახდა უმაღლესი ძალის გამოხატულებად და ბედნიერების აღმნიშვნელად“.[19] ისტორიკოსთა ნაწილი შვიდი სამეფოს არსებობას საქართველოში რეალურად მიიჩნევს.

ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „რიცხვი 7, რასაკვირველია, სინამდვილეს არ შეესაბამება და თუ პატარა სამეფოებსაც ჩავთვლით, მეტიც გამოვა, ხოლო შვიდად აქ იმიტომ არის ნაანგარიშევი, რომ ბედნიერ რიც-

[15] ძველი აღთქმის ტექსტები აქაც და შემდეგშიც მითითებულია შემდეგი გამოცემის მიხედვით: ბიბლია, ტექსტი ყველა არსებული ნუსხისა და რედაქციის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ედიშერ ჭელიძემ. თბ. 2015.

[16] ნევმირებული ძლისპირნი. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო გულნაზ კიკნაძემ. თბ. 1982, გვ. 831.

[17] ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VI. თბ. 1982, გვ. 182-183; ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. II. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VII. თბ. 1984, გვ. 92-93.

[18] კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია. II. თბ. 1958, გვ. 170-171.

[19] ვ. ნოზაძე. ვეფხისტყაოსანის ვარსკვლავთმეტყველება. სანტიაგო დე ჩილე. 1957, თბ. 2005, გვ. 338-341.

ხვად ითვლებოდა და სხვაგანაც ამ მოსაზრების გამო შვიდად ანგარიშობდენ ხოლმე. უფრო საგულისხმო ყველა ზემოთ მოყვანილ მაგალითში ის ცხადი გარემოებაა, რომ საქართველო მისი ძლიერების ხანაშიც რამდენისამე სამეფოსაგან შეერთებულ სახელმწიფო სხეულად ითვლებოდა, თუმცა ერთი გვირგვინოსნის მბრძანებლობის ქვეშ".[20] ამავე მონოგრაფიის მეორე წიგნშიც საქართველოს შვიდი სამეფოსაგან შედგენის საკითხი „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის" მიხედვით ასე შეაფასა: „თამარ მეფის მამის სიკვდილის შემდეგ ისტორიკოსის სიტყვისამებრ „შემყრელთა შვიდთავე ამის სამეფოსა" დიდებულებმა მოახსენესო და სხვ... მაშინდელი ტერმინოლოგიით სამეფოები თითქოს ჯერ ისევ არსებობდენ, თუმცა ისინი ყველა უკვე ერთ ხელმწიფეს ემორჩილებოდენ. ყურადღების ღირსია, რომ ისტორიკოსი ზემოჩამოთვლილ შემთხვევებში მხოლოობით რიცხვს-კი არა ხმარობს, არამედ მრავლობითს, და ამბობს ხოლმე „სამეფონიო", შვიდი სამეფოო. როდესაც საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანად აღნიშვნა უნდოდათ, მაშინ ტერმინად ხმარობდენ ხოლმე „ყოველი სამეფო",[21] რაც მთელ სამეფოს ნიშნავს.

საისტორიო წყაროები, განსაკუთრებით კი საისტორიო თხზულება „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი" ძალიან ხშირად ახსენებს საქართველოში შვიდი სამეფოს არსებობას. აკაკი წერეთლის ცნობილი სიტყვებიც: „შვიდ სამთავროს მოგვაგონებს მოელვარე ის შვიდფერი", - ამავე მეტაფორული და ალუზიური გამომსახველობითაა შთაგონებული.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ძველ საქართველოში საგანმანათლებლო სისტემა, ბიზანტიის მსგავსად, შვიდის სიმბოლიკას, ტრივიუმ-კვადრივიუმის პრინციპს ემყარებოდა.

საქართველოში შვიდი სამთავროს არსებობის შემცველი თვალსაზრისი ბიბლიური მონაცემების და მასზე დაფუძნებული ლიტერატურის ცნობების საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო.

„შვიდის" სიმბოლური მნიშვნელობის შესახებ ქართულ ჰაგიოგრაფიაში.„შვიდის" სიმბოლური გააზრება დასტურდება „მოქცევაჲ ქართლისაჲში", რომელშიც მეექვსე დღე და მეექვსე ჟამი კერპთა შემუსვრის დღე და ჟამია, ისევე როგორც სახარებაში მეექვსე დღე და მეექვსე ჟამია ჯვარცმის დღე და საათი. „მოქცევაჲს" ეს სიმბოლიკა არმაზულ ეპოქას

[20] ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. I. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VI, გვ. 182-183

[21] ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. II. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. VII, გვ. 92-93.

ამთავრებს საქართველოში, ხოლო მეშვიდე უკვე ქრისტიანულ ეპოქას იწყებს, ე. ი. მეექვსე-მეშვიდე დღით მინიშნებულია ძველი ეპოქის დასასრული და ახლის დასაწყისი. უთუოდ მნიშვნელოვანია ღვთის განგებითა და მადლით, წმ. ნინოს ლოცვითა და ზეციდან გადმოსული ცეცხლოვანი ჭაბუკის ძალისხმევით სვეტიცხოვლის ტაძრის მეშვიდე სვეტის აღმართვა; იგი არის უდიდესი, საკვირველი და თვისებრივად ყველაზე მნიშვნელოვანი სვეტი, რადგან უფლის კვართს ეყრდნობა.

შვიდის სიმბოლურობა დამოწმებულია იაკობ ხუცესის „წმ. შუშანიკის წამებაში“: წმ. შუშანიკი აღესრულა სასახლიდან წასვლის, ქმრისგან განდგომის მეშვიდე წელს.

„წმ. ევსტათი მცხეთელის წამებაში“: მოთხრობილია წმ. ევსტათის შეპყრობის შესახებ, რომელთან ერთად შვიდი სპარსელიც შეიპყრეს: „ხოლო უსტამ ჰრქუა მათ: ‘‘ვინ არიან იგინი’’?!. და მათ უთხრეს სახელები მათი და ჰრქუეს: ‘‘ერთსა გუშნაკ ჰრქჳან, ერთსა ბახდიად, ერთსა ბურზო, ერთსა პანაგუშნასპ, ერთსა პეროზაკ, ერთსა ზარმილ, ერთსა სტეფანე’’[22].

„წმ. აბო თბილელის წამებაში“: „და არა თუ ხოლო ჩემდა მარტოჲსა საძიებელ არს სმენად საწადელი ესე მარტჳლობაჲ წმიდისა ამის მოწამისაჲ, არამედ ყოველთა ჯერ-არს თქუენდაცა დაკჳრვებად ჩემ თანა, ***რომელნი ესე მეშჳდესა დარსა ზედა ვდგათ****, რომლისა ჟამისათჳსცა უფალი იტყჳს, ვითარმედ „მრავალნი სცთებოდიან და მრავალთა აცთუნებდენ“ და მოციქული პავლე მისწერს ტიმოთესა, ვითარმედ „მოვალს ჟამი, ოდეს სიცოცხლისა ამის მოძღურებასა არა თავს-იდებდენ, არამედ გულის-თქუმისაებრ თჳსისა თავით თჳსით შეიკრებდენ მოძღურებასა ქავილითა ყურთაჲთა და ჭეშმარიტებისაგან სასმენელნი გარემიიქცინენ და ზღაპრებსა მიექცენ“, რომელიცა ესე აწ ჟამსა ამას აღესრულების ჩუენ შორის“. ე.ი. პირველი თავის დასაწყისში ნათქვამია, რომ ქართველები „ესე შემოკრებულსა ამას ჟამსა მეშვიდესა დარსა ზედა ვდგათ‘‘[23], რაც ქრისტიანულ რელიგიაში არსებულ ესქატოლოგიურ მოტივზე მიუთითებს და რაც კონცეპტუალურია კონკრეტულად იოვანე საბანისძის ქრისტიანული მსოფლმხედველობისათვის, საზოგადოდ, ქრისტიანული ლიტერატურისათვის, ხოლო ესქატოლოგია მოძღვრებაა სამყაროს აღსასრულის შესახებ. ფსალმუნის სიტყვები - „წელი ერთი, ვითარცა ათასი“ (ფს.

[22] ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I. დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ლ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ც. ქურციკიძემ და ც. ჯღამაიამ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. თბ. 1963/1964, გვ. 32.
[23] ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 49.

89, 4) - იმას ნიშნავს, რომ ერთი წელი ათასეულს უტოლდება და, ამის საფუძველზე, როგორც აღინიშნა სამეცნიერო ლიტერატურაში, „მეშვიდე დარსა ზედა“ დგომა ქართველი ერის მეშვიდე ათასწლეულში ყოფნას გულისხმობს[24]. მერვე უკვე მარადიულობაა. ქრისტიანულ რელიგიაში გავრცელებული თვალთახედვით, სამყარო და კაცობრიობა იარსებებს შვიდი ათას წელს; უნდა აღინიშნოს, რომ ქრისტიანულ საღვთისმეტყველო-პატრისტიკულ ლიტერატურაში უმთავრესი საკითხია სამყაროსა და კაცობრიობის სამზადისი მარადიული ცხოვრებისათვის, რომელიც სიმბოლურად მერვე ათასწლეულში დადგება; შვიდი ათასწლეული ქვეყნის არსებობის ჟამია, ხოლო მერვე - მარადიულობასთან ზიარებაა; რასაკვირველია, ყოველივე ეს შესაძლებელი და მისაწვდომია სიმბოლური აზროვნებისა და სახისმეტყველების საფუძველზე. ე. ი. იოვანე საბანისძის მსოფლმხედველობის მიხედვით, ქართველები ბოლო ჟამის წინაშე დგანან, მეშვიდე ათასწლეულში, რომელსაც მოსდევს განკითხვის ჟამი, სუფევა და მარადიულობა, „მერვე დარი“; კ. კეკელიძის შეხედულებით, ესქატოლოგიისადმი ინტერესი საზოგადოებაში განსაკუთრებით მაშინ ვლინდებოდა, როდესაც ერი პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური თვალსაზრისით მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდებოდა. შესაბამისად, იოვანე საბანის ძის თხზულებაში ესქატოლოგია საქართველოში მიმდინარე ურთულეს პროცესებს წარმოაჩენს[25]. ესქატოლოგიური მოტივის დამოწმება და მისი გამოყენება ავტორის მსოფლმხედველობაში მოწმობს ერის, სახელმწიფოს გაფრთხილებას, ავტორის თქმით, მოახლოებულია ბოლო ჟამი, სამყაროს აღსასრული; იოვანე საბანის ძის ამ თვალსაზრისს საფუძვლად უდევს ესქატოლოგიური ჟამის დადგომა, სამყაროს აღსასრულის მოახლოება[26].

შვიდი საერო მწერლობაში:

[24] რ. სირაძე. ქართული აგიოგრაფია. თბ. 1987, გვ. 57-62.

[25] კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. XIV. თბ. 1986, გვ. 36.

[26] კ. კეკელიძის აზრით, იოვანე საბანის ძეს „არაბები და მათი ყოფაქცევა საქართველოში შეუდარებია ანტექრისტესა და მისი მოქმედებისათვის ქვეყნად, მას სურს დაგვანახოს, რომ არაბები იმავე მეთოდით მოქმედებენ მორწმუნეთა გადასაბირებლად და შესაცდუნებლად ჩვენში, როგორითაც იმოქმედებს ანტექრისტე ქვეყნის აღსასრულის წინ. არაბების ასეთს საქციელს ის მიჰყავს იმ დასკვნამდე, რომ მოსალოდნელია აღსასრული ქვეყნისა“ (კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. XIV, გვ. 37), რისთვისაც დაიმოწმა იოვანე საბანის ძის სიტყვები: „რომელნი ესე შემოკრებულსა ამას ჟამსა მეშვიდესა დარსა ზედა ვდგათ“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 49).

„შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობა „ვეფხისტყაოსანში“. „შვიდის“ სიმბოლიკა „ვეფხისტყაოსანში“ სხვადასხვა კონტექსტში სხვადასხვა მხატვრული ფუნქციით მჟღავნდება. პოემაში შეინიშნება ის როლიც, რომელიც რიცხვს, კერძოდ, ციფრ „7“-ს ჰქონდა მითოპოეტურ სამყაროში. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს შვიდის ორი კონოტაციური ველი: 1. პირველი დაკავშირებულია შვიდ მნათობთან და შვიდ ცასთან, 2. მეორე კი ინდოეთის შვიდი სამეფოსაგან შედგენილობას უკავშირდება.

1. ავთანდილის მიმართვა შვიდი მნათობისადმი - „აჰა, მმოწმობენ ვარსკვლავნი, შვიდნივე მემოწმებიან**:** მზე, ოტარიდი, მუშთარი და ზუალ ჩემთვის ბნდებიან, მთვარე, ასპიროზ, მარიხი მოვლენ და მოწმად მყვებიან, მას გააგონნენ, რანიცა ცეცხლნი უშრეტნი მდებიან”. ამ სტროფში მნათობები ორ რიგადაა წარმოდგენილი. პირველი იწყება დღის მნათობის, მზის ხსენებით და მას მოჰყვებიან ოტარიდი, მუშთარ და ზუალ, მეორე კი იწყება ღამის მანათობლის, მთვარის ხსენებით და მას მოჰყვებიან ასპიროზი და მარიხი[27]. შვიდი მნათობისადმი ავთანდილის მიმართვას ეხმიანება ქაჯეთის ციხეზე საომრად მიმავალი სამი გმირის შესახებ ნათქვამი: „მათ სამთა შვიდნი მნათობნი ჰფარვენ ნათლისა სვეტითა“ (1408/1409), რაც ზემოაღნიშნული შვიდი მნათობისაგან პოემის გმირთა დაცვას მიუთითებს.

ფრიდონი ნესტანის შესახებ ამბობს: „მთვარე უჯდა კიდობანსა, ცა მეშვიდე მასმცა ვეცი“ (628) [28]; ესაა სატურნის ცა, სატურნი შორეული მნათობია და მისი ხსენებით ნესტანის სიშორეა მონიშნული.

ნესტანის წერილიდან: „რისხვით მობრუნდა ბორბალი ჩვენ ზედა ცისა შვიდისა“ (1309). ესაა ცხრიდან პირველი შვიდი ცა, შვიდი მნათობის ცა, რომლებზეც დამოკიდებულია გმირის მომავალი, ბედი, რაც ასტროლოგიურ ხედვას გამოხატავს.

2. ყოველივე ზემოთქმული იმას ადასტურებს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ შემთხვევით არ არის მოხმობილი ინდოეთის შვიდი სამეფო. აქვე ერთ მნიშვნელოვან ფაქტზე უნდა გავამახვილოთ ყურადღება. ვფიქრობ, მცირეოდენ დაზუსტებას საჭიროებს სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ ინდოეთის შვიდი სამეფოს

[27] ე. ხინთიბიძე, ვეფხისტყაოსნის იდეურ-მსოფლმხედველობრივი სამყარო, თბ. 2009, გვ. 205-208.

[28] ტექსტი მითითებულია შემდეგი გამოცემის მიხედვით: შოთა რუსთველი, ვეფხის ტყაოსანი. I. ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებით და ლექსიკონითურთ. ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით. თბ. 1966, გვ. 431.

წინასახე საქართველოში შვიდი სამთავროს არსებობა უნდა ყოფილიყო. სწორედ ბიბლიური მონაცემების, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო საქართველოში შვიდი სამთავროს არსებობის შემცველი თვალსაზრისი. დავით აღმაშენებლის ეპიტაფიის ადრინდელი, თავდაპირველი ტექსტი, რომელიც ეპიტაფიის ავტორის ხელიდან უნდა ყოფილიყო გამოსული - თორმეტის სიმბოლიკას ასახავს: „ვის ნაჭარმაგევს მეფენი თორმეტნი პურად დამესხნეს“, რომელიც მაცხოვრისა და თორმეტი მოციქულის, საიდუმლო სერობის ევანგელურ სიმბოლიკა-მეტაფორას გულისხმობს; ხოლო მეორე ვარიანტი, უფრო გვიანდელი - „ვის ნაჭარმაგევს მეფენი შვიდნივე პურად დამესხნეს“ - შვიდის სიმბოლიკას ემყარება და ტექსტი პოლიტიკურ ელფერს იძენს.

ინდოეთის მეშვიდე სამეფოს შეერთება ექვს სამეფოსთან ინდოეთის მოწესრიგებისაკენ გადადგმული პირველი ნაბიჯია, რაც ღვთის განგებულებით განისაზღვრა. სარიდანმა ღვთის ნებითა და პიროვნული თავისუფალი არჩევანით გადაწყვიტა ქვეყნის გაერთიანება, რაც შოთა რუსთველის პოლიტიკურ-იდეოლოგიური და მსოფლმხედველობრივი შეხედულებების გამოხატულებაა. სარიდანის მეშვიდე სამეფო გახდა „მეშვიდე სვეტი“, ანუ უმთავრესი და ქვეყნის განახლების საწინდარი. თუმცა მან თავისი ამ ნაბიჯით თავის მომავალ მემკვიდრეს სამეფო უფლება და ტახტი დაუკარგა. მაგრამ ღვთის განგებით ტარიელი უნდა გახდეს გაერთიანებული ინდოეთის, შვიდი სამეფოსაგან შედგენილი ერთიანი სახელმწიფოს სამეფო ტახტის მფლობელი; ინდოეთის სახელმწიფოებრივი ინტერესებიდან გამომდინარე, ტარიელმა დაბადებამდე დაკარგა სამეფო უფლებები, მაგრამ იმის გამო, რომ ქვეყნის გაერთიანება და ამის შედეგად მისი გაძლიერება აუცილებელი და გარდუვალი იყო, ტარიელმა თავად უნდა იბრძოლოს მეფობისათვის, სამეფო უფლების მოსაპოვებლად.

ფარსადანის მიერ ტარიელის შვილად აყვანა და აღზრდა ტარიელს კიდევ ერთხელ აძლევს სამეფო უფლებების მოპოვების შესაძლებლობას. მაგრამ ნესტან-დარეჯანის დაბადების შემდეგ მან მეორედ დაკარგა სამეფო უფლება და ამიერიდან მის მოსაპოვებლად თავად უნდა იბრძოლოს. ორგზის სამეფოტახტდაკარგულმა ტარიელმა თავად უნდა მოიპოვოს ინდოეთის სამეფო ტახტი, რომლის მოპოვების გზა გადის გაერთიანებული ინდოეთის მეფის ასულზე, ნესტან-დარეჯანზე. ყოველივე ეს კი ხდება ღვთის განგებით, „რამეთუ არავინ ჩუენგანი თავით თვისით მოკუდების“ (ჰრომ. 14, 7). ტარიელს ყოველგვარი პირობა აქვს სამეფო უფლების მო-

საპოვებლად. მას სრულიად განსაკუთრებული, უდიდესი ფუნქცია აკისრია ინდოეთის მოწესრიგების საქმეში. ინდოეთის ჰარმონიზება კი საფუძველი უნდა გახდეს სხვა ქვეყნების, ანუ მსოფლიოს მოწესრიგებისა, რაც პოემის დასასრულს ესაია წინასწარმეტყველის სიტყვათა რემინისცენციით არის წარმოდგენილი: „შიგან მათთა საბრძალისთა თხა და მგელი ერთად სძოვდეს“. უმთავრესი მისია ტარიელმა უნდა შეასრულოს. მან უნდა ჩაუყაროს საფუძველი სამყაროს სულიერ და ინტელექტუალურ გარდასახვას.

მართალია, ინდოეთში სარიდანისა და ფარსადანის სამეფოები შეერთდა და თითქოს მოგვარდა ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრება, მაგრამ მოუგვარებელი დარჩა უმთავრესი: ინდოეთის შიდასახელმწიფოებრივი მოწყობის, ტახტის მემკვიდრეობითად გადაცემის საკითხი. ამიტომ საჭიროა ახალი ძალა, რომელიც ინდოეთს საბოლოოდ გარდაქმნის და სამყაროს ჰარმონიულობას ჩაუყრის საფუძველს. ინდოეთი განახლებადია და იგი ტარიელმა უნდა განაახლოს. განახლების გზა კი ურთულეს სულიერ ცხოვრებაზე გადის. მის ცხოვრებას ღვთის განგებით წარმართავს „სარწმუნოებაჲ, სასოებაჲ და სიყუარული“, ხოლო „უფროჲს ამათსა სიყუარული არს“ (I კორ. 13, 13).

ამრიგად, ინდოეთის მოწესრიგება საფუძველი უნდა გახდეს სხვა ქვეყნების, ანუ მსოფლიოს მოწესრიგებისა. უმთავრესი მისია კი ტარიელმა უნდა შეასრულოს. ფაქტობრივად, მან განახლებული მსოფლიოს მოწყობას ჩაუყარა საფუძველი. ტარიელმა, ავთანდილთან და ფრიდონთან ერთად, ძველზე, ტრადიციებზე დამყარებული, მაგრამ განახლებული ჰარმონია უნდა დაამყაროს, ღვთით ბოძებული სამეფო უფლება მან ბრძოლით, ტანჯვით, დაბრკოლებათა გადალახვით უნდა მოიპოვოს, რაც იმთავითვე სამართლით განაგო ღმერთმა.

სახოტბო პოეზიაში, კერძოდ, **„თამარიანში“** შვიდის სიმბოლური გააზრება განსხვავებულ კონტექსტებშია აღსაქმელი. ძირითადად, შვიდი მნათობია აქცენტირებული, რომლითაც თამარის მშვენიერება და სიძლიერეა მონიშნული:

„**ვერ მრავლებისა გატევრებისა**, **თამარ**, **შენ გიცნობ განცხადებულად**!

ჩვენ ვთქვათ: **ეს რად ჰგავ**? **ზეციერად ჰგავ** შვიდთა მნათობთა **დაშვენებულად**“ [29].

ასეთივეა სხვა მიმართვებიც თამარისადმი, რომლებშიც ისევ შვიდი მნათობია გასააზრებელი:

„კაცები გმონებს და გიპატრონებს ვეფხთა კლდოვანი, ლომთა შამბნარი,

არსნი მზედ გჴმობენ, ***შვიდნი გამკობენ,*** ვინცა შეგცოდა თავის საქნარი.

ვერ მიწვდენ ქებად - სხდენ თვითვე ვნებად! - პლატონის ენა, დავითის ქნარი“;

„სამყარო სრული, ედემს ასრული ჩანს შვიდთა მნათთა მანათობელი.

ჴსნად ადამისად, შექმნად ამისად უწოდა ღმერთმან, თვით აღძრა ჴელი“[30].

თამარი შვიდ მნათობთანაა შედარებული. ესენია: მზე, ზუალი (სატურნი), მუშთარი (იუპიტერი), მარიხი (მარსი), ასპიროზი (მერკური), ოტარიდი (ვენერა) და მთვარე. ასტროლოგიური თვალსაზრისით, თითოეული მათგანი ცის თითო სარტყელში მდებარეობს და მათი განლაგება დედამიწიდან დაშორების კვალობაზეა დასახელებული. წარმართულ კულტურაში თითოეულს მიეწერება თავისი ღვთაებრივი ბუნება, თუ რა დანიშნულებისაა თითოეული და ადამიანის სულიერ თუ ფიზიკურ თვისებებს მიესადაგება; მაგ., მზე სინათლის, სიცოცხლის, ბედნიერების სიმბოლოდ მოიაზრება, ზუალი - სევდიანთა ეტლია, მუშთარი - მოსამართლეთა, მარიხი - მეომართა, ასპიროზი - მკურნალთა, ოტარიდი - მწიგნობართა, მთვარე - მოწყალეთა და სნეულთა. საგულისხმოა ისიც, რომ მნათობებს სქესიც აქვთ, აქვთ აგრეთვე თავისებური ფერი და სილამაზე, მათი ზემოქმედება ხალხმა განსაზღვრა და თითოეულს ადამიანური თვისება მიაწერა. ყველას აერთიანებს ადამიანის თვისებათა და მომავლის განსაზღვრა.

„იტყოდა: „ვჰკადრე, მე შევქმენ ადრე მათი ქვეყანა მოოჴრებულად“.

[29] ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება თამარ მეფისა. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა. თბ. 1957, გვ. 189.
[30] ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება თამარ მეფისა. გვ. 201.

რა გესმა მშვიდსა ***საქმესა შვიდსა*** ჴელ-ჰყავ სიბრძნითა არ შფოთებულად“[31];

სტროფში ასახულია თამარის ქრისტიანული ხატ-სახე, რომელიც სული წმიდის შვიდ ნიჭს ფლობდა, შვიდი მოწყალებათა სულიერი საქმენი და შვიდი მოწყალებათა ხორციელი საქმენი გამოარჩევდა, შვიდ მომაკვდინებელ ცოდვას შვიდ სათნოებას უპირისპირებდა.

ჩახრუხაძე ივდითის ბიბლიურ სიუჟეტს მიმართავს თამარის გამორჩეულობის საჩვენებლად: „ივდითის მწყდარი არს შვიდგზის მცდარი**,** რომე ჩანს შენგან არ მონაკვლევად“**[32]** - ივდითის წიგნში მოთხრობილია, როგორ მოკვეთა თავი ივდითმა ოლომფრე//ოლოფორნეს ისრაელის გადასარჩენად, რათა ისრაელელები იერუსალიმში შესულიყვნენ. ივდითი ბიბლიური დალილასა და დებორას კონტექსტშია წარმოდგენილი. ჩახრუხაძე ივდითს ახსენებს იმ მიზნით, რომ ივდითის მიერ მოკლული ოლომფრე შვიდგზის შეცდა, რადგან იგი თამარს არ ეტრფიალა.

თამარის სიძლიერე და მუსლიმთა კოალიციაზე გამარჯვება ასევე შვიდის სიმბოლიკითაა ასახული:

„ახალო ხვასრო, ბაღდადით სპარსო, ააელესო, დასვენ ებანი!“

რომელსა მშვიდნი ვერ გსწორვენ შვიდნი წყალ-ჯავარისა დაშვენებანი**,**

უძლე ძლიერთა, ბევრთა სძლი ერთა, ოს ყვენ ბობქარის მეოტებანი“[33].

აბუბაქრის, მუსლიმური კოალიციური ლაშქრის განადგურების კონტექსტშია მოხსენიებული და ძვირფასი ქვით მოოჭვილ მშვენიერებას გულისხმობს (წყალ-ჯავარი - ძვირფასი ბრჭყვიალა, მოელვარე ქვაა, თვალი პატიოსანი). თამარის სილამაზისა და გონიერების წყალობით შესაძლებელი გახდა აბუბაქრის მეთაურობით მუსლიმური კოალიციის განადგურება, რადგან თამარს მხარში ედგა ძლიერი მხედართმთავარი, მისი ღირსეული მეუღლე დავით სოსლანი.

ჩახრუხაძე ქრისტიანული მსოფლხედვის საჩვენებლად და თამარის ეპოქის საქართველოს სიძლიერის წარმოსასახავად შვიდი სვეტის ბიბლიურ სიმბოლიკას იყენებს, რაც სამება-ერთარსების მიერ შესაქმის პროცესის წარმართვის კონტექსტითაა მოტივირებული:

[31] ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება თამარ მეფისა. გვ. 186.
[32] ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება თამარ მეფისა. გვ. 195.
[33] ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება თამარ მეფისა. გვ. 210.

„ეწოდა მამა, ძე ეთამამა, სული ეწრფელა მთავრობიერსა.

სიტყვით ყვნა წყალნი, ზეცისა ძალნი დაბადნა ხანსა ერთ-წამიერსა.

სთნდა შექმნა ცისა შვიდ-სვეტ-მტკიცისა **ერთ-არსებასა სამ-სახიერსა“**[34];

მთელი ეს სტროფი წარმართულია ბიბლიური შვიდი სვეტის სიმბოლიკით, რაც განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს ძველი აღთქმის წიგნებში.

ე.წ. „თამარისა და დავითის ქებაშიც“ შვიდის სიმბოლური არსის შესახებ ავტორის შეხედულებები რამდენიმეჯერ წარმოჩნდება. უწინარეს ყოვლისა, შვიდი მნათობებთანაა დაკავშირებული:

„დოვლათ-სვიანად სუფევს, მზიანად, ***შვიდთა მნათობთა*** გარმოზღუდვითა.

განათლდა არე მისით, ვით მთვარე, როს განწმულ იყოს ცანი ჴომითა“[35].

ეს კონტექსტი, რომელშიც „ცა“ მრავლობითშია, გულისხმობს ცის გახსნას, რის შედეგადაც არემარე ნათლდება. თავის მხრივ, ცის გახსნა ხალხური რწმენა-წარმოდგენებითაცაა ნასაზრდოები, რომლის მიხედვით, ამ მოვლენის შემსწრეს ოცნება, ჩანაფიქრი აუსრულდება. სტორფის შინაარსში მეფის გამოჩენა არის ცის გახსნად აღქმული, რაც ასტრონომიულ-ასტორლოგიურ და ხალხურ წარმოდგენებს ერთდროულად წარმოსახავს.

„ცნობისა სვეტი, ხვეჭით საჭვრეტი, სიმაღლედ, სივრცედ, სიგრძედ და სიღრმედ,

სჯულის ფიცარი ძნელ-საფიცარი, მადლთა ბარძიმი ერთა განსაწმედ,

მზე დაუვალი, მყის დაუვალი, არს ***შვიდი მნათი*** მას ზედ მოწამედ.

წმიდად აქვს სული დასთა-დასული სამყაროს ნათლად, არა თუ ღამედ“[36];

[34] ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე. ქება თამარ მეფისა. გვ. 213.

[35] ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. თამარ მეფისა და დავით სოსლანის ქება. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა. თბ. 1964, გვ. 123; 18, 1-2.

[36] ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. თამარ მეფისა და დავით სოსლანის ქება. გვ. 141, 72.

სტროფი გამორჩეულია მეტაფორებით, ბიბლიური მხატვრული სახეებითა და სიმბოლოებით, რომელთა საშუალებით თამარ მეფის ხატებაა წარმოდგენილი და ამის მოწმედ შვიდი მნათობია დამოწმებული.

თხზულების ორი სტროფი, 84-ე და 86-ე სტროფები, მნიშვნელოვანია მსოფლმხედველობრივ-ორთოდოქსული შეხედულებების გასათვალისწინებლად, რადგან ავტორი ყურადღებას ამახვილებს, ერთი მხრივ, შვიდ მწვალებლურ დაჯგუფებაზე, რომლებმაც, ფაქტობრივად, მწვალებლური სექტები ჩამოაყალიბეს, ჩამოთვლილია ეს წვალებები, რომელთა წინააღმდეგ მიმართა თავისი ქრისტიანული მართლმადიდებლური ხედვა მეფე თამარმა და შვიდი მსოფლიო საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებათა მიხედვით წმინდა მამათა მოძღვრების დამკანონებლად მოგვევლინა, უარყო და დაგმო ყოველი მწვალებლური აზრი და მათ საფუძველზე აღმოცენებული სულის მავნებელი ბოროტება.

„***შვიდ წვალებითა***, შეცვალებითა იყვნეს ძველითგან შობის დღის მზმელნი

სადუკეველნი, ფარისეველნი, მცნებათა სჯულსა არ-კმა-მყოფელნი“[37].

„**შვიდის კრებისა** დამტკიცებისა დამბეჭდველ გვექმნა მათგან თქმულისა“[38].

თხზულებაში საუბარია შვიდ ენაზე, რასაც მოჰყვა ნებროთის მიერ გოდოლის შენება, რასაც პარალელები ეძებნება საისტორიო მწერლობაში:

„როს ***ენა შვიდი,*** მათთვის დამშვიდი, საზრახველ იყო სულთა ყოველთა –

ასურთა, ინდთა, რომთა და სინდთა, ბერძენთა, სპარსთა, გოგ-მაგოგელთა,

მაშინ-ღა ნებროთ ჭკვით სამისებროთ გოდოლი ჴელ-ყო შენებად ველთა“[39].

ჩახრუხაძის „თამარიანი“ და ე.წ. „თამარისა და დავითის ქება“ ეპოქის სულისკვეთებას ასახავენ, ქრისტიანული მსოფლმხედველო-

[37] ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. თამარ მეფისა და დავით სოსლანის ქება. გვ. 145; 84, 1-2.
[38] ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. თამარ მეფისა და დავით სოსლანის ქება. გვ. 145; 86, 3.
[39] ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი. აბდულმესიანი. თამარ მეფისა და დავით სოსლანის ქება. გვ. 147; 91, 1-3.

ბის თხზულებებს ქმნიან, რითაც თამარ მეფისა და დავით სოსლანის მსოფლხედვას, მებრძოლ ხასიათსა და ბუნებას საქართველოს სახელმწიფოებრივი სიმტკიცის საფუძვლად მიიჩნევენ.

ამრიგად, „შვიდის“ სიმბოლურობა უძველეს კულტურულ სივრცეში უძველესი მისტერიებიდან, რწმენა-წარმოდგენებიდან, მითებიდან, აღმოსავლური კულტურიდან, ანტიკური ფილოსოფიიდან და ლიტერატურიდან იღებს სათავეს. არქაულ ტრადიციებში ნუმეროლოგიას საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან რიცხვი აღიქმებოდა სამყაროს სახედ. ძველი ეგვიპტელები, შუმერები, ბაბილონელები, ქალდეველები, ძველი ბერძნები და რომაელები „შვიდს“ უკავშირებდნენ ბუნების, კოსმოსის, ყოველდღიური ცხოვრების და სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებს. იგი საკრალურ ციფრად მიიჩნეოდა. ასევე იყო ქართულ ფოლკლორში, რომელშიც „შვიდი“ საუკუნეთა მანძილზე სიმბოლურად გაიაზრებოდა. „შვიდის“ სიმბოლური მნიშვნელობა დროსა და სივრცეში ბიბლიური ტექსტებისა და საღვთისმეტყველო ლიტერატურის მიხედვით ირეკლება ქართულ საისტორიო მწერლობაში.

„შვიდს“ სიმბოლური მნიშვნელობა აქვს ქართულ ჰაგიოგრაფიაში. იგი დასტურდება „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“, რომელშიც მეექვსე დღე და მეექვსე ჟამი კერპთა შემუსვრის დღე და ჟამია, ისევე როგორც სახარებაში მეექვსე დღე და მეექვსე ჟამია ჯვარცმის დღე და საათი. „მოქცევაჲს“ ეს სიმბოლიკა არმაზულ ეპოქას ამთავრებს საქართველოში, ხოლო მეშვიდე უკვე ქრისტიანულ ეპოქას იწყებს, ე. ი. მეექვსე-მეშვიდე დღით მინიშნებულია ძველი ეპოქის დასასრული და ახლის დასაწყისი. შვიდის სიმბოლური არსი შეინიშნება იაკობ ხუცესის „წმ. შუშანიკი წამებაში“, „წმ. ევსტათი მცხეთელის წამებაში“, „წმ. აბო თბილელის წამებაში“, საერო მწერლობის ძეგლებში, რომელთაგან გამორჩეული ადგილი რუსთველის „ვეფხისტყაოსანს“ უჭირავს, შვიდის სიმბოლიკა აისახა ძველ ქართულ სახოტბო პოეზიაში. „შვიდის“ გამოყენებას ყოველ ეპიზოდში განსხვავებული სიმბოლური, მეტაფორული, საღვთისმეტყველო საზრისი აქვს, რაც კონტექსტის ინდივიდუალური შინაარსითაა განპირობებული.

Nestan Sulava
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ABOUT THE SYMBOLIC MEANING OF "SEVEN" IN THE ANCIENT CULTURAL SPACE AND ANCIENT GEORGIAN WRITING

Summary

In the symbolic understanding of "seven", the worldview of the pre-Christian and Christian eras can be read together with the historical reality of Georgia. "Seven" belongs to the series of sacred numbers, in which hidden knowledge is encoded and contains secret meta-information, which, in one sense, is connected to the symbolism of numbers, from the second point of view, to enigmatic art. The sacredness of "seven" appears in the Georgian thought in several directions: 1. on the traces of the manifestation of united consciousness with mythological, folklore, and ethnocultural data; 2. religious, in particular, Christian worldview, which is based on biblical-evangelical and apostolic teachings; 3. historical, which can be imagined by understanding the historical past of Georgia; 4. in fictional literature.

The symbolism of "seven" in the ancient cultural space originates from ancient mysteries, beliefs, myths, oriental culture, ancient philosophy, and literature. In archaic traditions, numerology had a sacred, "cosmic" meaning, as the number was perceived as the face of the universe. Ancient Egyptians, Sumerians, Babylonians, Chaldeans, Hellenes, and Romans associated "seven" with nature, cosmos, everyday life, and other important events. Pythagoras and his followers based the process of theogony on the theory of numbers. The sacredness and positive connotation of seven are explained in the literature by biblical pronoetic facial expressions. God carried out the biblical creation process for six days and rested on the seventh day. The seventh day of the week belongs to God. So, the seventh day is different; it is a novelty because a qualitatively different action takes place on the seventh day. In this regard, attention is drawn to the episode of the flood, the symbolic understanding of six and seven in the Gospel of John and the Revelation, the building of the temples

of Solomon and Svetitskhoveli on seven pillars, which makes seven pillars the basis of wisdom and truth, the miracles of Jesus Christ; the New Testament recognizes seven mysteries and seven gifts of the Holy Spirit; seven mercies of carnal works and seven mercies of spiritual works; and in the Holy Scriptures, the seven virtues that cleanse the seven deadly sins are considered to be one of the main defining qualities of morality.

The symbolism of "seven" is reflected in Georgian historical writings in time-spatial traces of biblical books and theological literature. For example, "The History and Eulogy of Monarchs" mentions the existence of seven kingdoms in Georgia. The educational system in Medieval Georgia, similar to Byzantium, was based on the symbolism of seven, the trivium-quadrivium principle.

"Seven" has a symbolic meaning in Georgian hagiography, for example, "Conversion of Kartli", in which the sixth day and the sixth hour are the day and time of idolatry, just as in the Gospel, the sixth day and the sixth hour are the day and hour of the crucifixion. This symbolism of "conversion" ends the Armasian era in Georgia, and the seventh already begins the Christian era, so the sixth-seventh day marks the end of the old era and the beginning of the new. The symbolic essence of seven can be observed in Iakob Khutsesi's "The Martyrdom of St. Shushanik"; "The Martyrdom of St. Eustathe Mtskheteli"; "the Martyrdom of St. Abo Tbileli"; in Georgian "lives"; in hymnography, and in monuments of secular writing; of which Shota Rustveli's "The Knight in Panter Skin" occupies a special place. The article discusses the model of symbolic understanding of seven according to Georgian Christian literature.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ნინო სილაგაძე
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

ქუმის წმ. გიორგის ეკლესია*

ქუმის (იგივე ქომის ან ხომის) წმ. გიორგის ეკლესია მდებარეობს ისტორიულ სამცხეში, ახალციხიდან დაახლოებით 15 კმ-ში, თანამედროვე სოფ. სვირის და ნასოფლარ ტორნისის მიდამოებში (ძეგლის კოორდინატებია 41°44'43"N 42°59'21"E). ნაგებობა კლდოვან ხეობაში, ტყიან ტერიტორიაზეა აღმართული, მისმა ფრაგმენტებმა ნანგრევების სახით მოაღწია ჩვენამდე (სურ. 1). ეკლესიის გარშემო ფიქსირდება არქიტექტრული დეტალები და დეკორით შემკული ცაკლეული ქვები. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ტერიტორას ხომის/ხომას/ქომის/ქუმის ტოპონიმით მოიხსენიებს, ამავე სახელით ცნობილია მთლიანად ხეობა, ამ ხეობაში არსებული ორი ნასოფლარი, მინერალური წყარო - ე. წ. აბანო, გამოქვაბულები და მონასტერი. ხომის/ქუმის ეკლესია განვითარებულ შუა საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს და ზოგიერთი მკვლევარი მას მოსე ხონელის სახელთან აკავშირებს.[1] ეკლესიის ირგვლივ აშკარად შეინიშნება სამონასტრო ნაგებობების კვალი, როგორც ჩანს, აქ მთელი კომპლექსი უნდა ყოფილიყო გაშენებული. აღსანიშნავია კელიების, დამხმარე სათავსების, მცირე სამლოცველოს და სხვ. ნაშთები, ასევე კლდის ფერდზე არსებული ქვაბები. ვ. სამსონაძის სიტყვებით, „ხომის ეკლესია-მონასტერი განვითარებულ შუა საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს. გამორიცხულია, რომ ეს მშვენიერი ნაგებობა, თანაც ასე მივარდნილ ხევში, თურქთა მომძლავრების შემდეგ, ესე იგი, XVI საუკუნის აქეთ იყოს აშენებული. ხოლო თუ გამარ-

* კვლევა [გრანტის ნომერი HE-21-1739] განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. This research [grant number HE-21-1739] has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG).

[1] ვ. სამსონიძე. „გუნბათიანი მონასტერი“ და მოსე ხონელი (მოსე ხონელის სადაურობისთვის). საბჭოთა ხელოვნება №8. თბ. 1982, გვ. 51-59.

თლდა ჩვენი ვარაუდი, რომ ეს ძეგლი და მისი შემოგარენი ნამდვილად იყო დაკავშირებული „ამირანდარეჯანიანის“ ავტორის სახელთან, უნდა ვიფიქროთ, რომ არსებობდა XI-XII საუკუნეებშიც. მაგრამ უფრო სწორი ვიქნებით, თუ ამ ძეგლს X საუკუნეს მივაკუთვნებთ, ვინაიდან იგი საოცრად წააგავს სახელგანთქმული საფარის მონასტრის მიძინების ეკლესიას. მათ შორის დიდი მსგავსებაა ჩუქურთმებისა და თვით ძეგლის აღნაგობაშიც“[2]. თუმცა მკვლევარი ამ თავის ნაშრომში ძეგლის სავარაუდო დათარიღებას იძლევა, არ საუბრობს ამ მოსაზრების სასარგებლო არგუმეტაციაზე ან და რა იძლევა ძეგლის არქიტექტურულ-მახტვრული თავისებურებების ანალიზს, რადგან ეს პრობლემა მისი კვლევის საგანს არც წარმოადგენს.

საინტერესოა, რომ ქუმის ეკლესია, როგორც ჩანს, არაა ცნობილი არც ვახუშტი ბატონიშვილისთვის, არც ე. თაყაიშვილსითვის და არც ვ. ბერიძისთვის. სავარაუდოდ, ვახუშტი ამ ხეობას წნისისხევის სახელით იცნობს: მის ნაშრომში წნისისხევის აღწერა უშუალოდ მოსდევს აბანოს ხევის (წინუბნის ხეობის) აღწერას: „ამ ხევს ზეით, წნის, ერთვის მტკვარს წნისის ხევი გამომდინარე ფერსათის მთისა. ეს მოდის ჩრდილო-დასავლეთიდამ აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუა. მერმე ჩრდილოდამ სამხრით. ამ ხევზედ არს, წნის ზეით, მონასტერი მაღალსა კლდესა ზედა, კეთილშენი, გუნბათიანი და აწ უქმი“[3]. მაგრამ ქუმის ტაძარი არაა გუმბათიანი ნაგებობა, ამიტომ ე. თაყაიშვილის მოსაზრებით, ვახუშტი წნისისხევის მონასტერში ბიეთის ტაძარს უნდა გულისხმობდეს[4].

ე. თაყაიშვილის საპირისპიროდ, ვ. ბერიძემ საეჭვოდ მიიჩნია მოსაზრება ვახუშტისეული წნისისხევის ეკლესიის და ბიეთის ტაძრის იდენტობის შესახებ, რადგან ბიეთის ტაძარის განლაგება არ შეესაბამება ვახუშტის სიტყვებს მონასტრის მაღალ კლდეზე მდებარეობის შესახებ: „არც სახელწოდებაა მითითებული და არც ტაძრის მდებარეობაა სწორად ნაჩვენები: იგი (ბიეთის ტაძარი (ნ. ს.) მაღალ კლდეზე არ დგას“[5]. თუმცა წნისისხევის ანუ ქუმის მონასტერს არც ვ. ბერიძე ეხება. მის „სამცხის ხუროთმოძღვრებაში“, სადაც რეგიონის შუა საუკუნეების მონუმენტური არქიტექტურა საფუძვლიანადაა შესაწავლილი, ეს ძეგლი განხი-

[2] ვ. სამსონიძე. „გუნბათიანი მონასტერი“ და მოსე ხონელი, გვ. 51-52.
[3] ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. რედ. თ. ლომოური, ნ. ბერძენიშვილი. თბ. 1941, გვ. 124.
[4] Е. Такаишвили. Материалы по археологии Кавказа. XII. Москва. 1909, გვ. 5.
[5] ვ. ბერიძე. სამცხის ხუროთმოძღვრება. თბ. 1955, გვ. 155.

ლული არაა. ერთადერთი, ვინც ქუმის ნამონასტრალს აღწერს, ახალციხის მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმის თანამშრომელი ბ. ტაბიძეა. 1940 წელს მან მოინახულა და აღწერა ძეგლი. მკვლევარი ადასტურებს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ნაგებობებს ქუმის/ქომის/ხომის მონასტერს უწოდებდა[6].

წინამდებარე ნაშრომის ყურადღების საგანს ნამონასტრალის მთავარი ნაგებობა, ორნავიანი ეკლესია, წარმოადგენს. მისი ზომებია 20 მ 16 მ-ზე (სურ. 2). ნაგებობა შედგება მთავარი ნავისგან და მის ჩრდილოეთიდან მომიჯნავე მცირე ნავისაგან. გარდა ამისა, შენობას ჩრდილოეთის ფასადზე ტრაპეციის ფორმის (დასავლეთისკენ გაგანიერებული) მინაშენი მიუყვება, რომელიც თავად ეკლესიაზე ცოტათი მოკლეა და დაახლოებით გვერდითა ნავის აფსიდალურ ნაწილთან მთავრდება. ეკვდერის წაგრძელებული, თუმცა უსწორო ინტერიერი პილასტრების ორი წყვილის და ორი საბჯენი თაღის საშულებით სამ სეგმენტად იყოფა. კიდევ ერთ სეგმენტს ქმნის აღმოსავლეთ მონაკვეთი კედლის მცირე შვერილებით, რომელიც გამოყოფილ აფსიდალური ნაწილს ჰგავს, მაგრამ არ აქვს მომრგვალებული ფორმა, არამედ სწორი ფორმის კედლით სრულდება. ამ კედელში გაჭრილია ერთი სარკმელი. მინაშენში შესასვლელი დასავლეთიდანაა. კიდევ სამი სარკმელია ეკვდერის ჩრდილოეთის კედელში. შესაძლოა, ეს სათავსი სატრაპეზოს წარმოადგენდა.

კიდევ ერთი მინაშენი ეკლესიას სამხრეთიდან აქვს – ფასადის აღმოსავლეთის მონაკვეთზე მიდგმული იყო მცირე სამლოცველო გეგმაში სწორკუთხედში ჩაწერილი აფსიდით, ამ მხარეს გაჭრილი ერთი სარკმლით და დასავლეთის მხრიდან კარით. ძეგლიდან დასავლეთით, ორმოცდაათიოდე მეტრში, რაღაც ნაგებობის ნაშთებია (შესაძლოა, კელიებისა), ოდნავ მოშორებით, მაღალ და მიუვალ კლდეში, ქვაბულებია.

თავად ეკლესია, როგორც ვთქვით, ორნავიანია. მთავარი ნავი ჩრდილოეთის მცირე ნავს ორთაღიანი გასასვლელით უკავშირდება (სურ. 3). თაღები მასიურ, დაბალ მრგვალ სვეტზე და მასიურ ტრაპეციის ფორმის, ქვევიდან მომრგვალებული წახნაგების მქონე კაპიტელზეა გადაყვანილი. თაღებში ტიმპანებია, ასე რომ გვერდითა ნავის მხრიდან ღიობებს სწორკუთხა ფორმა აქვს. გვერდითა ნავი ვიწროა, ნათდება მთავარი ნავიდან და საკურთხეველში გაჭრილი ერთი სარკმლის მეშვეობით. მასში გარედან შესასვლელი დასავლეთიდანაა, კარის ზემოთ კიდევ ერთი პატა-

[6] ვ. სამსონიძე. „გუნბათიანი მონასტერი“ და მოსე ხონელი, გვ. 51-59.

რა მრგვალი სარკმელია, ჩრდილოეთის მხრიდან კი შენობას თითქმის მთელ სიგრძეზე მიუყვება მინაშენი. გვერდითა ნავის კამარა ორი დაკიდებული საბჯენი თაღითაა დანაწევრებული, თაღის ქუსლები მასიური, ტრაპეციის ფორმის კონსოლების სახითაა გაფორმებული. ასეთივეა აფსიდისპირა მასიური პილასტრების კაპიტელები და მათზე გადაყვანილი აფსიდისპირა თაღი. აფსიდი აღმოსავლეთის კედლის ხაზშია ჩაწერილი. მისი კედელი შიგნიდან შედარებით წვრილი და უსწორო ქვითაა ნაგები, კონქში წყობა უფრო მსხვილი და სწორკუთხა კვარდებისგან შედგება. ასეთივე თლილი და მსხვილი ქვითაა ნაგები გრძივი კედლები. ამ სათავსში მიწაში აღმოჩენილია ქვევრები, რამაც ვ. სამსონაძეს აფიქრებინა, რომ სათავსი მარანს წარმოადგენდა, თუმცა, ჩვენი აზრით, აფსიდით დაბოლოვებული სათავსი სამლოცველო უნდა იყოს, რომელიც, შესაძლოა, მოგვიანებოით დამხმარე ნაგებობადაც გამოიყენებოდა (სურ. 4).

მთავარი ნავი საკმაოდ ფართო და მაღალია. ჩრდილოეთის და აღმოსავლეთის კედლები თითქმის კამარის დასაწყისის და კონქის ზენიტის დონეზეა შემორჩენილი, სახეზეა დასავლეთი კედელიც, სამხრეთისა კი დანგრეულია. ინტერიერში კედლები კარგად თლილი ქვიშისფერი და რუხი ქვითაა ნაგები, კვადრები მსხვილია, ზოგჯერ უფრო კვადრატს მიახლოებული ფორმის (სურ. 5). მთავარ ნავს ორი შესავლელი აქვს – სამხრეთიდან და დასავლეთიდან, ორივე კარი კედლის ცენტშია განლაგებული. აფსიდში და დასავლეთიდან თითო მაღალი სარკმელია გაჭრილი (აფსიდისა თაღოვანია, დასავლეთის სარკმელს ზედა ნაწილი მონგრეული აქვს). აფსიდი აქაც გეგმის სწორკუთხედშია ჩაწერილი და ღრმა ნახევაწრიული მოხაზულობისაა. სამხრეთიდან ღრმა ნიშია, პასტოფორიუმები ცალკე სათავსების სახით არაა მოცემული. ნავი მასიური საფეხურისებრი პილასტრების ორი წყვილითაა დანაწევრებული. მათზე გადადის გრძივი კედლის დამანაწევრებელი და კამარის საბჯენი თაღები. კაპიტელებს სადა ტრაპესიისმაგვარი, ოდნავ გაღუნული ფორმა და ზედ გადებული ბრტყელი ფილა აქვს. მარტივად, გრაფიკული ხაზებითაა დამუშავებული გვერდითა ნავში გამავალი ერთ-ერთი თაღის შემორჩენილი პირი. მეორე თაღის ზემოთ ჩუქურთმიანი ფილაა ჩასმული, შესაძლოა, ადგილნაცვალი (სურ. 6). საკურთხევლის ნაწილის კედელი ორფერია – ქვედა ნაწილის რუხი ქვები მკვეთრად გამოიყოფა კონქის მოყავისფრო-ქვიშისფერი წყობისაგან.

ეკლესიის ფასადები რუხია, მომწვანო-ფირუზისფერი ჩანართებით.

შედარებით კარგადაა შემორჩენილი პერანგის წყობა დასავლეთ ფასადზე. აქ შესასვლელი კარის პორტალი გაფორმებული წნული ჩუქურთმიანი სწორკუთხა მოჩარჩოებით და ორმაგი ლილვით. კარის აქეთ-იქით პროფილირებული კონსოლებია – შესაძლებელია, მათ რაიმე კონსტრუქცია ეყრდნობოდა (მაგ., კარიბჭის თაღი). კარის ზევით დეკორატიული ჯვარია, უფრო ზევით – ნაწილობრივ შემორჩენილი სარკმლის ჩუქურთმიანი საპირე (წნული ორნამენტული არშია გრეხილი შეწყვილებული ლილვების მოჩარჩოებაშია მოქცეული) (სურ. 7).

ქუმის ეკლესია საქართველოში გავრცელებული ირნავიანი ეკლესიების ნიმუშია. უმეტესობა მათგანში მთავარი და გვერდითა ნავები ერთი საყრდენითა და ორი თაღითაა გამოყოფილი ერთმანეთისაგან[7]. ამ საკმაოდ იშვიათ არქიტექტურულ ტიპის შესწავლაში უდიდესი წვლილი ი. ელიზბარაშვილს ეკუთვნის, რომელმაც დისერტაცია და რამდენიმე ფუნდამენტური ნაშრომი მიუძღვნა მას[8]. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მის ნაშრომებში ქუმის ეკლესია არაა მოხსენიებული, და, ამდენად, ძეგლის განხილვა კიდევ უფრო მეტ აქტუალობას იძენს ჩვენთვის. ჩვენი მიზანია დავაზუსტოთ ქუმის ტაძარის აგების თარიღი და ადგილი მივუჩინოთ ქართული ორნავიანი ეკლესიების არქიტექტურული ტიპის ევოლუციურ სქემაში.

თავად ორნავიანი ეკლესიების არქიტექტურულ ტიპზე უნდა ითქვას, რომ, როგორც ამას ხშირად ვხედავთ შუა საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, კლასიკური ბაზილიკური კომპოზიცია ქართულ ნიადაგზე ისეა გადამუშავებული და სახეცვლილი, რომ მას რთულია კიდეც ვუწოდოთ ბაზილიკა. მსგავსი მიდგომა საქართველოში მრავალ საუკუნეს ითვლის. ჯერ კიდევ გ. ჩუბინაშვილმა უწოდა უძველეს ქართულ ბაზილიკებს სათუო ბაზილიკები, იმდენად ნიველირებული იყო მათში ამ არ-

[7] გამონაკლისს წარმოადგენს ზედა ვარძიისა და ბზიანას ეკლესიები, სადაც ნავების გამყოფად ორი ბურჯი და სამი თაღია გამოყენებული.

[8] ი. ელიზბარაშვილი. ქილდის ორნავიანი ეკლესია. ძეგლის მეგობარი. თბ. 1986. №71, გვ. 28-33; ი. ელიზბარაშვილი. დანკალის ორნავიანი ეკლესია. ძეგლის მეგობარი. თბ. 1993, №1, გვ. 17-21; ი. ელიზბარაშვილი. ორნავიანი ეკლესიების ლიტურგიკულ-ფუნქციური დატვირთვის შესახებ. აკადემია. №2, თბ. 2002, გვ. 66-74. ი. ელიზბარაშვილი, ახალციხისა და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია, ზველის (ძველის) წმინდა გიორგის ეკლესია, ღართის ეკლესია. თბ. 2013, გვ. 484-488, 594-596; ი. ელიზბარაშვილი, ბზიანის წმ. გიორგის ეკლესია. ძეგლის მეგობარი. თბ. 1984, №67, გვ. 6-11; И. Г. Элизбарашвили, К вопросу об эволюции двухнефных церквей Грузии. 4-ый Международный симпозиум по грузинскому искусству. Тб. 1983, გვ. 2.

ქიტექტურული ფორმის თვისებები: როგორც ცნობილია, კლასიკური ბაზილიკა სპეციფიკური ტიპის შენობაა, სადაც შენარჩუნებულია ანტიკური ბაზილიკებისთვის დამახასიათებელი სწორკუთხა, ლონგიტუდინური გეგმარება. უმეტეს შემთხვევაში ქრისტიანული ბაზილიკის მოკლე ფასადზე არსებული მთავარი შესასვლელის საპირისპიროდ საკუთხევლის აფსიდია განლაგებული. ინტერიერი სვეტების რიგების წყობა გარკვეული მიმართულების მქონე, პერსპექტივაში განვითარებად შიდა სივრცეს ქმნის, სადაც სვეტებისა და სხვა ელემენტების თანაბარი რიტმი აფსიდისაკენ მიემართება. ამრიგად, არქიტექტურული კომპოზიციის ფოკუსში საკურთხეველი ექცევა. საქართველოში ბაზილიკები სრულიად სხვაგვარია: შესასვლელი უმეტესად გრძივი კედლის ცენტრშია, ისე რომ მნახველი პირდაპირ შენობის ცენტრში ხვდება; სვეტების რაოდენობა მცირეა, შენობის აბრისი კვარდატს უახლოვდება. მეტიც, საქართველოში შეიმუშავეს ქრისტიანული სამყაროსთვის სრულიად უჩვეულო, სამეკლესიანი ბაზილიკის ფორმა,რომელიც სვეტების მწკრივებით ნავებად დაყოფილი ინეტერიერის მაგიერ სამ იზოლირებულ სათავსს, ან ცენტრალური ნავის გაშემო სამმხრივ გარშემოსავლელს ქმნის. ამრიგად, კლასიკური ბაზილიკის ხასიათი შუა საუკუნეების საქართველოში მუდამ ხდება იმპროვიზაციის საგანი და მნიშვნელოვნად სცილდება კლასიკურ პირველსახეს. ამ მხრივ ძალზე სიმპტომატურია ორნავიანი ბაზილიკებიც: ეს, როგორც ვთქვით, არც თუ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი დაახლოებით ორ ათეულ ნიმუშს მოიცავს (შალაურის (VI ს-ის I ნახ..), ბაღიანთკარის (VI ს.), ბაიხოს (VII ს.), ქოჩალოს (VI-VII სს.), ბზიანას (VIII ს.), ახმეტის ღვთაების (IX-X სს.), საკვირიკეს (IX), ღართას (IX ს.), დვირის (X ს-ის I ნახ.), ვანის (X), ზველის (ძველის) (X ს.), ქილდის (X ს.), დანკალის (X ს.), ზემო ვარძიის (X-XI სს. მიჯნა), ტაბაკინის (VI-VII, X-XI სს.) მღვიმევის (XIII ს.) და სხვ. ეკლესიები). საკმაოდ გავრცელებულია ასეთი ტიპის ნაგებობები სამცხეჯავახეთში და მათი უმეტესობა გარდამავალ ხანას, ან X ს-ს განეკუთვნება. ასეთ ეკლესიებში გვერდითა ნავი ზოგჯერ მთავარზე მოკლეა (ქილდა) (სურ. 8), ზოგჯერ ფართო, კარგად განათებული, დამოუკიდებელი მხატვრული მნიშვნელობის მქონე სათავსია (შალაური, ბაღიანთკარი), ზოგჯერ კი ვიწრო, ბნელი დერეფნის სახე აქვს და მთავარი ნავის თითქოს დანამატს წარმოადგენს (ქილდა, ზემო ვარძია). გვერდითა ნავს უმეტესად აფსიდი აქვს, ზოგჯერ კი აღმოსავლეთიდან სწორი კედლით სრულდება. თითქმის ყველა შემთხვევაში ნავებს ცალკე გადახურვა აქვს:

მაღალი ორფერდა სახურავი ცენტრალურს და დაბალი, ცალქანობა – გვერდითას. უფრო გართულებულ კომპოზიციებში, სადაც ეკლესიას ემატება სტოა ან ეკვდერი, ამ დაბალ სეგმენტსაც ცალკე გადახურვა აქვს. გამონაკლისია მხოლოდ ზემო ვარძიის ეკლესია, სადაც ორივე ნავი და სტოა ერთიან ორფერდა გადახურვაშია მოქცეული სხვენში სამალავების არსებობის გამო. ქუმის ეკლესიის შემთხვევაში, ნავების სიმაღლეებს შორის სხვაობა მნიშვნელოვანია. საკურთხევლის აფსიდის ნახევარწრე ორნავიან ეკლესიებში ყოველთვის ჩაწერილია გეგმის სწორკუთხედში, ამ მხრივ ქუმის ეკლესიაც არ წარმოადგენს გამონაკლისს. ერთადერთი შვერილაფსიდიანი ორნავიანი ტაძარი დასავლეთ საქართველოში მდებარეობს (მღვიმევის ეკლესია)[9].

პასტოფორიუმების მოწყობა გეგმის თავისებურების გამო ორნავიან ეკლესიაში რთულდება. ამ ტიპის ნაგებობებში მხოლოდ ერთი სათავსის მოწყობაა შესაძლებელი – გვერდითა ნავის საპირისპირო მხარეს (უმეტესად, ჩრდილოეთით - მაგ., შალაური, ბაიხო, ბზიანა[10], ახმეტა, ქოჩალო, მღვიმევი, ზედა ვარძია, იშვიათად - სამხრეთით, მაგ, ღართა[11]) . ზოგჯერ ასეთ ეკლესიებს, ქუმის მსგავსად, საერთოდ არ აქვს პასტოფორიუმები: ეს უმეტესად X ს-ის ძეგლებია (ქილდა[12], დვირი, საკვირიკე, ვანი).

ქუმის ეკლესიის თავისებურებას წარმოადგენს ის ფაქტი, რომ ორნავიანი ტაძრების უმეტესობისგან განსხვავებით, სადაც ნავების გამოყოფი ორი თაღი საკმაოდ განიერია და ღიობები თითქმის მთელი გრძივი კედლის სიგრძეს იკავებს, აქ ღიობები ვიწრო და დაბალია და მხოლოდ კედლის აღმოსავლეთი, აფსიდისწინა მონაკვეთი უჭირავს. გვერდითა ნავის შედარებით მეტი იზოლირებულობის მაგალითს ღართას, ქილდას და საკვირიკეს ეკლესიები გვაძლევს, თუმცა არსად თაღები ასეთი მცირე არაა ნაგებობის საერთო ზომებთან შეფარდებით, როგორც ქუმის ეკლესიაში.

ქუმის ეკლესიაში, X ს-ის ძეგლების, საკვირიკესა და ქილდის ტაძრების, მსგავსად, გვერდითა ნავი განათებულია ორი, დასავლეთისა და

[9] ნ. ჯაბუა. ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 2012, გვ. 56-63.
[10] ი. ელიზბარაშვილი. ბზიანის წმ. გიორგის ეკლესია, გვ. 6-11.
[11] ი. ელიზბარაშვილი. ახალციხისა და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია. ღართის ეკლესია, გვ. 594-596
[12] ი. ელიზბარაშვილი. ქილდის ორნავიანი ეკლესია, გვ. 28-33.

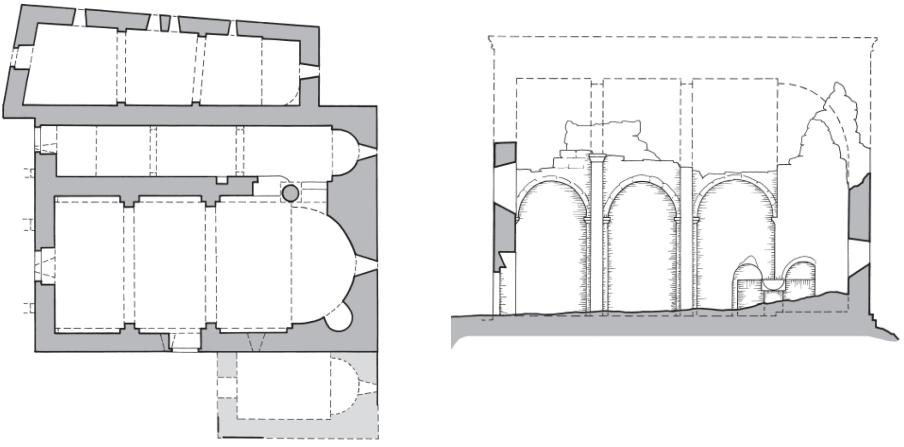
აღმოსავლეთის მხარეს გაჭრილი თითო სარკმლით. ორ ნავს შორის საგრძნობი განსხვავება სიმაღლესა და სიგანეში თითქოს შერბილებულია კონსტრუქციული წყობის მსგავსებით: ორივე ნავში ხაზგასმულადაა აქცენტიურებული მძლავრი საბჯენი თაღები და თუმცა მცირე ნავს მხოლოდ აფსიდისპირა პილასტრები აქვს, მათი მძლავრი ფორმები და მასიური კაპიტელები და კამარის ორი საბჯენი დაკიდებული თაღის კონსოლები თითქოს იმეორებს დიდი ნავის კონსტრუქციების რიტმს და ფორმებს. კონსტრუქციების მონუმენტური არქიტექტონიკის ხაზგასმა და რიტმულობა ერთგვარად აკომპენსიერებს შენობის დეკორის სიმცირეს და მის მკაცრ იერსახეს. მსგავს მხატვრულ გადაწყვეტას ვხედავთ ასევე დანკალის ეკლესიაში[13]. ქუმის ეკლესიის კიდევ ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მისი აფსიდი ასიმეტრიულია -მისი ჩრდილოეთის კუთხე ღიაა, თაღის ღიობს წარმოადგენს, სამხრეთის აფსიდისპირა შვერილის სიმეტრიულად აქ სვეტია განლაგებული.

ორნავიანი ეკლესიების არქიტექტურული ტიპის გავრცელება საქართველოში დაახლოებით ემთხვევა სამეკლესიანი ბაზილიკების პოპულარობის ხანას. გეოგრაფიულადაც ამ ორი ტიპის გავრცელების არეალი უმეტესად მსგავსია: მრავლად შენდება ორნავიანი ეკლესია და სამეკლესიანი ბაზილიკა ქართლში, კახეთში, სამცხე-ჯავახეთში, ბორჯომის ხეობაში, ისტორიულ კუდაროში თუ თორში. არქიტექტურული თავისებურებებიდან გამომდინარე, ქუმის ეკლესიის უახლოეს პარალელებად ქილდის, დვირის, საკვირიკეს, დანკალის[14] ორნავიანი, მასთან გეოგრაფიულადაც ახლოს მდებარე ეკლესიები გვესახება. ამ ნიმუშების უმეტესობა X ს-ის განმავლობაშია აგებული, უფრო სავარუდოდ – ამ საუკუნის შუახანებში. დაახლოებით ამავე ეპოქას უნდა ეკუთვნოდეს ქუმის ეკლესიაც. ნაგებობის დასავლეთ ფასადზე არსებული სარკმლის საპირე და კარის პორტალი, ორნამენტის სტილური თავისებურებებიდან და ჩუქურთმის კვეთის ტექნიკური ხერხებიდან გამომდინარე, ცოტათი მოგვიანებით, სავარაუდოდ, XI ს-ში უნდა იყოს შესრულებული. მთლიანობაში ამ ფასადის პერნაგი, ვფიქრობთ, გვიანდელი გადაწყობის კვალსაც ატარებს.

[13] ი. ელიზბარაშვილი. დანკალის ორნავიანი ეკლესია, გვ. 20-21.
[14] ი. ელიზბარაშვილი. დანკალის ორნავიანი ეკლესია, გვ. 19-21.

სურ. 1. ქუმის ეკლესია

სურ. 2. ქუმის ეკლესია, გეგმა, ჭრილი

სურ. 3. ქუმის ეკლესია, ინტერიერი, ნავების გამყოფი თაღედი

სურ. 4. ქუმის ეკლესია, გვერდითა ნავი

სურ. 5. ქუმის ეკლესია, მთავარი ნავი

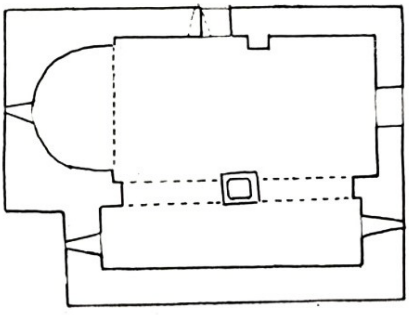

სურ. 6. ქუმის ეკლესია, ინტერიერის დეკორის ელემენტი

სურ. 7. ქუმის ეკლესია, დასავლეთი ფასადი

სურ. 8. ქილდის ეკლესია, გეგმა ი. ელიზბარაშვილის მიხედვით

Nino Silagadze
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ST. GEORGE'S CHURCH OF QUMI

Summary

St. George's Church of Qumi (the same as Qomi or Khomi) in historical province of Georgia – Samtskhe – is located about 15 km from Akhaltsikhe, in vicinity of the modern village Sviri and historical settlement Tornisi. Fragments of the building reached us in the form of ruins. Around the church, there are architectural details and stones, adorned with ornaments. The local population refers to this territory by the toponym Qomi/Khoma/Qumi, the entire valley is known by the same name. The church seems to be built in high Middle Ages. Traces of monastic buildings can be clearly observed around the church. The main building of monastery complex is a two-nave church, it consists of the main nave and a smaller nave adjacent to it from the north. In addition, the building has a trapezoidal outbuilding on the northern facade, another one – a small chapel – was attached to the southern facade. The main nave of the church is connected to the small northern nave by a two-arched passage. The main nave is quite wide and tall. The external structure on the western facade is relatively well preserved. Here, the portal of the entrance door is decorated with braided carving, a decorative cross above the door and a ornaments of window frame are still visible.

Qumi church is a sample of two-nave churches, which is not very common for medieval Georgia (there are some 20 samples preserved until nowadays). In most of the structures, the main and side naves are separated from each other by one pillar and two arches. Many Georgian scientists made the great contribution to the study of this rather rare architectural type, although the Qumi Church is not mentioned in these works, and thus, its analysis and interpretation becomes even more relevant for us. The purpose of our article is to specify the date of construction of the Qumi Church and give it a place in the evolutionary scheme of the architectural type of Georgian two-nave churches.

Buildings of this type are quite common in Samtskhe-Javakheti, and most of them belong to the 10th century. In such churches, the side nave is sometimes shorter than the main nave, sometimes it is a wide, well-lit, independent space with artistic significance, and sometimes it has the appearance of a narrow, dark corridor and seems to be an addition to the main nave. The side nave usually has an apse, but sometimes it ends with a straight wall from the east. In almost all cases, the both naves have a separate roof: a high roof with pediment for the central one and a low, shed roof for the side one. In more complicated architectural compositions, where a stoa or an outbuilding is added to the church, this lower segment also has a separate roof. In the case of the Qumi Church, the difference between the heights of the naves is significant. The semicircle of the apse in the two-nave churches is almost always inside in the right angle of the plan, and so it is in the case of the Qumi Church too.

Arrangement of side-rooms of the altar in two-nave churches is very difficult due to the peculiarity of the plan. In this type of buildings, only one side-room can be arranged – on the opposite side of the small nave. In our case, there are no side-rooms at all, as in a many other two-nave chruches, built during the 10th century in Georgia.

The peculiarity of the Qumi Church is the fact that, unlike most two-nave churches, where the two arches separating the naves are quite wide and the openings occupy almost the entire length of the longitudinal wall, here the openings are narrow and low and occupy only the eastern section of the wall, in front of the apse. Some other 10th century two-nave churches (e.g. Gharta, Kilda and Sakvirike in Samtskhe-Javakheri region) give us an example of the isolation of the side nave too, but nowhere are the arches so small compared to the overall dimensions of the building, as in the church of Qumi. Another peculiarity of the Qumi Church is an asymmetrical apse – its northern corner is open: here is located the arch, and a column is posted symmetrically to southern pillar of the apse.

Based on the architectural features, the closest parallels to the Qumi Church seem to be the two-nave churches of Kilda, Dviri, Sakvirike and Dankali, which are also geographically located close to it. Most of these two-nave churces were built during the 10th century, more likely – in the middle of the century. The church of Qumi should belong to the same era.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

მამუკა წურწუმია
ისტორიის დოქტორი

რიშელიე, ლა-როშელი... და ქართული სახელმწიფო დროშა*

სულ ახლახანს, 2022 წელს გამოცემულ თავის ნაშრომში, ახალგაზრდა და მეტად ნაყოფიერმა ქართველმა მკვლევარმა ბექა ჭიჭინაძემ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა უაღრესად საყურადღებო ცნობა შუა საუკუნეების ქართული სახელმწიფო სიმბოლოს შესახებ. ამ ინფორმაციას ავტორი შესავალშივე გვაწვდის:

> ჟან დუ პაის მიერ გამოცემულ შესანიშნავ თხზულებაში, სახელწოდებით: „სუვერენულ სახელმწიფოთა ხელისუფალნი“, ქართველთა შესახებ ასეთი საგულისხმო ჩანაწერია მოცემული: „[ქართველები] იმედოვნებენ, რომ ქრისტიანთა ძალისხმევით იერუსალიმის სამეფო დაუბრუნდება [მის მესაკუთრე] ფლანდრიის გრაფებს, რის სახსოვრადაც ისინი თავის ნიშნად ატარებენ იერუსალიმის ჯვარს (იერუსალიმის ჯვარი წარმოადგენს ცნობილ ხუთჯვრიან სიმბოლოს. – ბ. ჭ.), რომელიც ფლანდრიის ჯვარიცაა.[1]

მოხმობილი ცნობის მნიშვნელობა განსაკუთრებით დიდია იმის გათვალისწინებით, რომ ქართველების მიერ იერუსალიმის აღმნიშვნელი ხუთჯვრიანი დროშის გამოყენების შესახებ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ დღემდე სადავო პორტოლანური საზღვაო რუკების მონაცემებს, ნარატიული მონაცემები სანთლით საძებნია. აქედან გამომდინარე, ცხადია, რომ ეს ინფორმაცია, რომელიც თავისებურ ახსნას უძებნის საქარ-

* სტატია იბეჭდება შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით FR-21-2041.

[1] ბ. ჭიჭინაძე. საქართველოს ხუთჯვრიანი დროშის წარმომავლობა და ქართულ-ჯვაროსნული ურთიერთობები. თბ. 2022, გვ. 4.

თველოში იერუსალიმის ხუთჯვრიანი სიმბოლოს დამკვიდრების ფაქტს, სამეცნიერო მსჯელობის საგანი უნდა გახდეს.

უპირველესად, მოვიყვანოთ ამ მონაკვეთის სრული თარგმანი, რათა დავაზუსტოთ და შესაბამის კონტექსტში შევაფასოთ მთლიანი ინფორმაცია.

> აზიის ქრისტიანი მთავრები
> ფლანდრიის გრაფიები პრეტენზიას აცხადებდნენ იუდეასა და იდუმეაზე, რომლებსაც მათი წინაპრები დიდი ხნის განმავლობაში ფლობდნენ. როდესაც დიდმა სულთანმა სალადინმა განდევნა ქრისტიანები, ისინი საქართველოში წავიდნენ და მათგან მოდიან ქრისტიანები, რომლებსაც დღეს ქართველებად უხმობენ. ისინი თავს კათოლიკეებს უწოდებენ, თუმცა იმდენად თავისუფლად ცხოვრობენ, რომ, როგორც ჩანს, ქრისტიანის სახელს მხოლოდ ძალიან მარტივი და სულელური რწმენით ატარებენ და, შესაძლოა, მხოლოდ ღვინის დასალევად. თურქებმა ვერ შეძლეს მათი დამორჩილება და, მცირე ხარკის სანაცვლოდ, თავისუფლად ცხოვრების საშუალება მისცეს.
> ისინი დღესასწაულობენ და ღვთისმსახურებენ იერუსალიმში, თუმცა არ არიან რელიგიურნი; ისინი აქორწინებენ ძმებს, დებს და ახლო ნათესავებს და ამბობენ, რომ ამას აკეთებენ თურქებთან ან ებრაელებთან კავშირის თავიდან ასარიდებლად; შვეიცარიელთა მსგავსად, მათ ქირაობენ და უხმობენ როგორც დამხმარე ძალას; მაგრამ ისინი იმედოვნებენ, რომ ქრისტიანთა ძალისხმევით გათავისუფლებული იერუსალიმის სამეფო დაუბრუნდება ფლანდრიის გრაფთა მემკვიდრეებს, რომელთა სამახსოვრადაც ისინი თავიანთ გერბად ატარებენ იერუსალიმის ჯვარს, ფლანდრიის [გერბს] ზემოთ.[2]

ახლა კი მონაკვეთებად დავყოთ ზემომოხმობილი ინფორმაცია და ცალ-ცალკე განვიხილოთ მათი ავკარგიანობა:

ფლანდრიის გრაფიები პრეტენზიას აცხადებდნენ იუდეასა და იდუმეაზე, რომლებსაც მათი წინაპრები დიდი ხნის განმავლობაში ფლობდნენ – დასაწყისში ავტორი გვამცნობს ფლანდრიის გრაფების პრეტენზიას წმინდა მიწაზე (იუდეასა და იდუმეაზე), რომელსაც მათი წინაპრები

[2] Interets et maximes des princes & des estats souverains. Cologne, 1666, გვ. 205-206.

ხანგრძლივი დროის მანძილზე ფლობდნენ, რაც მართებულია ისტორიულად;[3]

როდესაც დიდმა სულთანმა სალადინმა განდევნა ქრისტიანები – სწორია;

ისინი საქართველოში წავიდნენ და მათგან მოდიან ქრისტიანები, რომლებსაც დღეს ქართველებად უხმობენ – ეს, რა თქმა უნდა, მცდარია;

ისინი თავს კათოლიკეებს უწოდებენ – სწორია, საუკუნეების განმავლობაში ქართულ ეკლესიას „კათოლიკე“ (საყოველთაო) ეწოდებოდა. ასე, როგორც „კათოლიკე“ ან „წმიდა კათოლიკე და სამოციქულო კათოლიკე“ მოიხსენიება ქართული ეკლესია 1072 წელს დაწერილ გიორგი II-ის სიგელში შიომღვიმისადმი,[4] 1170 წ. გიორგი III-ის სიგელში შიომღვიმისადმი,[5] 1188 წ. თამარ მეფის სიგელში გელათისადმი,[6] 1245-50 წწ. გრიგოლ სურამელის სიგელში შიომღვიმისადმი,[7] 1569 წ. კახთა მეფის ლეონის სიგელში სვეტიცხოველისადმი,[8] 1592 წ. სიმონ I-ის სიგელსა[9] და 1749 წ. თეიმურაზ II-ის წიგნში;[10]

იმდენად თავისუფლად ცხოვრობენ, რომ, როგორც ჩანს, ქრისტიანის სახელს მხოლოდ ძალიან მარტივი და სულელური რწმენით ატარებენ – დასავლეთევროპელის ასეთი შეხედულება ქართულ ქრისტიანობაზე გასაკვირი არაა. საკმარისია ითქვას, რომ XVII საუკუნის ევროპელი მისიონერების რეპორტები სავსეა იმდროინდელი ქართველი სამღვდელოების, მათი ცრურწმენებისა და მათ მიერ შესრულებული ნათლობისა თუ სხვა ქრისტიანული საიდუმლოებების კრიტიკით;[11]

[3] წმინდა მიწაზე ჯვაროსნების მიერ შექმნილი იერუსალიმის სამეფოს პირველი მმართველები, ძმები გოდფრუა ბუიონი (1099-1100) და ბალდუინ I ბულონელი (1100-18), ბალდუინ I რკინის მკლავის (830-79) მიერ დაარსებული ფლანდრიის გრაფთა სახლის უმცროს შტოს (ბულონის სახლს) წარმოადგენდნენ. ფლანდრიის გრაფები იდგნენ 1204 წელს დაარსებული კონსტანტინოპოლის ლათინთა იმპერიის სათავეშიც.

[4] ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. II. თბ. 1965, გვ. 12.

[5] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 21.

[6] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 25.

[7] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 40.

[8] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 194.

[9] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 205, 207.

[10] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 398.

[11] მაგალითისათვის, ასეთივე ტექსტს ვპოულობთ დონ არქანჯელო ლამბერტის რელაციაში: „კოლხიდელები, თუმცა ქრისტიანები არიან, მაგრამ მხოლოდ სახელით, რადგან დაივიწყეს ჭეშმარიტი წესი ნათლობისა და მასთან ერთად სხვა საიდუმლოთა წესები“. დონ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. იტალიურიდან თარგმნა ალექსანდრე

შესაძლოა, მხოლოდ ღვინის დასალევად – ქართველების სიყვარული ღვინისადმი საყოველთაოდ იყო ცნობილი;[12]

თურქებმა ვერ შეძლეს მათი დამორჩილება და, მცირე ხარკის სანაცვლოდ, თავისუფლად ცხოვრების საშუალება მისცეს – აქ რეალობა ძირითადად სწორადაა ასახული;

ისინი დღესასწაულობენ და ღვთისმსახურებენ იერუსალიმში – ეს მონაკვეთიც, სადაც ავტორი აღნიშნავს ქართველების ერთგულებას იერუსალიმისადმი, მართებულია;

ისინი აქორწინებენ ძმებს, დებს და ახლო ნათესავებს – ერთი შეხედვით ეს ცნობა სრულ აბსურდად შეიძლება მოგვეჩვენოს, რადგან აღმოსავლეთის საქრისტიანოში დამკვიდრებული კანონიკის კვალდაკვალ, ქართული ეკლესიაც კრძალავდა მეშვიდე ხარისხის ნათესავების ქორწინებას, მაგრამ საქმე ასე იოლადაც არ არის. რიგითი მოკვდავებისათვის სავალდებულო კანონებს სამეფო საგვარეულო და დიდებულები იოლად არღვევდნენ ხოლმე. ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი (913-59) აღნიშნავდა, რომ ბაგრატიონთა სახლის წევრები, მიიჩნევდნენ რა თავს ებრაელთა ჩამომავლებად, ტრადიციულად ქორწინდებოდნენ თავიანთ ნათესავებზე.[13] პორფიროგენეტს თავადვე მოჰყავს ბიძაშვილებს შორის ასეთი ქორწინების ორი მაგალითიც.[14] როგორც გ. ნადარეიშვილი აღნიშნავს, ქართულ სამეფო საგვარეულოებში პოლიტიკური და ეკონომიკური მიზეზებით განპირობებულ ენდოგამიას ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა. შემდგომში, გვიან შუასაუკუნეებში ასეთი შემთხვევე-

ჭყონიამ. გამოსაცემად მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო ილია ანთელავამ. თბ. 1991, გვ. 8. დამატებით იხ. დონ პიეტრო ავიტაბილე. ცნობები საქართველოზე XVII საუკუნე). შესავალი, თარგმანი და კომენტარები ბეჟან გიორგაძისა. თბ. 1977, გვ. 35-37, 58; დონ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 105-19; დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე (XVII საუკუნე). იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბ. 1964, გვ, 27, 39, 47, 94, 108-12; დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბ. 1976, გვ. 109, 203, 220

[12] ამის თაობაზე ევროპელ ავტორთა ცნობები იხ. რენე ჟანენი. ქართველები იერუსალიმში. ფრანგულიდან თარგმნა შალვა ვარდიძემ. სტამბოლი, 1921, გვ. 28-29; დონ არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. გვ. 16, 48-50; დონ კრისტოფორო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, გვ. 80, 117, 145.

[13] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. ტ. IV/2. თბ. 1952, გვ. 255-56. იქვე იხ. ს. ყაუხჩიშვილის კომენტარი სხვა მაგალითებით: გვ. 256, შენ. 1

[14] გეორგიკა. ტ. IV/2, გვ. 275-76, 278.

ბი მხოლოდ მეხუთე-მეექვსე ხარისხის ნათესავებს შორის შეინიშნება;[15]

შვეიცარიელთა მსგავსად, მათ ქირაობენ – სწორია, ქართველ დაქირავებულ მეომრებს ხშირად ვხვდებით ახლო აღმოსავლეთის (და არა მარტო) არმიების რიგებში;

ისინი თავიანთ გერბად ატარებენ იერუსალიმის ჯვარს, ფლანდრიის [გერბს] ზემოთ – ეს ცნობა ადასტურებს პორტოლანების მონაცემებს ქართული ხუთჯვრიანი დროშის შესახებ და თავისებურ ახსნას უძებნის მას, აკავშირებს რა ფლანდრიის გრაფებთან. საინტერესოა შემდეგი პარალელიც: ფლანდრიის გერბი არის უკანა თათებზე მდგომი ლომი (სურ. 1აბგ), ლომები კი ფიგურირებენ უძველეს ქართულ გერბებშიც, რომლებიც ვახტანგ VI-ის მიერ არის შემუშავებული. მისი პირველი ნიმუში 1709 წელს ახალგახსნილ თბილისის სტამბაში დაბეჭდილ „სამოციქულოში“ გვხვდება, სადაც ბაგრატიონთა გერბზე ლომი ფარის ქვემოთაა გამოსახული (სურ. 2), ხოლო 1724-37 წლებში შექმნილ ვახტანგ VI-ის პირად გერბზე ორი ლომი უკვე კლასიკური ფარისმტვირთავების პოზაში არიან განთავსებულნი (სურ. 3).[16] სავარაუდოა, რომ თავის მხრივ, ვახტანგ VI-ც რაღაც ტრადიციას ან გადმოცემას ემყარებოდა, როდესაც ლომი შემოჰყავდა ქართულ ჰერალდიკაში. უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ამ ტრადიციის გამო თვლის ქართული გერბის შემადგენელ ნაწილად ლომს ევროპელი ავტორიც, რომელიც ამ ჰერალდიკურ ფიგურასაც ფლანდრიასთან აკავშირებს. თუმცა, ისიც სათქმელია, რომ ამ შემთხვევაშიც ის წერს საქართველოში რეალურად არსებულ ტრადიციაზე.

საერთო ჯამში, უნდა დავასკვნათ, რომ დასავლეთევროპელისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ცდომილების გარდა, ავტორის მონათხრობი ძირითადად სწორია.

ყველაზე საინტერესო ბოლო მონაკვეთია, საიდანაც ვიგებთ ქართველების მიერ გამოყენებული იერუსალიმის ჯვრის შესახებ, მაგრამ სანამ ამ ცნობის წარმოშობასა ან საიმედოობაზე ვიმსჯელებდით, თავად მისი გამოცემის ვითარება დავაზუსტოთ.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობა ერთი თავია საკმაოდ ვრცელი ნაშრომისა *მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების ინტერესები და მაქსიმები* (*Interets et maximes des princes & des estats souverains*), რომელმაც 1666 წელს იხილა დღის სინათლე. ამ წიგნში ორი თხზულებაა გაერთიან-

[15] გ. ნადარეიშვილი. ძველი ქართული საოჯახო სამართალი. თბ. 1996, გვ. 12-18.
[16] თ. ასათიანი. ქართული გერბთმცოდნეობა (ჰერალდიკა). თბ. 2010, გვ. 17-19.

ებული – *მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების ინტერესები* და *მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების მაქსიმები*. თავფურცელის მიხედვით წიგნი გამოიცა ჟან დუ პაის მიერ კიოლნში 1666 წელს. სინამდვილეში კი „ჟან დუ პაი“ არარსებული სახელია. ამ პერიოდში, საფრანგეთში გაბატონებული ცენზურის გამო, წიგნები ხშირად გამოდიოდა ყალბი საგამომცემლო სახლების სახელით, რეალურად კი ჰოლანდიაში იბეჭდებოდა. ეს წიგნიც დაბეჭდილი უნდა იყოს დანიელ ელსევიერის (ელზევირის)[17] მიერ ამსტერდამში.[18] როდესაც ელსევიერებს არ სურდათ თავიანთი ემბლემა დაეტანათ წიგნის სატიტულო ფურცელზე, მას სფეროთი ანაცვლებდნენ.[19] ასეთ სფეროს ვხედავთ „მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების“ კიოლნის გამოცემაზეც (სურ. 4). ზემოხსენებული პირველი თხზულება (*მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების ინტერესები*) ანრი დე როჰანის ნაშრომზე – *მთავრებისა და ქრისტიანი სახელმწიფოების ინტერესები* (*De l'intérêt des princes et états de la chrétienté*) – არის დაფუძნებული და შესაბამისი თავები ფაქტობრივად უცვლელია, მხოლოდ მრავალი თავია დამატებული. სწორედ ამიტომ, როგორც მისი თხზულების ახლახანს გამომცემელი ჟან-ფრანსუა ბლანი წერს, მას ანრი დე როჰანს აკუთვნებენ.[20]

ვინ იყო ანრი დე როჰანი და რა ინფორმაცია შეიძლება ჰქონოდა მას საქართველოსა და ქართული რეალობის შესახებ?

ანრი დე როჰანი (1579-1638), საფრანგეთის პერი, როჰანის ჰერცოგი და ლიონის პრინცი, წარმოდგებოდა ერთ-ერთი უძველესი წარჩინებული ფრანგული გვარიდან, რომელიც XI საუკუნიდან იყო ცნობილი (სურ. 5).[21] ბავშვობიდანვე ინტელექტუალებითა და მეცნიერებით გარშემორტყმული, ანრი სამხედრო კარიერისათვის ემზადებოდა და თავიდანვე მკაცრ მოთხოვნებს უყენებდა საკუთარ თავს: ცოტა ეძინა, მცირედით კმაყოფილდებოდა, სასმელს არ ეტანებოდა და ცხენიდან არ ჩამოდიო-

[17] დანიელ ელსევიერი (1626-80) ცნობილი ჰოლანდიური საგამომცემლო დინასტიის წარმომადგენელი იყო.

[18] Henri de Rohan. Intérêts réciproques des princes et des états souverains. Ed. Joan Francés Blanc. Strasbourg, 2016, გვ. V.

[19] Elzevir. The Encyclopædia Britannica. Vol. 9. 11th ed. Cambridge, 1910, გვ. 304.

[20] Henri de Rohan. Intérêts réciproques des princes et des états souverains, გვ. V-VI.

[21] Jonathan Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, 1550-1715. University Park, PA, 2015, გვ. 14-16. დედამისი, ეკატერინე დე პართენი, ამაყობდა, რომ ლუზინიანების სამეფო სახლის ჩამომავალი იყო. Jack Alden Clarke. Huguenot Warrior: The Life and Times of Henri de Rohan, 1579-1638. Hague, 1966, გვ. 1-2.

და.[22] ის 18 წლიდან მონაწილეობდა სამხედრო კამპანიებში და თავი გამოიჩინა ამიენის ალყის დროს 1597 წელს.[23]

ანრი დე როჰანი ახალგაზრდობაში ბევრს მოგზაურობდა და 1599-1601 წლებში მოიარა გერმანია, იტალია, ავსტრია, უნგრეთი, ნიდერლანდები, ინგლისი და შოტლანდია. ინგლისში დედოფალმა ელისაბედ I-მა (1558-1603) მას თავისი რაინდი უწოდა, შოტლანდიაში კი ჯეიმს VI-მ შვილი, ინგლისის მომავალი მეფე ჩარლზ I (1625-49) მოანათლინა.[24] 1606 წელს დე როჰანი ნიდერლანდებში ებრძვის ესპანელებს ნასაუს პრინცის მორისის მხარდამხარ, 1610 წელს ომობს გერმანიაში, ხოლო 1617 წელს – იტალიაში.[25]

საფრანგეთის მეფის ანრი IV-ის (1589-1610) სიკვდილის შემდეგ, ანრი დე როჰანი ფრანგი კალვინისტი პროტესტანტების (ჰუგენოტების) წინამძღოლი გახდა. ის იარაღით ხელში სამჯერ გამოვიდა სამეფო ტახტის წინააღმდეგ, როდესაც მან ჰუგენოტთა შევიწროება დაიწყო.[26] ამ აჯანყებების სერიას ზოგჯერ როჰანის ომებსაც უწოდებენ. პირველი ამბოხის დროს, 1621-22 წლებში ანრი წარმატებით იბრძოდა სამეფო ჯარების წინააღმდეგ. ომი დასრულდა მასსა და ლუი XIII-ს შორის დადებული 1622 წლის მონპელიეს ზავით, რითაც ჰუგენოტებმა შეინარჩუნეს თავიანთი მდგომარეობა და უფლებები.[27] ხელისუფლებამ არ დაიცვა ზავის პირობები, რასაც მოჰყვა მეორე აჯანყება 1625-26 წლებში, რომელიც დასრულდა პარიზის ზავით, სადაც გარკვეული დათმობების ფასად ჰუგენოტებმა საკუთარი ორგანიზაცია და რწმენის თავისუფლება შეინარჩუნეს.[28] მესამე გამოსვლის დროს, 1627-29 წლებში ანრი დე როჰანი სამხრეთ საფრანგეთში იბრძოდა და სისწრაფისა და მოქნილობის ხარჯზე გაცილებით რიცხვმრავალ სამეფო ჯარებს უნარიან წინააღმდეგობას უწევდა. ამ ომში, 14-თვიანი ალყის შემდეგ დაეცა ჰუგენოტთა მთავარი

[22] Dewald, Status. Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 39-43; Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 8-10.

[23] Andreas Nijenhuis-Bescher. Les Provinces-Unies, une nouvelle Rome? Henri II de Rohan (1579-1638), République et Calvinisme. Chrétiens et sociétés, 22, 2015, გვ. 59; Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 11.

[24] Rohan, Henri. The Encyclopædia Britannica. Vol. 23. 11th ed. Cambridge, 1911, გვ. 460.

[25] Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 21-22, 26-27, 64.

[26] Olivier Ribière. Le duc de Rohan: officier et penseur militaire du XVIIe siècle. Dans Stratégique, 88/1, 2007, გვ. 146.

[27] Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 82-108.

[28] Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 65; Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 119-35.

სიმაგრე ლა-როშელი, რომელსაც ანრის უმცროსი ძმა იცავდა. აჯანყების დამარცხების შემდეგ დე როჰანი იძულებული გახდა ვენეციაში წასულიყო.[29]

სახელგანთქმულ ჰუგენოტ მეთაურს კათოლიკური იტალიაც კი პატივით დახვდა: „მისი გამარჯვებებით საზღვარგარეთ უფრო აღფრთოვანებულნი არიან, ვიდრე საფრანგეთში“, – უხალისოდ აღიარებდა კარდინალი რიშელიე.[30] 1630 წელს ანრი დე როჰანი ვენეციური არმიის სარდლად დანიშნეს,[31] ხოლო როდესაც ოცდაათწლიანი ომის (1618-48) დროს საფრანგეთს კვლავ დასჭირდა მისი სამსახური, 1631 წელს რიშელიეს თხოვნით ლომბარდიაში ვალტელინის გადასასვლელის[32] დაცვა ითავა.[33] მომდევნო წლების სამთო ომებმა მისი სამხედრო ნიჭი ყველაზე ცხადად გამოავლინა. 1635 წელს ანრი დე როჰანი ერთდროულად ებრძვის ესპანელთა და ავსტრიელთა არმიებს, რომლებსაც ოთხჯერ ზედიზედ ამარცხებს. 1636 წელს დე როჰანმა საომარი მოქმედებები ლომბარდიის ბარში გადაიტანა, მეხუთედ დაამარცხა ესპანელები, კომოს ტბის ბატონ-პატრონი გახდა და გზა გახსნა მილანზე, მაგრამ ეს შესაძლებლობა საფრანგეთის სამეფო კარმა ვერ გამოიყენა.[34] არმიას ისევ ჩამოცილებული, ანრი შვეიცარიაში წავიდა და 1638 წელს რაინფელდენთან ბრძოლაში საფრანგეთის მოკავშირე საქსონელთა რიგებში ყოფნისას სასიკვდილოდ დაიჭრა.[35]

ანრი დე როჰანი სამართლიანად ითვლება XVII საუკუნის ერთ-ერთ უდიდეს სამხედრო მეთაურად. სამი სამოქალაქო ომის დროს, ყოველთვის უმცირესობაში მყოფი, ის წინააღმდეგობას უწევდა ევროპის ერთერთი უძლიერესი სამეფოს არმიას, ხოლო იტალიაში ხუთჯერ დაამარცხა

[29] Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 66; Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 150-79.
[30] Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 181.
[31] Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 68.
[32] ვალტელინის გადასასვლელი იტალიისა და გერმანიის დამაკავშირებელი ე.წ. „ესპანური გზის“ უმნიშვნელოვანესი მონაკვეთი იყო. „ესპანური გზა“, იგივე „ესპანური ტერციების გზა“, იყო სამხედრო გზა, რომელიც XVI-XVII საუკუნეებში ესპანეთიდან, მილანის გავლით, ნიდერლანდებამდე მიდიოდა.
[33] Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 187-89. 1632 წელს შვედეთის მეფე გუსტავ-ადოლფ დიდი, რომელიც ზედიზედ ამარცხებდა ჰაბსბურგთა ჯარებს გერმანიაში, პირადად სთხოვდა ანრი დე როჰანს ჩაეკეტა ეს გზა. იქვე, გვ. 190.
[34] Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 190-205. ეს გამარჯვებები მას სამთო ომების ყველა დროის საუკეთესო მეთაურებს შორის აყენებს. Ribière, “Le duc de Rohan”, გვ. 146.
[35] Clarke. Huguenot Warrior, გვ. 212.

საღვთო რომის იმპერიისა და ესპანეთის ჯარები.[36] ის ნაყოფიერი მწერალიც გახლდათ, რომლის კალამს ეკუთვნის როგორც მემუარული ხასიათის ლიტერატურა (*Voyage du duc de Rohan*; *Mémoires du duc de Rohan*), ისე სამხედრო და პოლიტიკური ტრაქტატები (*Le Parfait Capitaine*; *De l'intérêt des princes et états de la chrétienté*). ჯერ კიდევ თავისი მოგზაურობების ანრი დე როჰანმა დროს გაიცნო ევროპის მმართველი წრეები და დაინახა მათი ინტერესები, რამაც შეუქმნა ადეკვატური წარმოდგენა ეპოქის გეოპოლიტიკური რეალობის შესახებ. მისი *De l'intérêt des princes et états de la chrétienté* პოლიტიკური ცხოვრების მამოძრავებელი ძალების შესახებ ნოვატორული კვლევაა. დე როჰანი ფაქტობრივად პირველი ევროპელი მწერალი იყო, რომელმაც შეიმუშავა პირადი ინტერესების თეორია, როგორც ადამიანთა საქმიანობის წარმმართველი ძალა. როგორც თავად წერდა: „მთავრები მართავენ ხალხებს და ინტერესი მართავს მთავრებს. ამ ინტერესის გაგება ისევე მაღლა დგას მთავრების ქმედებებზე, როგორც ისინი დგანან ხალხზე მაღლა... სახელმწიფოების გადარჩენა ან დაღუპვა ინტერესების სწორ ან არასწორ გაგებაზეა დამოკიდებული".[37] ანრი განათლებული მოღვაწე იყო, ჰქონდა მიმოწერა ევროპელ ინტელექტუალებთან და ლაშქრობების დროსაც თან ატარებდა პირად ბიბლიოთეკას.[38] მისი ნაწერები XVII საუკუნის მემუარული ჟანრის ლიტერატურის საუკეთესო ნიმუშად ითვლება. „კალმისა და დაშნის" კაცი, როგორც მას პიერ და სოლანჟ დეიონებმა უწოდეს,[39] და რომლის სიკვდილსაც ვოლტერმა ეპიტაფია მიუძღვნა,[40] „ანრი დე როჰანი იმ დიდ მეთაურებს მიეკუთვნებოდა, რომლებიც ფლობდნენ კეისრის ორივე უნარს – გამარჯვებისა და წერის ხელოვნებას".[41]

თუკი გავითვალისწინებთ, რომ ისტორია სიყრმიდანვე ანრი დე რო-

[36] Ribière. Le duc de Rohan, გვ. 147.
[37] Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 6, 74.
[38] ცნობილია, სულ მცირე, 104 დასახელების წიგნი, რომელთაც ის ჯორებზე დატვირთული დაატარებდა. Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 71.
[39] Pierre et Solange Deyon. Henri de Rohan, huguenot de plume et d'épée, 1579-1638. Paris, 2000, გვ. 1-224.
[40] „დაბადებისას, ზეცამ მას ყველა ნიჭი მომადლა,
ის მოქმედებდა როგორც გმირი, და წერდა როგორც ბრძენი.
იყო დიდებული, როდესაც ებრძოდა საკუთარ ბატონს,
და უფრო დიდი, როდესაც მას მსახურებდა".
[41] Ribière. Le duc de Rohan, გვ. 147.

ჰანის მთავარ ინტელექტუალურ საქმიანობას წარმოადგენდა,[42] არ უნდა გაგვიკვირდეს მისი ჩახედულობა აღმოსავლეთის საქრისტიანოს საქმეებში. დევნილობაში მყოფი როჰანი ერთი ხანობა კუნძულ კვიპროსის შეძენასაც კი აპირებდა ოსმალეთისაგან; მას კავშირები ჰქონდა კონსტანტინოპოლის პატრიარქ კირილესთან. კვიპროსი და აღმოსავლეთი მას იზიდავდა ლუზინიანებთან კავშირის გამოც, რომელთა ჩამომავლობითაც ის ამაყობდა.[43] „მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების ინტერესებში“ მოყვანილი ცნობები საქართველოს შესახებ, ალბათ, ამ ინტერესების ერთგვარი გამოვლინებაა, სადაც მან სცადა აეხსნა ფაქტი, თუ როგორ გაჩნდა იერუსალიმის ხუთი ჯვარი ქართულ დროშაზე. თავად ეს ფაქტი კი, როგორც ჩანს, ევროპელებისათვის უკვე კარგა ხანია ცნობილი იყო.

[42] Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 71.
[43] Dewald. Status, Power, and Identity in Early Modern France: The Rohan Family, გვ. 82-83.

ილუსტრაციები:

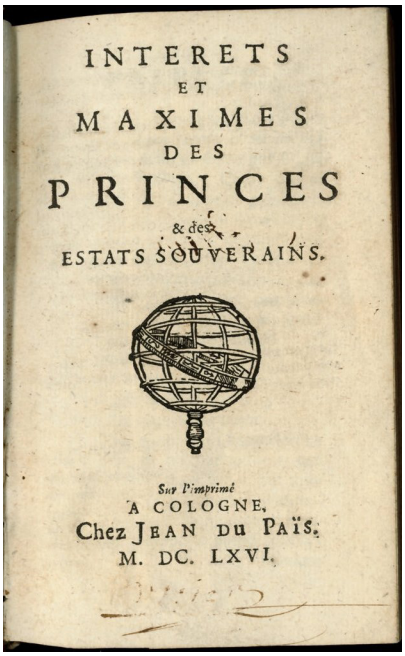
სურ. 1 ფლანდრიის გერბი (ა), ფლანდრიის გერბი გელრეს არმორიალში (ბ) და მისი თანამედროვე რეკონსტრუქცია (გ).

სურ. 2 ბაგრატიონთა გერბი.

სურ. 3 ვახტანგ VI-ის გერბი.

INTERETS
ET
MAXIMES
DES
PRINCES
& des
ESTATS SOUVERAINS.
Sur l'imprimé
A COLOGNE,
Chez JEAN du PAÏS.
M. DC. LXVI.

სურ. 4 ელსევიერების სფერო „მთავრებისა და სუვერენული სახელმწიფოების ინტერესებისა და მაქსიმების“ კიოლნის გამოცემაზე.

HENRY DVC DE ROHAN PAIR DE FRANCE
PRINCE DE LEON COMTE DE PORHOVET
Balthasar Moncornet ex

სურ. 5 ანრი დე როჰანი. ბალთაზარ მონკორნეს გრავიურა.

Mamuka Tsurtsumia
PhD in History,
Tbilisi, Georgia

RICHELIEU, LA ROCHELLE... AND THE GEORGIAN STATE FLAG

Summary

In the anonymous work *Interets et maximes des princes & des estats souverains*, published in Cologne in 1666, there is interesting information about the Georgian state symbol in the Middle Ages. According to this work, Georgians used the Jerusalem cross as their coat of arms. The significance of this information is particularly noteworthy, given the scarcity of narrative data regarding the Georgians' use of the five-cross flag, unless we consider the data from the Portolan sea charts that are still under discussion to date.

The aforementioned work is attributed to Henri de Rohan (1579-1638), the Duke of Rohan and Prince of Lyons, who belonged to one of the oldest noble French families. Surrounded by intellectuals and scholars since childhood, Henri prepared for a military career and participated in military campaigns from the age of 18. In his youth, he extensively traveled, visiting Germany, Italy, Austria, Hungary, the Netherlands, England, and Scotland between 1599 and 1601.

After the death of King Henri IV of France (1589-1610), Henri de Rohan became the leader of the French Calvinist Protestants (Huguenots). He opposed the royal throne three times with arms in hand when it began to oppress the Huguenots. This series of rebellions is sometimes referred to as the Rohan Wars. After the defeat of the rebellion, de Rohan was forced to seek refuge in Venice. During the Thirty Years' War (1618-48), France required his services again. In 1631, at Richelieu's request, he was assigned to guard the Valtellina Pass in Lombardy. In 1635, Henri de Rohan simultaneously fought the Spanish and Austrian armies, defeating them four times in a row. In 1636, de Rohan shifted hostilities to the Lombardy region, defeating the Spaniards for the fifth time, capturing Lake Como, and opening the way to Milan. He met his end in 1638, mortally wounded in the Battle of Reinfelden while fighting alongside the Saxons, allies of France.

Henri de Rohan is rightly considered one of the greatest military commanders of the 17th century. During three civil wars, always outnumbered, he resisted the army of one of the most powerful kingdoms in Europe. In Italy, he defeated the armies of the Holy Roman Empire and Spain five times. He was also a prolific writer, producing memoir literature such as *Voyage du duc de Rohan* and *Mémoires du duc de Rohan*, as well as military and political treatises like *Le Parfait Capitaine* and *De l'intérêt des princes et états de la chrétienté*. During his travels, Henri de Rohan acquainted himself with the ruling circles of Europe and gained insight into their interests, contributing to an adequate understanding of the geopolitical reality of the era. His work *De l'intérêt des princes et états de la chrétienté* is a groundbreaking study of the driving forces of political life. De Rohan was the first European writer to develop a theory of self-interest as a guiding force in human activity. Henri, an educated man, corresponded with European intellectuals and carried part of his personal library on his travels. His writings are considered the best examples of 17th-century memoir genre literature. A man of "pen and sword," as Pierre and Solange Deyon called him, and to whose death Voltaire dedicated an epitaph, "Henri de Rohan belonged to those great commanders who possessed both the qualities of Caesar, the art of winning and the art of writing."

Considering that history was Henri de Rohan's main intellectual pursuit since childhood, it is not surprising that he had insight into the affairs of Eastern Christianity. During his exile, Rohan even planned to purchase the island of Cyprus from the Ottomans and had connections with Patriarch Kirill of Constantinople. Cyprus and the East appealed to him due to his connection with the Lusignans, whose ancestry he proudly acknowledged. The references to Georgia in *Interets et maximes des princes & des estats souverains* are likely manifestations of these interests, where he attempted to explain how the five crosses of Jerusalem appeared on the Georgian flag. This fact itself appears to have been known to Europeans for a long time.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

აკაკი ჩოქობავა
ისტორიის დოქტორი

გლეხი ქართულ საისტორიო საბუთებსა და სამართლის ძეგლებში (პირველადი დაკვირვების შედეგები)*

„მაგრამ იმის თქმა, რომ დოკუმენტაცია „შერყვნილია ინტერპრეტაციებით“, ნიშნავს ჯეროვნად არ დააფასო ინკვიზიტორთა ანთროპოლოგიური გამჭრიახობა
კარლო გინძბურგი

შუა საუკუნეებში გლეხი ძირითად საწარმოო საშუალებას წარმოადგენდა. ბატონს უფლება ჰქონდა გლეხი მიწიანად ან უმიწოდ გაეყიდა. საბეგრო ვალდებულება მომდინარეობდა გლეხის დამოკიდებულებისგან, ბატონის მიწას ამუშავებდა ის, თუ, მას პიროვნულად ეკუთვნოდა. მიუხედავად იმისა, რომ გლეხი ქართული სამართლის ძეგლებში უამრავჯერ იხსენიება, ის მაინც არ წარმოადგენს სუბიქტს შუა საუკუნეებში, როგორც ყველგან, ფეოდალური ურთიერთობების განმავლობაში.

მაგალითად, ე.წ. ნიკორწმინდელის დაწერილში, თითქოს წინამძღვარი გლეხისგან ყიდულობს მიწას. მაშინ ისმის შეკითხვა, თუ გლეხი თვითონ წარმოადგენს საწარმოო საშუალებას და სხვის საკუთრებას, საიდან გააჩნია მას უფლება მიწაზე, რომელიც იმ პერიოდისთვის სიმდიდრის ერთ-ერთი წყარო და საწარმოო საშუალებაა. ქართული დოკუმენტების და სამართლის ძეგლების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ნიკორწმინდის დაწერილში ან სხვა დოკუმენტებში გლეხის მოხსენიება მიწის ყიდვასთან დაკავშირებით რეესტრისთვის აუცილებელი პირობაა, რადგან გლეხი კი არ არის მიწის მესაკუთრე და უშუალო გამყიდველი, არამედ, ის ეკუთვნის ბატონს, მის გარეშე ვერანაირი ოპერაციის ჩატარება არ შეუძლია.

* ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ახალგაზრდა მეცნიერთა კვლევების გრანტის დაფინანსების კონკურსის ფარგლებში. YS-22-679.

ბექას სამართალის 76-ე მუხლში ვკითხულობთ, თუ გლეხმან, მისი პატრონის ხელ-ჩაურთავად გაყიდოს რამე, ბატონს შეუძლია არ დათმოს, ან გაყიდულის საზღაური გამყიდველისგან აიღოს.[1]

ბექას სამართლის 45-ე მუხლის თანახმად, საკარგავის ან საგლეხო მამულის შემთხვევაშიც, თუ ბატონის მონაწილება არ ჩანს, ბატონს შეუძლია გაყიდული არ დათმოს, ან გაყიდულის ფასი, როგორც გამყიდველისგან, ისე მყიდველისგან ნახავერ-ნახევარი აიღოს.[2]

როგორც სამართლის ძეგლებიდან ირკვევა, გლეხს, არა მხოლოდ მიწის გაყიდვა არ შეეძლო ბატონის უკითხავად, არამედ, მიწაზე არსებული ნაგებობის თუ დამხმარე საწარმოო საშუალებებისაც.

სამართლის მიხედვით, გლეხი ვალდებულია მის ფინანსურ ოპერაციებში ბატონი ყავდეს ჩარეული, ან როგორც ხელჩამრთველი. თუ მაგალითად გლეხი გლეხს თავდებად დაუდგებოდა, აღნიშნული გლეხი საპატიო კაცის გლეხი უნდა ყოფილიყო და მისი პატრონის ხელჩართვაც აუცილებელი იყო.[3]

ამ სამართლის ნორმების მიხედვით გლეხს არანაირი უფლება არ გააჩნია, არა თუ სამართლის სუბიქტი ყოფილიყო, არამედ ყიდვა-გაყიდვის დროსაც. გლეხის მიერ მიწის გაყიდვის ფაქტის რეგისტრაცია მხოლოდ იმიტომხდება, რომ მებატონე ასხვისებს გარკვეულ ნაკვეთს. მხოლოდ გლეხის, საგლეხო კომლის, როგორც ამ მიწის მფლობელისა და ფისკალური სუბიექტის,როგორც პროდუქტის შემქმნელის დაფიქსირება წმინდა ეკონომიკური ფაქტორიდან გამომდინარეობს. გლეხობის დაფიქსირება ყიდვა-გაყიდვის რეესტრში, აუცილებელია მხოლოდ იმიტომ რომ აღწერილი იყოს გაყიდულ მიწაზე რომელი გლეხი ზის.[4]

ქართულ საისტორიო დოკუმენტებში, ძირითადად მაღალი კლასის სურვილები და მოთხოვნებია წარმოდგენილი, რაც ლოგიკურია. მათ ხელშია საგანმანათლებლო და სასამართლო სისტემა. ქვეყნის 4% იცის წერა-კითხვა და ძალაუფლება თანხმობის წარმოება მათ ხელშია.ქართული ეკლესია მონოპოლისტია განათლებაზე. ანტონიო გრამშის თანახმად, შუასაუკუნეების ინტელიგენციას (ორგანულ ინტელიგენციას) წარმოად-

[1] ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი. თბ. 1953, გვ. 322.
[2] ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი, გვ. 305-306.
[3] ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი, გვ. 150.
[4] აკ. ჩიქობავა. მიწის გაყიდვა-გაყიდვის პოლიტეკონომია ფეოდალურ საქართველოში. თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XVII. თბ. 2020, გვ. 79-108.

გენენ საეკლესიო პირები, რომლებიც მონოპოლიას ფლობენ იმ დროის მეცნიერებასა და ფილოსოფიაზე, მორალსა და სამართალზე.[5] ფეოდალიზმის გამარჯვებასთან ერთად საბოლოოდ იმარჯვებს მაღალი კლასების ენა და ის სისტემის გაძლიერებასა თუ გაფართოებას ემსახურება. გლეხი, როგორც სუბიექტი რა თქმა უნდა გამქრალია, უფრო სწორად, როგორც სუბიექტი არ არსებობს. ის მხოლოდ რეესტრის მონაცემებისთვის გამოიყენება. თუმცა, სანამ ფეოდალური ურთიერთობები საბოლოოდ გაიმარჯვებდა, ბრძოლა მიმდინარეობდა ე.წ. მაღალ სტილისა და ხალხური მეტყველებას შორის. ნიკო მარმმა, აღნიშნული პროცესი ადიშის ოთხთავის მაგალითზე შენიშნა.

ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვება მტკივნეულად მიმდინარეობა, მოსახლების სრული გაგლეხება, თავისუფალი მწარმოებლების გაქრობა, მიწების კოლონიზაცია. თუ კაპიტალისტური წარმოების დამკვიდრებას თან ახლავს კაპიტალის თავდაპირველი დაგროვების პროცესი, ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების პროცესის თანმდევად შეგვიძლია პირობითად წარმოვიდგინოთ ფეოდალური დაგროვება, სადაც თავისუფალი მეთემე სრულად დამოკიდებული ხდება ანუ წარმოიქმნება გლეხობა, როგორც კლასი, ქონების კონცენტრაცია ხდება ერთეულების ხელში, იცვლება წარმოების წესი და საკუთრების ფორმა.ამ პროცესს, ივანე ჯავახიშვილი, სოციალურ ტეხილს უწოდებს. სიტყვები მნიშვნელობას და შინაარს იცვლიან. მაგალითისთის სიტყვა სოფელი, რომელიც აღნიშნავდა ქვეყანას, მსოფლიოს, VIII საუკუნიდან იცვლის სემანტიკას და დღევნდელი მნიშვნელობით მკვიდრდება. მაგალითად დაბა წარმოადგენდა დასახლებულ პუნტქს, როგორც დღეს ვხმარობთ, თუმცა იქ მცხოვრებს ეწოდებოდა მდაბიორი, მდაბიო ერი, მდაბიური, ანუ „ერი“/ხალხი, რომელიც დაბაში ცხოვრობდა. ისინი საერთო/სათემო საკუთრების ფორმით ფლობდნენ მიწას და შრომის ორგანიზებას საზაზოგადოებრივი ფრომა ფქონდა. ახლად გაძლიერებული კერძო საკუთრების ფორმა კი, გვაროვნულის და სათემო საკუთრების მტერი იყო, მას უნდა მოესპო ის, რადგან მიწები თუ ადამიანები, კონკრეტული სამხედრო პირების პირად დამოკიდებულებაში გადასულიყო. სწორედ ამ პროცესში იცვლის მნიშვნელობას სიტყვა მდაბიო ერი, მდაბიო და VIII-IX საუკუნეების მერე იხმარება დღევანდელი მნიშვნელობით. მარგინალიზება

[5] A. Gramsci. Prison Notebooks. The Intellectuals. The Formation of the intellectuals. An anthology of western Marxism. Oxford University press. 1989, გვ. 113-119.

ხდება თავისუფალი მწარმოებლის ან მათი ვინც ადრე თავისუფალ მეთემს წარმოადგენდა და დღეს უკვე საკუთრებით თუ პიროვნულად კონკრეტული ოჯახისსადმი ვალდებულებაში იმყოფება. შესაბამისად სისტემამ, ის ვინ დაამცრო და დაიმორჩილა, მისი მარგინალიზება უნდა მოახდინოს.[6] იგივე კატეგორიას მიეკუთვნება ტერმინი გლეხი, რომელიც მეცნიერების დაკვირვებით, სიტყვა გლახადან უნდა იყოს ნაწარმოები. ანუ ის - გლეხი, რომელიც, როგორც კლასი არ არსებობდა, ხოლო „ფეოდალური რევოლუციის“ პირობებში ჩნდება როგორც კლასი, რომელიც ამიერიდან დაექვემდებარება ახალ შექმნი ფეოდალურ კლას, რომლისთვისაც საფუძველშივე ნეგატიური დატვირთვა მუნდა მიენიჭებინათ, თითქოს მათი ბრძოლა სერთო საკუთრების შენარჩუნებისთვის არალეგიტიმური იყო.[7]

ამ ყველაფრის პარალელურად ფეოდალის აღმნიშვნელი სიტყვა მაღალ შეფერილობას იძენს. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ეს პროცესი ერთნაირია ყველგან, სადაც საკუთრების და წარმოების ფეოდალური წესი არსებობდა, მიუხედავად გეოგრაფიული სიშორისა თუ ეკონომიკური სისტემების აშორიშორებისა. მაგალითად პატრონი, ფეოდალი, ქართულმა ენამ მონიშნა როგორც უფალი, იგივე პროცესია ლათუნურ ენაში, სომხურსა თუ რუსულში. Dominus გახდა ფეოდალის აღმნიშვნელი სიტყვა, ისევე, როგორც სომხური ტერ და რუსული Господи.[8]

ასეთია ფეოდალიზმის ეკონომიკური და კულტურული განზომილება, როგორ ქმნის თანხმობას, ოღონდ უკვე ხმლით მოპოვებულ წესრიგში.ე.წ. ევროპული ჰარმონიული საზოგადოების დანაწილება: მეომარი, მლოცველი, მშრომელი ქართულ რეალობაშიც წარმოჩინდება. ვეფხისტყაოსანში ნათლთდაა დაფიქსირებული „მიწყივ მუშა მუშაკობდეს, მეომარი გულოვნობდეს“, ეს იმ საზოგადოებისთის დამახასიათებელი შრომის დანაწილებაა, სადაც სოციალური მობილობა შეუძლებელია. ყველა იქ იცხოვრებს, რა საზოგადოებრივ ფენაში დაიბადა.[9]

[6] იხ. აკ. ჩიქობავა. კლასობრივი ენის საკითხი და ფეოდალური ურთიერთობები. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV. 2018, გვ. 115-130.

[7] ილ. აბულაძე. ძველი ქართული ლექსიკონიდან. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. ტ. I. თბ. 1959, გვ. 170; ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობების ისტორიიდან. თბ. 1961, გვ. 120.

[8] იხ. აკ. ჩიქობავა. კლასობრივი ენის საკითხი და ფეოდალური ურთიერთობები, გვ. 115-130.

[9] იხ. აკ. ჩიქობავა. განვითარებული ფეოდალიზმის გენეზისი და მასთან დაკავშირებული იტორიულ-გეოგრაფიული ასპექტები. ისტორიის დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად

მოგვიანებით, XIV საუკუნეში, როდესაც შავი ზღვის მეშვეობით ვაჭრობა მიმდინარეობს გენუის ფაქტორიებთან, ჩემი დაკვირვებით, ქართველ-მეფე მთავრთა განკარგულებაში მყოფი ვაჭრები, უკვე სოციალური სტატუს შეცვლილი პირები უნდა იყვნენ (ვინმე კაცაძე და სხვები), მათ შორის სავარაუდებელია „მსახურთა“ ფენიდან ამოიზარდოს ვაჭრები თუ მაღალკვალიფიციური ხელოსნები[10]. ლოგიკურია ის, რომ სწორედ გენუელებთან ვაჭრობის პირობებში ქართული წარმოშობის ვაჭრებსაც ვხდებით, რომლებიც ადრე სავარაუდოდ ხელოსნობას მისდევდნენ და აღნიშნულ სიტუაციაში პოლირიკური ხელისუფლების ნება-სურვილით საზღვაო ვაჭრობაში ებმებიან. აქ ხელოსნებთან ერთად ნაოსნობის ოსტატებიც შეიძლება მოვიაზროთ. რატომ არის ლოგიკური ეს გენუელებთან კავშირში? იტალიელი ეკონომისტის და სოციოლოგის ჯოვანი არიგის თანახმად, ამ კაპიტალიზმის დაგროვების პირველი ცენტრი სწორედ გენუა უნდა იყოს, სადაც იწყება შრომის დანაწილების ახალი ეტაპი. ადგილობრივი სავაჭრო კომპანიები და სამხედრო არისტოკარტია ქმნიან ბანკებს მევახშეობის საპირწონედ. კაპიტალისტური ფორმის საერთაშორისო ვაჭრობის საწარმოებლად ადგილობრივ მესვეურებს ზღვასთან და ხელოსნობასთან დაკავშირებული პირების ჩართვა უფრო აქტიურად მოუწევდათ.[11]

თუმცა ეს გამონაკლისი უნდა იყოს საქართველოს ისტორიაში, რადგან სწორედ ამ ტიპის სავაჭრო კაპიტალთან ურთიერთობას შეეძლო ამგვარი პროცესის შექმნა. მოგვიანებით, როდესაც საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა და ბატონყმობის ეტაპზე გადადის, ან სულაც ბატონყმობის კვლავწარმოება ხდება, გლეხის ექსპლუატაცია კვლავ ბეგარისა და ზედმეტი შრომის ხარჯზე ხორციელდება. ნატურალური, შრომამიგებითი და ფულადი ბეგარა გლეხის შრომა ან შრომის ნაყოფია, რომელსაც ბატონი ითვისებდა.

ამ შრომის პროცესში, გლეხობა, როდესაც ვერ ახერხებდა ბეგარის დროზე ან სრულად გადახდას, იძულებული იყო ვალისთის მიემარ-

წარდგენილი დისერტაცია. თბ. 2019.

[10] აკ.ჩიქობავა. საქართველოს კონტაქტები კაპიტალის დაგროვების პირველ ცენტრთან (ვაჭრობა და კრედიტი). გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები – ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია. გორი. 2024, გვ. 152-164.

[11] Джовани Арриги. Долгий Двацатый Век. Денги, Власть и истоки Нашего Времени. Перевод А. смирнова и Н. Зделмана. Москва. 2006.

თა. ვალი უფრო მძიმე მდგომარეობაში აგდებდა საგლეხო მეურნეობას. ხშირად გლეხს პროცენტის სახით იმაზე მეტის გადახდა უწევდა, ვიდრე მისი საბეგრო ვალდებულება წარმოადგენდა.

ჩემი ინტერესის საგანს წარმოადგენს სასესხო დოკუმენტები, სადაც განსაზრვრულია ვალის აღების საჭიროება, პროდუქტის ოდენობა, პროცენტის ოდენობა და ვალის ამღები და გამცემი პირები. ადრეულ შემორჩენილ საბუთებში, როგორც ჩანს სესხის გამცემი იყო ეკლესია, მიუხედავად იმისა, რომ მათვის ამგვარი საქმიანობა სჯულის კანონით იყო აკრძალული. ნიკორწმინდის წინამძღვარი ცხილათს როდესაც მიწას მოიგებს, მათვე მისცემს საკაბალოდ. მოგება აქ ყიდვას არ უნდა ნიშნავდეს, არამედ ყიდვისგან განსხვავებულ ფორმას. გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ეს ვალში წამოღებული მიწაა, რომელიც მევალეებს უკან კაბალის სახით, ანუ მძიმე გადასახადით დაუტოვეს სარგებლობაში[12]

ვალის სანაცვლოდ გლეხის გამორთმევა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. მაგალითად 1726 წლის არზაში, მამულა ბერიკაშვილის ვალის თაობაზე, სურამელი ურია, როგორც თვითონ წერს, მეფეს ავედრებს, რომ ჩხეიძისთვის მიცემულ ვალს ის არ აბრუნებს, მეტიც ამ საქმეში შუამავლად რევაზ მურვანისშვილი ყოფილა, რომელსაც თავის მხრივ მამულას ვალი ჩხეიძისგან აუღია ორი გლეხის სანაცვლოდ, მას ერთი გაუყიდია და ერთი დაუტოვებია. სწორედ ამ გლეხს სთხოვს მამულა რევაზ მურვანისშვილის.[13] გლეხი ვალის გადახდის საშუალებაა. არზის განჩინებაში წერია, რომ მამულამ ვერ დაამტკიცა ვალის არსებობა და საქმე შეწყდა.

გარდა ამისა, ვახტანგის სამართლის მიხედვით, სამართალი ბერძნული, მუხლი 166-ე, ნასყიდ ყმას, ანუ გლეხს ვალის აღების უფლება არ აქვს, და ვერაფერს ვერ გადაიხდის, და მისი თუ სხვას მართებს, ვალს ბატონი აიღებს.[14]

იმავე სამართლის 199-ე მუხლის მიხედვით, თუ მოვალე ვალს ვადაში ვერ აბრუნებს, ვადას აძლევენ ოთხ თვეს, რომ ამ ოთხ თვეში მამული გაყიდოს და გადაიხადოს, თუ მდიდარი იყოსო. და თუ ღარიბი იყოს, მისი

[12] მ. ბერძნიშვილი. მეთერთმეტე საუკუნის ქართული საისტორიო წყაროები საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური ისტორიის შესახებ (ნიკორწმინდელის დაწერილი). თბ. 1979, გვ. 58-59.

[13] ქსძ. ტ. IV, გვ. 483.

[14] ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1963, გვ. 171.

სამართალი პირდაპირ მევალეზე კიდიაო, მისი ნება სურვილის მიხედვით მოხდება.[15]

1722 წლის 21 აპრილის საბუთით ვიგებთ, რომ ჯავახიშვილს თარხნიშვილის ფული ემართა, ამ ვალის სანაცვლოდ ორი გლეხი ჰყავდა სარგებელში. ისე რომ მევალისთვის არ შეუტყობინებია, ერთი გლეხი გაუყიდია და მის სანაცვლოს ავედრებს ჯავახიშვილს და სარგებლის გადახდასაც გლეხებს მიაწერს.

სურათი შემდეგია, გლეხი ვალის გიროაშიც გვხვდება, საჭიროების სანაცვლოდ ყიდიან, და გირაოში ერთ გლეხს მეორეთი ანაცვლებენ და თუ გაჭირდა ვალის სარგებელიც გლეხისგან უნდა ამოიღოს მევალემ.[16]

1727 წლის კაცია ქართველიშვილის საბუთიდან ვიგებთ, რომ მას ცოლის მოყვანისას გაუჭირდა და ისესხა 76 ნახევარი მარჩილი, რაშიც გლეხი დაწინდა. პირობად დადო, რომ თუ ვალს ვერ გადაიხდია გლეხი მახარობელი კოჩაძე მევალეს უნდა დარჩენოდა. მაგალითისთვის 1 მარჩილი=3 აბაზს. XVIII საუკუნის 40-იან წლებში ახალუხი ღირდა სამი აბაზი, ხოლო დღიურად სამუშაოზე ოსტატისთის, სამი შეგირდისთვის და ორი ხუროსთვის 6 აბაზი და ერთი მინალთუნი, ხოლო 1851 წლის ჩანაწერებით 11 მუშისთვის 3 აბაზი გადაუხდიათ დღიურ სამუშაოზე.[17] 76.5 გავამრავლოთ 3-ზე, მივიღებთ 229.5 აბაზს. თუ უხეშად დავთვლით 11 მუშა რომ 100 დღე ამუშაო, ჯამაგირი 300 აბაზი გამოდის, 300 აბაზი კი დაახლოებით 77 მარჩილია. ქართველიშვილი კოჩაძეს ვალის სანაცვლოდ ტოვებდა თუ ვერ გადაიხდიდავალს. გამოდის რომ ვალში გაცემული კონკრეტული გლეხი უდრიდა 11 მუშის ყოველდღიური სამუშაოს ანაზღაურების საფასურს 100 დღეზე.

გლეხებშიც კატეგორიებადაა გაყოფილი თუ ვის შეუძლია ვალის აღება. ნასყიდს რომ არ შეუძლია ცალსახაა, ის პატრონის სრული საკუთრებაა. ასევე, გლეხი საკუთრივ ვალის გადახდის საშუალებაცაა. ყველა ამ საბუთში თუ სამართლის ძეგლში, გლეხი მუდამ მესამე პირშია ნახსენები, არცერთი საბუთი არ საუბრობს გლეხის პირით. ნახსენებია მათი ვინაობა, თუმცა ეს მხოლოდ რეესტრისთვის საჭირო გარემოებაა, რომელიც ესაჭიროება მყიდველს თუ ვალის გამცემს.

[15] ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, გვ. 175.

[16] დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XVIII სს.). ტ. I. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ. 1947, გვ. 197.

[17] მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I (ხელფასი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1938, გვ. 6-8.

თუმცა გვაქვს გამონაკლისები, როდესაც გლეხები საბუთებში პირველ პირში საუბრობენ. რამე განსაკუთრებულ მოვლენასთან ხომ არ გვაქვს საქმე, გლეხი როგორც სუბიექტი ხო არ დაფიქსირებულა. რა თქმა უნდა არა. საბუთები სადაც გლეხები პირველ პირში საუბრობენ, ან სამევახშეო დოკუმენტებია, ან სასამართლო ოქმები.

ყველაზე ადრეული დოკუმენტი, რომელიც ვალის აღებას ეხედა XIII საუკუნით თარიღდება: „ქ. სახელითა ღ(მრ)თისაითა და თავსდებობითა სუეტისა ცხოველისაითა ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩ{უ}ენ, **ბურჯელთა: კავთულამა და თევდორემა და ჩ{ე}ენთა შვილთა: ბასილმა და მშუიდამა**.დაგუეჭირუა ჰავისა ჟამისაგან და ხარაჯობისგან და ავიღეთ თქუენმოძღუარისაგან დემეტრესაგა{ნ} ტოხუაისძისაგა{ნ} სამოცი თეთრი დეკენბერსა ათსა და გაგიჩინეთ ოცი კოკაჲ ტკბილი წელიწადსაშიგა მზაი, რომე უსიტყუელადა ჴელთამოგაჴსენებდეთ, ვირემდისცაღა ამა თეთრსა შენსა ჴელთამოგაჴსენებდეთ.**ამისანი მოწამენი არიან ჴარაისძე ებაი და წამალაისძე აი.“**

პირველივე დოკუმენტში რომელშიც ვალის გაცემა დასტურდება, გლეხები ვალს იღებენ სვეტიცხოვლის წინამძღვრისგან. სადაც საბუთის შედგენის წესით მიხედვით დასახელებულია ამღებიც და გამცემიც. მეტიც, ვალის ამღებები მთელი მისი მემკვიდრეებით არიან ნახსენები. სავარაუდოდ იმისთვის რომ ვალი შემდგომ მემკვიდრეებზე გადასულიყო, რადგან საბუთის დამწერები, მარტო კავთულა და თევდორე კი არ არიან, მათი შვილებიც.

ქართულ საისტორიო საბუთებზე დაკვირვებამ ცხადყო, რომ გლეხობა საბუთებში მხოლოდ მესამე პირში, ხშირად ბატონის სახელით, ხანაც მისივე სახელით იხსენიება. ერთადერთი ფაქტი როდესაც გლეხი პირველ პირში საუბრობს, ეს არის სამევახშეო საბუთები, სადაც ის ვალდებულებებს იღებს ვალის გადახდის სანაცვლოდ. მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე, საქართველოშიც გლეხის სიტყვა შეზღუდულია ან გამქრალია, ისინი თუ საუბარს იწყებენ, იწყებენ მხოლოდ ვალდებულებითი საბუთებიდან, ექსპლუატაციის ზრდის ფონზე, არა აჯანყებით, არა საგლეხო გამოსვლით, არამედ კანონით დადგენილი ზომების შესრულების პასუხისმგებლობით.

როდესაც ევროპელი ისტორიკოსებისთვის ინკვიზიციის არქივები გაიხსნა, ზოგიერთი მათგანისთვის ნათელი გახდა, რომ გლეხობა რომლის ხმა არ ისმოდა საუკუნეების მანძილზე, მხოლოდ ინკვიზი-

ციის დაკითხვის ოქმებში ლაპარაკობდნენ.[18] საქართველოს საისტორიო საბუთებზე დაკვირვებამ კი, როგორც აღვნიშნე, ჩვენთვის ცნობილი საბუთების ანალიზისას გვიჩვენა, რომ გლეხობა საუბარს იწყებს მხოლოდ ვალის აღების დროს. როგორია ქართველი გლეხის ყოველდღიურობა, როგორია მისი სამუშაო პროცესი ბეგარის გადახდის მოლოდინში, მეტ-ნაკლებად შესწავლილია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ახლა ამას დავუმატოთ სამუშაო პროცესის და ექსპლუატაციის ზრდა, როდესაც გლეხი საკუთრივ არის გავალიანებული, ან სულაც ბატონის ვალის გამო მუშაობა უწევს პროცენტის გადასახდელად და ცალკე ბატონის ყოველდღიურობის უზრუნველსაყოფად.

საქართველოს მოსახლეობის უმრავლესობა ანუ გლეხობა, მთელი შუასაუკუნებიის მანძილზე, საბუთებში პირველ პირში საუბარს იწყებს ან ამეტყველებენ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ის ვალს იღებს მევახშისგან. მისი მეტნაკლები ან ეფემერული „სუბიექტურობა“, მხოლოდ მაშინ გაიელვებს, როცა ის ეკონომიკური უღელის სამევახშეო ფორმაში აღმოჩნდება.

[18] კ. გინძბურგი. ინკვიზიტორი როგორც ანთროპოლოგი. ნაკვლევები, მითები, მიკროისტორია. ესსები ევროპის ისტორიისა და კულტურის შესახებ. თარგმანების კრებული. თბ. 2011, გვ. 93-107.

Akaki Chikobava
PhD in History,
Tbilisi, Georgia

PEASANTS IN GEORGIAN HISTORICAL AND LEGAL DOCUMENTS (THE RESULTS OF THE INITIAL OBSERVATION)

Summary

Peasants were the primary means of production during the Middle Ages. Lords had the authority to sell peasants, with or without a land. The tax obligations of a peasant depended on their status, specifically whether the land they cultivated belonged to the lord or to the peasant themselves. Although peasants are frequently mentioned in Georgian legal documents, they do not constitute an independent subject during the Middle Ages, which is typical to the feudal social relations everywhere.

It is not surprising that historical documents from Georgia primarily reflect the interests and demands of the upper classes, as they controlled both the educational and judicial systems. During this time, the literacy rate among the general population was only 4%, placing the power to shape public consent firmly in the hands of the elite. The Georgian Church enjoyed monopoly on education sphere. According to Antonio Gramsci, medieval intellectuals, or "organic intellectuals", were represented by ecclesiastical entities that held a monopoly over morality, law, science, and philosophy of the period. With the rise of feudalism, the language of the upper classes prevailed, contributing to the expansion and reinforcement of the feudal system. In this context, the peasant is largely absent as a subject; they were often mentioned only in registries. However, before feudal relations were fully established, there was a conflict between what were termed high and folk languages. Nikolai Marr analyzed this process through his study of the four chapters of the Adishi Gospels.

Historical documents from Georgia reveal that the peasantry is typically referred to in the third person, often as representatives of their lords and sometimes by their lords' names. The only instances where peasants speak in

the first person occur in documents involving commitments made in exchange for debt repayment. Overall, the voice of the peasantry is either limited or entirely absent in medieval Georgia. We hear their perspective not through rebellions or peasant protests, but through obligatory documents that reflect rising exploitation, specifically regarding their responsibilities under the law.

The opening of the Inquisition archives has led some historians to believe that the European peasantry, which had been largely invisible for centuries, can primarily be heard through the interrogation protocols of the Inquisition. In a similar vein, Georgian historical documents indicate that the voice of the peasantry is often only heard in the context of debt. Georgian historiography tends to depict the everyday lives and work processes of peasants mainly in relation to their obligations to pay feudal taxes. Furthermore, it is important to consider the increase in workload and exploitation that occurs when a peasant is in debt – either due to their own liabilities or because of their lord's debts. In such cases, peasants must undertake additional work to pay off the interest on their lord's debts, in addition to their usual labor.

The majority of the medieval Georgian population, which was predominantly composed of peasants, begins to express themselves in the first person in documents primarily when they take out loans from pawnbrokers. Their somewhat ephemeral "subjectivity" becomes evident when they find themselves burdened by the economic constraints of pawnbroking.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ემილ ავდალიანი
პროფესორი,
ევროპის უნივერსიტეტი

ქართული სამეფოების საგარეო ვაჭრობა და ქართველი ვაჭრები XV-XVIII საუკუნეებში

XV-XVIII საუკუნეები საქართველოს ისტორიაში რთულ პერიოდად ითვლება. შიდა პოლიტიკურმა არეულობამ და უცხო ძალების შემოსევებმა ქვეყნის დასუსტებას და მის საბოლოო დაშლას შეუწყო ხელი, რაც ფორმალურად 1490 წელს გაფორმდა კიდევაც.

აღნიშნულ ეპოქაში საქართველო და, ზოგადად კავკასიის რეგიონი, სამ დიდ იმპერიას – ოსმალეთს, სეფიანთა ირანსა და რუსეთს – შორის მოექცა. გეოპოლიტიკურად ეს დამღუპველი იყო, რადგან ამ სამივე ექსპანსიონისტურ ძალას ექსკლუზიური პოლიტიკური და ეკონომიკური გავლენის გავრცელება სურდა მთელ კავკასიაზე, რამაც ჯერ სპარსეთსა და ოსმალეთს შორის, შემდეგში კი ამ ორ ძალასა და რუსეთს შორის ომები გამოიწვია. ასეთ ვითარებაში რეგიონში არსებულ პოლიტიკურ ერთეულებს ნაკლები შესაძლებლობა ჰქონდათ, დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკური კურსი გაეტარებინათ. მეტიც, რიგი გამონაკლისების გარდა, სამი დიდი იმპერიის ამბიციები არც თუ დიდ ეკონომიკურ გასაქანს იძლეოდა.

მართალია, ეკონომიკურად კავკასიას საკვანძო მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მაგრამ რუსეთი, ოსმალეთი და სპარსეთი მაინც მიილტვოდნენ რეგიონში არსებული რესურსების, გზებისა თუ საზღვაო პორტების ხელში ჩაგდებისკენ. ხშირი იყო სავაჭრო გზების მორღვევა ომიანობისა თუ ხელოვნური შეზღუდვების დაწესების შედეგად, რაც ამცირებდა ქართული სამეფოების ეკონომიკურ აქტივობას. მაგალითად, XVI საუკუნის ვენეციელ დიპლომატ მიკელე მემბრესთვის სამეგრელო არ იყო მდიდარი რეგიონი, არც ქუთაისი იყო რამე განსაკუთრებული. ვერც გორს დაუტ-

ოვებია მასზე განსაკუთრებული შთაბეჭდილება, ხოლო „თბილისის უმეტესი ნაწილი კი დანგრეულია იმ ბევრი ომის შედეგად, რასაც ქართველები ერთმანეთში აწარმოებდნენ“[1].

მიუხედავად ამ მძიმე გეოპოლიტიკური ვითარებისა, სამ დიდ იმპერიას შორის მოქცევა ადგილობრივ ვაჭრებს, მაგალითად, ქართველებსა და სომხებს, დიდ სავაჭრო გზებზე გასვლის საშუალებას აძლევდა. მათ ხშირად ადგილობრივი პროდუქცია გაჰქონდათ საერთაშორისო ბაზარზე, ან წარმატებით ითვისებდნენ შუამავლების როლს.

თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში აღნიშნული პერიოდის სავაჭრო გზებზე საუბრისას ყურადღება უფრო გამახვილებულია სომხების, ინდოელების და სხვა ეთნიკური ჯგუფების კომერციულ აქტივობაზე[2]. ქართველი ვაჭრები იშვიათად, ან საერთოდ არ განიხილებიან, როგორც მნიშვნელოვანი სავაჭრო ჯგუფი. არადა, ზუსტად XVI-XVIII საუკუნეებზე მოდის საქართველოდან გამოსული ვაჭრების განსაკუთრებული გააქტიურება, რომელიც შეიძლება ვერ უტოლდებოდა სომხური ან ინდური დიასპორების სიძლიერეს, მაგრამ, როგორც ეს ქვემოთ გამოჩნდება, საკმაოდ მოძლიერებულ სავაჭრო ჯგუფს წარმოადგენდა.

ქართველი ვაჭრები 1453 წელს კონსტანტინოპოლის თურქების ხელში ჩავარდნამდეც აქტიურები იყვნენ. მაგალითად, ვენეციელი ვაჭარი ჯაკობო ბადოერი 1436-1440 წლებში, კონსტანტინოპოლში ცხოვრებისას, ვინმე გიორგი „მეგრელს“ ახსენებს, რომელიც ძვირფასი მაუდით ვაჭრობდა[3]. ამავე პერიოდში საქართველოსა და რუსულ სამთავროებს შორის ეკონომიკურ ურთიერთობაზე ირიბი ცნობის ამოკითხვა არის შესაძლებელი რუსი ვაჭრის, აფანასი ნიკიტინის მონათხრობიდანაც, როდესაც ის ქართულ მიწას საკმაოდ მდიდარ მხარედ მოიხსენიებს[4].

თუმცა, როგორც ზემოთ ითქვა, XVI საუკუნიდან, მიუხედავად გაუარესებული გეოპოლიტიკური ვითარებისა, საქართველოდან წამოსული ვაჭრებისთვის საერთაშორისო ასპარეზზე გასვლის მეტი პერსპექტივა გაჩნდა. ამის მიზეზი კი არა მხოლოდ სპარსეთის, ოსმალეთისა თუ მზარდი რუსული სახელმწიფოს ამბიცია იყო, რომ კავკასია თავის ეკონ-

[1] მ. პაპაშვილი, თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე. საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში. თბ. 2021, გვ. 432-433.
[2] F. Dale. The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals. Cambridge University Press. 2010, გვ. 120.
[3] თ. ბერაძე. ზღვაოსნობა საქართველოში. თბ. 2022, გვ. 207.
[4] Хожение за три моря Афанасия Никитина 1466-1472 гг. Москва-Ленинград. 1958, გვ. 84.

ომიკურ გავლენას დაექვემდებარებინათ, არამედ საკუთრივ რეგიონში ისეთი პროდუქციის წარმოება, რომლითაც ხერხდებოდა ახლო აღმოსავლეთში სავაჭრო-ეკონომიკურ კონკურენციაში შესვლა. ერთ-ერთ ასეთ პროდუქტს აბრეშუმი წარმოადგენდა.

XV-XVIII საუკუნეების საქართველოში აბრეშუმის წარმოება საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. როდესაც 1578 წელს კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ს ხარაჯის გადახდა დაეკისრა, მის მნიშვნელოვან ნაწილს ოცდაათი იუქის ოდენობის აბრეშუმი წარმოადგენდა[5]. ამავეს ადასტურებენ რუსული დიპლომატიური საბუთები[6]. XVII საუკუნეში პავლე ალეპოელის მიერ შედგენილ საქართველოს აღწერილობაში სამეგრელო, იმერეთი, ქართლი და კახეთი ნახსენებია, როგორც აბრეშუმით განთქმული რეგიონები[7]. XVII საუკუნის გერმანელი დიპლომატი და მწერალი, ადამ ოლეარიუსი, სპარსეთში ყოველწლიურად წარმოებული აბრეშუმის რაოდენობაზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ საქართველო ბევრად მდიდარია, ვიდრე ირანის რომელიმე ცალკეული პროვინცია[8]. XVII საუკუნის დასაწყისის რუსულ დიპლომატიურ საბუთებში კი ნახსენებია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, კახეთში აბრეშუმი მოიპოვებოდა, ისევე როგორც ეს სპარსეთში იყო[9].

XVI საუკუნეში, იტალიელი ტომაზო მინადოი აღმოსავლეთ საქართველოს აღწერისას ახსენებს, რომ იქ „ბლომადაა აბრეშუმი“[10].

[5] იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბ. 1964, გვ. 42.

[6] Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640. Документы к печати подготовил и предисловием снабдил М. Полиевктов. Тбилиси. 1937, გვ. 13.

[7] ნ. ასათიანი. მასალები XVII საუკუნის საქართველოს ისტორიისთვის (საქართველოს აღწერილობა შედგენილი პავლე ალეპოელის მიერ). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ნ. ასათიანმა. თბ. 1973, გვ. 72-75. თუმცა კახეთის შემთხვევაში არსებობს ალტერნატიული ცნობებიც. ევლია ჩელები აღნიშნავს, რომ კლიმატური პირობების გამო, კახეთის აბრეშუმი არ იყო უმაღლესი ხარისხის. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი. თბ. 1971, გვ. 292).

[8] A. Olearius. The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia begun in the year M.DC.XXXIII. and finish'd in M.DC.XXXIX: containing a compleat history of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent countries: with several publick transactions reaching near the present times: in VII. books. Forgotten Books. 2018, გვ. 242.

[9] Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640, გვ. 161.

[10] G-T. Minadoi. The War between the Turks and the Persians: Conflict and Religion in the Safavid and Ottoman Worlds. Translated by Abraham Hartwell. I.B. TAURIS. 2019, გვ. 34.

სხვაგან მინადოი ზაგემზეც წერს, როგორც ქალაქზე, რომელიც სავსე იყო აბრეშუმით[11]. მეტიც, მინადოი ახსენებს ქართველებს, ვისთანაც კავკასიაში ოსმალების ლაშქრობის შესახებ ინფორმაცია ჰქონდა გადამოწმებული. უდავოა, რომ ალეპოში მცხოვრები ეს „ქართველები“ ვაჭრები უნდა ყოფილიყვნენ[12]. მართლაც, ერთ-ერთ პასაჟში ვენეციელი ქართველ და სომეხ ვაჭრებს აბრეშუმით მოვაჭრეებად მოიხსენიებს[13]. მინადოის ცნობა იმითაც საინტერესოა, რომ ავტორი XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედზე საუბრისას, მრავალი წლის განმავლობაში ალეპოში ცხოვრობდა[14] და ქართული აბრეშუმის ხსენება არ უნდა ყოფილიყო შემთხვევითი ხასიათის.

ალეპოსა და ქართულ აბრეშუმს ერთ კონტექსტში ინგლისელი ვაჭარი, არტურ ედვარდსიც ახსენებს. არ არის გამორიცხული, რომ აბრეშუმის ექსპორტით უშუალოდ ქართველი ვაჭრებიც ყოფილიყვნენ დაკავებულები, თუმცა ედვარდსი უფრო სომეხ, დიდი ალბათობით, ჯულფადან წამოსულ ვაჭრებზე ამახვილებს ყურადღებას[15]. ქართველების ჩაბმა ალეპოში აბრეშუმის ექსპორტის საქმეში საინტერესოა, რადგან ამ ქალაქიდან ვაჭრობა ხმელთაშუა ზღვის და ევროპის ქვეყნებთან იმართებოდა. ეს კი უდავოდ ქართული ნაწარმის ხარისხზე და ქართველების ფართო სავაჭრო ქსელზე მეტყველებდა.

XV საუკუნეში ალეპოს დაწინაურება განპირობებული იყო მისი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით და სახარბიელო გეოპოლიტიკური ვითარებით, როდესაც მზარდი ოსმალეთის იმპერია შავ ზღვასა და აღმოსავლეთ ანატოლიას დაეუფლა. მეტიც, ოსმალების მიერ ბაღდადის და ბასრას დაკავებამ სპარსეთის ყურიდან ალეპომდე სავაჭრო გზას შეუწყო ხელი. ამით მოხდა თავრიზსა და ტრაპიზონს შო-

[11] G-T. Minadoi. The War between the Turks and the Persians, გვ. 40.
[12] G-T. Minadoi. The War between the Turks and the Persians, გვ. 67-68.
[13] G-T. Minadoi. The War between the Turks and the Persians, გვ. 233.
[14] G-T. Minadoi. The War between the Turks and the Persians, გვ. vii-xiii.
[15] მ. პაპაშვილი, თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე. საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში, გვ. 377, 432-433. სომხური სავაჭრო დიასპორა მთელ აზიაში იყო გავრცელებული. იხ. Bhattacharya, Bhaswati. “Armenian European Relationship in India, 1500-1800: No Armenian Foundation for European Empire?” Journal of the Economic and Social History of the Orient, vol. 48(2). 2005, გვ. 277-322; S. Babaie, K. Babayan, I. Baghdiantz-McCabe, M. Farhad. Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran. I. B. Tauris. 2004, გვ. 49-79; P. D. Curtin. Cross-cultural Trade in World History. Cambridge University Press. 1984, გვ. 187-206.

რის დამაკავშირებელი სახმელეთო გზის დაქვეითება[16]. სპარსული აბრეშუმით მოვაჭრეებისთვის მოსულსა და ალეპოზე გავლა ბევრად კომფორტული იყო. თუმცა ალეპოზე გამავალმა გზამ[17] საქართველოს სამხრეთ საზღვრიდან სავაჭრო გზების უფრო ქვემოთ გადატანა გამოიწვია.

ქართული აბრეშუმი შავი ზღვის სანაპიროებზეც გადიოდა[18]. XVII საუკუნის იტალიელი მისიონერი, არქანჯელო ლამბერტი, აღნიშნავს, რომ თაფლთან, ცვილთან, ტილოსთან, ძაფთან და ბზის ხეებთან ერთად, ოსმალებს სამეგრელოდან აბრეშუმიც გაჰქონდათ[19]. კიდევ ერთი არეალი იყო აღმოსავლეთ კავკასია. ოლეარიუსის მოგზაურობის მეხუთე წიგნში საუბარია ქალაქ შემახაზე, სადაც მრავალი ქართველი და სომეხი ცხოვრობდა და მისდევდა მეაბრეშუმეობას[20]. შემახაში ქართველებს ასევე ახსენებს ინგლისელი ჯონ კარტრაიტი, რომელიც რეგიონს XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე ესტუმრა[21].

აღმოსავლეთ საქართველოში აბრეშუმის ინტენსიურ წარმოებას დაემთხვა ქართული ქალაქების დაწინაურება. მაგალითად, XVI-XVII საუკუნეებში, შაჰ-აბასის დამანგრეველი ლაშქრობების გამოკლებით, კახეთი განსაკუთრებით წარმატებული იყო სავაჭრო-ეკონომიკური კუთხით. ბაზარი (ზაგემი), გრემი, ყარაღაჯი და სხვა ქალაქები XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქებს წარმოადგენდნენ. აქტიური სავაჭრო ურთიერთობები უნდა ყოფილი-

[16] J-C. David. "Aleppo: From the Ottoman Metropolis to the Syrian City". The City in the Islamic World. Volume 1. General editor S. K. Jayyusi. Special editors: R. Holod, At. Petruccioli, A. Raymond. Brill. 2008, გვ. 331.

[17] მოგვიანებით, XVIII საუკუნეში, ალეპო ქალაქ იზმირმა დაჩრდილა. ალეპოს დაჩრდილვა ასევე დაკავშირებული იყო XVIII საუკუნეში სახმელეთო სავაჭრო გზების ნელ დაქვეითებასთან. სეფიანების დაცემამ და საოკეანო სავაჭრო გზების მოძლიერებამ პირდაპირი უარყოფითი შედეგი იქონია ახლო აღმოსავლეთის სავაჭრო-სატრანზიტო პოტენციალზე. იხ. B. Masters. The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750. New York University Press. 1988, გვ. 8-32.

[18] მ. პაპაშვილი, თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე. საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში, გვ. 369-373.

[19] არქანჯელო ლამბერტი. თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი. ლევან ასათიანის წინასიტყვაობით, რედაქციით და შენიშვნებით. თბ. 1938, გვ. 158.

[20] A. Olearius. The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, გვ. 166.

[21] J. Cartwright. "The Preacher's Travels". A Collection of Voyages and Travels. London. 1745, გვ. 725.

ყო გაჩაღებული მეზობელ სპარსეთთანაც[22]. ზაგემი განსაკუთრებით დაწინაურებული იყო, რადგან, როგორც ჩანს, ქალაქს, ირანის გარდა, ასევე რუსეთთან, შირვანთან და ხმელთაშუა ზღვის რეგიონთან ჰქონდა აბრეშუმით აქტიური სავაჭრო ურთიერთობები. ქალაქის მნიშვნელობაზე მასში ზარაფხანის არსებობაც მეტყველებს[23]. არაა გასაკვირი, რომ ქალაქი შაჰ-აბასის ლაშქრობების სამიზნე გახდა.

აბრეშუმის გარდა, აღმოსავლეთ საქართველო განთქმული იყო ღვინის და ასევე ენდროს ექსპორტით, რომლისგანაც მაღალი ხარისხის საღებავები იქმნებოდა[24]. როგორც ჩანს, XVII საუკუნის დასაწყისში ქართული ცხენი დიდად ფასობდა, რაც მისი ინდოეთში ექსპორტით დასტურდება[25]. ეს კიდევ ერთხელ ადასტურებს მჭიდრო ეკონომიკური კავშირების არსებობას საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთს შორის, მაგალითად, მიკელე მემბრე, საქართველოში მგზავრობისას, ხშირად ახსენებს ბერძნებს, სომხებს და ებრაელებს[26].

საქართველოდან ერთ-ერთ ტრადიციულ საექსპორტო „პროდუქტს“ მონები წარმოადგენდნენ. როგორც ჩანს, ქართველი მონატყვევების გაყიდვა[27] მხოლოდ ხმელთაშუა ზღვისპირეთში არ ხდებოდა, არამედ აღმოსავლეთის მიმართულებითაც. როდესაც თურქი მოგზაური, ევლია ჩელები, ბაქოს სტუმრობდა ერთ-ერთი ქორწილის დროს, მან ქართველი ვაჟების სასაჩუქრედ გადაცემა აღწერა[28]. შემახაში ქართველ მონებს მოიხსენიებს XVII საუკუნის ჰოლანდიელი

[22] სამი სპარსული წყარო XVI საუკუნის საქართველოს შესახებ. სპარსულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნანა გელაშვილმა. თბ. 1990, გვ. 32.

[23] Т. С. Кутелия. Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики). Тбилиси. 1979, გვ. 14-23; ნ. ხოფერია. „დაკარგული ქართული ქალაქი სახელად „ბაზარი““. Forbes Georgia. 27 ივლისი, 2023. https://forbes.ge/dakarguli-qarthuli-qalaqi-sakhelad-bazari/

[24] შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტომი II. თბ. 1983, გვ. 146-147. ენდროს წარმოებით და ექსპორტით განსაკუთრებით დიდ სარგებელს ნახულობდა სეფიანთა ირანი. მაგალითად, ტურნეფორი აღნიშნავს, რომ ერზერუმში სპარსეთიდან ენდროს დიდი რაოდენობა შემოდიოდა (იხ. ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1988, გვ. 32).

[25] ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. თბ. 1969, გვ. 70.

[26] მ. პაპაშვილი, თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე. საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში, გვ. 432.

[27] C. Ch. Peyssonnel. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. 1765. Paris, გვ. 55.

[28] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 281.

მოგზაური, იოანე სტრუისიც, რომელიც საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ქართველები, სხვებისგან განსხვავებით, ხშირად თვითონ ყიდდნენ თავის შვილებს[29]. ფრანგი ბოტანიკოსი ჟოსეფ ტურნეფორი აღნიშნავს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოდან ექვსი-შვიდი წლის ლამაზ გოგონებს იტაცებდნენ და სპარსეთსა და ოსმალეთში მიჰყავდათ[30]. ჟან შარდენი, კიდევ ერთი ფრანგი მოგზაური, ისფაჰანში ყოფნისას აღნიშნავდა, რომ ყავის სახლებში მრავალი ახალგაზრდა ქართველი ბიჭი მსახურობდა[31].

აღმოსავლეთ საქართველოს ფართო სავაჭრო კავშირებმა გამოიწვია ქართველი ვაჭრების შორეულ ადგილებში გადაადგილება. მაგალითად, როდესაც ინგლისელი ვაჭარი, ჯაილ ფლეტჩერი, XVI საუკუნის ბოლოს მოსკოვს ეწვია, იქ ის ისეთი ქვეყნებიდან ჩამოსულ ვაჭრებს შეხვდა, რომელთა შორის თურქები, სპარსელები, ქართველები და სომხები იყვნენ[32]. ქართველი ვაჭრები კონსტანტინოპოლშიც ჩადიოდნენ. ახალ ქართლის ცხოვრებაში ნახსენებია ოსმალეთის დედაქალაქში მოვაჭრე ქართველი დიაკვნისშვილი, რომელმაც სიმონ მეფის ნეშტი ჩამოიტანა. ქართველი ვაჭრები ვენეციაშიც ჩადიოდნენ და იქიდან ხშირად პროდუქცია ირანში ჩაჰქონდათ[33].

მოგვიანებით, XVII-XVIII საუკუნეებში, ქართველი ვაჭრები აქტიურები იყვნენ ისფაჰანში, სადაც მრავალ ევროპელ ვაჭართან ერთად აქტიურ აღებ-მიცემობაში იყვნენ ჩართულები[34]. სეფიანთა დედაქალაქში ქართველებს ინდოელ, სომეხ და ევროპელ ვაჭრებთან ერ-

[29] The perillous and most unhappy voyages of John Struys Through Italy, Greece, Lifeland, Muscovia, Tartary, Media, Persia, East-India, Japan, and other places in Europe, Africa and Asia. London. 1683, გვ. 272, 281.

[30] ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, გვ. 57.

[31] R. Matthee. The Pursuit of Pleasure. Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900. Princeton University Press. 2005, გვ. 170.

[32] E. Monahan. The Merchants of Siberia. Trade in Early Modern Eurasia. Cornell University Press. 2016, გვ. 44.

[33] A. Olearius. The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia, გვ. 240.

[34] The perillous and most unhappy voyages of John Struys, გვ. 321. ირანში ქართველების სავაჭრო აქტივობა სეფიანთა სამეფო კარზე ქართველების დაწინაურების პარალელურად მიმდინარეობდა. ამ საკითხის მოკლე მიმოხილვა – R. Matthee. "Georgians in the Safavid Administration". Encyclopædia Iranica. Edited by E. Yarshater. Vol. X. Bibliotheca Persica Press. 2001, გვ. 493-496.

თად ოლეარიუსიც ახსენებს[35]. მეტიც, გერმანელი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ქართველ ვაჭრებს და მათ სომხების სავაჭრო აქტიურობას უტოლებს. ავტორი ერთ საინტერესო დაკვირვებასაც გვთავაზობს, რომელიც, შესაძლოა, ნაწილობრივ ხსნიდეს XVII საუკუნეში ქართველი ვაჭრების როლის მიჩქმალვას: ქართველი ვაჭრები მოგზაურობდნენ ინდოეთსა და ევროპაში, თუმცა ხშირად სომხებად იწოდებოდნენ[36].

შაჰ-აბასის მიერ ირანში ძალდატანებით გადასახლებულ ხალხებს შორის ქართველები განსაკუთრებულ როლს ასრულებდნენ სპარსეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარების საქმეში. მაგალითად, გილანის პროვინციაში აბრეშუმის წარმოება, კახეთიდან ირანში გადასახლებული ქართველი ებრაელის, ხოჯა ლალაზარ იაჰუდის ხელში გადავიდა[37].

როგორც ჩანს, ქართველი ვაჭრები ისეთ შორეულ ადგილებშიც იყვნენ, როგორიც არის სპარსეთის ყურე, კერძოდ კი, ბენდერ-აბასის ცნობილი პორტი. ინგლისელი თომას ჰერბერტი, 1627-1629 წლებში სპარსეთში მოგზაურობისას, პორტში მრავალ სხვა ეროვნებასთან ერთად, ქართველ ვაჭრებსაც ახსენებს[38]. იმავე ავტორმა ქართველები ისფაჰანშიც ახსენა, სადაც ისინი სომხებთან შედარებით, ნაკლებად, თუმცა მაინც აქტიურად იყვნენ ჩართულები ვაჭრობაში. კიდევ ერთ პასაჟში ავტორი ქართველ ვაჭრებს დასავლეთ ევროპელ, სომეხ, ინდოელ და თურქ ვაჭრებთან ერთად ახსენებს[39]. გერმანელი მოგზაური, ენგელბერტ კემპფერი, საქართველოს შესახებ თავის ცნობებში აღნიშნავს, რომ ისფაჰანში მრავალ ეროვნებას შორის ქართველებიც აქტიურ სავაჭრო საქმიანობას ეწევიან[40].

[35] A. Olearius. The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia, გვ. 224.

[36] A. Olearius. The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia, გვ. 226. საინტერესოა კიდევ ერთი დაკვირვება, რომელსაც კარტრაიტთან ვხდებით, სადაც მოგზაური ჯულფაზე გასვლისას ახსენებს ქართველებს, რომლებიც სომხებთან ერთად ქალაქში სახლობდნენ. იხ. J. Cartwright. "The Preacher's Travels", გვ. 724.

[37] S. Babaie, K. Babayan, I. Baghdiantz-McCabe, M. Farhad. Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran. I. B. Tauris. 2004, გვ. 63.

[38] T. Herbert. Travels in Persia, 1627-1629. RoutledgeCurzon. 2005, გვ. 43.

[39] T. Herbert. Travels in Persia, 1627-1629, გვ. 122-123; 126.

[40] ი. აღლაძე, გ. საითიძე. „გერმანელი მოგზაურის ენგელბერტ კემპფერის ცნობები

პორტუგალიელი მოგზაური, პედრო ტეიშეირა, XVII საუკუნის დასაწყისში, სპარსეთის ყურის კუნძული ჰორმუზის აღწერისას, პორტუგალიელების და სომხების გარდა, ქართველებსაც ახსენებს[41]. კუნძულის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობიდან გამომდინარე, შესაძლოა, ვივარაუდოთ, რომ ნახსენები ქართველები კომერციული საქმიანობით იყვნენ დაკავებული.

XVII საუკუნის რუსი ვაჭარი კოტოვი თავისი მოგზაურობის აღწერაში, სადაც ის რუსეთიდან ისფაჰანამდე და შემდეგ კი კონსტანტინოპოლამდე ჩადის, ქართულად რიცხვების რუსულ ტრანსლიტერაციას იძლევა. ამას ის ასევე აკეთებს სომხურ, თურქულ და სპარსულ ენებზე. ვაჭრისთვის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი იყო ამ რეგიონების და ხალხების ენებზე რიცხვების გამოთქმის ცოდნა. კოტოვის მიერ ქართული რიცხვების ხსენება კი ირანის, კერძოდ კი, ისფაჰანის ბაზრებზე, რომელსაც რუსი ვაჭარი თავისი აღწერილობის დიდ ნაწილს უთმობს, ქართველი ვაჭრების აქტიურობაზე უნდა მიანიშნებდეს[42].

ისტორიულ საბუთებში მრავლად არიან მოხსენიებული გორელი ვაჭრები განჯაში, გილანში, ისფაჰანში და ირანის სხვა ქალაქებში, დარუბანდსა თუ კონსტანტინოპოლში. მაგალითად, ზემოთ ნახსენები ვაჭარი დიაკვნისშვილი ქალაქ გორიდან იყო. XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნის ისფაჰანში აღმოჩენილი ქართული საფლავის ქვებზე ვკითხულობთ გორიდან წამოსული ვაჭრების გვარებს: მამიჯანაშვილი, ამირბაბაშვილ ელიზბარის ვაჟი, ბაღდასარი, ზურაბა გორქაშვილი და ა. შ[43]. გორელი ვაჭრებისთვის ასევე არ უნდა ყოფილიყო უცხო შორეული ინდოეთიც, XVII საუკუნის ბოლო წლების ერთ-ერთი საბუთის მიხედვით, გიორგი თუმანიშვილის ყმა წათურაშვილი ინდოეთში გაქცე-

საქართველოს შესახებ (XVII საუკუნის 80-იანი წლები)“. ქართული დიპლომატია. წელიწდეული. 13. თბ. 2007, გვ. 395.

[41] The Travels of Pedro Teixeira; with his “Kings of Harmuz”, and Extracts from his “Kings of Persia”. (1902). Hakluyt Society, გვ. 168. სხვა მონაკვეთში ტეიშეირა თავრიზზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ ქალაქს დიდი ვაჭრობა აქვს „გურგესტამთან“, რაშიც, უნდა ვივარაუდოთ, საქართველო იგულისხმება (გვ. 245).

[42] К. Ф. Афанасьевич. Хождение купца Федота Котова в Персию. Москва. 1938, გვ. 29.

[43] თ. გოგოლაძე. „XVII-XVIII საუკუნეების ქართველი ვაჭრები სეფიანთა ირანში (ისპაჰანის სომხურ ნერსესის, მინასისა და სარქისის ეკლესიებში დაცული ქართული და ქართულ-სომხური საფლავის ქვების წარწერების მიხედვით)“. 2019, გვ. 205-214.

ულა[44]. მეფე ერეკლე II-ის მჭიდრო კავშირებიც ინდოეთში მოღვაწე სომეხ ვაჭრებთან ირიბად ადასტურებს კომერციულ კავშირებს ქართლ-კახეთსა და სამხრეთ აზიას შორის.

ქართველი ვაჭრები ასევე ასტრახანსაც აღწევდნენ. მაგალითად, 1681 წლის ბრძანებით, რუსეთის ხელისუფლებამ სომხებს, ინდოელებსა და ქართველებს ქალაქში ცხოვრების უფლება მისცა, თუ ისინი სავაჭრო საქმიანობით იქნებოდნენ დაკავებული[45]. ასტრახანში ასევე აქტიურობდნენ სპარსელი[46] ვაჭრები, ვისთვისაც მთავარ სავაჭრო საგანს აბრეშუმი და სხვადასხვა ქსოვილი წარმოადგენდა.

XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე ქართველები აქტიურად ჩანდნენ ოსმალეთის სავაჭრო მიმართულებაზეც. აქ აღსანიშნავია ერზერუმი, რომელიც ფრანგი მოგზაურის ტურნეფორის მიხედვით, ხილით საქართველოდან მარაგდებოდა[47]. სავარაუდოა, რომ ტერიტორიული სიახლოვის გამო მას „საქართველოში“ უფრო მისი დასავლეთი ნაწილი ეგულისხმა, რაც ოსმალეთის აღმოსავლეთ პროვინციებსა და სამხრეთ კავკასიას შორის აქტიურ სავაჭრო ურთიერთობებზე მიანიშნებს.

თუმცა ასევე ცნობილია, რომ ერზერუმს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა აღმოსავლეთ საქართველოსთანაც, კერძოდ, თბილისთან, საითაც ყოველდღიურად ქარავნები გადიოდა. განსაკუთრებით განთქმული იყო ერზერუმში წარმოებული ჭურჭელი, რომელიც მთელ ახლო აღმოსავლეთსა და მუღალთა იმპერიაში ჩადიოდა[48]. მეტიც, ამავე პერიოდში თბილისიდან სპარსეთისა და კონსტანტინოპოლის (ერზერუმის გავლით) მიმართულებით დიდი რაოდენობით ბეწვეული გაჰქონდათ. სომეხი ვაჭრები თბილისიდან სმირნაში და ხმელთაშუა ზღვის პორტებში (დიდი ალბათობით, ალეპოში) აბრეშუმის ექს-

[44] ე. მამისთვალიშვილი. გორის ისტორია. I (მეორე გადამუშავებული და შევსებული გამოცემა). თბ. 2018, გვ. 66-67; 313-328.
[45] S. F. Dale. Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750, გვ. 105.
[46] P. Bushkovitch. The Merchants of Moscow, 1580-1650. Cambridge University Press. 1980, გვ. 97-100.
[47] ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1988, გვ. 29-30.
[48] ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1988, გვ. 31.

პორტს ახორციელებდნენ[49]. ყოველწლიურად თბილისიდან და მისი შემოგარენიდან ერზერუმის მიმართულებით ორ ათასზე მეტი აქლემის საპალნე მცენარის ძირი, ბოია, გაჰქონდათ. ერზერუმიდან ქართული ბოია დიარბექირში ევროპისთვის განკუთვნილი ტილოს შესაღებად იგზავნებოდა. თბილისს ასევე მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა ერევანთან და განჯასთან, საიდანაც, მაგალითად, თოფის წამლის დასამზადებლად საჭირო ინგრედიენტები შემოდიოდა. XVII საუკუნის ერევანში მონებით ვაჭრობა იყო განვითარებული[50].

ქართველი ვაჭრების ქსელი

ამრიგად, ქართველი ვაჭრების აქტივობის გეოგრაფიული არეალი რამდენიმე დიდი მიმართულებისგან შედგებოდა: 1. სეფიანთა ირანი, საიდანაც სახმელეთო სავაჭრო გზები ინდოეთამდე გადიოდა; 2. ოსმალეთის იმპერიის აღმოსავლეთი ნაწილი და ხმელთაშუა ზღვა, სადაც ქართველ ვაჭრებს წვდომა ჰქონდათ ვენეციასთან და იტალიის სხვა ქალაქ-სახელმწიფოებთან; 3. ჩრდილოეთით შემახა-დარუბანდი-ასტრახანი-მოსკოვის მიმართულება. აღნიშნული სავაჭრო გზები, XVI-XVIII საუკუნეებში, ევრაზიაში მსხვილ სავაჭრო მიმართულებებს წარმოადგენდა.

ქართველი ვაჭრების გეოგრაფიულად ასეთ ფართო არეალზე გავრცელება არ იყო შემთხვევითი მოვლენა და, დიდწილად, განპირობებული იყო დასავლეთ აზიაში მიმდინარე გეოპოლიტიკური პროცესებით – იმპერიების დაარსება და მათი ტერიტორიული გაფართოება ხელს უწყობდა პან-ევრაზიული სავაჭრო კავშირების განვითარებას.

ახლო აღმოსავლეთში ქართველი ვაჭრების დაწინაურებას ხელს ასევე უწყობდა მათი ქრისტიანული მრწამსი. როგორც ქრისტიანებს, რომლებიც არ იყვნენ ჩართული სპარსელ შიიტებსა და თურქ სუნიტებს შორის ბრძოლაში ახლო აღმოსავლეთში პირველობისთვის,

[49] სომხები დიდად წარმოდგენილები იყვნენ ინდოეთშიც. H. Ruquia. "The Armenians and the English East India Company". Proceedings of the Indian History Congress. Vol. 73. 2012, გვ. 327–34.
[50] The perillous and most unhappy voyages of John Struys, გვ. 213-214.

ქართველ ვაჭრებს ნაკლები დაბრკოლება უნდა შეხვედროდათ ირანიდან ხმელთაშუა ზღვისპირეთამდე მოგზაურობისას. ხშირი იყო შიიტი ვაჭრების საზღვრებზე გაჩერება და ოსმალების მიერ ქონების წართმევა. ქრისტიანები ნაკლებად იდგნენ ამ საშიშროების წინაშე, რაც ხელს უწყობდა სპარსეთში მათ დაწინაურებას.

მეტიც, შესაძლოა, ქართველი ვაჭრების გააქტიურება უფრო დიდ ფენომენთან იყო დაკავშირებული. კოლუმბის გეოგრაფიული აღმოჩენების შემდგომ პერიოდს ახასიათებდა ლათინური ამერიკიდან ესპანელების მიერ ევროპაში დიდი რაოდენობის ვერცხლის შემოტანა. ეს კი ევროპელ ვაჭრებს აზიელ კონკურენტებთან მიმართებაში ხარისხობრივად უპირატეს პოზიციაში აყენებდა. რადგან პორტუგალიელები აზიიდან უფრო სანელებლების შემოტანით იყვნენ დაინტერესებულები, ინგლისელებს და სხვა ევროპულ ქვეყნებს კი ხმელთაშუა ზღვიდან და რუსეთის ტერიტორიის გავლით ირანიდან აბრეშუმი შემოჰქონდათ. აბრეშუმზე გაზრდილი მოთხოვნა დაემთხვა XVI საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოში მეაბრეშუმეობის მზარდ განვითარებას.

წერილობითი წყაროების სიმცირე არ იძლევა საშუალებას, სრული სურათი დავხატოთ იმისა, რამდენად კარგად ჩამოყალიბებული იყო ქართველი ვაჭრების სავაჭრო ქსელი. სომეხი ან ებრაელი ვაჭრების მსგავსად, წყაროებში არ ჩანს, ჰქონდათ თუ არა ქართველ ვაჭრებს რომელიმე კონკრეტული გეოგრაფიული ცენტრი (მაგალითად, ქალაქი, ან პატარა ზომის სამეფო), საიდანაც ხდებოდა ხმელთაშუა ზღვასა და ახლო აღმოსავლეთში სავაჭრო აქტივობის გაფართოება. XVI საუკუნეში და XVII-ის პირველ ათწლეულში შესაძლებელი იყო, რომ ასეთ ცენტრს კახეთი წარმოადგენდა. მას შემდეგ, რაც შაჰ-აბასმა დიდად დააკნინა ქართული მეაბრეშუმეობის ინდუსტრია და ათობით ათასი ქართველი გადაასახლა ირანში, შესაძლებელია, რომ სეფიანთა სამეფოს დიდი ქალაქები, განსაკუთრებით ისფაჰანი, გადაიქცა ქართველი ვაჭრების ქსელის ცენტრად. ასევე არ გვაქვს ინფორმაცია იმასთან დაკავშირებით, თუ რამდენად აქტიური კონტაქტი ჰქონდათ ერთმანეთთან სხვადასხვა ქალაქში მცხოვრებ ქართველ ვაჭრებს. ექვემდებარებოდნენ ისინი ერთ სტრუქტურას/სისტემას, თუ მათი აქტივობა უფრო დეცენტრალიზებულ ხასიათს ატარებდა?

სეფიანებისთვის ქართველი ვაჭრები შესაძლოა იმავე მნიშვნელობის მატარებლები იყვნენ, როგორც სომხები: აღებ-მიცემობით უცხოეთიდან ვერცხლის ფულის შემომტანნი. ამასთან დაკავშირებით პირდაპირი ცნობები ჩვენ არ გაგვაჩნია, თუმცა ქართველი ვაჭრების საერთაშორისო დონეზე აქტიური ჩართულობის გათვალისწინებით, შესაძლოა ვარაუდის გამოთქმა, რომ ქართველ ვაჭრებს პოტენციურად შეეძლოთ სეფიანებისთვის ასევე ბანკირების როლი შეესრულებინათ.

სავარაუდოა ისიც, რომ ქართველი ვაჭრების ქსელი დიდად დაზარალდა XVIII საუკუნის 20-იან წლებში სეფიანთა დინასტიის დაცემის, ავღანელთა ხანმოკლე, თუმცა მტკივნეული ბატონობისა და ნადირ-შაჰის მეფობის პერიოდში[51]. აღნიშნულ პერიოდში გამოუსწორებელი ზიანი მიადგათ ახალი ჯულფის სომეხ ვაჭრებს და ირანში მცხოვრებ ინდოელ ვაჭრებს[52]. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ქართველი ვაჭრები ფართოდ იყვნენ წარმოდგენილნი ისფაჰანში, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ირანში დატრიალებული პოლიტიკური ქაოსი მათთვისაც არანაკლებ დამაზიანებელი უნდა ყოფილიყო.

და ბოლოს, ქართველი ვაჭრების ქსელს კიდევ ერთი დიდი ნაკლი გააჩნდა – დემოგრაფია. ინდოელი ვაჭრებისგან განსხვავებით, ქართველი ვაჭრები რაოდენობრივად ბევრნი ვერ იქნებოდნენ, რაც ამცირებდა შანსს კრიზისიდან გამოსავლის უმტკივნეულოდ გამონახვას. მეტიც, სომხებისგან განსხვავებით, რომლებსაც მსხვილი წარმომადგენლობა გააჩნდათ რუსეთში, ევროპასა და აზიაში შედარებით მარტივად შეეძლოთ ფინანსური სიძლიერის აღდგენა, ქართველ ვაჭრებს ასეთი პოტენციალი არ გააჩნდათ.

[51] ამ დიდ გეოპოლიტიკურ კატაკლიზმებთან ერთად, ირანში ვაჭრების და მათ შორის ქართველების მდგომარეობა ბევრად ადრე, XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII-ის დასაწყისში უნდა გართულებულიყო, როდესაც იმპერიის ზოგადი ეკონომიკური მდგომარეობა მეტად არასტაბილური გახდა. ასევე, შიდა უსაფრთხოების დონემაც იკლო, როდესაც იმპერიაში მცხოვრებ არამუსლიმ ვაჭრებზე წნეხმა იმატა, რაც კარგად ჩანდა ჯულფაში მცხოვრები სომხების შემთხვევაში და არ შეიძლება, ნეგატიური გავლენა არ მოეხდინა ქართველ ვაჭრებზეც.

[52] S. D. Aslanian. From the Indian Ocean to the Mediterranean. The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa. University of California Press. 2011, გვ. 215-224; E. M. Herzig. The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: A Study in pre-modern Asian trade. Thesis submitted to the Faculty of Oriental Studies for the Degree of Doctor of Pholosohy at the University of Oxford. 1991, გვ. 105-110.

საინტერესოა, თუ რა გზებით უკავშირდებოდნენ ქართველი თუ საქართველოდან გასული ვაჭრები მსხვილ სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრებს. XVI-XVIII საუკუნეში საქართველოს სამხრეთით სავაჭრო მიმოსვლა საკმაოდ გააქტიურებული იყო. არსებულ სავაჭრო გზებზე წარმოდგენა, პირველ რიგში, გვექმნება იმ მარშრუტებიდან გამომდინარე, რომლებსაც მოგზაურები და დიპლომატები იყენებდნენ.

მაგალითად, ტურნეფორის მოგზაურობის მარშრუტი სავაჭრო გზის ერთ-ერთ კარგ მაგალითს წარმოადგენს. მეორე მაგალითია ევლია ჩელების ერთ-ერთი მოგზაურობის მარშრუტიც, როდესაც მან ერზერუმზე, ნახჭევანსა და ყარაბაღზე, მარანდსა და თავრიზზე გაიარა. ეს ქალაქები კი საკმაოდ მოწესრიგებულ და სავაჭრო აქტივობით მდიდარ მხარეებს განეკუთვნებოდა. აქვე აღსანიშნავია ქალაქი მარაღაც, რომელშიც აქტიური სავაჭრო ურთიერთობები იყო განვითარებული. აღნიშნული გზის არჩევა შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან ეს გზა მეტ-ნაკლებად ემთხვეოდა წინა საუკუნეებში მონღოლების, თემურ-ლენგისა და უზუნ-ჰასანის დროს არსებულ სავაჭრო მიმართულებებს.

ევლია ჩელები ყურადღებას საგანგებოდ ამახვილებს ერზერუმის სავაჭრო მნიშვნელობაზე. XVII საუკუნეში, ქალაქს ინდოეთის, არაბეთის, სპარსეთისა და ჩინეთის ვაჭრები სტუმრობდნენ[53]. კონსტანტინოპოლის და იზმირის შემდეგ, ერზერუმი ყველაზე დიდი სავაჭრო ბრუნვის მქონე ქალაქი იყო. ქალაქი პირდაპირ იყო დაკავშირებული თავრიზთან, რომლის სახელსაც ატარებდა ქალაქის ერთ-ერთი კარი[54]. XVII საუკუნეში აქტიური სავაჭრო კონტაქტები არსებობდა, როგორც ერევანსა და თავრიზს, ისევე ერევანსა და ერზერუმს შორის. ევლია ჩელები ამ მიმართულებებზე გადაადგილდებოდა რეგიონში მოგზაურობის დროს და საგანგებოდ აღნიშნავდა გზებზე არსებულ საქარავნო აქტივობას[55].

ევლია ჩელების მიხედვით, განჯა განთქმული იყო სავაჭრო რიგებით და აბრეშუმის და რკინის წარმოებით. ერთ-ერთი სავაჭრო

[53] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 202.
[54] მუსტაფა ნაიმა. ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 1979, გვ. 179.
[55] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 262.

გზა, რომლითაც განჯა სხვა ქალაქებს უკავშირდებოდა, ერევნამდე გადიოდა. შაქი და დარუბანდი კიდევ ორი მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო, რომლებიც აბრეშუმის წარმოებით იყვნენ განთქმული, ხოლო შემახა კი დიდი სავაჭრო სივრცეებით[56], სადაც ხშირად ინდოელი ვაჭრები სტუმრობდნენ[57]. შემახას მჭიდრო კავშირები ჰქონდა დარუბანდთან, სადაც ინდოეთიდან, ჩინეთიდან, მოსკოვიდან და ირანიდან ვაჭრები იკრიბებოდნენ[58]. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში დარუბანდისა და შემახას სავაჭრო-ეკონომიკურ დაწინაურებაზე იოანე სტრუიზიც საუბრობს. ჰოლანდიელი მოგზაური შემახადან გამგზავრებისას

[56] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 267, 270, 276; ბარბარო XV საუკუნეში აღნიშნავდა, რომ შემახა მდიდარი იყო აბრეშუმით და დარუბანდამდე მიმავალ გზაზე იდგა. შემახას სავაჭრო-სატრანზიტო ქალაქად მოიხსენიებს ამბროჯიო კონტარინიც (Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, გვ. 86-87, 144-145). საუკუნის დასაწყისში რუსი ვაჭარი კოტოვი აღნიშნავს, რომ შემახაში შვიდი ქარვასლა იყო და ქალაქი ერთგვარ საკვანძო წერტილს წარმოადგენდა, რომელზეც იკვეთებოდა ჩრდილოეთიდან სამხრეთზე და აღმოსავლეთიდან დასავლეთით გამავალი სავაჭრო გზები (К. Ф. Афанасьевич. Хождение купца Федота Котова в Персию, გვ. 18). შემახასა და დარუბანდის კავშირზე საუბრობს კიდევ ერთი ვენეციელი, კატერინო ზენო (“Travels in Persia by Caterino Zeno”. Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, გვ. 45). მოგვიანებით ოლეარიუსი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ქალაქის სავაჭრო პოტენციალს (A. Olearius. The voyages and travells of the ambassadors sent by Frederick, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia, გვ. 166). შემახადან დარუბანდამდე არსებულ გზაზე XVII საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოში ჩამოსული რუსი ელჩების მარშრუტიც მეტყველებს. აღმოსავლეთ საქართველოდან რუსეთში დასაბრუნებლად, ელჩები ჯერ შემახამდე, შემდეგ კი დარუბანდამდე მივიდნენ (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640, გვ. 338).

[57] The perillous and most unhappy voyages of John Struys, გვ. 284.

[58] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 289; ინდოეთსა და სამხრეთ კავკასიას შორის სავაჭრო ურთიერთობებზე ცოტა რამ ვიცით, თუმცა შესაძლებელია რამდენიმე საინტერესო დაკვირვების გაკეთება. XVII-XVIII საუკუნეების ინდოეთი ცხენების იმპორტით იყო დაინტერესებული, ხოლო ექსპორტზე კი საღებავი ინდიგო და შაქარი გადიოდა, ხშირად სომეხი ვაჭრების მეშვეობით. სომეხი ვაჭრები განსაკუთრებით აქტიურები იყვნენ ინდოეთში ინგლისელების გამოჩენამდეც, როდესაც ქალაქ ლაჰორის გავლით ყანდაარამდე და შემდეგ უკვე ისფაჰანამდე და ალეპომდე აღწევდნენ (Jahangir’s India. The Remonstrantie of Francisco Pelsaert. Translated from the Dutch by W.H. Moreland and P. Geyl. Cambridge. 1925, გვ. 15, 18, 30). ამის გარდა, ინდოეთი სანელებლების და ქსოვილების დიდ საექსპორტო ცენტრსაც წარმოადგენდა. კავკასიასა და ინდოეთს შორის ვაჭრობაში დიდ როლს ჯულფელი სომხები ასრულებდნენ. სავაჭრო გზები კი, ძირითადად, სამხრეთიდან, ირანის დიდი ქალაქებიდან ჩრდილოეთით დარუბანდამდე აღწევდა (S. C. Levi. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900. Brill. 2002, გვ. 48-51). განსაკუთრებით საინტერესოა ინდოეთში ცხენების ექსპორტი. ის, ძირითადად, ორი მიმართულებით ხორციელდებოდა: ცენტრალური აზიიდან და სპარსეთის ყურიდან. კლიმატური პირობების და საძოვრისთვის გამოსადეგი მიწების სიმცირის გამო, ინდოეთში ცხენების გაშენება თითქმის შეუძლებელი იყო.

იხსენიებს ორი ათასი კაცისგან შემდგარ ქარავანს[59].

განსაკუთრებული სატრანზიტო როლი ეკავა ბაქოს და მის სამხრეთით მდებარე გილანის პროვინციას. როგორც ჩანს, ქალაქში როგორც ინდოეთ-ჩინეთიდან მოსული ვაჭრები, ასევე ჩრდილოეთიდან რუსები სტუმრობდნენ[60]. ასევე სატრანზიტო მნიშვნელობის იყო დარუბანდიც, სადაც სამხრეთ-ჩრდილოეთის მიმართულების და საზღვაო ტრანსკასპიური ვაჭრობა იკვეთებოდა.

ზოგადად, უნდა აღინიშნოს, რომ ისევე როგორც წინა საუკუნეებში, ძირითადი სახმელეთო სავაჭრო-სატრანზიტო გზები მაინც საქართველოს სამხრეთით და მის აღმოსავლეთით გადიოდა. ამაზე მეტყველებს თვითონ ევლია ჩელების მოგზაურობის მარშრუტებიც: ანატოლიიდან თავრიზამდე და მიმდებარე ტერიტორიებამდე, შემდეგ ერევან-განჯას მიმართულებამდე, რომლითაც თურქი მოგზაური შირვანში და დარუბანდის ტერიტორიებამდე აღწევს. დარუბანდიდან საქართველოში დასაბრუნებელ გზაზე კი ევლია ჩელებიმ სამხრეთით, შაქისკენ გაემგზავრა, საიდანაც ჯერ კახეთში, შემდეგ კი თბილისში ჩავიდა.

საკუთრივ საქართველოზე, მაგალითად, XVII საუკუნეში თბილისი-გორი-სურამი-ახალციხე-ყარსი-ერზერუმის გზა გადიოდა. თუმცა ევლია ჩელების მონათხრობიდან ჩანს, რომ არსებული მაგისტრალი არ იყო განსაკუთრებით აქტიური. ყარსიდან გზა ერევნამდეც გადიოდა, რაც ქართული ქალაქების, მეზობლად არსებულ, დიდ ქალაქებთან დაკავშირების კარგ საშუალებას იძლეოდა[61]. ერევნიდან გზა ერზერუმამდე გადიოდა. მაგალითად, ერევანში ერთ-ერთი მგზავრობის დასრულების შემდეგ, ევლია ჩელები ერზერუმამდე „შვიდასიანი ქარავნით“ გამოვიდა[62]. თავისი მონათხრობის კიდევ ერთ მონაკვეთში ავტორი ერევნიდან ერზერუმამდე მოსულ სამი ათასი ჯორ-აქლემისგან შემდგარ ქარავანს ახსენებს[63].

[59] The perillous and most unhappy voyages of John Struys, გვ. 272-273.
[60] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 281.
[61] მინადოი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ XVI საუკუნის ბოლოს, ყარსის გამაგრების გამოცხადებული გეგმით, ოსმალები საქართველოსა და სომხეთამდე მისასვლელ გზებს დაეუფლებოდნენ. იხ. G-T. Minadoi. The War between the Turks and the Persians: Conflict and Religion in the Safavid and Ottoman Worlds, გვ. 71.
[62] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 314.
[63] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 346.

დასავლეთ საქართველო

ქართველებს აქტიური კონტაქტი ჰქონდათ შავი ზღვის სანაპიროზე არსებულ ქალაქებთანაც. XV საუკუნის შუა ხანებში ტანაში მგზავრობისას ვენეციელი ვაჭარი, იოსაფატ ბარბარო, ვრცლად საუბრობდა სამეგრელოზე, რაც ყირიმსა და საქართველოს დასავლეთ სანაპიროს შორის მჭიდრო კონტაქტებზე მიუთითებს[64]. სამეგრელოს მჭიდრო კავშირებზე უნდა მიუთითებდეს ის ფაქტიც, რომ ვენეციელ ელჩს ამბროჯო კონტარინის, რომელიც უზუნ-ჰასანთან იყო წარგზავნილი, თავდაპირველად კაფადან ფოთამდე სურდა მგზავრობა და უნდოდა იქიდან მიეღწია დანიშნულების ადგილამდე[65]. 1539 წელს, მიკელე მემბრემ კაფადან ანაკლიამდე გემი საკმაოდ მარტივად იშოვა.

მიკელე მემბრეს მიხედვით, სამეგრელო მდიდარ მხარეს არ წარმოადგენდა. მართლაც, უშუალოდ ვაჭრობის საგნებს რაც შეეხება, სამეგრელოში კაფადან, ძირითადად, მარილი შედიოდა[66], რაც, ზოგადად, საქართველოს ამ მხარეში რთულად მოიპოვებოდა[67]. იმპორტის სხვა საგნებს რკინა, სპილენძი, სხვადასხვა ჭურჭელი, ფეხსაცმელი, ნოხები და ტყავები წარმოადგენდა[68].

ასევე აქტიური ვაჭრობა მიმდინარეობდა სამეგრელოსა და შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთს შორის. ჭოროხის შესართავიდან სამეგრელოს მიმართულებით ლაზებს გაჰქონდათ მარილი და სხვადასხვა ხელსაწყო-იარაღი, რაც თაფლზე, ტყვე ქალიშვილებსა და ჭაბუკებზე იცვლებოდა. როგორც ჩანს, თვითონ ევლია ჩელებიც იყო ამ ვაჭრობაში ჩაბმული, რადგან სამეგრელოდან გამგზავრების შემდეგ,

[64] Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, გვ. 25-26.
[65] Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, გვ. 116-117.
[66] ნ. ხოფერია. „მარილით ვაჭრობა შავ ზღვაში და საქართველო“. 29 სექტემბერი, 2023. Forbes Georgia. https://forbes.ge/marilith-vatchroba-shav-zghvashi-da-saqarthvelo/
[67] ასევე რთულად მოიპოვებოდა ქაღალდიც (დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბ. 1964, გვ. 44).
[68] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1975, გვ. 98, 103.

ის მასთან არსებულ ხუთ ქართველ ტყვე ბიჭს ახსენებს[69]. XVI საუკუნის შუა პერიოდში სამეგრელოს ტრაპიზონთანაც ჰქონდა მჭიდრო კავშირი. ზოგადად უნდა ითქვას, რომ ტრაპიზონს ასევე აქტიური სავაჭრო კავშირები ჰქონდა სამეგრელოს ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიებთანაც, აბაზას ქვეყანასთან, ყირიმთან, კაზაკებთან ა. შ[70].

დასავლეთ საქართველოს კონსტანტინოპოლთანაც ჰქონდა მჭიდრო კავშირები. XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში ოსმალეთის დედაქალაქში მყოფი ინგლისის ელჩი, ტომას რეი, ქართულ სავაჭრო ხომალდებს ახსენებს[71]. კონსტანტინოპოლთან სამეგრელოს კავშირზე ასევე მიანიშნებდა ლამბერტიც, როდესაც დადიანის სამთავროში ოსმალთა დედაქალაქიდან ქსოვილების ჩამოტანა ახსენა[72].

ზოგადად, უნდა ითქვას, რომ სამეგრელოს სანაპირო ზოლი ეკონომიკურად შედარებით განუვითარებელი იყო, სადაც ვაჭრობა მხოლოდ წლის კონკრეტულ პერიოდში მიმდინარეობდა. სამეგრელო ღარიბ მხარეს წარმოადგენდა, რისი საუკეთესო დასტური სავაჭრო ურთიერთობაში ფულის ნაკლები გამოყენება იყო. ბარტერი ვაჭრობის უმთავრესი ელემენტი იყო[73]. რუსული დიპლომატიური საბუთებიც აღნიშნავენ, რომ XVII საუკუნის დასაწყისის სამეგრელო საკმაოდ ღარიბ რეგიონს წარმოადგენდა, სადაც ფული არ ტრიალებდა. ეკონომიკა, ძირითადად, ბარტერზე იყო აწყობილი[74]. ფულით ყიდვა მხოლოდ სომხებით დასახლებულ ადგილებში იყო შესაძლებელი.

[69] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 95.

[70] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ. ნაკვ. I, ქართული თარგმანი. თბ. 1971, გვ. 89-90; Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, გვ. 118.

[71] თ. ბერაძე. ზღვაოსნობა საქართველოში, გვ. 108-109.

[72] არქანჯელო ლამბერტი, გვ. 23; XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოს სანაპიროებზე ნავსადგურები იყო, სადაც გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობები მიმდინარეობდა, ხოლო აღებ-მიცემობის უმთავრეს ობიექტს, მონა-ტყვეები წარმოადგენდნენ, ესენია: ბათუმი, ფოთი, ქემხელი, ანაკლია, ანაკოფია და ბიჭვინთა. ამავე ნავსადგურებში უნდა არსებულიყო საბაჟოებიც, ხოლო ვაჭრობა სრულად მიბმული უნდა ყოფილიყო ოსმალეთის ბაზრის მოთხოვნებზე. მონა-ტყვეებით ვაჭრობა, შესაძლოა, საქართველოს საზღვაო ექსპორტის 40%-ს შეადგენდა. ქართული ნავსადგურებიდან მონა-ტყვეები, ძირითადად, ტრაპიზონსა და კონსტანტინოპოლში გადაჰყავდათ. კიდევ ერთ მიმართულებას, საქართველოდან მონა-ტყვეების გასაყვანად, ქალაქი ახალციხე წარმოადგენდა (ა. კილასონია. ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში. თბ. 2022, გვ. 113-114).

[73] დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე, გვ. 39-40, 89.

[74] Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640, გვ. 144.

თუმცა სამეგრელოსთან შედარებით, აზოვის ზღვიდან სამეგრელომდე არსებული სანაპიროები, რომლებიც ჩერქეზებით და აფხაზებით იყვნენ დასახლებულები, ბევრად ღარიბ ტერიტორიებს წარმოადგენდნენ, საიდანაც, ძირითადად, მონები, თაფლი, ბზა, სანთელი და ტყავი გაჰქონდათ[75].

საფუძველი ამ შედარებითი ჩამორჩენილობისა, მაინც უფრო სამხედრო და პოლიტიკური მიზეზებია. ოსმალეთის შავ ზღვაზე და საქართველოს სამხრეთით გაბატონებამ, ეს უკანასკნელი ეკონომიკურად ოსმალეთს მიაბა. მიუხედავად დიდი სავაჭრო-ეკონომიკური ბაზრისა, საიდანაც შესაძლებელი იყო არა მარტო საჭირო პროდუქციის მიღება, არამედ საქართველოში (ყოველ შემთხვევაში, დასავლეთ საქართველოში) წარმოებული პროდუქციის ექსპორტირება, ოსმალეთის გაბატონებამ რადიკალურად განსხვავებული გარემო შექმნა. იმპერიისთვის დასავლეთ საქართველო არ წარმოადგენდა მნიშვნელოვან ეკონომიკურ სივრცეს, სადაც დიდი ფინანსური მოგების ნახვა იყო შესაძლებელი. ამ ტერიტორიის სამხედრო კუთხით შემოერთება არა მარტო რთული იყო, არამედ ეკონომიკურად არამომგებიანი. ასეთ ვითარებაში იქმნებოდა ხელსაყრელი პირობები მონა-ტყვეებით ვაჭრობისთვის. აღნიშნული ფენომენი არ იყო დამახასიათებელი მხოლოდ აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთისთვის, არამედ XVI-XVII საუკუნეებში, დასავლეთ ხმელთაშუა ზღვაშიც ფართოდ იყო განვითარებული, განსაკუთრებით ქალაქ ალჟირში და გარშემო არსებულ სანაპიროებზე[76].

იტალიელი მისიონერი, არქანჯელო ლამბერტი, საქართველოში 1631 წელს ჩამოვიდა, სადაც, დაახლოებით, თვრამეტი წელი გაატარა. მან კარგად შეისწავლა საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები. მისი დაკვირვებით, ოსმალებისთვის ყველაზე ღირებულ „პროდუქტს“ სამეგრელოში მონა-ტყვე წარმოადგენდა. თურქები მზად იყვნენ, ერთ ტყვეში გასაყიდად შემოტანილი მთელი პროდუქცია (საბნები, თურქული ტყავები, უნაგირები, ცხენის მოკაზმულობა, მშვილდ-ისრები, შალები, რკინა, ქვაბები, მატყლი, შეღებილი

[75] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 104-105;
[76] R. C. Davis. Esclaves Chrétiens, Maîtres Musulmans. L'esclavage blanc en Méditerranée (1500-1800). Éditions Jacqueline Chambon. 2006, გვ. 17-62.

და სახეებიანი ტილოები, დანები, შაქარი, მარილი და მრავალი სხვა) ერთიანად გაეცვალათ[77].

შარდენის მიხედვით, სამეგრელოდან წელიწადში 12 000 ადამიანი გაჰყავდათ ოსმალეთის იმპერიაში[78]. XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე ახლო აღმოსავლეთსა და სომხეთში მოგზაურობისას, ინგლისელი ჯონ კარტრაიტი სამეგრელოზე საუბრისას ახსენებს თურქებისთვის შვილების ტყვედ გაყიდვის გავრცელებულ პრაქტიკას[79]. ლამბერტის ცნობით, სამეგრელოს სანაპიროებთან წელიწადში თორმეტი გემი შემოდიოდა კონსტანტინოპოლიდან, გონიოდან და ტრაპიზონიდან. ნივთების შესაძენად ადგილობრივები სანაპიროზე თურქულ გემებთან ან წიფურიას ეკლესიასთან გამართულ ბაზრობაზე მიდიოდნენ. აღნიშნული ბაზრობა ყველაზე დიდი იყო, სადაც ათასობით ადამიანი იკრიბებოდა[80]. წყაროებში მოცემული მონაცემების შეჯამების საფუძველზე, შესაძლებელია ვარაუდის გამოთქმა, რომ XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოდან ყოველწლიურად 4-8 ათასი მონა-ტყვე გაჰყავდათ[81].

იშვიათად, თუმცა მაინც ხდებოდა სამეგრელოდან სხვა ტერიტორიაზე, მაგალითად, თათრეთში, კაფას გავლით პროდუქციის გატანა. ფულის მოჭრის შეწყვეტის გამო, სამეგრელოში ვაჭრობა გაცვლითი ხასიათის იყო[82]. მიუხედავად ამისა, დადიანმა სამთავროს სავაჭრო ურთიერთობების განსავითარებლად სომხები და ებრაელები ჩაასახლა. ის მათ ახალისებდა ფულითა და ცხენებით ირანთან და თურქეთთან სავაჭრო კონტაქტების გასამყარებლად[83]. ამას ადასტურებს რუსული დიპლომატიური საბუთები, სადაც აღნიშნულია, რომ

[77] არქანჯელო ლამბერტი, გვ. 158.
[78] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 123.
[79] J. Cartwright. "The Preacher's Travels", გვ. 720.
[80] არქანჯელო ლამბერტი, გვ. 156-157.
[81] ა. კილასონია. ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში. თბ. 2022, გვ. 93-95; 102.
[82] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 124-125; იდენტურ მონაცემებს იძლევა ლამბერტიც. მისიონერი უფრო შორსაც მიდის და ერთ-ერთ მონაკვეთში იმასაც კი აღნიშნავს, რომ მეგრელებმა ვაჭრობა არ იცოდნენ (არქანჯელო ლამბერტი, გვ. 26).
[83] არქანჯელო ლამბერტი, გვ. 26; მსგავს ცნობებს გვაწვდის დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელიც (იხ. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე, გვ. 55-56)

წინა პერიოდისგან განსხვავებით, სამეგრელო ვაჭრობს როგორც ოსმალებთან, ასევე სპარსელებთან[84].

ოსმალები შავ ზღვას თავის ექსკლუზიურ ეკონომიკურ ზონად, შიდა ზღვად მიიჩნევდნენ. ის ეკონომიკური აქტივობა, რომელიც შავ ზღვაში მიმდინარეობდა, სრულად ოსმალეთის ეკონომიკის ემსახურებოდა. არ უნდა იყოს გასაკვირი შარდენის კომენტარი, როდესაც ის აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ ოსმალები განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებდნენ ევროპელ ვაჭრებზე და მაქსიმალურად ავიწროებდნენ მათ შავ ზღვაში სავაჭრო საქმიანობის კუთხით. ამის ერთ-ერთი კარგი მაგალითი იყო გონიო, სადაც საბაჟო მდებარეობდა, ხოლო ოსმალო ბიუროკრატები ევროპელების სავაჭრო საქმიანობის შევიწროებით იყვნენ დაკავებულები[85].

მიუხედავად ამ ზოგადი ნეგატიური კონტექსტისა, XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველო დანარჩენი საქართველოსგან სრულად არ ყოფილა მოწყვეტილი. მაგალითად, ლამბერტის მტკიცებით, ქუთაისი კარგ სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა, სადაც ყველა მხრიდან ვაჭრები ჩადიოდნენ. სვანებს ნაბდები, მსხვილი შალები მოჰქონდათ, ასევე ჩამოჰყავდათ თხები და ცხვრები. ქუთაისს ქართლელებიც სტუმრობდნენ[86]. მიკელე მემბრე ახსენებს აბრეშუმს, რომელიც ზაგემიდან დასავლეთ საქართველოში შედიოდა[87]. რამდენად აქტიური იყო ასეთი სავაჭრო კონტაქტები უცნობია, თუმცა უდავოა, რომ სამეგრელო სავაჭრო-ეკონომიკურად მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული აღმოსავლეთ საქართველოსთან. ეს კი საქართველოს შიდა ვაჭრობის ინტენსივობაზე შეიძლება მიანიშნებდეს. ქვეყნის შიგნით ინტენსიურად გამოიყენებოდა მდინარეები, როგორც ეს სამეგრელოს

[84] Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640, გვ. 149.

[85] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 260-262; გონიო დასავლეთ საქართველოს ვაჭრობას აკონტროლებდა. არაა შემთხვევითი, რომ XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ხშირი იყო ქართველების თავდასხმები გონიოზე მისი ხელში ჩაგდებისთვის ან იქ არსებული თურქული ფლოტის სრულად განადგურებისთვის (თ. ბერაძე. ზღვაოსნობა საქართველოში, გვ. 100-102).

[86] არქანჯელო ლამბერტი, გვ. 10; დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი ქუთაისზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ „ეს ქალაქი დღესაც არსებობს, თუმცა ნაწილობრივ დანგრეულია“ (იხ. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე, გვ. 79).

[87] მ. პაპაშვილი, თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე. საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში, გვ. 530.

შემთხვევაში იყო[88]. შარდენის მტკიცებითაც მდინარე მტკვარი სანაოსნოდ გამოიყენებოდა მთელი ქვეყნის მასშტაბით[89].

თუმცა ქუთაისი მხოლოდ შიდა ვაჭრობით არ იყო განთქმული. ქუთაისს ასევე ირანელი ვაჭრები სტუმრობდნენ, რომელთაც ირანული შალები, ინდოეთის ფერადი ქსოვილები, სხვადასხვა სახეობის ტყავი, სანელებლები, ხიზილალა და კასპიის ზღვის თევზი ჩაჰქონდათ[90]. ქუთაისში სამხრეთიდან, სამცხიდან თურქი ვაჭრები სტუმრობდნენ, რომელთაც უნაგირები, ცხენის საკაზმავები, ხანჯლები და თურქული ზანდუკები ჩამოჰქონდათ. ასევე დიდი რაოდენობით იყვნენ სომხებიც, რომელთაც ქალაქში უძრავი ქონება გააჩნდათ და სავაჭრო ქსელი დანარჩენ საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთზე ჰქონდათ გაშლილი.

მეტიც, შარდენის მიხედვით, გონიო-ახალციხე-აწყურის გზა, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან შიდა სავაჭრო გზას წარმოადგენდა. შარდენს ზუსტად ამ მიმართულებით უმოგზაურია. აწყურში ასევე მდებარეობდა საბაჟო, რომელიც, უდავოა, ამ გზაზე შიდა ქართული ვაჭრობის გასაკონტროლებლად უნდა ყოფილიყო აგებული. ამასთან ერთად, ახალციხეში სავაჭრო აქტივობა იყო გაშლილი, სადაც ქარვასლა მდებარეობდა, ხოლო მცხოვრებლები სომხები, თურქები, ებრაელები და ქართველები იყვნენ[91]. გონიო-ახალციხე-აწყურის გზა უერთდებოდა გორს, სადაც ბაზრები იყო გაშლილი, ხოლო გორიდან კი თბილისამდე აღწევდა.

რთული XVII საუკუნე

XVII საუკუნის დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველოზე შაჰ-აბასის ლაშქრობებით ქართული მეაბრეშუმეობის ისტორიაში ერთგვარი პერიოდი დასრულდა. მონღოლურ-თემურიანული პერიოდის

[88] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 96.
[89] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 292.
[90] ასევე, გორში მარილი სპარსეთიდან შემოდიოდა (იხ. მ. პაპაშვილი, თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე, ა. გოგოლაძე, ნ. სილაგაძე. საქართველო XVI საუკუნის ევროპულ წყაროებში, გვ. 432).
[91] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 272-274.

მსგავსად, შაჰ-აბასის *reconquista*-მ ოსმალეთის იმპერიის წინააღმდეგ და საქართველოზე ლაშქრობებმა დაასრულა XV-XVI საუკუნეებში კავკასიაში ჩამოყალიბებული სავაჭრო გზების განვითარების მნიშვნელოვანი ეტაპი. ეს გზები ქართლს და განსაკუთრებით კი კახეთს საშუალებას აძლევდა რეგიონში, როგორც მეაბრეშუმეობის და მეღვინეობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრად წარმოეჩინათ თავი. შაჰ-აბასის 1614 და 1616 წლების ლაშქრობების შედეგებით კი ქართლსა და კახეთში ეს ორი ინდუსტრია დაიქცა. ქალაქები გრემი და ზაგემი[92] განადგურდა და ეს ვითარება XVII საუკუნის შუა ხანებამდე გაგრძელდა[93], სანამ არ მოხდა ეკონომიკური ვითარების შედარებით გამოსწორება, რაც, თავის მხრივ, პოლიტიკური სტაბილურობის შედეგი იყო. ერთადერთი ქალაქი, რომელმაც XVII საუკუნის განმავლობაში მეტ-ნაკლებად შეინარჩუნა თავისი როლი, თელავი იყო.

კახეთის ქალაქების დაქვეითების მიზეზებს როდესაც განვიხილავთ, საჭიროა, გვახსოვდეს, რომ ეს ქალაქები მჭიდროდ დაკავშირებული იყო უშუალო სამეზობლოში არსებულ სავაჭრო ცენტრებთან. შესაბამისად, როდესაც შაჰ-აბასმა ძირი გამოუთხარა ჯულფას, შემახას, განჯასა და ნახჩივანის სავაჭრო-ეკონომიკურ მნიშვნელობას, ამან ნეგატიური გავლენა მოახდინა აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებზეც. შაჰის მიზანი, ქართული მეაბრეშუმეობა გაენადგურებინა, ემსახურებოდა ერთ და მთავარ ამბიციას, ამ ინდუსტრიაში მხოლოდ ირანული აბრეშუმის მწარმოებელი ქალაქები დაწინაურებულიყვნენ. ის ასევე ცდილობდა აბრეშუმის წარმოების განადგურებით აღმოსავლეთ კავკასია ნაკლებად საინტერესო გაეხადა, როგორიც რუსეთისთვის, ასევე ოსმალეთისთვის. შაჰს ასევე კარგად ესმოდა სავაჭრო-ეკონომიკური კუთხით ირანისთვის როგორი წამგებიანი იყო ოსმალების მიერ 1578-1605 წლებში აბრეშუმის წარმოებით მდიდარ შირვანსა და მიმდებარე ტერიტორიებზე გაბატონება. ამიტომაც, სეფიანთა მმართველი გარკვეულ პრევენციულ ზომებს იღებდა.

[92] არაქელ დავრიჟეცი კახეთს მდიდარ და ხალხმრავალ ქვეყნად მოიხსენიებს. იხ. არაქელ დავრიჟეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. თარგმანი, შესავალი და კომენტარები კარლო კუციასი. თბ. 1974, გვ. 28.

[93] კახეთის მძიმე მდგომარეობაზე მიუთითებენ რუსეთიდან ჩამოსული ელჩები. იხ. Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1615-1640, გვ. 332.

1630-იანი წლებიდან ქართლს მმართველად უკვე გამაჰმადიანებული როსტომი უდგას სათავეში, რომელიც ირანის შაჰის „ვალი“ (მოადგილე) იყო. 1648 წელს როსტომი კახეთის გამგებელი გახდა. როსტომის მმართველობის დასაყრდენს გამოსწორებული ეკონომიკური და სოციალური მდგომარეობა წარმოადგენდა. მან ხელი შეუწყო ახალი გზების, ხიდების და დანგრეული ქალაქების აღორძინებას[94]. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სასტუმროებისა და ქარვასლების აგებას შიდა და საგარეო ვაჭრობის წასახალისებლად. როსტომი ასევე აქტიურ ზომებს იღებდა მებაჟეთა თვითნებობის წინააღმდეგ, ხშირად ბაჟისგან ათავისუფლებდა ცალკეულ ვაჭრებს, ან გადასახადებს უმცირებდა[95]. როსტომისთვის ვაჭრებზე ზრუნვა მნიშვნელოვანი იყო ერთი მარტივი მიზეზის გამო: ირანთან ახლო და სტაბილური ურთიერთობებით, პირველ რიგში, ქართველი და სომეხი ვაჭრები უნდა ყოფილიყვნენ დაინტერესებული.

მიუხედავად შაჰ-აბასის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოში განადგურებული მეაბრეშუმეობისა, როგორც ჩანს, ამ წარმოებამ მაინც განაგრძო არსებობა. შარდენი აღნიშნავდა, რომ საქართველოში დიდი რაოდენობით აბრეშუმი იწარმოებოდა, რაც ექსპორტზე ოსმალეთსა და სხვა ადგილებში გადიოდა. XVII საუკუნის შუა ხანებში თბილისიდან ასევე აქტიურად გადიოდა ღვინო, ნიგოზი და ა. შ., ხოლო შემოდიოდა ძვირფასი აბრეშუმის ქსოვილები, ტყავი, მარგალიტები, მინის ჭურჭელი, შალის ქსოვილები და მრავალი სხვა[96]. თბილისის როლი განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რადგან, მიუხედავად მრავალი შემოსევისა, ქალაქმა მაინც შეინარჩუნა თავისი სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა და მჭიდრო კავშირი ირანის მსხვილ ქალაქებთან[97]. ეს აღმავლობის ხანა XVIII საუკუნეში ოსმალობის, მართალია ხანმოკლე, მაგრამ საკმაოდ მტკივნეულ პერიოდამდე გაგრძელდა.

თბილისი ასევე აღიქმებოდა როგორც პოტენციური სავაჭრო ტრანზიტი ევროპასა და ირანს შორის. XVII-XVIII საუკუნეებში ასეთ

[94] შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტომი II, გვ. 189-190.
[95] თბილისის ისტორია. ტომი I. თბილისი უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. თბ. 1990, გვ. 260.
[96] თბილისის ისტორია, გვ. 262-263.
[97] თბილისის ისტორია, გვ. 254.

რამდენიმე მცდელობას ჰქონდა ადგილი. აქედან ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი შარდენის მოგზაურობა იყო, როდესაც ფრანგი, თბილისში, 1672-1673 წლების მიჯნაზე იმყოფებოდა და ევროპული ქვეყნების კომერციულ ინტერესებს ატარებდა[98]. ეს კარგად ესმოდათ ქართველ პოლიტიკურ მესვეურებსაც. მართლაც, საქართველოდან სამხრეთით გასამგზავრებლად, შარდენმა თბილისიდან გეზი ერევნისკენ აიღო, ხოლო გამგზავრებამდე კი ქართლის მეფე ვახტანგ V-ისგან შემდეგი სიტყვები მოისმინა:

„თუ ვინმე ჩამოვა საქართველოში სავაჭროდ, მე მათ ყოველგვარ თავისუფლებასა და პრივილეგიებს მივანიჭებ, რასაც კი მოისურვებენო; ჩემი საბრძანებელი შავ ზღვამდეა გადაჭიმული და, რადგანაც სპარსეთში დიდი პატივით ვსარგებლობ, ხოლო თურქეთშიც მეტად დაფასებული ვარ, ევროპელები, რომლებიც მოისურვებენ ჩემი ქვეყნის გავლით ინდოეთში წასვლას, ამ ქვეყნებზე უკეთეს გზას ვერსად იპოვიანო; დარწმუნებული ვარ თუ ერთხელ გაივლიან ამ გზით, მომავალში სხვა გზას აღარ აირჩევენო“.[99]

საბოლოო ჯამში, ქართველმა მეფემ თავი შეიკავა შარდენისთვის ოფიციალური წერილის გადაცემისგან, რომელიც მას ფრანგული კომპანიისთვის უნდა გადაეგზავნა. მიზეზი სპარსელების განაწყენების შიში იყო, თუმცა სიტყვიერად შარდენს შეეძლო სათქმელის თავისუფლად გადაცემა.

შარდენის ეს მოგზაურობა ასევე, სავარაუდოდ, მიზნად ისახავდა საქართველოში, კერძოდ, თბილისში არსებული სავაჭრო-სამეწარმეო პოტენციალის გარკვევას. ქალაქში იყო ბაზრები და ქარვასლები და მრავლად ცხოვრობდნენ უცხოელი ვაჭრები[100], რაზეც ქალაქში სპარსულ ყაიდაზე ფულის მოჭრის ტრადიციაც მეტყველებს[101]. მართლაც, XVII საუკუნეში თბილისი იმ შვიდ ქალაქში შედიოდა, რომელშიც იმ დროს ფული იჭრებოდა. ვაჭრობა ქალაქში ოქროს, ვერ-

[98] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 5-9.
[99] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 352-353.
[100] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 297, 322.
[101] Т. С. Кутелия. Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики), გვ. 25-47.

ცხლისა და სპილენძის ფულებით მიმდინარეობდა[102].

რთულია თქმა, თუ რამდენად მიმზიდველი იყო ის ნაწარმი, რომელიც შარდენმა თბილისში ნახა. დასავლეთ საქართველოს მსგავსად, საკმაოდ რთული ეკონომიკური მდგომარეობა იყო აღმოსავლეთ საქართველოშიც. იმავე შარდენთან ვხვდებით ცნობას კახეთის სავალალო მდგომარეობაზე, სადაც ქალაქების უმრავლესობა გაჩანაგებული ყოფილა[103]. ამას საერთაშორისო კონტექსტიც უნდა დაემატოს. XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ევროპელ სამეფოებს ირანამდე მისასვლელი სახმელეთო სავაჭრო გზების გაკაფვის სურვილი შეუმცირდათ, ხოლო ის მცდელობები, რომლებიც ჯერ კიდევ ხორციელდებოდა, უმეტესწილად, რუსეთზე, კერძოდ, კასპიისპირეთზე გადიოდა, ანუ საქართველოს ტერიტორიის გვერდის ავლით. ამასთან ერთად, ევროპელებმა აფრიკის გავლით საოკეანო სავაჭრო გზების მეტი სარგებლიანობა ნახეს.

აღმოსავლეთ საქართველოს მსგავსად, დასავლეთ საქართველოშიც მიმდინარეობდა სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების გაღვივების მცდელობები. სამეგრელოს მთავარი, ლევან დადიანი, ამაგრებდა გზებს და ქალაქებს. ის ასევე დიდ ყურადღებას აქცევდა ვაჭრობის განვითარებას. მაგალითისთვის, 1640-იან წლებში განახლებულ ქალაქ რუხში მან იმერეთის ქალაქ ჩხარიდან ვაჭრები და ხელოსნები ჩაასახლა. ლევან დადიანი ასევე ცდილობდა სავაჭრო გზის აღდგენას, რომლითაც მოხდებოდა ადგილობრივი აბრეშუმის გატანა და შესაძლოა ტრანზიტული გზის შექმნა, რომლითაც სამეგრელოს გავლით ირანული აბრეშუმი ევროპას მიაღწევდა. ამისთვის დადიანი ცდილობდა დაკავშირებას როგორც სპარსელ, ასევე ვენეციელ და დასავლეთ ევროპის ქვეყნების ვაჭრებთან[104]. როგორც ჩანს, სპარსელებთან სავაჭრო ურთიერთობების უკან, ასევე ახლო პოლიტიკური ურთიერთობების დამყარების სურვილიც იყო. დადიანი როსტომ-ხანთან დამოყვრებით, სპარსეთს ოსმალების დამბალანსებელ ძალად აღიქვამდა[105].

[102] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I, გვ. 244-245.
[103] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 293.
[104] დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე, გვ. 56.
[105] მუსტაფა ნაიმა. ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 70.

მიუხედავად ამ მცდელობებისა, არსებული მასშტაბები არ იძლეოდა მდგომარეობის მკვეთრი გამოსწორების საშუალებას. მაგალითად, რუხი ერთადერთ დიდ ქალაქს წარმოადგენდა XVII საუკუნის პირველი ნახევრის სამეგრელოში, სადაც ებრაელი და სომეხი ვაჭრები ცხოვრობდნენ და ფლობდნენ სახლებს[106]. ასევე იყო ანაკლია, რომლის დაწინაურება, ხშირ შემთხვევაში, რუხის სავაჭრო-ეკონომიკური აქტივობის დაკნინების მიზეზიც ხდებოდა, როგორც ეს 1725 წელს ოსმალების მიერ ანაკლიის გამაგრების შემდეგ მოხდა. კიდევ ერთ მნიშვნელოვან ადგილს ფოთი წარმოადგენდა, რომლის რიგითი ადგილიდან ქალაქად გადაქცევა XVII საუკუნის განმავლობაში მოხდა.

თუმცა ზოგადი სურათი მაინც უფრო ნეგატიური იყო. XVI საუკუნეში და XVII საუკუნის დამდეგს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები დასავლეთ საქართველოში დაღმავლობის გზას ადგა[107]. ის როლი, რომელსაც საქართველოს ეს მხარე ოსმალეთის ეკონომიკისთვის თამაშობდა, არ იძლეოდა ვაჭრობის უფრო მეტად განვითარების საშუალებას. შემოტანილი პროდუქცია ძვირი იყო, ხოლო ადგილობრივი კი იმდენად დაბალ ფასად იყიდებოდა, რომ მინიმალური შემოსავლის მომტანი იყო. მეტიც, ახალციხესა და ახალქალაქის უშუალოდ ოსმალების კონტროლის ქვეშ მოქცევამ ეს ორი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრი დანარჩენ საქართველოს ჩამოაცილა[108].

ამავე პერიოდში ერთგვარ აღმავლობის გზას დაადგა ქართლი. ვახტანგ VI-მ ხელი შეუწყო მეაბრეშუმეობისა და მესაქონლეობის განვითარებას. ქართლის მეფე ასევე დიდ ყურადღებას აქცევდა ხელოსნურ შრომას და მის მეტად განვითარებას. მან ასევე ააგო ქარვასლები და შეაკეთა სავაჭრო მარშრუტები, რომელთა შორის აღსანიშნავია თბილისიდან ერევნამდე მიმავალი გზა. ვახტანგი მფარველობდა ვაჭრებს შესაფერისი პირობების შექმნით, რაც აისახა კიდევაც ისეთ ქმედებებში, როგორიც იყო მნიშვნელოვან პროდუქციაზე ბაჟის არ გაზრდა. მეფე ასევე ცდილობდა უცხოელი ვაჭრების მო-

[106] თბილისის ისტორია, გვ. 191, 237.
[107] ა. თაბუაშვილი. ფეოდალური ხანის საქართველოს ეკონომიკური ისტორია. თბ. 2020, გვ. 184.
[108] ქ. ნადირაძე. ქალაქი ქართულ ისტორიულ სივრცეში. თბ. 2018, გვ. 115.

ზიდვას. განსაკუთრებული აქცენტი კეთდებოდა დასავლეთ ევროპელების ქართლით დაინტერესებაზე, როგორც გზაზე, რომელიც ხმელეთით ფრანგებს ირანამდე იქაურ პროდუქციაზე წვდომას გაუმარტივებდა[109].

ვახტანგის მმართველობის წლები ერთგვარ გარდამავალ გეოპოლიტიკურ პერიოდს დაემთხვა, როდესაც სპარსეთი დასუსტებული იყო, რუსეთი სამხრეთით ექსპანსიას აწარმოებდა, თუმცა არც თუ ისე სწრაფი ტემპებით, რომ საქართველოს დახმარებოდა. ასეთი ვითარება არ იძლეოდა აღმოსავლეთ საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური მდგომარეობის მნიშვნელოვნად გაუმჯობესების საშუალებას. რთულ ეკონომიკურ ვითარებაზე მიანიშნებს ტურნეფორი, რომელიც ხაზს უსვამდა იმას, რომ ქართველები ვაჭრობაში ფულს ნაკლებად იყენებდნენ და უფრო ბარტერზე იყვნენ ორიენტირებულნი. მეორე მინიშნება ალბათ ისაა, რომ საქართველოში ჩატანილი ნივთები შედარებით ნაკლები რაოდენობის იყო, რადგან ყველაფრის გაყიდვა ვერ ხერხდებოდა. ამის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გამომწვევი მიზეზი საგარეო პოლიტიკური ვითარება იყო. ტურნეფორი აღნიშნავდა, რომ პარიზიდან ჩამოტანილი დურბინდები ვერ გაუყიდია, რადგან მყიდველი არავინ იყო ცოტა ხნის წინ მტრის გამანადგურებელი შემოსევის გამო[110].

მიუხედავად ამისა, XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე ქართული ქალაქები ინარჩუნებდნენ მჭიდრო კავშირს ახლო აღმოსავლეთის მნიშვნელოვან სავაჭრო-სატრანზიტო ქალაქებთან. მაგალითად, იმავე ტურნეფორის მოგზაურობის ერთ-ერთი მონაკვეთი ტრაპიზონიდან ერზერუმამდე გადიოდა, საიდანაც სავაჭრო გზები ყარსამდე, ერევნამდე, განჯასა და თბილისამდე აღწევდა[111]. თუმცა მისი მონათხრობიდან ისიც ჩანს, რომ აღნიშნული გზა უსაფრთხო არ იყო, როგორც ქურდების მრავალი დაჯგუფებების, ასევე საკუთრივ თურქი მაღალჩინოსნების გამომძალველობის გამო.

[109] ქ. ნადირაძე. ქალაქი ქართულ ისტორიულ სივრცეში, გვ. 125-126.
[110] ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, გვ. 56-57.
[111] ერზერუმზე ასევე გადიოდა ინდოეთისკენ მიმავალი ქარავნები, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ალეპოსა და ბაღდადზე გამავალი გზები უსაფრთხო არ იყო. ტურნეფორი ასევე მიუთითებს ერზერუმის სავაჭრო კონტაქტებზე ცენტრალურ აზიასთან, თავრიზთან და განჯასთან (ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, გვ. 32, 35).

დასკვნა

XV-XVIII საუკუნეების კავკასიაში სავაჭრო გზების შესწავლისას, როგორც უცხოურ, ისე ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ძირითადად, ყურადღება გამახვილებულია სომხების, ინდოელების, რუსების და სხვა ხალხების კომერციულ საქმიანობაზე. ქართველი ვაჭრები იშვიათად მოიხსენიებიან, როგორც მნიშვნელოვანი სავაჭრო ძალა. თუმცა, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, განსახილველ ისტორიულ პერიოდში ქართველი ვაჭრები განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩეოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ ვაჭართა ქსელმა შესაძლოა ვერ მიაღწია სომეხთა ან ინდიელთა სავაჭრო დიასპორების გავლენას, ქართველი ვაჭრები, როგორც ჩანს, ჩამოყალიბდნენ შედარებით ძლიერ სავაჭრო ჯგუფად, რომელიც მოედო ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაწილს და განსაკუთრებით კი სეფიანთა ირანს.

წინამდებარე სტატიაში ქართველი ვაჭრების დაწინაურება ასევე დანახული იყო ევრაზიაში მიმდინარე სავაჭრო ცვლილებების ფართო სურათში, როდესაც ჩამოყალიბდა საოკეანო სავაჭრო გზები, ხოლო ევრაზიაში ერთდროულად შეიქმნა რამდენიმე ექსპანსიონისტური სახელმწიფო (სეფიანთა ირანი, ოსმალეთის იმპერია, მოგოლთა სახელმწიფო და ა. შ.). ასეთ ვითარებაში ქართველების სავაჭრო ქსელის გაფართოება კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმას, რომ ევროპასა და აზიას შორის საზღვაო სავაჭრო გზების აღმოცენების მიუხედავად, სახმელეთო გზებმა შეინარჩუნეს თავისი მნიშვნელობა.

Emil Avdaliani
Professor
European University, Tbilisi, Georgia

GEORGIAN MERCHANTS AND COMMERCIAL TIES OF THE GEORGIAN KINGDOMS IN XV-XVIII CENTURIES

Summary

When examining the trade routes and connectivity in the Caucasus of 16th-18th centuries, the existing historiography mostly pays attention to the commercial activities of Armenians, Indians, Russians and other ethnic groups, with Georgian merchants rarely, if ever, mentioned as a significant trading force. Yet, in 15th-18th centuries, there was a notable activism of Georgian traders. While they may not have reached the influence of the Armenian or Indian diasporas, Georgian merchants appear to have formed a relatively strong trade group spread across the Middle East and some parts of the Mediterranean with a particular geographic focus on the Safavid Iran. This article explores this relatively unknown development by placing Georgian merchants within a broader picture of shifting Eurasian trade patterns caused by trans-oceanic exploration and the rise of Eurasian empires in 15th-16th centuries. The expansion of the network of also highlighted the endurance of the overland trade patterns across Eurasia in 16th-18th centuries over ocean routes.

From the 16th century, eastern Georgia was closely involved in the international trade system. Even the invasions of Shah Abbas I and ensuing deliberate cut-off of Kartli and Kakheti from the silk trade did not cause complete decline of these two regions. Indeed, in the difficult 17th-18th centuries, eastern Georgia continued to be actively involved in international trade and Georgian merchants enjoyed close economic ties with Iran, Russia, and the Ottoman empire.

For example, during a visit to Moscow at the end of the 16th century, the English merchant Giles Fletcher encountered merchants from Turkey, Persia, Georgia, and Armenia. Georgian merchants also traveled to Constantinople, with one source mentioning a Georgian deacon's son, a trader

in the Ottoman capital, who brought back the remains of famous Georgian king Simon who fought the Ottomans, was brought into captivity and eventually died in the Yedikule fortress in Constantinople. Georgian merchants were also known to travel to Venice, often importing products to Iran.

Later, in the 17th century, Georgian merchants actively participated in trade in the Safavid capital of Isfahan, where they interacted with European merchants. In his accounts Olearius, alongside Indian, Armenian, and European merchants, also mentioned Georgians residing and practicing commerce in the Safavid capital. Moreover, the German traveler highlighted the activities of Georgian merchants, putting them on the same level with Armenians. He also made an intriguing observation that might partially explain the reduced prominence of Georgian merchants in the 17th century and beyond: Olearius noted that while Georgian merchants traveled to India and Europe, they were often mistaken for Armenians.

Engelbert Kaempfer, a German traveler, in his writings about Georgia, noted that Georgians were among most active traders in Isfahan. It appears that Georgian merchants reached as far as the Persian Gulf, particularly the renowned port of Bender-Abbas established by Shah Abbas. Thomas Herbert, an Englishman visiting Persia between 1627 and 1629, mentioned Georgian merchants in the port alongside other nationalities. Herbert also observed Georgians in Isfahan, where they were less involved in trade compared to Armenians but still were quite active. Elsewhere, the traveler mentioned Georgian merchants alongside western European, Armenian, Indian, and Turkish traders.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

აპოლონ თაბუაშვილი
ასოცირებული პროფესორი, თსუ /
მთავარი მეცნიერ თანამშრომელი,
კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ერეკლე II-ისა და გარსევან ჭავჭავაძის საიდუმლო მიმოწერის შესახებ*

რუსეთის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ იოანე ბატონიშვილის კოლექციაში (ფონდი 941), ათეულობით ისტორიულ დოკუმენტთან ერთად, ვხვდებით ერეკლე II-ის ერთ-ერთ წერილს, რომელიც გარსევან ჭავჭავაძესთან საიდუმლო მიმოწერის პროცესს ეხება.

დასახელებული ისტორიული დოკუმენტის შინაარის განხილვამდე მოკლედ შევეხებით ისტორიოგრაფიისათვის დღემდე ცნობილ იმ ფაქტობრივ მონაცემებს, რომლებიც ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-ისა და გარსევან ჭავჭავაძის საიდუმლო მიმოწერას უკავშირდება. მეფისა და პეტერბურგში მყოფი მისი ელჩის საიდუმლო მიმოწერის შესახებ ერთი საინტერესო დოკუმენტი, სხვა ისტორიულ საბუთებთან ერთად, იასე ციცაძემ 1960 წელს გამოაქვეყნა. დოკუმენტი, რომელიც წარმოადგენს გარსევან ჭავჭავაძის მიერ პეტერბურგიდან ერეკლე II-ისათვის გამოგზავნილ მოხსენებას, თარიღდება 1785 წლის ივნისით. ელჩი მეფეს ატყობინებდა, რომ რუსეთ-ოსმალეთის ომის შესაძლო დაწყების შესახებ დაუდასტურებელი ცნობები ვრცელდებოდა. შესაბამისად, ის ერეკლეს სიფრთხილისაკენ მოუწოდებდა და ურჩევდა, რომ ინფორმაცია ოსმალეთიდანაც მიეღო. შემდეგ აღნიშნავდა: „...რა ვქნა, ზოგიერთის მოხსენებ{ა}ები-

* კვლევა განხორციელდა სსიპ შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით, № FR-23-11173 / This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG), № FR-23-11173.

სა წადილი მაქვს, მაგრამ სარწმუნო არა ვარ, რომ ამ წიგნებს ჩვენს მეტი ვერავინ ნახევდეს, ეჭვი მაქვს, რომ არამც შუაზედ, სხვანიც განიხილავდნენ ხოლმე და ამ მიზეზით ყველა ვერ დამიწერია, თუ ინებებთ სხვა ანბანი მიბოძეთ და მარფუფასაც (?!) იმ ჴელად მომწერეთ, ვგონებ კიდეც იცოდეთ და თუ ისეთი მოხსენება მექნება რამე, მეც იმავ წერილით მოგახსენებ...“.[1]

ი. ცინცაძემ აღნიშნულ დოკუმენტსა და სხვა საარქივო მასალაზე დაყრდნობით ჯერ კიდევ 1941 წელს გამოაქვეყნა საინტერესო გამოკვლევა, რომელიც პეტერბურგში დაარსებულ ქართულ საელჩოსა და საქართველოში რუსეთის იმპერიის სადაზვერვო საქმიანობას ეხება. როგორც ი. ცინცაძის მიერ მოძიებულ მასალიდან ირკვევა, გარსევან ჭავჭავაძის მიერ საქართველოში გამოგზავნილ მოხსენებებსა თუ საქართველოდან რუსეთში გაგზავნილ კორესპონდენციებს იმპერიის დაზვერვის წარმომადგენლები ფარულად ეცნობოდნენ, რუსულ ენაზე თარგმნიდნენ და ეკატერინე II-ის ფავორიტ გრიგოლ პოტიომკინს წარუდგენდნენ. XVIII საუკუნის 80-იან წლებში აღნიშნულ საქმეს სიმონ იგნატიევი (ეგნატაშვილი) და ბართლომე სავარსიმაძე უძღვებოდნენ. მათ ხელში აღმოჩნდა გარსევან ჭავჭავაძის ზემოთ მოხმობილი წერილიც.[2] თითქმის ანალოგიურ ინფორმაციას ვხვდებით 1960 წელს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში „1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი: მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის“.[3]

ი. ცინცაძე საგანგებოდ შეეხო გარსევან ჭავჭავაძის მიერ „სხვა ანბანის“ მოთხოვნის ფაქტსაც. ავტორი სხვადასხვა საარქივო მასალაზე დაყრდნობით დასძენდა: „თვითმპყრობელობის დაზვერვა ამ ცნობის მიღებისთანავე საქმეს შეუდგა, გაიცა განკარგულება საქართველოდან მომავალ ფოსტის ხელში ჩაგდების შესახებ. მაგრამ, ამავე დროს, შიშობდნენ, ვაი თუ საქართველოს სამეფო კარმა სიფრთხილე გამოიჩინოს და საიდუმლო ანბანი საგანგებოდ კერძო პირს გამოატანონ და გარსევანს ისე გადასცენ, რომ მისი „გასაღები“ ხელთ ვერ ჩავიგდოთო. საიდუმლო ანბანს გზები შეუკრეს, უფრო ასტრახანში ფიქრობდნენ მის ხელში ჩაგ-

[1] ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი: მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. საბუთები. თბ. 1960, გვ. 243-244.
[2] ი. ცინცაძე. რამდენიმე ცნობა რუსეთის თვითმპყრობელობის დაზვერვის და მისი აგენტების საქმიანობის შესახებ მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში. ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. II. ქუთაისი, 1941, გვ. 83-96.
[3] ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, გვ. 142-151.

დებას. ჩვენ ბევრი ვეძიეთ ცნობა, დაიჭირეს თუ არა საქართველოდან გამოგზავნილი საიდუმლო ანბანი, ან ამ ანბანით დაწერილი საბუთი, მაგრამ ამის შესახებ მიმოწერას ვერ წავაწყდით. ალბათ, რუსეთში დაცული არქივების რომელიმე ფონდში არის საამისო მასალები“.[4]

მოხმობილი ფაქტების გათვალისწინებით ავტორი სამართლიანად აღნიშნავდა: „...1783 წლის ტრაქტატის დადებას ორ სახელმწიფოს შორის ურთიერთობის იდილია არ შეუქმნია და არც შეიძლებოდა ასეთი რამ, ყველაფერი ცივ ანგარიშიანობაზე იყო დამყარებული, ორივე მხარე ერთი მეორეს ზვერავდა და საკუთარი ქვეყნის სარგებელს ეძებდა მეგობრობაში“.[5]

ი. ცინცაძემ რუსეთის არქივებში მოძიებული ისტორიული საბუთების კიდევ ერთი სოლიდური ნაწილი, რომელიც რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობებს (1782-1791 წწ.) ეხებოდა, 1970 წელს გამოაქვეყნა. პუბლიკაციის შესავალ ნაწილში ავტორი კვლავ შეეხო რუსეთის იმპერიის სადაზვერვო საქმიანობას.[6] ერთ-ერთი გამოქვეყნებული დოკუმენტი (პოლკოვნიკ ვასილ ტამარასათვის გაგზავნილი მიმართვა) კი სწორედ ქართული „საიდუმლო ანბანის“ ხელში ჩასაგდებად 1785 წელს მიღებულ ზომებს ეხება. მასში აღნიშნულია, რომ საქართველოდან გაგზავნილი პაკეტი საზღვარზე უნდა გაეჩერებინათ. რუსული მხარე ვარაუდობდა, რომ „საიდუმლო ანბანს“ პეტერბურგში ქართული არტილერიის მაიორი გაბრიელ გალეგოვი ჩაიტანდა. „საიდუმლო ანბანის“ გაგზავნასთან დაკავშირებით რუსეთის მთავრობის მოხელეები ასევე ინტერესდებოდნენ ასტრახანში მცხოვრები სომეხი არქიერის, იოსების (არღუთიანი – ა. თ.), პერსონით. საბოლოოდ, „საიდუმლო ანბანის“ დაუფლების შემდეგ ის უნდა გაეგზავნათ გრიგოლ პოტიომკინის კანცელარიაში.[7]

პუბლიკაციის შესავალში, ისე როგორც ზემოთ მოხმობილ სხვა ნაშრომებში, ი. ცინცაძე ამჯერადაც ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ რუსეთის არქივებში ინტენსიური ძიების მიუხედავად, ვერ მიაკვლია ინფორმაციას, შეძლეს თუ არა რუსმა მოხელეებმა „საიდუმლო ანბანის“ დაუფლება.[8]

[4] ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, გვ. 150.
[5] ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, გვ. 151.
[6] ი. ცინცაძე. მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1782-1791 წწ.). საისტორიო მოამბე. 23-24. თბ. 1970, გვ. 3-13.
[7] ი. ცინცაძე. მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, გვ. 55.
[8] ი. ცინცაძე. მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, გვ. 12.

როგორც წარმოდგენილი ცნობებით ირკვევა, პეტერბურგში მყოფი გარსევან ჭავჭავაძე კარგად ხვდებოდა, რომ მისი და ერეკლე II-ის დალუქული კორესპონდენციები იმპერიის დაზვერვის სამსახურის წარმომადგენლების მხრიდან იხსნებოდა. შესაბამისად, 1785 წლის ივნისში მან საიდუმლოების დასაცავად მეფეს „სხვა ანბანისა“ და „მარფუფას“ გაგზავნა სთხოვა.

ი. ცინცაძემ სავსებით ლოგიკურად „სხვა ანბანი“ „საიდუმლო ანბანად“ მიიჩნია. ავტორი იქვე დასძენდა, რომ მსგავსი ანბანი ძველ საქართველოში გამოიყენებოდა და ერთი სისტემის ასეთ ანბანს „ანჯანური ანბანი“ ეწოდებოდა.[9] უნდა აღინიშნოს, რომ, ზოგადად, ფეოდალური ხანის საქართველოში „ანჯანურთან“ ერთად გამოიყენებოდა „ანჩინური“, „ანჰოეური“ და სხვა მრავალი სახის „საიდუმლო ანბანი“ (კრიპტოგრაფი). „საიდუმლო ანბანის“ სისტემები ასოთა ჩანაცვლების პრინციპს ეყრდნობოდა. მაგალითად, „ანჩინურის“ შემთხვევაში ასო ა-ს ენაცვლებოდა ასო ჩ, ბ-ს – ც, გ-ს – ძ და ა.შ. „ანაჯანურში“ – ა-ს ჯ, ბ-ს – ჴ, გ-ს – ხ და ა.შ. სხვა სახის კრიპტოგრაფიულ ნიმუშებში გვხვდება მხედრულის, ხუცურის, ლათინური თუ ბერძნული ანბანის ასოთა ერთობლიობა, თუმცა ყველა შეცვლილი მნიშვნელობით და ა.შ.[10]

რაც შეეხება „მარფუფას“, ი. ცინცაძე მის მნიშვნელობას არ განმარტავს. გარსევან ჭავჭავაძის მოხსენების კონტექსტის მიხედვით, „მარფუფა“ „საიდუმლო ანბანით“ შედგენილი ტექსტი უნდა იყოს – „იმ ჴელად მომწერეთ... თუ ისეთი მოხსენება მექნება რამე, მეც იმავ წერილით მოგახსენებ“. აღნიშნული მოსაზრების მართებულობა იმ იშვიათი ისტორიული დოკუმენტებითაც მტკიცდება, რომლებშიც ტერმინ „მარფუფა“/„მარქუფა“-ს ვხვდებით. მაგალითად, იულონ ბატონიშვილის მიერ 1791 წლის 4 იანვარს იოსებ მიშკარბაშისადმი მიწერილ წერილში აღნიშნულია: „... შენი წიგნი მომივიდა და რაც მოგეწერა, ყველა შევიტყევით; მარქუფა რომ იდვა შენს წიგნში, ისიც წავიკითხე...“.[11] სულხან თუმანიშ-

[9] ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, გვ. 146.

[10] „საიდუმლო ანბანის“ შესახებ იხილეთ: ე. თაყაიშვილი. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი. თხზულებანი. თბ. 2022, გვ. 702-756; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული პალეოგრაფია. თბ. 1949, გვ. 131-136; ა. შანიძე. ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. I. ტფ. 1922, გვ. 63-68; ა. შანიძე. კრიპტოგრაფიული მასალები. მიმომხილველი. I. ტფილისი, 1926, გვ. 237-238.

[11] საქართველოს სიძველენი. ტ. III. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტფილისი, 1910, 57-58.

ვილის მიერ 1799 წელს მანუჩარ თუმანიშვილისათვის გაგზავნილ წერილში კი ვკითხულობთ: „... ეს კი იცოდე, რომ მუხრან ბატონისავით ჩვენი შეწევნა არას ხორციელს არ შეუძლიან; შეეხვეწე, კიდეც დაჰპირდი. საქმე ხომ მაგის ხელთ არის. შეწევნის გვარიც მაგან იცის, მაგასაც გაუგონებენ, იასაულს ბევრი შეუძლიან. მიშკარბაშის მარფუფა წაიკითხე, დაბეჭდე და მიართვი. აქაურ ცდაზე, მაგასთან ცდა უფრო იმოქმედებს, მუხრან ბატონს ასე რიგათ გაუგზავნე არავინ შეიტყოს“.[12] როგორც ვხედავთ, ორივე შემთხვევაში „მარფუფას“ კითხულობდნენ, თავად წერილები კი საიდუმლო ინფორმაციას ეხებოდა.

ერთი სიტყვით, „მარფუფა“ მართალაც „საიდუმლო ანბანის“ მიხედვით შედგენილი ტექსტი უნდა ყოფილიყო. „მარფუფას“ შინაარსის გასაგებად კი საჭირო იყო მასში გამოყენებული კონკრეტული „საიდუმლო ანბანის“ ცოდნა. შესაბამისად, 1785 წლის ივნისის კორესპონდენციით გარსევან ჭავჭავაძეს ერეკლე II-ისაგან საიდუმლო ტექსტი და ამ ტექსტის გამხსნელი შიფრი მოუთხოვია.

სწორედ აღნიშნულ საკითხს ეხება იოანე ბატონიშვილის კოლექციაში არსებული ერეკლე II-ის ერთ-ერთი წერილი. მეფის მიერ რუსეთში გაგზავნილ მოკლე ბარათში აღნიშნულია: „ქ. რომელიც დაგებარებინა შენთვის გამოსაგზავნათ ცხენიცა და თეთრიცა გზათა გვყავს, ამ ორს დღეზე თამაზა ოთანოვის ჴელით უთუოდ და უთუოდ გამოვისტუმრებთ. აგრევე მაღალ მსვლელს უფალს ღენარალ ანშეფსაც მოვართმევთ ცხენსაცა და სხვას ფეშქაშსაცა. ამ მარφუფას გარდა, რომელიც პაკეთში შეკრული შენთან მოწერილი თავი წიგნი არის, მისს ბრწყინვალებას უფალს ღენარალ ანშეფს უნდა უჩვენო“. წერილი დამოწმებულია ერეკლე II-ის მიერ.[13]

მიუხედავად იმისა, რომ წერილში ადრესატი მითითებული არ არის, ვფიქრობთ, მისი ვინაობის გარკვევა მარტივია. რადგან ერეკლე II ადრესატს გენერალ-ანშეფისათვის, ანუ გრიგოლ პოტიომკინისათვის[14] თავისი

[12] პ. კარბელაშვილი. სომეხთა ისტორიული უმადურობა. III. გაზ. საქართველო (№ 251). 18 დეკემბერი, 1918, გვ. 3.

[13] რუსეთის ნაციონალური ბიბლიოთეკა. ხელნაწერთა განყოფილება. Ф. 941, оп. 2, № 20.

[14] 1783-1785 წლების წერილებში საქართველოში გრიგოლ პოტიომკინს სწორედ გენერალ ანშეფად მოიხსენებდა. იხ.: Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы. I выпуск. Материал подобрал и подготовил к печати В. Гамрекели. Тбилиси, 1980, გვ. 62; საქართველოს ეროვნული არქივი (სეა). ფონდი 1449, საბ. № 2800 და სხვ.

„წიგნის“ გადაცემას სთხოვდა, ეჭვგარეშეა, რომ წერილი პეტერბურგში მყოფი გარსევან ჭავჭავაძისათვის იყო განკუთვნილი.

როგორც ვხედავთ, საიდუმლო მიმოწერასთან დაკავშირებით გარსევან ჭავჭავაძის მიერ წამოყენებული წინადადების შემდგომ ერეკლე II-ს მისთვის „მარფუფა“ მართლაც გაუგზავნია. ცხადია, იმავე კორესპონდენციით „მარფუფას“ გამხსნელი შიფრიც გაიგზავნებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ წერილი უთარიღოა, მეფეს ის ცალსახად 1785 წლის ივნისის შემდგომ პერიოდში უნდა შეედგინა.

წერილიდან ისიც ირკვევა, რომ ერეკლე II პეტერბურგში თამაზ ოთანოვს გზავნიდა, რომელსაც ცხენთან ერთად გარსევან ჭავჭავაძისათვის განკუთვნილი თანხა, აგრეთვე, გრიგოლ პოტიომკინისათვის გადასაცემი საჩუქრები უნდა ჩაეტანა. „მარფუფა“ (ისე როგორც გრიგოლ პოტიომკინისათვის გადასაცემი „თავი წიგნი“) კი მეფემ თამაზ ოთანოვის წასვლამდე რამდენიმე დღით ადრე გაგზავნა.

ერთი სიტყვით, ერეკლე II-ს საიდუმლო მიმოწერის ნიმუში ოფიციალური გზების გვერდის ავლით გაუგზავნია. როგორც ზემოთ აღინიშნა, რუსეთის იმპერიის მოხელეებს მიაჩნდათ, რომ ქართული საიდუმლო მიმოწერის ნიმუშის ხელში ჩაგდებას მხოლოდ იმ შემთხვევაში ვერ შეძლებდნენ, თუ მეფე გარსევანთან კომუნიკაციის არაოფიციალურ გზებს მიმართავდა. ის ფაქტი, რომ რუსეთის სიძველეთსაცავებში ვერც საქართველოდან გაგზავნილ „საიდუმლო ანბანის“ ნიმუშს და ვერც მისი დაუფლების შესახებ ცნობებს ვერ ვხვდებით, ქართული მხარის ფრთხილი და მოხერხებული ნაბიჯების შედეგი უნდა იყოს. როგორც ჩანს, ერეკლე II-ს, რუსეთის იმპერიის დაზვერვის გვედრის ავლით, თავის ელჩთან კონფიდენციალური ურთიერთობის დამყარება მოუხერხებია.

სამწუხაროდ, უცნობია მეფისა და მისი ელჩის საიდუმლო მიმოწერის შინაარსი. თუმცა ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს 1786 წლის დასაწყისში გარსევან ჭავჭავაძის მიერ შედგენილი მიმართვები. „საიდუმლო ანბანის“ მოთხოვნიდან მალევე, კერძოდ, 1786 წლის 10 იანვარს, ქართველმა ელჩმა გრიგოლ პოტიომკინს თხოვნით მიმართა, რათა მისთვის სამშობლოში გამგზავრების ნებართვა მიეცათ.[15] 16 თებერვალს კი მან გრიგოლ პოტიომკინს იმავე თხოვნით განმეორებით მიმართა.[16] რადგან

[15] ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, გვ. 252-253.
[16] ზ. ცქიტიშვილი. გარსევან ჭავჭავაძის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა. თბ. 1982, გვ. 102.

ოფიციალური არხებით გაგზავნილი წერილებით ერეკლე II-ს 1785 წელს გარსევანისათვის სამშობლოში დაბრუნების რეკომენდაციას არ მიუცია,[17] უნდა ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული შეტყობინება სწორედ საიდუმლო მიმოწერის საშუალებით გაიგზავნა.

საიდუმლო მიმოწერის კონტექსტში ასევე საინტერესოა, 1785 წლის მიწურულს განვითარებული მოვლენები. საქმე ისაა, რომ 1785 წლის შემოდგომაზე გარსევან ჭავჭავაძემ გრიგოლ პოტიომიკინს მოხსენება წარუდგინა. როგორც ირკვევა, წარდგინებას ერეკლე II-ის ვაჟი მირიანიც უნდა დასწრებოდა, თუმცა საბოლოოდ ეს ვერ მოხერხებულა.[18] გრიგოლ პოტიომკინთან შეხვედრიდან მალევე, 1785 წლის დეკემბერში, გარსევანმა ქართლ-კახეთის მეფეს რამდენიმე საიდუმლო წერილი გამოუგზავნა. წერილებში ელჩი ერეკლე II-ს იმპერიის ნდობის მოსაპოვებლად და დახმარების მისაღებად რამდენიმე ნაბიჯის გადადგმას ურჩევდა. კერძოდ, გარსევან ჭავჭავაძე დარიალიდან ანანურამდე ტერიტორიების გრიგოლ პოტიომკინისათვის გადაცემის იდეით გამოდიოდა. მისი მოსაზრებით, ამ ქმედებით, ერთი მხრივ, გრიგოლ პოტიომკინი მეფის ვასალი გახდებოდა, მეორე მხრივ, დასახელებული მთიანი ადგილები აყვავდებოდა, ანანური ევროპულ ქალაქად გადაიქცეოდა, სადაც აიგებოდა ფაბრიკები, მომრავლდებოდნენ ვაჭრები, მხატვრები და რუსეთ-საქართველოს დამაკავშირებელი დარიალის გზა დაცული გახდებოდა. ერთ-ერთი წერილით გარსევან ჭავჭავაძე აღნიშნავდა, რომ მან ჭორის სახით შეიტყო თითქოს გრიგოლ პოტიომკინს სურდა, რომ მეფის სიძე გამხდარიყო. ელჩი ერეკლე II-ს ურჩევდა, რომ ამ საკითხზე მისი ქალიშვილის, ანასტასია ბატონიშვილის, მოსაზრება გაეგო. გარსევანის აზრით, თუ აღნიშნული ქორწინება შედგებოდა და გრიგოლ პოტიომკინს საქართველოს მთიანი რეგიონის ერთი ნაწილი გადაეცემოდა, ერეკლეს შეეძლო ეს ფაქტები ქვეყნის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. ელჩი საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ მისი წერილების შინაარსი არც საქართველოსა და არც რუსეთში არავის უნდა სცოდნოდა, მეფეს ანასტასია ბატონიშვილისთვისაც კი პირდაპირ არაფ-

[17] ერეკლე II-მ მხოლოდ გარსევანის ორგზის მიმართვის შემდეგ, 1786 წლის 22 სექტემბერს, მოითხოვა რუსეთის მთავრობისაგან ელჩის საქართველოში დაუყოვნებლივ გამოგზავნა. იხ.: ი. ცინცაძე. 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, გვ. 257.

[18] სიმონ ეგნატაშვილის შენიშვნით, თავად გარსევანს არ მოუნდომებია მირიანთან ერთად პოტიომიკისათვის მოხსენების წარდგენა. იხ.: ზ. ცქიტიშვილი. გარსევან ჭავჭავაძის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, გვ. 96; ი. ცინცაძე. მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, გვ. 39-43.

ერი უნდა ეთქვა და მხოლოდ მისი ზოგადი მოსაზრება გაეგო. გარსევანი წამოყენებულ წინადადებასთან დაკავშირებით მეფეს დაწვრილებითი და ნათელი მითითების გაგზავნას სთხოვდა.[19]

უნდა აღინიშნოს, რომ გარსევან ჭავჭავაძის დასახელებული წერილების შინაარსი აბსოლუტურად განსხვავდება მის მიერ შედგენილი სხვა კორესპონდენციებისაგან. თავისი საქმიანობის არცერთ ეტაპზე გარსევანს ასეთ სენსიტიურ თემებზე მსგავსი თამამი მოსაზრებები არასოდეს გამოუთქვამს. მეფის ასულის ქორწინება და ვრცელი ტერიტორიების გასხვისების საკითხი მის კომპეტენციას აშკარად სცდებოდა. ამასთანავე, სრულიად ალოგიკურად ჩანს გარსევან ჭავჭავაძის თხოვნა ერეკლესადმი საქართველოსა და რუსეთში მისი წერილების შინარსის გაუვრცელებლობასთან დაკავშირებით. რამდენიმე თვით ადრე იგი ხომ თავად აცხადებდა, რომ მიმოწერის დროს საიდუმლოების დაცვა შეუძლებელი იყო და მის კორესპონდენციებს იმპერიის აგენტები მანამდე ეცნობოდნენ, ვიდრე მათ ერეკლე II ნახავდა.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, მიგვაჩნია, რომ გარსევან ჭავჭავაძის მიერ მეფისათვის გაგზავნილი ე.წ. რჩევები სწორედ გრიგოლ პოტიომკინის კარნახით უნდა იყოს დაწერილი. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ წერილების შედგენამდე ცოტა ხნით ადრე, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გრიგოლ პოტიომკინმა ქართველი ელჩი მირიან ბატონიშვილის გარეშე საგანგებოდ მიიღო. თუ გავითვალისწინებთ იმ პერიოდში ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის დამაკავშირებელი გზასთან მიმართებით რუსეთის იმპერიის გაზრდილ ინტერესებს, ვფიქრობთ, ნათელი გახდება გრიგოლ პოტიომკინის მიზანიც. საქმე ის იყო, რომ 1784 აიგო ვლადიკავკაზის ციხესიმაგრე, რომელიც იმავე წელს ქვემეხებით აღჭურვეს. კავკასიის მთებში არსებული გზის საკითხებს, ისე როგორც რეგიონში მიმდინარე პროცესებს, სწორედ გრიგოლ პოტიომკინი კურირებდა. ვლადიკავკაზის ციხესიმაგრეში ეკლესიის მშენებლობასა და მთებში არსებულ გზის გამაგრების შესახებ გრიგოლ პოტიომკინის იდეის მხარდაჭერას ეხებოდა ეკატერინე II-ის მიერ 1785 წლის 9 მაისს გამოცემული ბრძანებულებაც.[20] ამ ფონზე, სრულებით არაა გასაკვირი, რომ გრიგოლ

[19] ზ. ცქიტიშვილი. გარსევან ჭავჭავაძის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, გვ. 93-101; ი. ცინცაძე. მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, გვ. 39-43, 48-50.

[20] Д. Ракович. Прошлое Владикавказа. 1911, გვ. 4-5; История Владикавказа (1781-1990 гг.). Сборник документов и материалов. Сост. М. Д. Бетоева, Л. Д. Бирюкова. Владикавказ, 1991, გვ.

პოტიომკინს ვლადიკავკაზიდან ანანურამდე არსებული გზის დაუფლების მიზნით გარკვეული ნაბიჯები გადაედგა.

აღსანიშნავია, რომ გარსევან ჭავჭავაძის „რჩევებთან“ დაკავშირებით ერეკლე II-ს მისთვის არანაირი განმარტება არ გაუგზავნია. თავის მხრივ, აღნიშნულ საკითხს არც გარსევანი მიბრუნებია. თუ გავითვალისწინებთ „მარფუფას“ მიწოდების ფაქტს, არაა გამორიცხული, რომ წერილების ოფიციალური არხებით (ფოსტით) გაგზავნამდე ელჩს მეფისათვის საქმის რეალური ვითარება მისი საშუალებით გაეცნო. ყოველ შემთხვევაში, ამ მოვლენებიდან ძალიან მალე გარსევან ჭავჭავაძემ ერეკლე II-ისაგან ფარულად სამშობლოში დაბრუნების რეკომენდაცია მიიღო.

3-4.

Apolon Tabuashvili
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia;
Chief researcher,
Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

ABOUT SECRET CORRESPONDENCE BETWEEN EREKLE II AND GARSEVAN CHAVCHAVADZE

Summary

In 1960, Iase Tsintsadze published an interesting historical document about the secret correspondence between King Erekle II of Kartli-Kakheti and the Georgian ambassador in St. Petersburg, Garsevan Chavchavadze, together with other material preserved in Russian archives. The historical document is the report sent by Garsevan Chavchavadze to Erekle II, dated to June 1785. The ambassador informed the king that he wanted to provide information on some matters, but he was not sure that their correspondence would not be uncovered by Russian officials. He had a doubt that their correspondence would be discussed in detail by the representatives of the Russian government. Accordingly, Garsevan Chavchavadze asked the king to send "another alphabet" and "Marfufa" to maintain the secret correspondence.

Iase Tsintsadze quite reasonably considered "another alphabet" as a secret or encrypted alphabet. The author added that a similar alphabet was used in ancient Georgia and one of such alphabetic system was called "Anjanuri Alphabet". As for "Marfufa", Iase Tsintsadze does not explain its meaning. According to the context of Garsevan Chavchavadze's report, "Marfufa" was a text composed with a "secret alphabet". The validity of the mentioned opinion is confirmed by the rare historical documents in which we find the term "Marfufa". Based on two historical documents dated to the 90s of the 18th century, "Marfufa" was indeed called a secret letter.

Hence, "Marfufa" should have been a text composed according to the "secret alphabet". In order to understand the content of "Marfufa", it was

necessary to know the specific "secret alphabet" used in it. Accordingly, Garsevan Chavchavadze requested the secret text and the code to unlock this text from Erekle II.

As it is established from the archival material found by Iase Tsintsadze, the reports sent by Garsevan Chavchavadze to Georgia and the correspondence sent from Georgia to Russia were secretly read by the representatives of the imperial intelligence, translated into Russian and presented to Catherine II's favorite Grigory Potemkin. They made a lot of efforts to obtain of the "secret alphabet" that was sent from Georgia. Russian officials hoped to obtain of the "secret alphabet" at the Russian-Georgian border or in Astrakhan. At the same time, they were afraid that Erekle II would show precaution and deliver the "secret alphabet" not with the help of official courier, but with the assistance of private person, which would make it difficult to master it. As Iase Tsintsadze pointed out, despite an intensive search in the Russian archives, he was not able to find any information about sending the "secret alphabet" from Georgia.

In the collection of Ioane Batonishvili preserved in the National Library of Russia (fund 941), along with dozens of historical documents, we found one letter of Erekle II, which deals with the issue of secret correspondence. In a short postcard sent by the king to Garsevan Chavchavadzi, it is mentioned that Tamaz Otanov would be sent to him in two days, who would carry various messages. This time he was sent with "marfufa" and a letter for Grigory Potemkin.

Therefore, Erekle II sent "Marfufa" or a sample of secret correspondence, bypassing the official channels, a few days before the departure of the special messenger. Obviously, the opening code of "Marfufa" was also sent with the same correspondence. Although the letter is not dated, the king must have written it sometime after June 1785.

The fact that we cannot find information about possession of the "secret alphabet" in the archives of Russia should be the result of the careful and convenient steps of the Georgian officials. It seems that despite the well-organized intelligence of the Russian Empire, Erekle II managed to establish a confidential correspondence with his ambassador.

The content of the secret correspondence between the king and his ambassador is unknown. However, in this regard, attention is drawn to the appeals made by Garsevan Chavchavadze at the beginning of 1786. Shortly after the request for the "secret alphabet", namely on January 10, 1786, the

Georgian ambassador appealed to Grigory Potemkin to give him permission to travel to his homeland. On February 16, he repeated the same request to Grigory Potemkin. Erekle II did not recommend Garsevani to return to his homeland in 1785 based on the letters sent through official channels, hence we should assume that the instruction was sent through secret correspondence.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ხვთისო მამისიმედიშვილი
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

საგმირო-საისტორიო სიმღერა „ხევსურები გორის ბრძოლაში“

ქართულ ფოლკლორში მეფეთა ეპოსის უკანასკნელ ციკლს ქმნის ხალხური ლექსები და გადმოცემები ერეკლეს II-ის შესახებ. ვახტანგ გორგასლის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ციკლის ხალხურ ნაწარმოებებთან ერთად მას საპატიო ადგილი უკავია ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში.

ფოლკლორულ ნაწარმოებს, გამომდინარე იქიდან, რომ მასში ისტორიული პირები და მოვლენები გამითიურებულია, ხოლო ხალხური ტექსტის ცალკეულ ეპიზოდებში არცთუ იშვიათად დასტურდება ანაქრონიზმები, ისტორიულ წყაროდ ვერ მივიჩნევთ. მიუხედავად ამისა, ისტორიული შინაარსის ხალხურ ნაწარმოებებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს წარსულის შესაცნობად, ზოგადად ისტორიულად მომხდარი მოვლენების საერთო სურათის დასანახად. ხალხური გადმოცემებითა და სიმღერებით ცხადი ხდება, თუ როგორ უყურებს ხალხი წარსულს, საკუთარი ქვეყნის ისტორიას.

ერეკლე მეფის შესახებ პოეტური ტექსტებისა და პროზაული გადმოცემების მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩაწერილია XIX საუკუნის II ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში, გმირი მეფის მოღვაწეობიდან დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ. როგორც თ. ჯაგოდნიშვილი შენიშნავს, „თუშური და ფშავ-ხევსურული ზეპირსიტყვიერება XVIII-XIX საუკუნეებში ერეკლეს პიროვნებითა და მისი ამბების თხრობით არის გაჯერებული. აქ ერეკლეა თავად საქართველო და არაფერია გარეშე ირაკლისა“.[1] ამდე-

[1] თ. ჯაგოდნიშვილი. ერეკლეს ეპოსი. თბ. 2005, გვ. 55.

ნად, მიუხედავად იმისა, რომ ერეკლე მეფის ციკლის ნაწარმოებებში მრავლად არის მხატვრული ელემენტები, მითოლოგიური არქეტიპები და ანაქრონიზმები, ეს ტექსტები ისტორიული სინამდვილის აღდგენის საშუალებასაც იძლევა. გმირ მეფესთან დაკავშირებულმა სიუჟეტებმა ბოლომდე გამითიურება ვერ მოასწრეს.

უფრო მეტი რეალურობით გამოირჩევა ერეკლე II-ის ციკლის ის ლექსები, რომლებიც მეფის მეთაურობით გამართულ ბრძოლებს ასახავს, რადგან მათი ნაწილი შექმნილია ერეკლე მეფის ბრძოლების თვითმხილველთა ნაამბობის მიხედვით, ან ლექსების ავტორ-მთქმელები უშუალოდ ამ ბრძოლებში მონაწილე მეომრები არიან. ერეკლე მეფის ბრძოლების ამსახველ პოეტურ და პროზაულ ტექსტებში სინამდვილის უტყუარ განცდას ქმნის კონკრეტული გეოგრაფიული გარემო, სადაც ბრძოლა გაიმართა, ტოპონიმებისა და მიკროტოპონიმების სიმრავლე. „ხალხური იმაგინაციის მიხედვით, საისტორიო ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები ნამდვილია, რადგან სრულიად რეალური პირები კონკრეტულ გეოგრაფიულ გარემოში მოქმედებენ.“[2] ამ ციკლის ხალხური ლექსები გამორჩეულ მებრძოლებსა და სახალხო გმირებს კონკრეტული გვარ-სახელებითა და მათი იდენტობის დამადასტურებელი სხვადასხვა საშუალებებით წარმოგვიდგენს, რაც ტექსტში გადმოცემული ამბის რეალურობას კიდევ უფრო აძლერებს.

ერეკლე მეფის ციკლის ლექსებით გადმოცემული ყველა ბრძოლის იდენტიფიკაცია ვერ ხერხდება. ზოგიერთ გამოცემასა და სიმღერაში, ხალხური ეპიკური ტრადიციის შესაბამისად, დადასტურებულია სიუჟეტური კონტამინაცია, რის გამოც სხვადასხვა ბრძოლასთან დაკავშირებული ამბები არცთუ იშვიათად ერთმანეთშია არეული. მაგრამ რამდენიმე ცნობილი სამხედრო ოპერაციის შესახებ ხალხურ ნაწარმოებებში გვხვდება უტყუარი მინიშნებები და ვიგებთ, თუ რომელი ბრძოლის შესახებ მოგვითხრობს ფოლკლორული ტექსტი.

ერეკლე მეფემ მთელი თავისი ცხოვრება, სიყმაწვილიდან სიბერემდე, ბრძოლებში გალია. ქართველმა ხალხმა საგმირო სიმღერებითა და ზეპირი გადმოცემებით შემოგვინახა ერეკლეს მეთაურობით გამართული შემდეგი ისტორიული ბრძოლები:

[2] ხ. მამისიმედიშვილი. ისტორიულ პირებსა და მოვლენებთან დაკავშირებული ხალხური ტექსტების თავისებურება. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XIX. თბ. 2023, გვ. 125.

1. ლაშქრობა ნადირ შაჰთან ერთად ინდოეთსა და სინდეთში.
2. 1744 წლის ბრძოლები გორსა და სურამთან გივი ამილახვრისა და უსუფ ფაშას წინააღმდეგ.
3. 1746 წლის ლაშქრობა კავკასიის მაღალმთიანეთში, ოსეთსა და თრუსოს ხეობაში, მშვიდობის დასამყარებლად.
4. 1748 წლის ბრძოლა აბდულა ბეგის წინააღმდეგ
5. 1751 წლის ლაშქრობა ჭარ-ბელაქნისა და შაქი-შარვანის ხანის აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ
6. 1752 წლის ბრძოლა აზატ-ხანის წინააღმდეგ.
7. 1755 წლის წლის თავდაცვითი ბრძოლები ნურსალ-ბეგის წინააღმდეგ.
8. 1770 წლის ასპინძის ომი (საბრძოლო მოქმედებები ხერთვისთან და აწყურის ციხესთან).
9. 1795 წლის კრწანისის ბრძოლა.

ქართველი ხალხი ერეკლე მეფის წინამძღოლობით გამართული ისტორიული ბრძოლების მიმართ არ დარჩენილა გულგრილი და მათ შესახებ შექმნილმა ზეპირსიტყვიერმა ტექსტებმა ჩვენამდე მოაღწია. თუმცა ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურებაც უნდა აღინიშნოს, რადგან ძირითად ერეკლე მეფის იმ ბრძოლების შესახებ შემორჩა ზეპირსიტყვიერი ტექსტები, რომლებშიც ხევსური მეომრები მონაწილეობდნენ. ერეკლე მეფის მიერ წარმოებული ბრძოლების შესახებ ჩვენამდე მოღწეულ ნაწარმოებთა ინვარიანტების ავტორ-მთქმელები სწორედ ამ ბრძოლების მონაწილე ხევსური მეომრები უნდა ყოფილიყვნენ.

გივი ამილახვრისა და უსუფ ფასას წინააღმდეგ ერეკლე მეფის ბრძოლების ამსახველმა ლექსებმა ჩვენამდე მრავალ ვარიანტად, თუმცა ფრაგმენტების სახით მოაღწია. მათ შორის მეტ-ნაკლები სისრულით გამოირჩევა ლექსი „ჴევსურები გორის ბრძოლაში“. მის უძველეს ვარიანტად შეიძლება პეტრე უმიკაშვილის ჩანაწერი მივიჩნიოთ, რომელიც მას 1874 წელს ხახმატელი ბერდია გამღივარაულისგან ჩაუწერია. ამ ლექსის ყველაზე ცნობილი ვარიანტები ასევე მოიპოვა აკაკი შანიძემ 1911 წელს უკენახოელი ბაბო ჭინჭარაულისგან და 1913 წელს ღულელი მინდია ქისტაურისგან. უაღრესად მნიშვნელოვანია XIX საუკუნის II ნახევარში ნიკო ურბნელის მიერ ალუდა ზვიადაურისგან ჩაწერილი „სიმღერეც“.[3]

გივი ამილახვარი (1689-1754) იყო ქართველი ფეოდალი, საამილახვროს უფროსი, ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი და გორის მოურავი.

[3] გაზეთი „ივერია“. №136. 1888 წელი.

1742 წლიდან გივი ამილახვარი სათავეში ჩაუდგა ანტიირანულ აჯანყებას. მას მატერიალურ და სამხედრო დახმარებას უწევდა ახალციხის ფაშა იუსუფ III. ირანულ-ოსმალურ დაპირისპირებაში, რომლის პოლიგონიც იმდროინდელი ქართლი გახდა, გადამწყვეტი როლი ითამაშა მამა-შვილმა – თეიმურაზ II-მ და პატარა კახმა – ერეკლე II-მ. მათ ირანის მხარე დაიჭერეს და გივი ამილახვარს გორიც ციხის აღების საშუალება არ მისცეს, შემდეგ იგი სძლიეს ცხინვალის მახლობლად, აჩაბეთის ბრძოლაში. ბოლოს მათ ურჩი ფეოდალი სურამის ციხიდანაც გამოიყვანეს და სპარსეთში გაგზავნეს.

იმ დროს ერეკლეს დაბადებიდან 24 წელი შეუსრულდა. მას სპარსეთში, ნადირ-შაჰთან, უკვე დიდი საბრძოლო გამოცდილება ჰქონდა მიღებული. ხალხური გადმოცემები, რომლებიც სავარაუდოდ ერეკლეს თანამებრძოლთა მიერ უნდა იყოს შექმნილი, ხოტბას ასხამს პატარა კახის სიბრძნესა და გამჭრიახობას, რომელიც მან ინდოეთსა და ე. წ. „სინდეთში“ გამოავლინა.[4] თქმულების მიხედვით, ნადირ-შაჰი არაერთხელ აღაფრთოვანა ქართველი უფლისწულის გონიერებამ და წინდახედულებამ, სიბრძნემ და სიმამაცემ. ამის გამო ირანის შაჰმა მას კახეთის ტახტი უბოძა.

„ხევსურები გორის ბრძოლაში“ ჟანრობრივად არის კლასიკური ხევსურული „სიმღერე“ – საგმირო-საისტორიო შინაარსის სიმღერა. „ხევსურული პოეზიის“ თავდაპირველ, 1931 წლის გამოცემაში აკაკი შანიძეს ეს ლექსი დასათაურებული აქვს როგორც „ჴევსურები კრწანისის ბრძოლაში“[5], თუმცა წიგნის კომენტარებში აკ. შანიძე აღნიშნავს, რომ ამ ლექსში კრწანისის ბრძოლა ვერ იქნება აღწერილი, რადგან „ომი ურუმების წინააღმდეგაა მიმართული, თანაც გორი და სურამია მოხსენიებული, ხოლო ერთ ვარიანტში ამილახვარიც იხსენიება (ალბათ, გივი), შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქ თითქო უსუფ-ფაშას ქართლში შემოსევა იყოს ნაგულისხმევი 1744 წელს.[6] ამ ლექსთან დაკავშირებით ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერების II ტომის კომენტარებში საკუთარი თვალსაზრისი აქვს გამოთქმული, აგრეთვე, ქს. სიხარულიძესაც, რომელიც წერს: „აკ. შანიძეს ვარაუდის სახით აქვს აღნიშნული ლექსის კავშირი 1744 წლის ომ-

[4] ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება. ტექსტების მომზადება, რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ქსენია სიხარულიძის. თბ. 1964, გვ. 56-57.
[5] აკ. შანიძე. ქართული ხალხური პოეზია. I. ხევსურული. ტფ. 1931, გვ. 17-18.
[6] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია. თსუ გამომცემლობა. თბ. 2009, გვ. 422.

თან. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს სავარაუდო კი არ არის, არამედ უდავო ჭეშმარიტებაა“.[7]

ცხადია, ეს ლექსი კრწანისის ბრძოლას არ ასახავს, რადგან მასში ქართველები ებრძვიან არა სპარსელებს, არამედ ურუმებს, იმავე თურქებს: „ურუმებს მაუჭერიან საქალაქონი გზანია“; ან „ქალაქ მიგვასხმენ ურუმნი, ჴევსურთ იქ მოდის ჯარიო“. ბრძოლის ადგილად ტექსტში ნამდვილად დასახელებულია „გორის ბოლო“ და სურამი, სადაც ისტორიულად გივი ამილახვრისა და უსაფ ფაშას წინააღმდეგ ბრძოლები გაიმართა: სიმღერის მიხედვით, ხევსურებმა „სურამზე გადაიარეს, გადაამტვრივნეს გზანიო“, ხოლო გორთან დაკავშირებით კი ლექსში ნათქვამია:

„ომ იქმნა გორის ბოლოსა: სისხლსა წვიმს, ზეთი დარიო.

-„მინდვრად ჩეედით, ჴევსურნო, სანგლად მაივლით მკვდარიო.“ [8]

ლექსი „ჴევსურები გორის ბრძოლაში“ რომ ნამდვილად 1744 წლის ამბებს უნდა ასახავდეს, ისიც მოწმობს, რომ ერეკლე ბატონიშვილად იწოდება. მისი ეპითეტი არის „ნათათრალი“. სიმღერეს შემსრულებელი მინდია ქისტაური სიტყვა „ნათათრალში“ ერეკლეს „თათრებში“ ტყვედ ყოფნას მოიაზრებს. აკაკი შანიძის აზრით, „ნათათრალი“ იმაზე მიანიშნებს, რომ „ერეკლე ახალდაბრუნებული იყო სპარსეთიდან, სადაც იგი მძევლად ჰყავდა ნადირ-შაჰს და მონაწილეობას იღებდა მის ომებში ავღანეთსა და ინდოეთში“.[9] თუმცა ლექსის სხვა ვარიანტებში მრავლად გვხვდება ანაქრონიზმები, რადგან მათში ხსენდებიან ხევსური გმირები – ხირჩლა ბაბურაული, ბერდია მამუკაური, მათ შორის 1660 წლის ბახტრიონის აჯანყების მონაწილეები – ნადირა ხოშურაული და ზეზვა გაფრინდაული, რომლებიც ერთი საუკუნით ადრე ცხოვრობდნენ. ასევე ზოგიერთ ვარიანტში პირდაპირ არის დასახელებული კრწანისის ომი, რომელიც გორის ბრძოლიდან ნახევარი საუკუნის შემდეგ მოხდა. ლექსის მიხედვით, ხევსური მებრძოლები მზადყოფნას გამოხატავენ კრწანისის ომში მონაწილეობის მისაღებად:

„დეემზადენით, ჴევსურნო, ჩაჩქნებ დაიდგით თავზედა!
თათრების მალოდინი გვოქ, განთ ვსხევართ ლუდის სმაზედა?
გაგვიძეღ, ნეფე ერეკლევ, წავდგათ კრწანისის გზაზედა!“[10]

ისევე როგორც ნებისმიერი არქაული ეპოსი, ქართული ხალხური

[7] ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება. ტ. II, გვ. 222.
[8] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 54.
[9] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 422.
[10] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 423.

ისტორიული სიმღერებიც ანაქრონიზმებით არის სავსე. ასე ხდება, რადგან ხალხური შემოქმედება თავისი ბუნებით ანტიისტორიულია. მ. ელიადეს სიტყვებით, „ხალხურ ცნობიერებას არ აინტერესებს არც ქრონოლოგია, არც მოვლენათა სიზუსტე და არც ისტორიული პიროვნებების ნამდვილობა“.[11]

ლექსი რამდენიმე ნაწილისგან შედგება. ექსპოზიციური ნაწილი გადმოგვცემს ერეკლე ბატონიშვილის ასვლას ხევსურეთში ჯარის შესაკრებად. ლექსში მითითებულია კონკრეტული მარშრუტიც. ბატონიშვილი ხევსურეთში, როგორც ჩანს, შავი არაგვის ხეობიდან, ფხიტურის უღელტეხილით გადავიდა:

„ავარდა ბატონიშვილი ერეკლე ნათათრალიო,
არაგვი შამაირა, ფხიტუს დალაჯნა მთანიო;
ფხიტუს ღელეში შამაჯდა, პირ-წაღმ ილოცა ჯვარიო,
მოკითხულობდა გზა-გზითა: „ჴევსურებს ვინ ხყავს თავიო“.[12]

ლექსის ავტორ-მთქმელი, რომელიც, სავარაუდოდ, გადმოცემული ამბის თვითმხილველი უნდა იყოს, რელიგიურ და საკრალურ დეტალებზე განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს. ტექსტში ხაზგასმულია ხევსურეთისკენ მიმავალი ბატონიშვილის რელიგიური განცდები. ლექსის მიხედვით, ერეკლე „ფხიტუს ღელეში შამაჯდა, პირ-წაღმ ილოცა ჯვარიო“. აღსანიშნავია, რომ დღემდე, ყოველ მარიამობას, პირიმზე ფუძის ანგელოზის ჯვრის დროშით ხევსურეთში, ახოობაზე, სალოცავად მიმავალი გუდამაყრელი დეკანოზი და მეზღვნე ფხიტურის უღელტეხილის ამ საკრალურ გზას მიუყვება. ლექსში ხევსურები, გუდანის ჯვრის ყმები, ერეკლეს ყმებადაც ითვლებიან. ამდენად, გუდანის ჯვარსა და ერეკლეს საზიარო ყმები ჰყავთ. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ხევსურეთში მისული ერეკლე ყველაზე წმინდა ადგილზე, სანეს მთაზე, დაბანაკდა, სადაც აღმართული იყო გუდანის ჯვრის სამთო სალოცავი. სიმღერეს მიხედვით, ერეკლემ „სანეს დაიცა კარავი, შამაიხვივნა ყმანიო“. ერეკლე მეფე რომ პერიოდულად სტუმრობდა გუდანის ჯვარს და ხევსურებს იქ იბარებდა, ალ. ოჩიაურის ჩანაწერებიც ადასტურებს, რომლის მიხედვითაც, ხევსურებს მეფე ერეკლე ღვთაებად მიაჩნდათ და მას გუდანის ჯვრის მოძმეს უწოდებდნენ. როცა ერეკლე ხევსურეთში ადიოდა, ხევსურებს მეფე გუდანის ჯვარში იბარებდა, თვითონ ჯვრის ბელელში შედიოდა, საიდანაც ისმოდა

[11] მ. ელიადე. მითის ასპექტები. თბ. 2009, გვ. 151.
[12] ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება. ტ. II, გვ. 10.

მეფის ხმამაღალი ლაპარაკი ზეციურ არსებებთან. როგორც ალ. ოჩიაური აღნიშნავს, ხევსურებს ეგონათ, რომ ერეკლე მეფე გუდანის ჯვარს პირადად ელაპარაკებოდა. ხევსურები ამბობდნენ: ჩვენ ვერ ვხედავთ გუდანის ჯვარს, რადგან საფარველი ადევს. ერეკლე მეფე, როგორც წმინდა კაცი, როგორც ღვთაება, როგორც მისი მოძმე, გუდანის ჯვარს საკუთარი თვალით ხედავს და ერთად ბაასობენო.[13] ერეკლე ხევსურულ ლექსებსა და გადმოცემებში უმეტესად საკრალური ნიშან-თვისებებით არის წარმოდგენილი. თ. რაზიკაშვილის ჩანაწერებშიც ერეკლე მეფე გამითიურებულია. გადმოცემის მიხედვით, „ერეკლე როცა ლოცვაზე დადგებოდა, ჴმალს მზის შუქზე დაჰკიდებდა ხოლმეო და ლოცვას როცა დაასრულებდა, ი სხივიდგან ისევ აიღებდა ჴმალსაო“.[14] ერეკლე მეფე რომ ქადაგივითა და ხუცესივით შედიოდა გუდანის ჯვარში სხვა გადმოცემებიც ადასტურებს.

ლექსი „ხევსურები გორის ბრძოლაში“ დიდი მეფის გუდანის სალოცავში, სანეზე, სტუმრობის სხვა საკრალურ დეტალებსაც გადმოგვცემს. როგორც ჩანს, ერეკლეს გუდანის ჯვარში სტუმრობის დროს არ იყო რელიგიური დღესასწაული, როცა კულტმსახურები საყმოს თვალწინ სათემო დროშებს გამოაბრძანებდნენ ხოლმე. ამიტომ ხევსურები სთხოვენ ვინმე იმედას გუდანის ჯვრის კვრივის, იმავე ბეღლის კარის, გაღებას და იქიდან აბსოლუტური სიწმინდის – საკულტო დროშის გამობრძანებას, დროშაზე ორი ზარის შებმას, სალაშქროდ მიმავალი ახალი მეომრების კურთხევა-დამწყალობნებას. ეს იყო სავალდებულო საკულტო რიტუალი, რათა გუდანის ჯვარი ხევსურ მებრძოლებს „წალმ გაჰყოლოდათ“. როგორც წესი, სალაშქროდ მიმავალ მთიელ მეომრებს წინ მფარველი წმინდანის დროშა მიუძღვეოდათ. ლექსი მკაფიოდ გადმოგვცემს ხევსურთა სალაშქროდ მზადების საკრალურ დეტალებს:

„იმედას ეუბნებიან: „გაგვიღი ბეღლის კარიო,
გამოგვიბძანე დროშაი, ორივ ააბი ზარიო,
ჩაგვიმწყალობენ ახალნი, წყრომით არ ჩახყვეს ჯვარიო.“[15]

იმედა, სავარაუდოდ, ჯვრის ხუცესი უნდა ყოფილიყო, სხვანაირად მას გუდანის ჯვრის კვრივში შესვლისა და ახალწვეულთა კურთხევა-დამწყალობნების უფლება არ ექნებოდა.

ლექსი ხევსურების საკრალური ყოფის კიდევ ერთ დეტალზე – ქა-

[13] ალ. ოჩიაური. ქართული ხალხური დღეობების კალენდარი. ხევსურეთი. II (ბუდე-ხევსურეთი, შატილ-მიღმახევი). თბ. 2005, გვ. 39.
[14] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 431.
[15] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 53.

დაგობის ტრადიციაზე – ამახვილებს ყურადღებას. როგორც ცნობილია, კავკასიის მაღალმთიანეთის ტრადიციულ საზოგადოებებს და მათ შორის ფშავ-ხევსურეთის საყმოებს წესად ჰქონდათ სალაშქროდ წასვლის წინ ქადაგის დასმა. ქადაგი მფარველი წმინდანისა და ზეციური ძალების კარნახით აცხადებდა, თუ რამდენად წარმატებული იქნებოდა დაგეგმილი სამხედრო ოპერაცია. ეს დეტალი კარგად არის წარმოდგენილი ვაჟა-ფშაველას პოემა „ბახტრიონშიც“. პოემის ერთ-ერთ ეპიზოდში, კერძოდ, კახეთში მტერზე გალაშქრების წინ ქადაგი შედის ლაშარის ჯვრის ბეღელში ზეციურ არსებასთან შესახვედრად, ხოლო იქიდან გამოსული ფშაველ-ხევსურ მეომრებს გამარჯვებას უწინასწარმეტყველებს.[16]

ლექსში „ხევსურები გორის ბრძოლაში“ ქადაგის ეპიზოდი მნიშვნელოვანი სტრუქტურული ერთეულია, რადგან, ჯერ ერთი, რომ ნაქადაგარის შინაარსის მოსმენის გარეშე ხევსური მეომრები სალაშქროდ არ მიდიოდნენ, მეორეც, ხალხური ეპიკური ტრადიციის მიხედვით, ნაქადაგარი უნდა აღსრულდეს, რითაც ერთმანეთს დაუკავშირდება ნაწარმოების ექსპოზიციური და ფინალური ნაწილები. ლექსის მიხედვით, ხევსურებმა ერთის ნაცვლად სამი ქადაგი დასვეს და აქადაგეს. როგორც ლექსიდან ვიგებთ, „სამნი დასვიან ქადაგი, არ ულამინებს ჯვარია“. როგორც ჩანს, ჯვარმა ქადაგს არ მისცა გამარჯვების ნიშანი, მეომრებს ნება არ დართო და არ მოუწონა ლაშქრობა. თუმცა ხევსურმა მეომრებმა ქადაგის გაფრთხილება არ გაითვალისწინეს და როგორც ხალხურ ნაწარმოებებში ხდება, ისინი, აკრძალვის მიუხედავად, სალაშქროდ მაინც წავიდნენ:

„ხევსურებმ არ დაიჯერეს, – „არ ბრუნავს ჩვენი გვარიო“
არაგვზე ჩამადიოდა ყაწმიანის ჯარიო.“[17]

ზ. კიკნაძის აზრით, მეფე ერეკლე ჯვარივით იკრებს თავის გარშემო ხევსურებს, უნჯ ყმებს. გუდანის წმინდა გიორგის ყმები კი ისევე ემსახურებიან ერეკლეს, როგორც თავიანთ მფარველ ჯვარს და მეფეს პირველსავე დაძახილზე მიჰყვებიან მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად.[18]

ტექსტის შემდეგი ნაწილი მეომრების მარშრუტსა და ბრძოლის დეტალებს გადმოგვცემს. ლექსს „ხევსურები გორის ბრძოლაში“ აკაკი შანიძე ერთ-ერთ საუკეთესო ხალხურ ნაწარმოებად მიიჩნევს, რადგან მასში ჩამოთვლილია 1744 წლის გორისა და სურამის ბრძოლებში მონაწილე ხევ-

[16] ვაჟა-ფშაველა. პოემები. გამომცემლობა პალიტრა L. თბ. 2012, გვ. 37-38.
[17] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 53.
[18] ზ. კიკნაძე. ქართული მითოლოგია. I. ჯვარი და საყმო. ილია ჭავჭავაძის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბ. 2016, გვ. 199.

სურ მეომართა ვინაობა. „ასე გეგონებათ, საგანგებო სიაა შედგენილი ომში მონაწილეებისაო,“ – წერს აკ. შანიძე.[19] ლექსში სულ შვიდი თუ რვა ხევსური მეომარი ხსენდება და თითოეული მათგანი ტრადიციული, საგმირო ლექსისთვის დამახასიათებელი ეპითეტებით არის წარმოდგენილი.

როგორც ჩანს, ხევსურ მეომართაგან ბრძოლაში ყველაზე მეტად თავი ისახელა უთურგაისძემ, რადგან „სიმღერეში“ საქებარი სიტყვებით პირველად სწორედ ის ხსენდება: „უთურგაისძემ გაჭარბათ, – კარგად უჭრიდა ჴმალიო“; კარზე მდგომი გიორგას მეტაფორა არის „ყვირილობის ჴარი“; ღულელი მანგია, როგორც ჩანს, მეთოფე იყო, რომელიც ბრძოლაში „ურჩოდ“ ანუ მოურჩენლად, სასიკვდილოდ დაჭრილა. ლექსიდან ვიგებთ, რომ მის გვერდით კიდევ ორი ხევსური მეომარი დაჭრილა, ხოლო მესამე მებრძოლი, რომელსაც „ურჩო“, ანუ სასიკვდილო, მოურჩენელი, ნახანჯლარი ჰქონია, თხრილში „ჩავიდა“ თუ გადავარდნილა. დაჭრილი მეომრების მდგომარეობას ლექსი მანგიას სიტყვებით გადმოგვცემს:

„თოფის ჴმა მოდის მალ-მალედ: „ღულელ მანგია ვარიო,
ორ გვერდით მიწევს დაჭრილი, თაოდაც ურჩოდ ვარიო,
მესამე თხრილში ჩავიდა, ურჩო სჭირს ნახანჯლარიო;
სახელ ნუ დაიმალების, თუ სად ქართველ ვინ ხარიო.“[20]

ლექსის სხვა ვარიანტებში ხევსური მეთოფე თათარა ბაჩინაგური ხსენდება, რომელმაც ურუმების, იგივე თურქების, საუკეთესო, „მემეტე“ მებრძოლი მოკლა (სხვა ვარიანტის მიხედვით, „თოფ დახკრა ურუმთ მეალმეს“) და თავისებური ლოცვაც დააყოლა:

„თათარამ ბაჩინაგურმა თოფს დაუპირა ტალიო,
ურუმთ მემეტეს დაუკრა: „ჩემიმც უმცროსი ხარიო!
მარტო ვერ შაოლ სულეთსა, წინ შენ გამიღე კარიო!“[21]

„სიმღერეში“, მათ გარდა, კიდევ სამი ხევსური მხედარი ხსენდება. სავარაუდოდ, დახოცილი მხედრების სურათს აღგვიწერს მელექსე, როცა ახსენებს ბიას, ხელში მათრახით, ლომნის – ლაგამის ტარით. ლექსში ხსენდება ლიქოკელი ჩალხისძე ნაოგურა, რომელიც თითქოს თავის ცხენს „მოკლიას“ სთხოვს „ქართლის წყლის დალახვას“, „თბილეთის ქალაქში“ მიყვანას, რათა იქ გამვლელ ხევსურ მგზავრს თავიანთი ბრძოლისა და გმირობის ამბავი უამბოს.

როგორც ლექსის ფინალური ნაწილიდან ირკვევა ხევსური მეომრე-

[19] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 422.
[20] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 54.
[21] ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება. ტ. II, გვ. 223.

ბის ერთი ნაწილი ბრძოლაში დაიღუპა. „სიმღერე“ მთავრდება ლირიკული გმირის ხევსური მეომრებისადმი მიმართვით, საიდანაც ვიგებთ ბრძოლის შედეგს:

„ზოგებ შინ წახოლთ, ჴევსურნო, ზოგთ აქ დასწერეთ ჯვარიო.
უთხრიდით შინ-წასულებმა: დარბაზს გავწირეთ ჯარიო.“[22]

ლექსისის ერთ-ერთი ვარიანტის მიხედვით, რომელიც ნ. ურბნელს ალუდა ზვიადაურისგან ჩაუწერია და 1888 წელს გაზეთ „ივერიაში“ დაუბეჭდავს (№136), ირკვევა, რომ საბედისწერო ბრძოლა „ჴიდის ყურთან“ გამართულა. ბრძოლის ტრაგიკულ სურათს მელექსე პირველ პირში გადმოგვცემს, რითაც მომხდარი ამბის დრამატიზმს კიდევ უფრო ამძაფრებს:

„შაგვყარეს ჴიდის ყურზედა, ცხვრებულად დაგვჭრეს თავიო.
შინ წასულთ ჴევსურთ იამბათ, დარბაზს რა გვადგა ძალიო.“[23]

ლექსში გამოყენებული შედარება „ცხვრებულად დაგვჭრეს თავიო“, ხევსური გმირების მსხვერპლშეწირვაზე მიანიშნებს. როგორც ჯვარში სამსხვერპლოდ მიყვანილ ცხვრებს აჭრიან თავებს, ისე დააჭრეს მტრებმა თავი ხევსურ მეომრებს, რომლებიც სამშობლოს მსხვერპლად შეეწირნენ. ერეკლე მეფის ციკლის სიმღერებში უამრავი სახალხო გმირის ხსოვნაა აღბეჭდილი. როგორც თ. ჯაგოდნიშვილი შენიშნავს, „ზოგი გმირი სწორედ იმით შემორჩენია ხალხის პოეტურ ხსოვნას, რომ ერეკლეს მხარდამხარ ერთხელ მაინც უბრძოლია... მის სამსახურში მყოფს უშოვნია სახელი და ამიტომაც მისი ეპიკური თავგადასავალი მთლიანად თუ არა, ეპიზოდურად მაინც დარჩენილა ხალხის ხსოვნაში“.[24] თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ ლექსი „ხევსურები გორის ბრძოლაში“ რეალურ ამბავს გადმოგვცემს, მას უტყუარ ისტორიულ წყაროდ მაინც ვერ მივიჩნევთ, რადგან ის სრულქმნილი პოეტური ნაწარმოებია და, როგორც ფოლკლორული ტექსტი, ზეპირად სრულდებოდა და თაობიდან თაობას ზეპირად გადაეცემოდა, რა დროსაც შესაძლებელი იყო, ლექსში სხვა რომელიმე გმირის სახელი ჩამატებოდა ან კონტამინაციის წესით, ლექსს სხვა რომელიმე ბრძოლის დეტალები შერწყმოდა.

ისტორიულად ცნობილია, რომ თეიმურაზ II-მ და ერეკლემ ამ ბრძოლებში, როგორც აჩაბეთსა და გორთან, ისე სურამის ციხეში, გივი ამილახვარი და ახალციხის ფაშა დაამარცხეს. ქს. სიხარულიძეც მიუთითებს, რომ „დასახელებულ ლექსში ძირითადად სწორადაა გადმოცემული ის-

[22] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 54.
[23] გაზეთი „ივერია“. №136. 1888 წ.
[24] თ. ჯაგოდნიშვილი. ერეკლეს ეპოსი, გვ. 55.

ტორიული სინამდვილე: გივი ამილახვრის მიერ სამშობლოში უცხო ტომების მარბიელი რაზმების შემოყვანა".[25] მაგრამ ტექსტის ფინალური ნაწილი განსხვავებულად და ცოტა არ იყოს ბუნდოვნად გადმოგვცემს საომარ მოვლენებს. ლექსი „ჴევსურები გორის ბრძოლაში" უფრო ხევსური მეომრების მარცხზე მოგვითხრობს, ვიდრე გამარჯვებაზე. როგორც ჩანს, მოწინააღმდეგემ ჯერ ხევსურების ცხენოსანი რაზმი გაანადგურა, ხოლო შემდეგ იერიში ქვეითებზე მიიტანა. ლექსის ერთ-ერთ ვარიანტში ნათქვამია: „დაგვექცა ცხენიანები, ქვეითთ დაგვადგა ძალიო".[26] ზოგიერთი ხევსური ბალადის მსგავსად ლექსს „ჴევსურები გორის ბრძოლაში" აქვს ეპილოგი, რომლიც მთლიანად სამგლოვიარო ტონალობით არის გაფორმებული.

ბრძოლაში დაღუპული მეომრები თითქოს ბრალს დებენ ხუცეს იმედას: „ამანდ დამრჩალებ ჴევსურებმ იმედას დასდვეს ბრალიო".[27] ლექსში ხევსური მეომრების საყვედური იმედას მიმართ რიტორიკული შეკითხვით არის გადმოცემული. თუ ჯვარს არ უნდოდა, რატომ წამოიყვანა საომრად იმედამ ხევსურები: „იმედა, რად წამაგვასხი, თუ არ წადინობდ ჯვარიო?"

ეპილოგის მიხედვით, ბრძოლაში დაიღუპა ხუცესი იმედაც, რადგან ლექსში გარკვევით არის ნათქვამი: „იმედა აღარა გვყვანდა, ბატონის გამძღობარიო". „ბატონი" არის ჯვრის სინონიმი, ხოლო „გამძღო" საკულტო ენაზე ჰქვია ხუცესს. როგორც მთქმელი გვაუწყებს, იმედას ჯვრის ვალი არ ადევს. ლექსში ჯვრის დროშისა და დროშის ზარების წკრიალის დადუმება დამარცხებასა და ხევისბრის დაღუპვას უნდა აღნიშნავდეს:

„სათავეს ეჯდა იმედა, არ ევალების ჯვარიო.
დასჩუმდებიან დროშანი, აღარც ერთ იძახს ზარიო."[28]

ეპილოგიდან ასევე ვიგებთ, რომ ბრძოლაში დაიღუპა მხედარი ლომნი, რომელიც, სავარაუდოდ, ბაცალიგოდან უნდა ყოფილიყო. როგორც მთქმელი აღნიშნავს, ბაცალიგოს ციხეებმა თავები უნდა დახარონ, რადგან ლომნიმ დაიგვიანა და „ხარი" სახლში აღარ მიუვათ. ლექსის სხვა ვარიანტში ლომნის ლაგაზა ენაცვლება:

„ციხეთა ბაცალიგურთა მაღალთ მახარონ თავიო.

[25] ქს. სიხარულიძე. ქართული ხალხური საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება. თბ. 1949, გვ. 170.
[26] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 425.
[27] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 424.
[28] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 54.

ლაგაზა აღარ მაუა, ლამაზ აქვან ვის ტანიო.“[29]

„სიმღერეს“ უკანასკნელ სტროფში მთქმელი მოუწოდებს ქალებს, რომ გლოვის ნიშნად საყურეები დაიხსნან, ისინი ცვარივით ძირს დაყარონ და ომში დაღუპული გმირები იგლოვონ: „ქალო და ზალო, იგვლიეთ, საყურ დაყარეთ, ცვარიო“.[30]

როგორც ირკვევა, ლექსი „ხევსურები გორის ბრძოლაში“ უაღრესად მნიშვნელოვანი ფოლკლორული ნაწარმოებია. მასში წარმოდგენილია ერეკლე მეფისა და ხევსურების ურთიერთობის მნიშვნელოვანი დეტალები; ხევსურეთის მეომრულ-რელიგიური საზოგადოების ტრადიციული ყოფის საკრალური ელემენტები; ერეკლე მეფის დროშის ქვეშ მებრძოლ ხევსურთა ვინაობა; ბრძოლის გარემოებები; ლექსი ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ხევსურული ზეპირსიტყვიერი ტრადიციის შესახებ.

მართალია, ეს ხალხური ნაწარმოები გორის ბრძოლაში ხევსურების მონაწილეობას ასახავს, მაგრამ გამორიცხული არ არის, რომ მასში ჩართული იყო სხვა ბრძოლების ელემენტებიც. ამას გვაფიქრებინებს ლექსის ტრაგიკული დასასრული. რეალურად კი ცნობილია, რომ გორისა და სურამის ბრძოლებში ერეკლე მეფემ გამარჯვება მოიპოვა. ერთი მხრივ, ლექსი შეიძლება შეიქმნა ტრადიციული ხევსურული საგმირო „სიმღერეს“ ჟანრობრივი მახასიათებლებით, რის მიხედვითაც, როგორც ზ. კიკნაძე აღნიშნავს, „უკლებლივ ყველა საგმირო სიმღერე-ბალადა მებრძოლის სიკვდილით მთავრდება“.[31] მეორე მხრივ, შეიძლება მასზე, როგორც ზეპირ ტექსტზე, გავლენა მოახდინა კრწანისის ომის დრამატულმა მოვლენებმა და ლექსის სამგლოვიარო ფინალი მოგვიანო პერიოდში ჩამოყალიბდა.

[29] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 424.
[30] აკ. შანიძე. ხევსურული პოეზია, გვ. 54.
[31] ზ. კიკნაძე. ქართული ფოლკლორი. თბ. 2008, გვ. 260.

Khvtiso Mamisimedishvili
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

THE HEROIC-HISTORICAL BALLAD "KHEVSURIANS IN THE BATTLE OF GORI"

Summary

A significant part of poetic texts and prose narrations about King Erekle was written down in the second half of the 19th-early 20th century, about a century after king's reign. Thus, although there are many artistic elements, mythological archetypes and anachronisms in the narrations of King Erekle's cycle, these texts still provide an opportunity to restore historical reality. The stories related to the hero king could not completely be passed into mythology.

The verses of the cycle of Erekle II, depicting the battles under the leadership of the king, are distinguished by more reality, because some of them are created according to the testimony of eyewitness to the battles of King Erekle. In the poetic and prose texts depicting the battles of King Erekle, an unmistakable sense of authenticity is created by the specific geographical environment where the battle took place, by the abundance of toponyms and microtoponyms. The folk verses of this cycle outstanding fighters and public heroes are presented with their names and various ways of confirming their identity, which further strengthens the reality of the narrative conveyed in the text.

The ballad of the heroic-historical genre "Khevsurians (East Georgian highlanders – Kh.M.) in the Battle of Gori", which has reached us in several versions, tells about the events of 1744, one of the episodes of the battle of King Erekle against Givi Amilakhvari and Yusuf Pasha. The verses consist of several parts.

The verse "Khevsurians in the Battle of Gori" is an extremely important folk work. It presents important details of the relationship between King Erekle and Khevsurians; sacred elements of the traditional existence of the military-religious society of Khevsureti; the identity of the Khevsurians fighting under the flag of King Erekle; the circumstances of the battle; the poem enriches our knowledge of Khevsurian oral tradition.

It is true that this folk work depicts the participation of the Khevsurians in the Battle of Gori, but it is possible that elements of other battles were also included in it. This is evidenced by the tragic end of the poem. Actually, it is known that the battles of Gori and Surami ended with the victory of King Erekle. On the one hand, the ballad could have been created with the genre characteristics of the traditional Khevsurian heroic “song”. In such heroic ballads, the protagonist always dies at the end. On the other hand, as an oral text, it may have been influenced by the dramatic events of the Krtsanisi Battle, and the mournful culmination of the poem was formed later.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

მაია შაორშაძე
უფროსი მეცნიერ თანამშრომელი,
კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

XVIII საუკუნის სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი

საეპისკოპოსოთა ისტორიის კვლევა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის მნიშვნელოვანი მიმართულებაა. ამგვარი კვლევის ჩატარება, უპირველეს ყოვლისა, ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენას გულისხმობს. აღნიშნული ნაშრომიც სწორედ ამ მიზანს ემსახურება. იგი XVIII საუკუნის სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენისა და შევსების პირველ მცდელობას წარმოადგენს.

სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა წმ. მღვდელმა პოლიევკტოს კარბელაშვილმა, რომელმაც VI-XVIII საუკუნეების სამთავნელ მღვდელმთავართა ნუსხა შეადგინა. მკვლევარმა ამ ნუსხაში XVIII საუკუნეში მოღვაწე 19 ეპისკოპოსის სახელი შეიტანა, ზოგიერთ შემთხვევაში კი, შესაბამისი წერილობითი წყაროც მიუთითა.[1] პ. კარბელაშვილის მიერ შედგენილი ნუსხა დღემდე არ არის გამოქვეყნებული. მართალია, იგი, დიდწილად, გაუმართავი, დასაზუსტებელი და შესავსებია, მაგრამ XVIII საუკუნის სამთავნელ მღვდელმთავართა ქრონოლოგიური რიგის დადგენის საქმეში მაინც მთავარ წყაროდ რჩება.

წმ. მღ. პ. კარბელაშვილის შემდეგ სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიის საკითხს ჩვენც შევეხეთ და რამდენიმე ნაშრომიც გამოვაქვეყნეთ. ამასთანავე, XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნის მოღვაწეებად მიჩნეული ორი სამთავნელი ეპისკოპოსის ვინაობისა და მოღვაწეობის დროსთან და-

[1] საქართველოს ეროვნული არქივი (სეა). საისტორიო ცენტრალური არქივი (სცა). ფ. 1461. საქ. 17.

კავშირებულ საკითხებში გარკვეული დაზუსტება შევიტანეთ.[2]

XVIII საუკუნის სამთავნელი ეპისკოპოსების ქრონოლოგიის შესახებ მრავალრიცხოვან ცნობებს გვაწვდის დოკუმენტური წყაროები, რომლებიც ურთიერთშეჯერებასა და გაანალიზებას საჭიროებს. წინამდებარე ნაშრომშიც, ძირითადად, XVIII საუკუნის დოკუმენტურ წყაროებს ვემყარებით.

პ. კარბელაშვილის მიხედვით, XVIII საუკუნეში მოღვაწე პირველი სამთავნელი ეპისკოპოსები იყვნენ: **პართენი** – 1688-1721 წწ. და **ქრისტეფორე (ფალავანდიშვილი)** – 1696-1720-1732 წწ. შემდეგ დასახელებული ჰყავს – ''კვიპრიანე ყანჩაველი'' და ''კოზმან ერისთავის შვილი''.

კვიპრიანე – 1711 ივნისის 1 **(ყანჩაველი)**.

კოზმან – 1712 წ. **(ერისთავის შვილი).** მოხსენიებულია დირბის დეკანოზის გაბრიელის დოდოს მონასტრისადმი შეწირულობაში.[3]

საკითხის შესწავლამ აჩვენა, რომ პ. კარბელაშვილის მიერ გამოთქმული ეს მოსაზრება რამდენიმე უზუსტობას შეიცავს. დავიწყოთ იმით, რომ მკვლევრის მიერ ორ სხვადასხვა პიროვნებად მიჩნეული ''კვიპრიანე ყანჩაველი'' და ''კოზმან ერისთავის შვილი'', სინამდვილეში, ერთი და იგივე პირია.

სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილია კვიპრიანე სამთავნელის (არაგვის ერისთავის შვილის) სამწიგნობრო მოღვაწეობა. საბუთებში ის ზოგჯერ იხსენიება როგორც: ,,ბატონის ერისთვის შვილი სამთავნელი კოზმან'',[4] ხოლო იერუსალიმის ერთი ქართული ხელნაწერის მინაწერში ის ,,კოზმა-ყოფილ კიპრიანედ'' იხსენიება.[5] აღნიშნული მსჯელობის საფუძველზე ირკვევა, რომ კოზმან-ყოფილი კვიპრიანე სამთავნელი, გვარად ყანჩაველი კი არ იყო, არამედ არაგვის ერისთავთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა და არაგვის ერისთავის შვილად იწოდებოდა.

ცნობილი სასულიერო მოღვაწე კვიპრიანე სამთავნელი, მღვდელმთავრის წოდებით 1699-1712 წლებით დათარიღებულ რამდენიმე წერი-

[2] მ. შაორშაძე. XV-XVII საუკუნეების სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VI. თბ. 2012, გვ. 199-203; მ. შაორშაძე. XVII საუკუნის სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დაზუსტებისათვის. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი. შრომათა კრებული. №4. თბ. 2013, გვ. 102-118

[3] სეასცა. ფონდი 1461. საქმე 17.

[4] პ. ცხვილოელი. გუჯრები დავით გარესჯის უდაბნოსი. ,,ივერია''. 1893. №91.

[5] ნ. მარი. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა. დასაბეჭდად მოამზადა ე. მეტრეველმა. თბ. 1955, გვ. 78.

ლობით წყაროში იხსენიება. მოვიტანთ ამ წყაროების ჩამონათვალს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაცვით: 1. თექთუმან თექთუმანიძის 1699 წლის ყმა-მამულის ნასყიდობის წიგნი სახლთუხუცეს ზაალ ქარუმიძისადმი;[6] 2. ქართლ-კახეთის ეპიკოპოსების 1701 წლის მორჩილებისა და ფიცის წიგნი მცხეთის კათალიკოსისადმი;[7] 3. გიორგი დადიანის 1706 წლის გულანის შეწირულობის წიგნი დოდოს მონასტრისადმი;[8] 4. 1711 წლის განჩინება გარსევანიშვილების გაყრის საქმეზე;[9] 5. 1711 წლის პირველი დოკუმენტი – დოდოს მონასტრის წინამძღვარ ზაქარიას ნასყიდობის წიგნი სვიმონ ბატონიშვილსადმი;[10] 6. 1711 წლის მეორე დოკუმენტი – ავთანდილ ამილახვრის მიერ ალავერდისადმი მიცემული წყალობის სიგელი;[11] და 7. 1712 წლის დირბის დეკანოზ გაბრიელის შეწირულობის წიგნი დოდოს მონასტრისადმი;[12]

ცნობილია ისიც, რომ კვიპრიანე იყო უბადლო მცოდნე ბერძნული ენისა, რომელიც მან ჯერ კიდევ იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსთან ყოფნისას შეისწავლა 1685 წელს. 1691-92 წლებში მან მოსკოვში შეადგინა ბერძნული ენის მოკლე გრამატიკა.[13] ახლო ხანებშივე ბერძნულიდან ქართულად თარგმნა ,,კურთხევანი“ (ხეც, A-11, H-875), რომელიც 1713 წელს ვახტანგ VI-ის სტამბაში დაიბეჭდა.[14] შემონახულია XVIII საუკუნის ,,კურთხევანის“ რამდენიმე ნუსხა (ხეც, A-407, A-465, S-1352). არსებობს აგრეთვე ,,გამოკრებული კურთხევანი“ (ხეც, A-1191, A-412). კვიპრიანე სამთავნელს უკავშირდება დომენტი კათალიკოსის დავალებით შედგენილი ,,წესი ჴელდასხმისა მღვდელმთავრობითისა“, მისი გამართვა ბერძნული და რუსული ეკლესიების წესის მიხედვით (ხეც, A-201, S-252-ბ). მასვე ეკუთვნის ,,კანონიკური კრებული“, რომელიც 1703 წელს ბერძნულიდან უთარგმნია (ხეც, A-1096, A-1134). 1719 წელს, დომენტი კათალიკოსის დავალე-

[6] კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც). ფონდი Hd-1553.
[7] ხეც. Qd-8935.
[8] ხეც. Ad-1039.
[9] ქართული სამართლის ძეგლები. სასამართლო განჩინებანი (XVI-XVIII სს.). ტ. IV. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1972. გვ. 234-235.
[10] თ. ჟორდანია. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები. ფოთი. 1903, გვ. 39-42.
[11] ს. კაკაბაძე. ისტორიული საბუთები. წ. V. ტფ. 1913, გვ. 23-24.
[12] სეასცა. ფონდი 1461. საქმე 17.
[13] ნ. მარი. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, გვ. 78.
[14] კ. კეკელიძე. ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I, თბ. 1980, გვ. 337-338.

ბით, კვიპრიანე სამთავნელმა ბერძნულიდან თარგმნა „განმარტება ეკლესიისა და კურთხევა მისი“ (ხეც, A-420).

გარკვევით უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დასაწყისში სამთავისის კათედრაზე ორი მღვდელმთავარი სახელდება, რომელთა მოღვაწეობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები ზოგჯერ ფარავს ერთმანეთს და საჭირო ხდება ზოგიერთი წყაროსა და ისტორიული ფაქტის გადამოწმება.

ჩვენთვის მნიშვნელოვან ერთ-ერთ დოკუმენტში, რომელიც ამილახორთა სახლისკაცობის რიგის განჩინებას წარმოადგენს, იხსენიება სამთავნელი იოსებ ყანჩაელი. აღნიშნულ საბუთს ახლავს კათალიკოსის ხელრთვა და ხუთი სხვა ბეჭედი.[15] სიგელის ქორონიკონს ი. დოლიძე ტჟად კითხულობს და ათარიღებს 1703 წლით.[16] ამ დათარიღებით ჩვენი დაეჭვება განაპირობა ავთანდილ ამილახვრის განცხადებამ, რომლის თანახმადაც, გარიგება მათი ბიძის, კათალიკოსის თანდასწრებით შედგა. ქართლის კათალიკოსთა შორის ამილახვართა საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო ნიკოლოზ IX (ამილახვარი), რომელიც საკათალიკოსო ტახტზე 1678-88 და 1692-95 წლებში იმყოფებოდა. 1703 წელს კი კათალიკოსი უკვე ევდემოზ II დიასამიძეა (1700-1705 წწ.), რომელიც, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა ამილახვრების ბიძა (როგორც სიგელშია ნახსენები).

საბუთის დედანზე უშუალო დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ქორონიკონის აღმნიშვნელ გრაფემებში იკითხება ტპა, ნაცვლად ტჟა-სი. შესაბამისად, საბუთის თარიღი უნდა განისაზღვროს 1693 წლით (ქორონიკონი ტპა).

იოსებ სამთავნელის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება რამდენიმე სხვა საბუთიც. ერთ-ერთია 1699 წლის თექთუმან თექთუმანიძის მიერ სახლთუხუცეს ზაალ ქარუმიძისათვის მიცემული დოკუმენტი.[17] მოწმეებში დასახელებულია არა მარტო კვიპრიანე სამთავნელი, არამედ „ყანჩიელი სამთავნელ{ი} იოსებ“. ორი ეპისკოპოსის ერთ საბუთში, ერთდროულად მოხსენიებას, ჩვენი თვალსაზრისით, შემდგომი ახსნა უნდა მოეძებნოს: რადგან პირველად ნახსენებია კვიპრიანე სამთავნელი, ამ დროს სწორედ ის უნდა იყოს მოქმედი მღვდელმთავარი, ხოლო იოსებ სამთავნელი, კვიპრიანეს წინამორბედი, უნდა მოიხსენიებოდეს საპატიო ტიტულით სამთავი-

[15] ხეც. Hd-2142.
[16] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. IV.
[17] ხეც. Hd-1553.

სისათვის ადრე გაწეული სამსახურის გამო. სხვა ახსნას ჩვენ ვერ ვუძებნით ორი სამთავნელი ეპისკოპოსის ერთ წელს და ერთდროულად მოხსენიების ფაქტს.

შემდგომში, იოსებ სამთავნელი იხსენიება 1713 წლის მაისის დამდეგს გაცემულ დოკუმენტში. ავთანდილ ამილახვარმა კარის დეკანოზ ბიძინა პარკაძეს, „ყანჩელის სამთავნ{ე}ლის, ბატონის იოსების შეკითხულობითა და ნება დართვით“, გორის სახლ-კარი უწყალობა. ამ საბუთს სხვა ხელით ერთვის შემდეგდროინდელი დამტკიცება ათანასე სამთავნელ ეპისკოპოსისა, რომელიც დადასტურებულია ბეჭდით.[18]

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩანს, რომ დაახლოებით, 1680-იანი წლების ბოლოდან – 1699 წლამდე სამთავისის კათედრას განაგებდა იოსებ ყანჩაველი (იხსენიება 1693 წლის საბუთში), 1699 წლიდან 1712 წლამდე – კვიპრიანე სამთავნელი, ხოლო 1713 წლიდან 1720-იან წლებამდე, უკვე ხელმეორედ, იოსებ ყანჩაველი.[19]

პ. კარბელაშვილის მითითებით, ამ უკანასკნელთან იზრდებოდა საქართველოს მომავალი კათალიკოსი ანტონ I. ყმაწვილობაში თეიმურაზი ჯერ გარეჯში იზრდებოდა, შემდეგ, მტრების თარეშის გამო, იგი ოსეთში წაიყვანეს და ბოლოს, „სამთავისში გაატარა რამდენიმე წელიწადი სამთავნელ იოსებთან (ყანჩაველი), სადაც ამ დროს იმყოფებოდა ბერძენი პართენი, მიტროპოლიტი პამფილიისა და ამისაგან ჰსწავლობდა ბერძნულ ენასა“.[20]

როგორც ჩანს, შემდგომი სამთავნელი ეპისკოპოსი სწორედ ბერძენი პართენი გახდა. 1720 წელს მიტროპოლიტი პართენი საბუთს აძლევს თბილელ მიტროპოლიტ პავლეს. ამ დოკუმენტის გამომცემელი თ. ჟორდანია აღნიშნავდა, რომ პართენი პამფილიის მიტროპოლიტი ყოფილა და საქართველოში ჩამოსულა. ამ დროს ანტიოქიის პატრიარქი კირილე V (1672-1720 წწ.) გარდაცვლილა და პართენი უკან ვეღარ დაბრუნებულა. მას უთხოვია მთაწმინდაზე დამკვიდრება და იქ მოღვაწეობა. სიგელს

[18] ხეც. Hd-2136. A

[19] შენიშვნის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ გ. ჯანდიერის მიერ გამოქვეყნებულ ნაშრომში (გ. ჯანდიერი. XVII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის (ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი). „მრავალთავი“. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. I. თბ. 1971), ეპისკოპოს იოსებ ყანჩაველის ბოლო ქრონოლოგიური ზღვარი 1699 წელია, მაგრამ იგი, როგორც ვნახეთ, 1713 წლის საბუთშიც სამთავნელად იხსენიება

[20] პ. კარბელაშვილი. იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, კათალიკოსნი და მღვდელთ-მთავარნი, შედგენილი მღ. პოლიევკტოს კარბელაშვილის მიერ. თფ. 1900. გვ. 143-144.

ჰქონია მეფის ბეჭედი და ბერძნული წარწერა.[21]

პ. კარბელაშვილის ნუსხით, პართენი დაახლოებით 1688-1721 წლებშია სამთავნელი ეპისკოპოსი. მისი ცნობით, პართენის დროს დაიხურა თათე მამებელის (სტეფანწმინდელის) მონასტერი წლევის მთაში და მისი ქონება გადაიტანეს სამთავისის საყდარში.[22]

რადგან ამ ამბავში დომენტი IV კათალიკოსიც ფიგურირებს (1705-1741 წწ.), სავარაუდოდ, პართენი მისი კათალიკოსობის დროინდელი, ე. ი. XVIII საუკუნის I ნახევრის სამთავნელი ეპისკოპოსი უნდა იყოს.

საისტორიო საბუთების მიხედვით, XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე პართენი ხარჭაშნელ ეპისკოპოსად იხსენიება (ამბა ალავერდელ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის საბუთი ხარჭაშნელ მთავარეპისკოპოს, მოძღვართ-მოძღვარ პართენისადმი).[23]

პართენ ხარჭაშნელის საგვარეულო საძვალის შესახებ, გამოკვლევა ეკუთვნის ლევან რჩეულიშვილს. ახმეტის რ-ნის სოფელ ალვანისა და ფიჩხოვანის მიდამოებში მდგარი ეკლესიის სამხრეთის ფასადთან მკვლევართა მიერ აღმოჩენილ ქვის ფილაზე ამოკითხულია მხედრული ასოებით შესრულებული ექვსსტრიქონიანი წარწერა, რომელშიც ნათქვამია, რომ საძვალე ეკლესია ხარჭაშნელ ეპისკოპოსსა და მოძღვართ-მოძღვარ პართენოზს აუშენებია, რაშიც მისი ძმა, პეტრე დახმარებია: ,,...თვით მეცა მდებარე ვარ ადგილსა ამას და განვედ სოფლისა ამისაგან, მაისსა გ, ქკსა უა...“ – ვკითხულობთ წარწერაში. (ეს ქვის ფილა დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქ. მუზეუმის ფონდში # 523. წარწერა რამდენჯერმე იყო გამოქვეყნებული).

ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ XVII-XVIII საუკუნეებში ხარჭაშნელთა რეზიდენცია არ არის მოშლილი და მღვდელმთავრები ხარჭაშნელობის

[21] თ. ჟორდანია. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები,Aგვ. 225-226.

[22] პ. კარბელაშვილი, პ. იოსელიანის ცნობაზე დაყრდნობით, თათე მამებელის მონასტრის მდებარეობას განსაზღვრავს კასპის რაიონსა და სოფელ ჭალას შორის, წლევის მთაში (სეასცა. ფონდი 1461. საქმე 17). გადმოცემით, იმ ადგილზე პირადი აღთქმის საფუძველზე დასახლებულა ქვრივი ქალი. მას მფარველობდა ერთი დეკანოზი. ვერც დომენტი IV-ს და ვერც სამთავნელ პართენს ვერ მოუხერხებიათ ქალის იმ ადგილიდან გამოყვანა. ბოლოს, მეფის ჩარევით, ეს ქალიც და დეკანოზიც იქიდან გამოუსახლებიათ. ამ დროიდან თათე სტეფანწმინდელის დაარსებული მამების მონასტერი (გამოქვაბულები და სვეტი დღესაც არსებობს) სამთავნელს მიბარებია და მის ქონებასა და სიწმინდეებსაც იმ დროიდან მოკიდებულს ის განაგებდა. პ. იოსელიანი ამ ამბავს 1720 წლის ახლო დროით ათარიღებდა (П. Иоселиани. Святыня Мамеба. Душеть. 1870, გვ. 4-5).

[23] თ. ჟორდანია. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები,Aგვ. 249.

პატივს XIX საუკუნის დასაწყისიდანაც ატარებენ. პართენი ეპისკოპოსად ზის 1701-1711 წლებში. თუ მას წარწერაში მოხსენიებულ პართენოზთან გავაიგივებთ, მაშინ გამოდის, რომ იგი ხარჭაშნელობიდან გადადგომის ორი წლის შემდეგ გარდაცვლილა. წარწერის ქორონიკონი 401, ახალი წელთაღრიცხვით უდრის 1713 წელს (401+1312). ამდენად, ლ. რჩეულიშვილი ხარჭაშნელის "საძვალეს" მშენებლობას 1711-1713 წლებს შორის ვარაუდობს.[24]

როგორც ჩანს, სამთავნელი პართენი სხვა პირია, ხოლო ხარჭაშნელი პართენოზი სხვა. ამასთან, სამთავნელი პართენი საბერძნეთიდან ჩამოსულა და 1720-იან წლებში ჯერ კიდევ ეპისკოპოსია, ხოლო ხარჭაშნელი პართენი 1713 წლისთვის უკვე გარდაცვლილი ჩანს.

დ. ფურცელაძის მიერ გამოცემული 1719 წლის დოკუმენტის მიხედვით, იმ დროისათვის სამთავნელი მთავარეპისკოპოსი ქრისტეფორე ფალავანდიშვილია, რომელიც, ამასთანავე, ქვათახევის მონასტრის წინამძღვარიცაა.[25] ამ საბუთისა და ასევე პ. იოსელიანის ცნობის საფუძველზე, პ. კარბელაშვილი აღნიშნავს, რომ რუსეთში წასულ რომანოზ ერისთავს (მთავარეპისკოპოსს) თან ახლდა ქრისტეფორე სამთავნელი და 1732 წლის თებერვალში ისინი მოსკოვში ჩავიდნენ.[26] სამთავნელ ეპისკოპოს ქრისტეფორეს შესახებ ჩვენ სხვა წყარო ვერ მოვიპოვეთ. XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის 10-იანი წლების საისტორიო დოკუმენტებიდან ცნობილი ქართლის მთავარეპისკოპოსი ქრისტეფორე, სავარაუდოდ, იგივე ქრისტეფორე სამთავნელი უნდა იყოს (არ არის გამორიცხული, რომ იგი, შესაძლოა, სხვა პირიცაა).

საისტორიო წყაროების მიხედვით, შემდეგ სამთავნელ ეპისკოპოსად ჩანს ათანასე (ამილახვარი). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მისი ხელრთვა და ბეჭდი უზის 1713 წლის ამილახვრებისა და პარკაძეების საბუთს (ხეც, ფონდი Hd-2136). მართალია, მის დამტკიცებას თარიღი არ ახლავს, მაგრამ სხვა წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ 1735-1736 წლებიდან ათანასე უკვე მროველი ეპისკოპოსია, ხოლო 1741, 1746, 1753 წლებში – თბი-

[24] ლ. რჩეულიშვილი. პართენოზ ხარჭაშნელის საგვარეულო საძვალე. ჟურნ. „ქართული ხელოვნება". გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სერია A-ძველი ხელოვნება. №9. თბ. 1987, გვ. 75-77.

[25] Д. Пурцеладзе. Грузинские церковные гуджари (грамоты). составиль Д. П. Пурцеладзе. Тиф. 1881. გვ. 91.

[26] П. Иоселиани. Описание древностей города Тифлиса. сочинение Платона Иоселиани. Тиф. 1866, გვ. 123-124.

ლელი. მის შემდგომ თბილელად უკვე ქრისტეფორე იხსენიება. 1752 წელს მიტროპოლიტი ათანასე მეფე თეიმურაზმა და ერეკლემ რუსეთში ელჩად გაგზავნეს. მან თბილელად თავის ნაცვლად მროველი ქრისტეფორე დატოვა.[27]

რუსეთში ათანასე მესტამბე გახდა. მის დაბეჭდილ წიგნებში ათანასე მეფესა და კათალიკოსს არ იხსენიებს. თ. ჟორდანიას დაკვირვებით, ,,თეიმურაზის მიერ 1752 წელს რუსეთში ელჩად გაგზავნილი, აღთქმის მიუხედავად, ის საქართველოში არ დაბრუნებულა და შეერთებია თეიმურაზ-ერეკლეს მტრებს, ვახტანგ მეფის შთამომავალთა დასს“.[28]

ათანასე ამილახვარი თბილელად იხსენიება სამთავისის ვერცხლის ბარძიმის მხედრულით შესრულებულ 1767 წლის წარწერასა და სამთავისის ტაძრისთვის 1768 წელს შეწირული ოდიკის ასომთავრულ წარწერაში.

რუსეთში იოსებ სამებელის (ნოვგოროდის არქიეპისკოპოსის) დავალებით გადაწერილი XVIII საუკუნის სამღვდელმთავრო კონდაკი შემდგომში მიტროპოლიტ ათანასე თბილელის (ამილახვრის) ხელში ჩავარდნილა, ხოლო ამ უკანასკნელს 1777 წელს ის სამთავისის ეკლესიისათვის შეუწირავს.[29] XVIII საუკუნის ერთ-ერთ სახარებას გააჩნია აგრეთვე შემდეგი მინაწერი: ,,გარდამოღებული მოსკოვს ტფილელის დაბეჭდილის სახარებისაგან“,[30] – იგულისხმება ათანასე ტფილელის სტამბა XVIII საუკუნეში და ა. შ.

ამდენად, სამთავნელ ეპისკოპოსად ათანასე უნდა ყოფილიყო XVIII საუკუნის 20-30-იან წლებს შორის, 1735 წლიდან იგი უკვე მროველად იხსენიება, ხოლო მოგვიანებით – თბილელად (1752 წლამდე).

პ. კარბელაშვილისთვის უცნობი იყო, ვინ განაგებდა სამთავისის კათედრას XVIII საუკუნის 30-იან წლებში. საქართველოს ეროვნულ არქივში მივაკვლიეთ სამი გამოუქვეყნებელი დოკუმენტი, რომელთა მიხედვითაც ირკვევა, რომ ამ დროს სამთავისის საეპისკოპოსო კათედრას განაგებდა ზებედე სამთავნელი.

ზებედე სამთავნელის მოღვაწეობის ნაწილობრივ გასაცნობად გან-

[27] თ. ჟორდანია. ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 224.

[28] ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. ტ. III (1700 წ-დან XIX ს-ის 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გივი ჟორდანიამ და შოთა ხანთაძემ. თბ. 1967, გვ. 304.

[29] ხეც. Q-263. გვ. 193 r-v. 194 r-v.

[30] ხეც. Q-654. გვ. 238 v-245 r.

საკუთრებული მნიშვნელობა აქვს 1738 წლის ერთ დოკუმენტს, რომელიც პირველად 2011 წელს შემოვიტანეთ სამეცნიერო მიმოქცევაში.[31] ამილახვარი ოთარი, ამილახვარი გივი და ზებედე სამთავნელი წყალობის წიგნს აძლევენ მღვდელ უზნაძე პეტრეს და უმტკიცებენ სამთავისის დეკანოზობას, მამამთავრობას, სამთავისის მოურაობას, ომოფორის მოლარობასა და ჯვარისმტვირთველობას.[32] აშიაზე იკითხება რამდენიმე მინაწერი. აქედან ერთი დამტკიცება ეკუთვნის ბენედიქტე სამთავნელს (1747 წ.) და მეორე არსენ სამთავნელს. როგორც ჩანს, ზებედე სამთავნელი ამ კათედრას განაგებდა 1738-1739 წლებში, ხოლო 40-იანი წლებიდან აქ მოღვაწეობენ ჯერ ბენედიქტე სამთავნელი, ხოლო მოგვიანებით – არსენ სამთავნელი (საყვარელიძე), რომელთა შესახებ ცნობებს სხვა წყაროებიც გვაწვდიან.

1739 წლის ერთერთ საბუთში სამთავნელი ეპისკოპოსი დასახელებულია მოწმეებში, თუმცა მისი სახელი არ იკითხება. ამ დოკუმენტს, რომელიც წარმოადგენს „სოლაღაშვილი იესეს მამულის ნასყიდობის წიგნს მთავარეპისკოპოს რომანოზისადმი“, ბეჭდით ამტკიცებენ: კათალიკოსი კირილე, თბილელი მიტროპოლიტი ეფთვიმე, მროველი ათანასე, სამთავნელი ეპისკოპოსი (სახელი არ ჩანს), რუსთველი მიტროპოლიტი დომენტი და სხვები.[33]

ამ დანაკლისს ავსებს მეორე სიგელი, რომელიც 1739 წლის მარიამობისთვის 14 რიცხვითაა დათარიღებული და წარმოადგენს მთავარეპისკოპოს რომანოზის მიერ გაცემულ სიგელს ბატონიშვილ აბდულა-ბეგისადმი. აშიაზე დართული მოწმეთა ხელრთვები ეკუთვნის კათალიკოს კირილეს, თბილელ მიტროპოლიტ ეფთვიმეს, მროველ ათანასეს, რუსთველ მიტროპოლიტს, სამთავნელ ეპისკოპოს ზებედეს და სხვათა.[34]

თეიმურაზ მეფის მიერ გაცემული ერთი საბუთის მიხედვით, ზებედე 1739 წლიდან უკვე ამბა ალავერდელი მთავარეპისკოპოსია.[35] ამავე წლიდან იგი ალავერდელად იხსენიება რუსეთის ელჩების კახეთში სტუმრობის დროსაც.[36] ბუნებრივია, თუ ამ ორი ზებედეს იგივეობის საკითხს

[31] მ. შაორშაძე. XVIII საუკუნის უცნობი სამთავნელი ეპისკოპოსი. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. IV. თბ. 2011, გვ. 246-251.
[32] სეასცა. ფონდი 1448-3915 (დ); 1449-144 (პ).
[33] სეასცა. ფონდი 1449-2176.
[34] სეასცა. ფონდი 1449-2147.
[35] სეასცა. ფონდი 1449-1779.
[36] Материалы по истории Грузино-Русских взаимоотношений 1615-1640. Документы к печати подготовил и предисловием снабдил М. Полиевктов. Тб. 1937, გვ. 318, 321-413.

დავსვამთ, მაშინ სამთავნელი ზებედეს მოღვაწეობის ბოლო ქრონოლოგიური ზღვარი სამთავისის კათედრაზე 1739 წელზე უნდა დავდოთ.

XVIII საუკუნის 40-იანი წლების ბოლოდან სამთავისის კათედრას განაგებს ბენედიქტე (ბენედიკტე) სამთავნელი. 1747 წლის 6 ნოემბრის სიგელში, რომელიც გაცემულია დიმიტრი ამილახვრისადმი მამულების შეწირულობის თაობაზე, მოწმეებში დასახელებული არიან ბენედიქტე სამთავნელი და კირილე მთავარეპისკოპოსი.[37]

ბენედიქტეს ხელრთვა მოიპოვება აგრეთვე 1748 წლის საეკლესიო კრების კანონებში,[38] რომელიც ერეკლე მეფისა და ანტონ კათალიკოსის თაოსნობით შედგა. აღნიშნული საეკლესიო კრების დადგენილება შეტანილია XV-XVI საუკუნეებით დათარიღებული „დავითნის“ ხელნაწერში, რომლის დასაწყისი და ბოლო განახლებულია 1755 წელს და ჩამოთვლილი არიან ის ეპისკოპოსები, რომლებიც ხელს აწერენ ამ დოკუმენტს. მათ შორისაა ბენედიქტე სამთავნელიც.[39]

მეფე ერეკლე II-ისა და ანტონ I კათალიკოსის 1749 წლის გუჯრიდან „ნინოწმინდელის პატივისა და ადგილის შესახებ დარბაზობის დროს“, ვიგებთ, რომ ამ დროისათვის, სხვა მრავალ საეპისკოპოსოს შორის, სამთავნელის კათედრაც მოშლილია.[40] როგორც ჩანს, ამ მოვლენას დროებითი ხასიათი უნდა ჰქონოდა, რადგან იმავე 1749 წლის 15 მარტის ერთ საბუთში – „საამილახვროს სახლიკაცობის რიგი“, – სამთავნელი კვლავ ბენედიქტეა. სიგელს მარცხენა კიდეზე აქვს მინაწერი: „ამისი დამსწრე და გამრიგე ბატონი სამთავნელი ბენეკტიკტე“.[41]

თ. ჟორდანიას აღწერით, 1753 წლის სამთავისის კუთვნილ ერთ ვერცხლისყდიან სახარებას ახლავს წარწერა, რომელშიც ბენედიქტე სამთავნელი მოიხსენიება. მეორე უბის წიგნის 43-ე გვერდზე მას ფანქრით აქვს ჩაწერილი: სახელი „ბენედიქტემ“ წერია ასე: „ბენეკტიკტემ“. თავზე

[37] სეასცა. 1448-4202.

[38] ქართული სამართლის ძეგლები. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტ. III. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 798, 803-805.

[39] ხეც. Q-412. გვ. 1r -8v.

[40] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. საერო-საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965. გვ. 400-401.

[41] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VI. სასამართლო განჩინებანი (XVIII-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1977. გვ. 702-703; ხეც. Ad-1365.

რუსულად აწერია: «Венедикт».[42] ამ ოთხთავის მარჯვენა ყდაზე მართლაც არის მხედრულით შესრულებული მინაწერი: ,,ქ. მე, სამთავნელ მიტროპოლიტმან ბენეკტიკტემ შემოგწირე მცირე ესე შესაწირავი თქვენ, სამთავისის ღვთაების მონასტერს. შეიწირენ და შემიწყალე. ვინც გამოგწიროს, შენ შერისხდი. ქრისტეს აქათ ჩღნგ, ქკს უმა“ [1753 წ.].[43]

H ფონდის ,,ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის“ მიხედვით, აღნიშნული ოთხთავის (H-2901) ყდაზე განთავსებულ ბენედიქტე სამთავნელის მინაწერში, **„სამთავნელ მიტროპოლიტი**“ წაკითხულია როგორც: **„სამთავრელ მიტროპოლიტი“,**[44] რაც სერიოზულ ხარვეზს წარმოადგენს და ჩასასწორებელია.

კერძოდ, ბენედიქტე სამთავნელი ქართლის მთავარეპისკოპოსი არ ყოფილა და, შესაბამისად, სამთავროელიც ვერ იქნებოდა. 1753 წელს, ქართლის მთავარეპისკოპოსი, სამთავროსა და გორის მიტროპოლიტი არის კირილე ციციშვილი.

ბენედიქტე სამთავნელი ასევე იხსენიება საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულ 1753 წლის 18 თებერვალს გაცემულ დოკუმენტში, რომელსაც ბოლოში ახლავს მისი ხელრთვა.[45] 1754 წლის საბუთში, ,,განჩინება ამირინდო ამილახორისა და მისი ბიძაშვილების ყმა-მამულის საქმეზე“, ეპისკოპოსი ბენედიქტე კვლავაც მოიხსენიება: ,,ბენეტიტე სამთავნელი ეპისკოპოსი“.[46]

1756 წლის 24 მარტს შედგენილი ‘‘ამირინდო ამილახვრისა და მისი სახლისკაცების სასაზღვრო დავის წიგნის“ მიხედვით, ამილახვრების ჯავახიშვილებთან და ციციშვილებთან სამამულო დავის გარიგებაში მონაწილეობს ბენედიქტე სამთავნელი.[47]

1759 წლის ,,განჩინებას ნიკოლოზ და რევაზ ამილახორიშვილების გაყრის საქმეზე“, ახლავს სამი ბეჭედი, აქედან ორი არ ირჩევა, მესამე კი ეკუთვნის სამთავნელ ბენედიკტეს.[48] ამდენად, ყველა ზემოთ განხილული

[42] ქრონიკები, ტ. III, გვ. 228.
[43] ხეც. H-2901.
[44] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H – კოლექცია) ტ. VI. შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული ნ. კასრაძის, ე. მეტრეველის, ლ. მეფარიშვილის, ლ. ქუთათელაძისა და ქ. შარაშიძის მიერ ალ. ბარამიძის რედაქციით. თბ. 1953, გვ. 276.
[45] სეასცა. 1448-791.
[46] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. IV, გვ. 435-437; ხეც. Qd-827; Qd-2532.
[47] ხეც. Ad-1056.
[48] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 469-471.

საბუთის მიხედვით, ბენედიქტე XVIII საუკუნის 40-50-იანი წლების სამთავნელი ეპისკოპოსია.

შემდეგი სამთავნელი ეპისკოპოსის ვინაობას გვატყობინებს საბუთი – „განჩინება რევაზისა და ნიკოლოზის წისქვილის საქმეზე“ (1762 წ. 8 სექტემბერი), რომელშიც ნახსენებია სამთავნელი ეპისკოპოსი ფილიპე. წისქვილზე დავას არიგებენ ამილახვარი ამირინდო, სახლთუხუცესი დიმიტრი და სხვა ამილახვრები, რომელთაც მოწმედ დაისწრეს სამთავნელი ფილიპე და აზნაურიშვილები. სამი ბეჭდიდან ერთი ეკუთვნის სამთავნელ ფილიპეს.[49]

1779 წლის 20 მაისს გაცემული „მამულის წყალობის წიგნი სამთავნელ ეპისკოპოს პაისიოსის მიერ აზნაურ თამაზ ქავთარაძისათვის“, აღნიშნულ კათედრაზე, დროის სხვადასხვა მონაკვეთში, ფილიპე სამთავნელისა და გერვასი სამთავნელის მოღვაწეობის შესახებ იუწყება.[50]

ფილიპე იხსენიება აგრეთვე გერვასი წილკნელ-სამთავნელის 1805 წლის საბუთშიც: „ჯვარის სასანთლეები ფილიპე გურამისშვილის სამთავნელის შემოწირული“.[51] როგორც ჩანს, ფილიპე გურამიშვილი XVIII საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში მართავდა სამთავისის კათედრას, რადგან ერთი დოკუმენტის მიხედვით, მანამდე იგი ურბნელი ეპისკოპოსია. კერძოდ, 1751 წლის „არზა, მიცემული ივანე ხახანაშვილის მიერ მდივანბეგებისადმი (ოქმით)“, დაწერილი ყოფილა ურბნელი ფილიპესაგან.[52] ამასთანავე, 1759 წლამდე, სამთავნელ ეპისკოპოსად ჯერ კიდევ ბენედიქტე იხსენიება.

XVIII საუკუნის 60-იან წლებში, ფილიპე გურამიშვილის შემდეგ, სამთავნელ ეპისკოპოსად უკურთხებიათ გიორგი ქარუმიძე. 1800 წლის 11 ივლისს გაცემული საბუთიდან, „წყალობის წიგნი გერვასი სამთავნელისა იოანე ქარუმიძისადმი“, ვიგებთ, რომ სამთავნელი ეპისკოპოსი და მღვიმის წინამძღვარი გერვასი მაჭავარიანი სამთავისის დიდი ეკლესიის დეკანოზს, აზნაურ იოანე ქარუმიძეს, უახლებს ძველ შეწირულობებს.

დოკუმენტში მოთხრობილია ამბავი, რომ ბენედიკტე სამთავნელს იოანე ქარუმიძის მამის – გიორგისათვის კანდელაკობა, მამული და სახელო მიუცია, ხოლო შემდგომი სამთავნელ ეპისკოპოს ფილიპეს დროს გი-

[49] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 484-485; სეასცა. ფონდი 1448-3454.
[50] ხეც. Hd-2227.
[51] ხეც. 1448-6809.
[52] დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ტ. II. ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XIX სს.). ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ. 1953, გვ. 43.

ორგი კანდელაკისთვის სამთავნელობა და მღვიმის წინამძღვრობა უბოძებიათ. ის მამულები კი, რომლებიც კანდელაკის არ იყო, კვლავ ჩამოურთმევიათ. ამდენად, გერვასი სამთავნელის ეპისკოპოსობაში იოანე ქარუმიძეს, გიორგი სამთავნელის შვილს, საკმარისი მამულები აღარ დარჩენია.

ოთარ ამილახვრის შუამდგომლობით, გერვასი სამთავნელი იოანე ქარუმიძეს უბრუნებს კანდელაკობას, საკუთარ სახელოს – ,,ჯვარისმტვირთველობას“, აგრეთვე ალექსანდრე მეფისაგან შეწირულ სახასო სოფელ ნადარბაზევს და მის მოურაობას.[53]

სხვა წყარო გიორგის სამთავნელობის შესახებ არ მოგვეპოვება. სავარაუდოდ, ის აღნიშნულ კათედრაზე ფილიპეს შემდგომ, XVIII საუკუნის 60-იან წლებში უნდა ყოფილიყო.

ჩვენი აზრით, გიორგი სამთავნელის შემდეგ სამთავნელი ეპისკოპოსი უნდა გამხდარიყო არსენ საყვარელიძე, რომელიც 30-40-იან წლებში ქართლის მთავარეპისკოპოსის კათედრას განაგებდა. არსენი სამთავნელად მოიხსენიება ზებედე სამთავნელის 1738 წლის ზემოთმოყვანილი საბუთის გვიანდელ დამამტკიცებელად: ,,ქ. ბატონს ამილახორებს დეკანოზის პეტრესათვის ამ გუჯრის წყალობა ექმნა[თ], ჩვენ, სამთ{ა}ვნელ მთავარებისკოპოზმ{ა}ნც წყალობა გიყავით. ვინცავინ სამთ{ა}ვნელმა ეს გუჯარი და წყალობა მოგიშალოს, ისიმც შეიშლება თავისს სახისაგ{ა}ნ. არსენ“...

,,...ჯვარისმტვირთვ{ე}ლობა კანდელაკისა არის, მამამთავრობა საყვარელიძისა“. ხელრთვა: არსენ.[54]

არსენი, როგორც ქართლის მთავარეპისკოპოსი, ცნობილია რამდენიმე საისტორიო დოკუმენტიდან 1736, 1737, 1744-45, 1747, 1748 წლებში; შემდეგ კვლავ ჩანს 1761 წელს. რადგან 1762 წელს სამთავნელი ფილიპე გურამიშვილია, მის შემდგომ კი – გიორგი ქარუმიძე, შესაძლოა, სამთავნელი იგი XVIII საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს გამხდარიყო.

XVIII საუკუნის 70-იანი წლების ერთ-ერთ საბუთში ჩამოთვლილნი არიან ქართლ-კახეთის იმდროინდელი მღვდელმთავარნი, სადაც აღნიშნულია, რომ ,,ეპისკოპოსი სამთავნელი ჯერეთ განუწესებელია“.[55] როგორც ჩანს, ამ დროისათვის სამთავისის კათედრის არსებობას კვლავ პრობლემები შექმნია, ან, შესაძლოა, მას დროებით მეზობელი ეპარქიის

[53] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 1060-1061.
[54] სეასცა. ფონდი 1448-3915; 1449-144.
[55] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 929.

მღვდელმთავარი განაგებდა. ყოველ შემთხვევაში, 70-იან წლებში სამთავნელ ეპისკოპოსად უკვე ჩანს პაისიოს სამთავნელი (გარსევანიშვილი).

1776 წლის მზითვის წიგნი, რომელიც მიუცია ამირინდო ამილახორს თავის ასულ თამარისათვის, დაუწერია პაისიოს სამთავნელ ეპისკოპოსს.[56] იმავე 1776 წელს მდივანბეგი იესე ამილახვარი წერს სამთავნელ პაისიოსს: ,,შენის ეკლესიის ყმა მტრისაგან და ჩვენის სახლისკაცისაგან შეწუხებული იყო... გვეაჯე, რომ შენის ყმისთჳს ამირახორის შვილებს არა წაერთვათ რა".[57]

1779 წლის 17 მარტსაა გაცემული ,,სამთავნელი ეპისკოპოსის განწესება სამთავისის ეკლესიის დეკანოზ დემეტრესა და მღვდლებისადმი," რომელსაც ახლავს ხელრთვა, სავარაუდოდ, პაისიოს სამთავნელისა.[58] განწესება შედგენილია სამთავისის ეკლესიის მღვდელმსახურთა უფლება-მოვალეობების განსაზღვრის მიზნით. 1779 წლის 20 მაისით თარიღდება ,,სამთავნელ ეპისკოპოს პაისიოსის მიერ აზნაურ თამაზ ქავთარაძისათვის ბოძებული მამულის წყალობის წიგნი", რომელსაც პაისიოს სამთავნელის ხელრთვის გარდა, ახლავს გერვასი სამთავნელის შემდეგდროინდელი ხელრთვაც.[59]

1780 წ. 6 აპრილით არის დათარიღებული ,,არზა პაისიოს სამთავნელისა გამოსაღების თაობაზე ლეონ ბატონიშვილის ოქმით".[60]

1783 წელს ამილახვრები პირობას აძლევენ იმავე პაისიოს სამთავნელს, ,,თქვენს მამულებზე არ შეგაწუხებთო".[61] 1787 წელს პაისიოს სამთავნელის ჩივილის საფუძველზე, მდივანბეგი ამილახვარი იესე ამილახვართაგან მიტაცებულ კასპის ზვარს შიომღვიმის მონასტერს უბრუნებს.[62]

პაისიოსი ნამდვილად სამთავნელია 1786 და 1787 წლებშიც, რაზედაც იუწყება ამ წლებში გაცემული ორი არზა მეფე ერეკლე II-ის ოქმით,[63]

[56] ხეც. Sd-1901.
[57] თ. ჟორდანია. ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და ,,ძეგლი" ვაჰხანის ქვაბთა. თბ. 1896. გვ. 83.
[58] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 927; სეასცა. ფონდი 1448-2028.
[59] ხეც. Hd-2227.
[60] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII (სასამართლო არზა-ოქმები). ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ. თბ. 1981, გვ. 470-471
[61] თ. ჟორდანია. ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და ,,ძეგლი" ვაჰხანის ქვაბთა, გვ. 83.
[62] თ. ჟორდანია. ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და ,,ძეგლი " ვაჰხანის ქვაბთა, გვ. 83-84.
[63] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII, გვ. 696-697; 723-724.

საიდანაც ვიგებთ, რომ მეფე ერეკლემ სამთავნელ პაისიოსის სარჩელი დააკმაყოფილა.

მაგრამ, იმავე 1787 წლის 20 ოქტომბრის პაისიოს მთავარეპისკოპოსის მიერ ოთარ ამილახვრისადმი გაგზავნილ წერილში, ის უკვე ქართლის მთავარეპისკოპოსად მოიხსენიება. როგორც ჩანს, იმავე წლის შემოდგომიდან პაისიოსი სამთავნელი უკვე აღარ არის. აქ იგი ულოცავს ოთარს მეფისგან მდივანბეგად დანიშვნას: შენი ამილახვრობა ,,სასუფეველში რომ შევსულვიყავ, ისრე მიამა-ო", – აღნიშნავს იგი.[64]

ამას გარდა, 1787 წლის 29 დეკემბრის საბუთით („განჩინება კუტის მარიამის შვილის პაპუნას საქმეზე") ირკვევა, რომ ამ დროს პაისიოს სამთავნელი უკვე ქართლის მთავარეპისკოპოსია. საბუთში იგი მოიხსენიებს მისი სამთავნელობის პერიოდს.[65]

პ. კარბელაშვილი პაისიოსის სამთავნელობის პერიოდად მიიჩნევდა 1772-1784 წლებს, რაც დასაზუსტებელია. იგი წერს: ,,ამან უბოძა მშვენიერი ინსტრუქცია 1773 წ. 14 მარტს სამთავისის დეკანოზს და მღვდელს სამსახურისა და შემოსავლის განაწილებისათვის. ამან უბოძა და აკურთხა იოანე ქარუმიძე. დეკანოზი-კანდელაკი, ჯვარისმტვირთველობა, ს. ნადარბაზევი სამთავისის კანდელაკის სახელო იყო".[66] (როგორც ჩანს, პ. კარბელაშვილი გულისხმობდა 1779 წლის 17 მარტის საბუთს, რომელიც ზემოთ უკვე ვახსენეთ: (სეა). ფონდი 1448-2028.).

ჩვენთვის ცნობილ საისტორიო დოკუმენტებში, პაისიოს გარსევანიშვილი სამთავნელ ეპისკოპოსად ჩანს 1776-1787 წლებში, შემდეგ იგი ქართლის მთავარეპისკოპოსია.

პ. იოსელიანი პაისიოსის შესახებ წერს: ,,პაისიოს გარსევანაშვილი, ნამღვდელავი, რომელსაცა სწამებდენ ფრანგობასა; მეფე გიორგი არ მიენდებოდა მას ფრანგობისათვის".[67]

1787 წლის 24 ნოემბერს პაისიოს მთავარეპისკოპოსი ქვახვრელთადმი მიცემულ საბუთში გიორგი მეფის შვილს სწერს: ,,მე რომ სამთავნელი და მღვიმის წინამძღვარი გახლდი..."[68]

[64] სეასცა. ფონდი 1448-3342.
[65] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V. სასამართლო განჩინებანი (XVIII ს.). პროფ. ი. დოლიძის რედ. თბ. 1974, გვ. 393-397.
[66] სეასცა. ფონდი 1461. საქმე 17.
[67] პ. იოსელიანი. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა. აკაკი გაწერელიას შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით. ტფ. 1936, გვ. 140.
[68] სეასცა. ფონდი 1449-2145.

თ. ჟორდანია ფიქრობდა, რომ პაისიოსი ჩაანაცვლა გერვასი მაჭავარიანმა: ,,ამის მაგიერად სამთავნელად და მღვიმის წინამძღვრად ამ წელს დაუნიშნავთ გერვასი (მაჭავარიანი)“.[69] ეს მოსაზრება სიმართლეს არ შეესაბამება, რადგან დოკუმენტებში ნათლად ჩანს, რომ პაისიოს სამთავნელი ჩაანაცვლა იულიოს სამთავნელმა (1787-1789 წწ.), ხოლო ეს უკანასკნელი 1790 წელს – მიხაილ სამთავნელმა. მხოლოდ ამის შემდეგ ხდება გერვასი მაჭავარიანი სამთავნელი და მღვიმის წინამძღვარი.

XVIII საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს საბუთებში სამთავნელად მოიხსენიება იულიოსი. 1789 წ. 29 მაისს ანტონ II-ის იოანე ქარუმიძისადმი ბოძებულ წყალობის წიგნში[70] ჩანს, რომ კათალიკოსის ნებართვით, იულიოს სამთავნელს სამთავისის ეკლესიის პროტოპოპ იოანესათვის, მანამდე სამთავნელ მთავარეპისკოპოს პაისიოსის მიერ ბოძებული წყალობები: სამთავისის ეკლესიის დეკანოზობა და პროტოპრესვიტერობა განუახლებია. მასვე უწყალობებია აგრეთვე ჯვარისმტვირთველობა. საბუთს ახლავს ხელრთვა კათალიკოსისა და იულიოს სამთავნელისა.[71]

1789 წლის 22 დეკემბერს გაცემული ,,წიგნი ანტონ II-სა ოთარ ამილახვრისადმი სამთავნელ ეპისკოპოსის შევიწროების თაობაზე“, გადმოგვცემს ამბავს, რომ ოთარ ამილახვარი და მისი შვილები სამთავნელ ეპისკოპოსს ავიწროებდნენ და არ ემორჩილებოდნენ. ამის გამო ანტონ კათალიკოსი ამილახვრებს საყვედურით მიმართავს.[72]

იულიოს სამთავნელის მოღვაწეობისა და მისი ქრონოლოგიის შესახებ მნიშვნელოვან დოკუმენტს წარმოადგენს 1786 წლის 24 მაისის ,,განჩინება გიორგი XII-სა ნიქოზელისა და ფავლენიშვილების ყმა-მამულის საქმეზე“.[73] ნიქოზელი იულიოსი და ფავლენიშვილები ყმა-მამულის თაობაზე დაობდნენ. კრებამ დადგენილება გამოიტანა, რომ ორივე გვარის წარმომადგენლებს (ფავლენიშვილ-შალიკაშვილებს), როგორც ადრე, ისევე ახლაც, შეეძლოთ თავიანთი მიცვალებულების დაკრძალვა ნიქოზელის შეკითხვითა და ნებართვით.[74] საბუთის ბოლოს დართულია მინაწერები: ,,სამთავნელ ეპისკოპოსს იულიოსს, რაც ნიქოზლის წიგნები ჰქონდეს ეკ-

[69] თ. ჟორდანია. ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და ,,ძეგლი“ ვაჰხანის ქვაბთა, გვ. 84.
[70] სეასცა. ფონდი 1449-816.
[71] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 981-982
[72] ხეც. Sd-448.
[73] ხეც. Ad-1504-ა.
[74] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V, გვ. 329.

ლესიისა თუ მამულებისა, ყველა ჩამოართვითო და ნიქოზელს ათანასის მიაბარეთო... ამის პირი წიგნი, რომლისაგანაც ეს გარდიწერეს, ისევ იულიოს სამთავნელს მოაბარა. და სხვა წიგნები იმ ნიქოზელს უბოძა... **მიბარება სამთავნელობაში იყო და ჩამორთმევა – ურბნელობაში...** დოკუმენტს 1795 წელს ამტკიცებს სამთავნელი გერვასიც.[75]

ამდენად, ირკვევა, რომ იულიოსი 1786 წლისათვის ნიქოზელი ეპისკოპოსია, 1787 წელს იგი სამთავნელი ეპისკოპოსი ხდება (1790 წლამდე), ხოლო შემდეგ – ურბნელი. სხვა წყაროებით, 1787 წლიდან ქართლის მთავარეპისკოპოსი ხდება პაისიოს სამთავნელი, ნიქოზელად აკურთხებენ ათანასეს, ხოლო 1788 წელს ურბნელი არის იუსტინე.[76]

ერთი საისტორიო დოკუმენტიდან ჩანს, რომ მეფისა და კათალიკოსის გადაწყვეტილებით, სამთავისის კათედრის გამგებლობა 1790 წელს ჩააბარეს მიხაილს, რომლის მღვდელმთავრობაც აღნიშნულ კათედრაზე მისი წინამორბედი ეპისკოპოსის მსგავსად, ოთარ ამილახვართან დაპირისპირებით დაიწყო. კერძოდ, „წერილი მიხაილ სამთავნელისა ოთარ ამილახვრისადმი“ (1790 წლის 31. VII.) მოწმობს, რომ ამილახვარ ოთარის ბრძანებით, თამაზა ქავთარაძეს სამთავნელი მიხაილისთვის წერილი გადაუცია, რომელშიც უთვლიდა, რომ თავად ამილახვარი მოუცლელი ბრძანდებოდა და სამთავისში რა შესამოსელიც იყო, მიტროპოლიტისთვის მიებარებინა, ყმა და მსახურებიც გამოეყვანა, სამთავისში მისულიყო და, როგორც კი მოიცლიდა, თვითონაც იქ ჩავიდოდა. სამთავნელი, რომელიც მეფისა და კათალიკოსისაგან, როგორც ჩანს, ახალი გაგზავნილი იყო თავის ახალ ეპარქიაში, ოთარის დამოკიდებულებით უკმაყოფილო დარჩენილა. ის გორში მთავარეპისკოპოსთან გაჩერებულა და ოთარ ამილახვრისთვის საყვედურით სავსე წერილი გაუგზავნია.[77]

შემდეგდროინდელ სიგელებში მიხაილი სამთავნელად აღარ მოიხსენიება. როგორც ჩანს, სამთავისში ის დიდხანს არ გაჩერებულა. XVIII საუკუნის 70-იან წლებში მიხაილი ჯერ თბილელი ეპისკოპოსი იყო, 1790 წელს, როგორც აღვნიშნეთ, სამთავნელი მიტროპოლიტი გახდა, ხოლო 1796-1802 წლებში ნინოწმინდელი მიტროპოლიტია. სამთავნელად კი, XVIII საუკუნის 90-იანი წლებიდან დოკუმენტებში ჩანს გერვასი სამთავნელი (მაჭავარიანი).

[75] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V, გვ. 325-332.
[76] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 977-978.
[77] სეასცა. ფონდი 1448-2479.

პ. იოსელიანი მიხაილ ნინოწმინდელზე წერს: ,,არ უყვარდა მეფესა გიორგის. მოკვდა 1813 წელსა ბრმად. იყო მოწაფე ანტონი კათოლიკოსისა“.[78] ხოლო იოანე ბატონიშვილი მის შესახებ ამბობს: ,,იყო ფილოსოფოსი და საღმრთოთა წერილთა შინა გამოცდილი... ესე უფრო დაშვრა საღმრთოთა წერილთა და ისტორიებთა გარდასაწერად, რომელმანც თვისითა ხელითა გარდასწერნა წიგნნი დიდნი და მცირენი ვიდრე რვაასამდისინ. და უკანასკნელ მხცოვანებისა ჟამსა გარდაიცვალა“.[79]

გერვასი მაჭავარიანი, ერთი წერილის მიხედვით, სამთავნელად 1791 წლიდანვე იხსენიება. ამ წელსაა გაცემული ,,არზა გერვასი სამთავნელისა ოთარ ამილახვართან“.[80] ასევე 1794 წლის ერთ საბუთს ახლავს ხელრთვა სამთავნელ ეპისკოპოსისა და მღვიმის წინამძღვრის გერვასი მაჭავარიანისა.[81]

ამილახვრებთან საქმის მოგვარება სწორედ გერვასი სამთავნელმა მოახერხა 1796 წელს, როცა მან ურჩი ფეოდალები, რომლებიც ეკლესიისა და ეპისკოპოსის შევიწროებასაც არ ერიდებოდნენ, მეფისა და კათალიკოსის ერთგულებაზე დააფიცა. კერძოდ, 1796 წლის 8 სექტემბრით დათარიღებული ,,ფიცის წიგნი გერვასი სამთავნელისა და სამთავისის აზნაურიშვილებისა“ მოგვითხრობს ამბავს იმის შესახებ, რომ სამთავისის აზნაურისშვილებმა გერვასი სამთავნელის წინამძღოლობითა და შუამდგომლობით, ერეკლე მეფისა და მისი შვილების ერთგულებაზე დაიფიცეს. ,,ფიცის წერილი“ 10 მუხლისაგან შედგება. საბუთს ამტკიცებს გერვასი სამთავნელი – ,,ყოვლად სამღვდელო სამთავისისა, ქსნისა, წინამძღუარი მღვიმისა“. დოკუმენტს ხელს აწერს სამოცამდე ფიცის დამდები.[82]

1796 წლის 15 ნოემბრითაა დათარიღებული ,,განჩინება აბულაძეების გაყრის საქმეზე“. რადგან აბულაძეები სამთავისის წმ. ეკლესიის ყმები იყვნენ, მამულები, ქვევრები და საწნახელი მათ ეპისკოპოსმა გაუყო.[83]

საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია არა ერთი წერილი გერვასი სამთავნელისა ოთარ ამილახვრისადმი: 1797 წლის,[84] 1798 წლის[85]

[78] პ. იოსელიანი. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 257-258.
[79] იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. ტ. II. კ. კეკელიძისა და ალ. ბარამიძის რედაქციით. თბ. 1948, გვ. 193.
[80] სეასცა. ფონდი 1448-3416.
[81] თ. ჟორდანია. ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და ,,ძეგლი“ ვახხანის ქვაბთა, გვ. 84.
[82] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 1031-1032.
[83] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V, გვ. 685.
[84] სეასცა. ფონდი 1448-2038; 1448-3406.
[85] სეასცა. ფონდი 1448-1919.

და 1799 წლის,[86] ასევე 1811 წლის წყალობის წიგნი გერვასი სამთავნელისა მღვდელ უზნაძისადმი[87] და სხვ.

დოკუმენტში ,,კათალიკოზის სამწყსო სოფელნი და ხელქვეშენი მღვდელმთავარნი ქართლსა და კახეთში,“ რომელიც პირობითად 1788-1811 წლებითაა დათარიღებული, აღნიშნულია, რომ სამთავისის ეპისკოპოსი გერვასი 17 სოფლის მფლობელი ყოფილა.[88]

თ. ჟორდანიას სამთავისის ერთ ჯვარზე 1799 წლის მხედრული წარწერა ამოუკითხავს: ,,სამთავნელ ეპისკოპოსმან მაჭავარიანმა გერვასი შემოვწირე სამთავისის ღვთაების ეკლესიას წელსა ჩღჟთ“.[89]

როგორც ზემოთ ითქვა, 1800 წლის განჩინებით, სამთავნელი ეპისკოპოსი და მღვიმის წინამძღვარი გერვასი მაჭავარიანი წყალობის წიგნს აძლევს სამთავისის დიდი ეკლესიის დეკანოზს, აზნაურ იოანე ქარუმიძეს.[90] 1801 წლის 26 აპრილს, გიორგი ამილახვარი სწერს სამთავნელ ეპისკოპოსს, რომ დეკანოზ იოანე ქარუმიძეს სამთავისში ერთი საკომლო უბოძოს.[91]

1802 წლის 7 მაისის ერთი საბუთის მიხედვით ვიგებთ, რომ სამთავნელი გერვასი კარლ კნორინგს მიმართავს რუსეთის ხელმწიფის წინაშე შუამდგომლობის თხოვნით, რათა მისთვის პეტერბურგში ჩასვლის ნება მიეცა მოღვაწეობის იქ გასაგრძელებლად.[92] როგორც ჩანს, 1802 წელს მისი თხოვნა არ დააკმაყოფილეს, რადგან გერვასი ,,წილკნელ-სამთავნელის“ ხარისხში შემდგომ წლებშიც ჩანს ამავე კათედრებზე.

საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია 1805 წლის ერთი საინტერესო დოკუმენტი, რომელშიც აღწერილია ,,ღერვასი წილკნელ-სამთავნელის შესამოსელი და ნივთები“: ,,ქ. ესენი საკუთრად სამთავისის ეკკლესიისა არის წილკანში. ამისთვის რომ სხვა შესამოსი არ იყო იქა და სამთავისისასა ვხმარობ“.[93] 1808 წლითაა დათარიღებული ,,მიწერილობა ურბნელისა საქართველოს პატრიარქისა და მღვდელმთავრებისადმი“, რომელშიც მოწმეებს შორის დასახელებულია წილკნელ-სამთავნელი გერვასი.[94]

[86] სეასცა. ფონდი 1448-10037.
[87] სეასცა. ფონდი 1448-6949.
[88] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 1114.
[89] ქრონიკები. ტ. III, გვ. 451.
[90] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 1060-1061.
[91] სეასცა. ფონდი 1449-815.
[92] სეასცა. ფონდი 1448-9202.
[93] სეასცა. ფონდი 1448-6809.
[94] ხეც. Sd-3044.

1812 წლის ერთ კრებულში შესულია ,,მარგალიტი,“ რომელსაც ახლავს ნუსხურით შესრულებული შემდეგი მინაწერი: ,,დიაკონად ჴელ-დასხმულ იქმნა სოლომონ, აპრილის იე, წელსა ჩყიე (1815 წ. – მ. შ.) დღესა დიდსა ხუთშაბათსა, ჴელითა წილკნელ სამთავნელ ღერვასისათა“.[95]

პ. კარბელაშვილის აზრით, გერვასი (მაჭავარიანი) წილკნელ-სამთავნელი მოღვაწეობდა 1796-1816 წლებში. გარდაიცვალა 1817 წელს. ჩვენი აზრით კი, ის 1791-1817 წლებში მღვდელმთავრობდა. რუსეთის ხელისუფლების მიერ საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ (1811 წ.), მართალია, იგი კვლავ ჩანს წყაროებში, მაგრამ, სავარაუდოდ, მას თავის ეპარქიაში, შექმნილი ვითარების შესაბამისად, სრულფასოვანი საქმიანობის უფლება აღარ მიეცემოდა.

ჩვენს მიერ ახლახანს გამოქვეყნებული ერთი დოკუმენტის მიხედვით, რომელშიც აღწერილია სამთავნელ-წილკნელი გერვასის კუთვნილი ეკლესიებისა და სამწყსოს შემოსავლების მოკლე ნუსხა, ცნობილი ხდება, რომ გერვასი მაჭავარიანი ჩყიბ (1812 წ.), ჩყიდ (1814 წ.) და ჩყიე, იულისის ი (1815 წ. 10 ივლისს) წლებში, ჯერ კიდევ აღნიშნული კათედრების მღვდელმთავარია.[96] მას ასევე “ქსნისა და მღვიმის წინამძღვრობაც“ ევალებოდა.

სამთავისის სამონასტრო კომპლექსში დღემდე შემორჩენილია გერვასი სამთავნელის კუთვნილი საეპისკოპოსო სასახლის ნანგრევები.

იოანე ბატონიშვილი თავის ,,კალმასობაში“ ასე ახასიათებს გერვასი სამთავნელს: ანტონ I-ის აღზრდილი, ,,ტიბიკონთა შინა გამოცდილი და მშვენიერი ცერემონიოსი, უცხოდ რიგზედ შემწირველი, სტუმართმოყვარე და ეკკლესიათა თვისთა მოღვაწე...“.[97]

აი, რას წერს გერვასი მაჭავარიანზე პ. იოსელიანი: ,,გერვასი წილკნელი, გვარით მაჭავარიანი, ესე ეკურთხა მეფისა გიორგისა დროსა, რომელიცა მას ვერა სწყალობდა. რად? ვერ ვსცან. მოკვდა 1817 წელსა. ამის მეტი მეფის გიორგის დროს არ კურთხეულა ეპისკოპოსად“.[98] როგორც

[95] ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია, ტ. VI, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს თ. ბრეგაძემ, ლ. ქაჯაიამ, ლ. ქუთათელაძემ, მ. შანიძემ და ც. ჭანკიევმა, ელ. მეტრეველის რედაქციით. თბ. 1969, გვ. 44-45; ხეც. S-4614.

[96] მ. შაორშაძე. სამთავნელი და წილკნელი ეპისკოპოსი გერვასი (მაჭავარიანი) და მისი აქამდე უცნობი ორი დოკუმენტი (1791-1817 წწ.). თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XVIII. თბ. 2022. გვ. 251-260; ხეც. Hd-11200.

[97] იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. ტ. II, გვ. 195.

[98] პ. იოსელიანი. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 258.

ჩანს, ამ ცნობაში იგი გერვასის წილკნელად კურთხევას გულისხმობს, რადგან გიორგი XII-ის გამეფებამდე (1798-1800 წწ.) ის უკვე სამთავნელი ეპისკოპოსი იყო.

1801 წელს რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებით მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა ეკლესიის უმაღლესი იერარქია და სხვა სასულიერო პირებიც. საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია 1802 წლის ,,ქართლ-კახეთის სასულიერო პირების მოხსენებითი ბარათი რუსეთის იმპერატორისადმი", საიდანაც ვიგებთ, რომ ქართლ-კახეთის ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები, აღიარებენ რა რუსეთის იმპერატორის მიერ 1801 წელს მიღებულ მანიფესტს ქართლ-კახეთის რუსეთთან შეერთების თაობაზე, მიმართავენ იმპერატორ ალექსანდრე I-ს (1801-1825 წწ.), რათა საუკუნეთა მანძილზე აოხრებული და დასუსტებული საქართველოს ეკლესია-მონასტრებს შეეწიოს, აღადგინოს და დაიცვას ისინი. სასულიერო დასის განსაკუთრებულ სათხოვარს წარმოადგენს ის, რომ ლათინებს, რომლებიც ითხოვდნენ უკან დაებრუნებინათ მათი კუთვნილი ეკლესიები თბილისსა და გორში, იმპერატორი არ დახმარებოდა, რადგან ეს მცირე ტაძრები ქართველმა მეფეებმა დიდი ხნის წინ ჩამოართვეს მათ და მართლმადიდებელ ეკლესიას გადასცეს. ქართველი სასულიერო პირები წუხილს გამოთქვამენ იმაზეც, რომ ამ მართლმადიდებლურ ტაძრებში წლების მანძილზე მრავალი ქართველი საერო და სასულიერო პირი იყო დასაფლავებული და, ამის გამოც, მათი კათოლიკებისათვის დაბრუნება არ შეიძლებოდა.

არსებობს ამ საბუთის ორი დედანი, რომლებიც შედგენილია 1802 წლის 28 და 29 აპრილს.[99] 28 აპრილის წერილს, სხვა მღვდელმთავრებთან ერთად, ხელს აწერენ: ,,მდაბალი მიტროპოლიტი წილკანისა, არაგვისა, მუხრანისა და ახალგორისა იოანე და ყოვლად სამღუდელო სამთავისისა და ქსნისა ღერვასი", ხოლო 29 აპრილის წერილში მცირე განსხვავება შეინიშნება იოანეს ხარისხში: ,,მდაბალი მიტროპოლიტი სამთავროსა და გორისა და წილკანისა იოანე".

პ. იოსელიანის თანახმად, სამთავნელი ეპისკოპოსი იყო იოანე ქარუმიძეც, ონოფრე ბერის შვილი, რომელიც შემდეგ გახდა ქართლის მთავარეპისკოპოსი: ,,იოანე ქარუმიძე, ონოფრე ბერის შვილი, კაცისა დიდად

[99] მ. შაორშაძე. XIX საუკუნის დასაწყისის ქართველი სასულიერო მოღვაწეები მართლმადიდებელი ეკლესიის დასაცავად. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. V. თბ. 2012, გვ. 208-220; სეასცა. ფონდი 1448-9200; 1448-9199.

წმიდისა და მოღვაწისა, გარესჯას გარდაიყვანეს წილკნიდამ“.[100] როგორც ჩანს, აქ საუბარია სხვა იოანე ქარუმიძეზე და არა ზემოთ ნახსენებ გიორგი სამთავნელის შვილზე, სამთავისის დეკანოზსა და კანდელაკ იოანე ქარუმიძეზე. პ. იოსელიანი შემდეგაც ახსენებს იოანეს გარდაცვალების ამბავს: ,,იოანე ქარუმიძე, სამთავნელი, მერეთ მთავარეპისკოპოსი, კაცი ნასწავლი. მოკვდა თფილისს და დაასაფლავა არსენი თფილელმან თვისსა სამეტოქოსა კვირაცხოვლისა ეკკლესიასა 1804 წელსა“.[101] საინტერესოა, მაინც რომელ წლებში შეიძლებოდა ყოფილიყო იოანე ქარუმიძე სამთავისის ეპისკოპოსად? შესაძლოა, მცირე დროით, მართლაც იკავებდა იგი სამთავისის კათედრას, მაგრამ ამის თაობაზე საისტორიო წყაროები არაფერს გვეუბნებიან.

არსებობს კიდევ სხვა მნიშვნელოვანი საკითხიც. კერძოდ, პ. კარბელაშვილი სამთავნელებში ასახელებს ქართლის რამდენიმე მთავარეპისკოპოსს, რომელთა სამთავნელობაც საისტორიო დოკუმენტებში არ ჩანს. ის წყაროდ უთითებს დ. ფურცელაძის ან პ. იოსელიანის ნაშრომებს. მართლაც, დ. ფურცელაძის გავლენით, რომელმაც, სავარაუდოდ, ,,სამთავროელის“ და ,,სამთავნელის“ იდენტიფიკაცია მოახდინა, ქართლის მთავარეპისკოპოსები: **ევდემონი (დიასამიძე)** (XVII ს. ბოლო), **რომანოზი (ერისთავი)** (XVIII ს. 30-იანი წწ.), **კირილე (ციციშვილი)** (XVIII ს. 30-70-იანი წწ.), **ბესარიონი (გოსტაშაბიშვილი)** და **იოასაფ (ყაფლანიშვილი)** (XVIII ს.), სამთავნელების ქრონოლოგიურ ნუსხაში შეიყვანა პ. კარბელაშვილმაც. ყველა ეს მღვდელმთავარი ცნობილია როგორც ქართლის მთავარეპისკოპოსი და მათ დ. ფურცელაძე ასეც მოიხსენიებს, მაგრამ დასახელებული ჰყავს სამთავნელებში.[102] ამასთანავე, პ. კარბელაშვილი წყაროს გარეშე ასახელებს კიდევ ორ მღვდელმთავარს: **მარკოზ** – 1752-1761 წწ. **(დედაბრისშვილი)** და **გერმანე** – 1766-1775 **(ქარუმიძე).**[103] ამ წლებში, მათი სამთავისის კათედრაზე მოღვაწეობა საისტორიო წყაროებით არ დასტურდება, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ ასეთი ფაქტები ვერსად მოვიძიეთ.

ამრიგად, ჩვენი თვალსაზრისით, XVIII საუკუნის სამთავნელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი დაახლოებით ასე გამოიყურება:

იოსებ (ყანჩაველი) – 1680-იანი წლების ბოლოდან – 1699 წლამდე და შემდეგ – 1713 წელი (სავარაუდოდ, XVIII ს. 20-იან წლებამდე).

[100] პ. იოსელიანი. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 140.
[101] პ. იოსელიანი. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, გვ. 258.
[102] Д. Пурцеладзе. Грузинские церковные гуджари (грамоты), გვ. 51-52.
[103] სეასცა. ფონდი 1461. საქმე 17.

კვიპრიანე (არაგვის ერისთავის ძე) – 1699-1712 წწ.

პართენ – 1720-იანი წლები.

ქრისტეფორე (ფალავანდიშვილი) – სავარაუდოდ, XVIII ს. 20-30-იან წლებს შორის – (?) (XVII ს-ის ბოლოსა და XVIII ს-ის 10-იან წლებში ქრისტეფორე ქართლის მთავარეპისკოპოსია. 1719 წელს ქვათახევის წინამძღვარი).

ათანასე (ამილახვარი) – სავარაუდოდ, XVIII ს. 20-იანი წლების ბოლოდან 1735 წ-მდე.

ზებედე – 1738-1739 წწ.

. . . . .

ბენედიქტე (ბენედიკტე) – 1747-1759 წწ. (XVIII ს. 40-50-იანი წლები).

ფილიპე (გურამიშვილი) – 1762 წ.

გიორგი (ქარუმიძე), კანდელაკი – XVIII ს. 60-იანი წწ.

არსენ (საყვარელიძე) – XVIII ს. 60-იანი წლების ბოლოდან 70-იანი წლების დასაწყისი (მანამდე, 30-40-იან წლებში ის ქართლის მთავარეპისკოპოსია).

პაისიოს (გარსევანიშვილი) – 1776-1787 წწ. (XVIII ს. 70-80-იანი წლები, შემდეგ – 1787-1801 წწ. ქართლის მთავარეპისკოპოსი).

იულიოს – 1787-1789 წწ. (XVIII ს. 80-იანი წლების ბოლო).

მიხაილ – 1790 წელი.

იოანე (ქარუმიძე) (სამთავნელი, (?) წლები უცნობია, შემდეგ – 1802-1803 წწ. ქართლის მთავარეპისკოპოსი) – (გარდ. 1804 წ.).

გერვასი (მაჭავარიანი) – 1791-1817 წწ. (გარდ. 1817 წ.).

Maia Shaorshadze
Senior Researcher,
Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

CHRONOLOGICAL SEQUENCE OF SAMTAVISI BISHOPS IN 18TH CENTURY

Summary

Holy Priest Polievktos Karbelashvili made great contribution to identification of the chronological sequence of Samtavisi Bishops of 18th century, though his unpublished lists require comparison and more accurate specification.

In late 17th-early 18th centuries, two bishops ruled Samtavisi Cathedra – Ioseb Kanchaveli and Kvipriane Samtavneli (from the family of Aragvis Eristavi). The studies showed that Kvipriane ruled the cathedra in 1699-1712 and Ioseb Kanchaveli – from 1680 to 1699 and further – in 1713 (in the work published by G. Jandieri, the latest chronological limit for Ioseb Kanchaveli is 1699, but in the document of 1713, he is again mentioned as Samtavneli).

Other Samtavneli bishops were: Parthen – 1720s, Christephore (Palavandishvili) – (probably between 20s and 30s of 18th century) and Athanase – from late 20s of the 18th century to 1735.

In the present article the issue of identity of Parthen Samtavneli and Parthen (Parthenoz) Kharchashneli was studied. It became clear that these two bishops performed their activities at different cathedrae, in different periods of the 1st half of 18th century. As for Parthen Samtavneli, ethnically Greek, he arrived to Georgia where he stayed and continued his activities there.

In addition, with the help of a document unknown before, found in the National Archive of Georgia, it became evident that in late 30s of 18th century, Samtavisi Cathedra was ruled by Zebede Samtavneli (1738-1739) while the other historical sources say nothing about this. Later annexes on the same deed show that Arsen Sakvarelidze was Bishop of Samtavisi as well.

Chronological sequence of the 2nd half of 18th century therefore was as follows: Benedict (Benedikte) – 1747-1759, Philipe (Guramishvili) – 1762,

Giorgi (Karumidze), Kandelaki – 60s of 17th century, Arsen (Sakvarelidze) – from late 60s of 18th century to early 70s, Paisios (Garsevanishvili) – 1776-1787, Iulios – 1787-1789, Mikhail – 1790, Ioane (Karumidze), date is uknown (Samtavneli and further Archbishop of Kartli, deceased in 1804) and Gervasi (Machavariani) – 1791-1817.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ზაზა აბაშიძე
დირექტორი,
კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ვლადიმერ კეკელია
მეცნიერ-თანამშრომელი,
კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

რამდენიმე დოკუმენტი იოანე ბატონიშვილის კოლექციიდან*

ქ. სანქტ-პეტერბურგში, რუსეთის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ იოანე ბატონიშვილის კოლექციაში – ფონდი 941 (фонд 941 оп. 2) 157 ერთეული ინახება. მათ შორის 4 ერთეული (№154-157) ქართული ხელნაწერების შესახებ არსებული აღწერილობებია, 47 ერთეული (№107-153) სხვადასხვა, შერეული ტიპის მასალაა: ლექსები, რეცეპტები, თხზულებები, ამონაწერები. საკუთრივ დოკუმენტური მასალა 106 ერთეულია (№1-106).

დოკუმენტებს შორის წარმოდგენილია როგორც იურიდიული აქტები, ასევე ბაგრატიონთა დინასტიის წარმომადგენელთა პირადი მიმოწერა. აღნიშნული მასალა ქართლ-კახეთის სამეფოს უკანასკნელი წლების ისტორიის შესასწავლად პირველხარისხოვან წყაროებს წარმოადგენს.

დოკუმენტებზე მუშაობის საბოლოო მიზანი რუსეთის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული საქართველოს შესახებ არსებული დოკუმენტების კორპუსის პუბლიკაციაა.

* ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის გრანტის (FR-22-24246) „რუსეთის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში საქართველოს შესახებ დაცული დოკუმენტების კორპუსი“-ს ფარგლებში.

წინამდებარე ნაშრომში რამდენიმე მათგანს წარმოავდგენთ.

№45 (941-2) დარეჯან დედოფლის წერილი გრაფ [პანინს]. სთხოვს უშუამდგომლოს იმპერატორთან ქართლ-კახეთის სამეფოზე მისი შვილების უფლებების დამტკიცების თაობაზე.

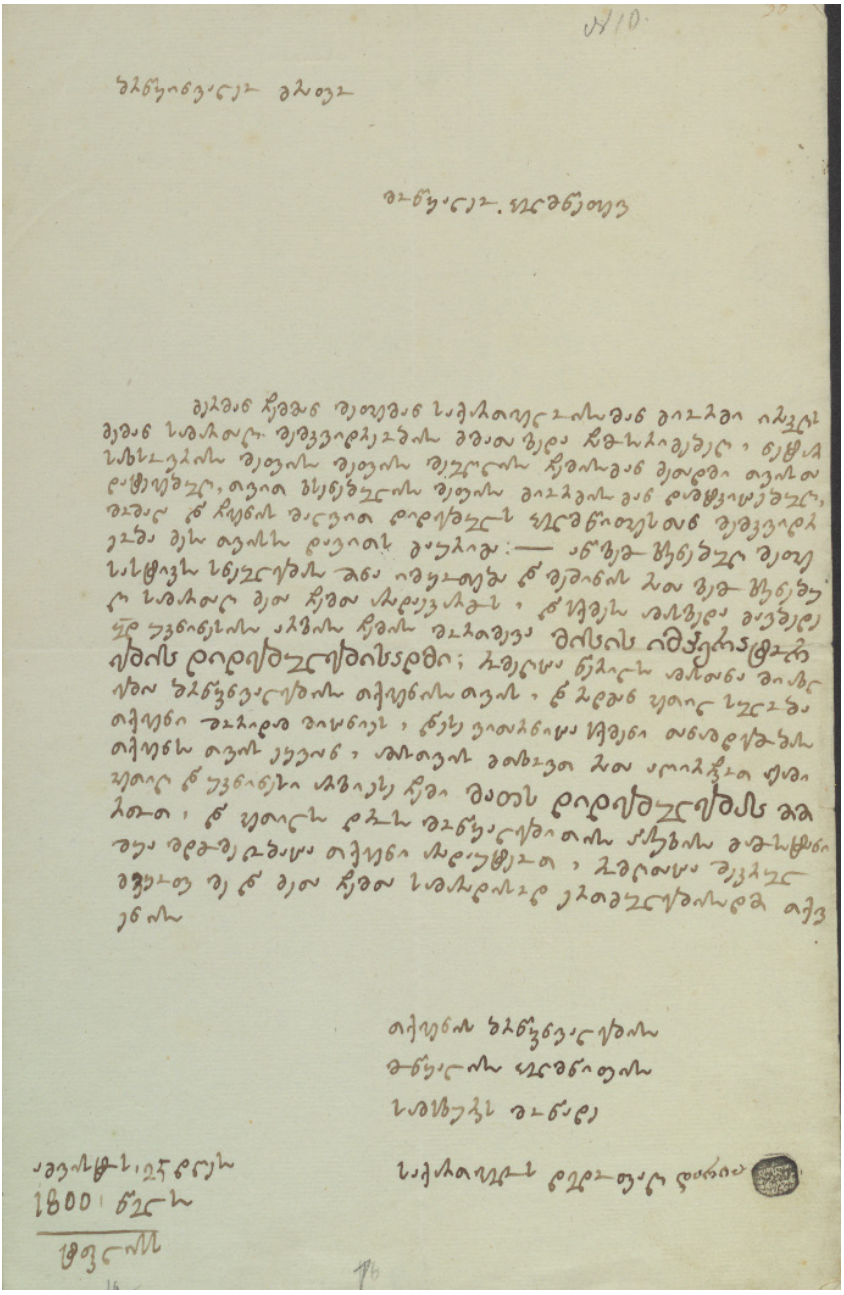
„ბრწყინვალეო გრაფო

მოწყალეო ხელმწიფევ

გერმან ჩემმან მეფემან საქართველოისამან გიორგი ირაკლის | ძემან სამართალი მემკვიდრეობის ძმათა ზედა ჩამოსარიგებელი ნეტარ|სახსოვრისა მეფისა მეფისა მეუღლისა ჩემისაგან ძეთადმი თვისთა| დატოვებულ, თვითხსენებული სამეფისა გიორგისაგან დამტკიცებულ, | მოშალა და ჩვენის მალვით დიდებულ სხელმწიფესთან მემკვიდრ|ეობა ძესა თვისსა დავითს გაურიგა: –აწ ზემოხსენებულ მეფე | სასტიკ სასნეულებასა შინა იმყოფება დამეშინის რათა ზედხსენებუ|ლ სამართალ ძეთა ჩემთა არა დაეკარგოს, და საქმესა ამას ზედა გავბედე| ყ(ოვლა)დ უკნინესისა არზისა ჩემისა მორთმევა **მისის იმპერატორ|ების დიდებულებისადმი**; რომელცა წერილსა ამასთან ამიახლ|ებია ბრწყინვალებისა თქვენისათვის. და რადგან კეთილსულობა | თქვენი შორიდან მიცნიეს, და ესევითარნიცა საქმენი თანამდებობასა | თქუენსათვის ეყვიან, ამისთვის გთხოვთ რათა აღირჩიოთ ჟამი | კეთილ, და უკნინესი არზი ესე ჩემი მათს **დიდებულებას** მიმი|რთოთ, და კეთილსა დროსა მოწყალებითი საპასუხისა გამოსატანი| შუამდგომელობაცა თქუენი არა დაუტევოთ, რომლითაცა შეკრულ| მვყოფ მე და ძეთა ჩემთა სამარადისოდ ერთგულებისადმი თქვ|ენისა“.

აგვისტოს, 25 დღესა
1800 წელსა
ტფილისს

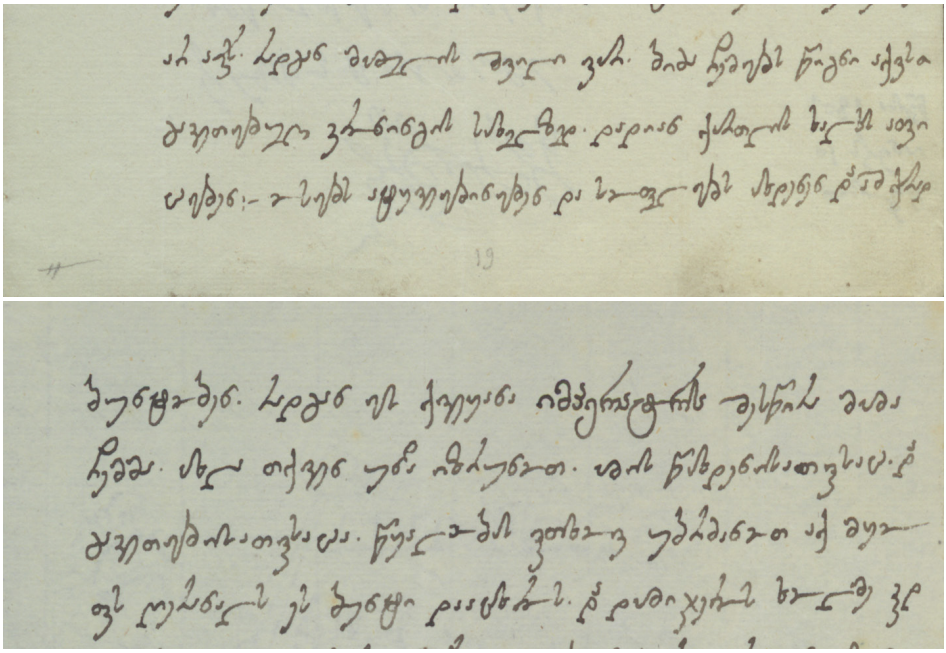
თქვენის ბრწყინვალებისა
მოწყალისა ხელმწიფისა
სამსახურის მოწადე
საქართველოს დედოფალიდარია
[ახლავს ბეჭედი]

წერილის თანახმად დარეჯან დედოფალი ქართლ-კახეთის სამეფო ტახტიდან დავით გიორგის ძის ჩამოშორებას ცდილობდა, დახმარებას კი რუსეთს იმპერატორს სთხოვდა.

პარალელურად მოქმედებდა უფლისწული დავითიც. 1801 წლის 10 იანვრით დათარიღბულ წერილში **(№69 (941-2 წერილის პირი))** იგი სერგეი ლაზარეს ძე ლაშქარევს წერდა:

„... ბიძა ჩემებს წიგნი აქვსთ გაკეთებული კნორინგის სახელზედ. დადიან ქართლის ხალხს აფიცებენ... ბუნტობენ. რადგან ეს ქვეყანა იმპერატორს შესწირა მამა ჩემმა, ახლა თქვენ უნდა იზრუნოთ ამის წახდენისთვისაც და გაკეთებისთვისაც. წყალობას ვითხოვ უბრძანოთ აქ მყოფ ღენერალს ეს ბუნტი დააცხროს და დამიჯეროს ხოლმე კიდეც...“

ქართლ-კახეთიდან გაგზავნილი მსგავსი შინაარსის წერილების პასუხად პეტერბურგიდან გიორგი XII ქვრივის, დედოფალ მარიამის სახელზე წერილი გამოგზავნეს **(№3 (941-2))**.

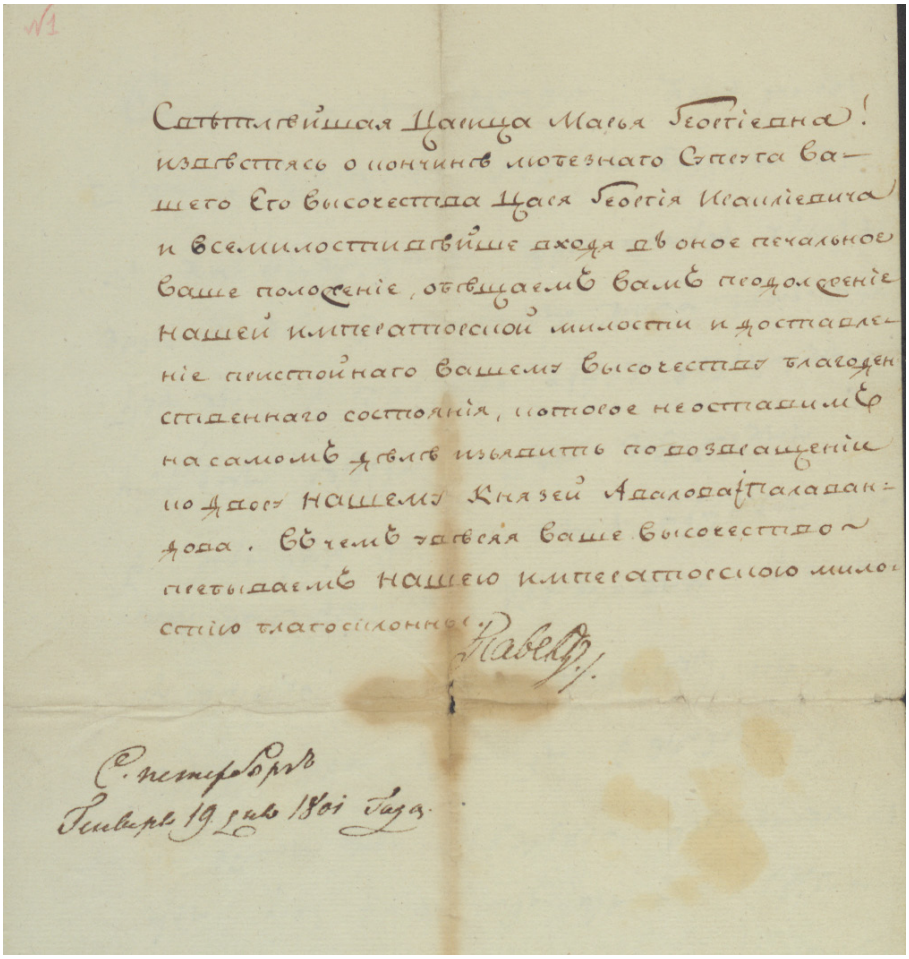
«Светлейшая Царица Мария Георгиевна!

Известясь о кончине любезнаго Супруга Ва|шего Его Высочества Царя Георгия Ираклиевича | и Всемилостивейше входя въ оное печальное | ваше положение, обещаем вам продолжение | Нашей Императорской милости и доставле|ние пристойнаго Вашему Высочеству благоден|ственнаго состояния, которое не оставим Ее | на самом деле изъявить по возвращении | ко двору Нашему Князей Авалова и Палаван|дова. В чем уверяя Ваше Высочество |

пребываем Нашею Императорскою милос|тию благосклонны. Павел

С. Петербург

Январь 19 дня 1801 года».

მარიამ დედოფლისადმი გამოგზავნილი წერილით იმპერატორმა პავლემ უფლიწულ დავით გიორგის ძისა და დედოფალ დარეჯანის თხოვნების ღია იგნორიება მოახდინა, მით უმეტეს, რომ იმავე წლის 18 იანვარს უკვე გამოცემული იყო 16 თებერვალს თბილისში წაიკითხული მანიფესტი ქართლ-კახეთის რუსეთთან მიერთების შესახებ, რომლის აღსრულებასაც ხელი იმპერატორის გარდაცვალებამ შეუშალა.

Zaza Abashidze
Director,
Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

Vladimer Kekeklia
Researcher,
Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

SEVERAL DOCUMENTS FROM THE COLLECTION OF PRINCE IOANE BAGRATIONI

Summary

The collection of Prince Ioane of Georgia, stored in the Russian National Library in St. Petersburg – collection 941 (фонд 941 оп. 2), contains 157 units. Of these, 4 units (No. 154-157) are descriptions of Georgian manuscripts, 47 units (No. 107-153) are various, mixed types of materials: poems, recipes, essays, extracts. The documentary material itself makes up 106 units (No. 1-106).

The documents include both legal acts and personal correspondence of representatives of the Bagrationy dynasty. The mentioned material is an important source for studying the history of the last years of the Kartli-Kakheti Kingdom. The final goal of the work on the documents is the publication of the corpus of documents on Georgia stored in the Russian National Library.

In the presented work we publish some of them.

- №45 (941-2) Letter from Queen Darejan to Count [Panin]. She asks him to address the Emperor directly regarding the confirmation of his children's rights to Kartli-Kakheti Kingdom;
- №69 (941-2) Letter from Prince David to Sergei Lazarevich Lashkarev about his uncles, the sons of Tsar Irakli II, wanting to raise an uprising among the people;
- №3 (941-2) Letter from Emperor Paul I to Kartli-Kakheti Queen Mariam dated January 19, 1801.

By sending a letter to Queen Mariam, Emperor Paul openly ignored the requests of Prince David and Queen Daredjani. On January 18, 1801, a manifest on the annexation of Kartli-Kakheti Kingdom to Russia was already published, which was read in Tbilisi on February 16. The manifest did not enter into force due to the death of Emperor Paul I.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ალექსანდრე ბოშიშვილი
ასისტენტ-პროფესორი, თსუ

„უზაფხულო წელიწადი“ ევროპაში – გერმანიიდან კავკასიაში ხალხის გადმოსახლების ერთ-ერთი მიზეზი

გერმანელების მიერ XVIII და განსაკუთრებით XIX საუკუნეში სამშობლოს დატოვებასა და შორს გადასახლებას, თავისი პოლიტიკური, რელიგიური, ეკონომიკური და პირადი მიზეზები განაპირობებდა.[1] იმდროინდელ გერმანულ სახელმწიფოებს ყოველწლიურად ათასობით ადამიანი ტოვებდა. ისინი ამერიკასა და რუსეთში მიემგზავრებოდნენ.[2]

რუსეთის იმპერიაში გერმანელების გადასახლებას ხელი შეუწყო იმპერატრიცა ეკატერინე II-ის (1762- 1796 წწ.) 1762 და 1763 წელს გამოცემულმა სპეციალურმა მანიფესტებმა,[3] რომელთა მიხედვითაც, რუსეთში უცხოეთის სხვადასხვა ქვეყნიდან იწვევდნენ ხალხს და მიწასა და მეურნეობის მოწყობაში დახმარებას ჰპირდებოდნენ. მალე მდინარე ვოლგასთან პირველი გერმანული დასახლებაც გაჩნდა. გერმანელებთან ერთად

[1] დაწვრილებით, იხ. K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763-1862, Published by American Historical Society of Germans from Russia. Lincoln, Nebraska. 1982, გვ. 24-29 და სხვ.

[2] კავკასიაში გერმანული კოლონიები ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი მკვლევრის ინტერესის ობიექტს წარმოადგენდა. გერმანელების კოლონიებისა და მათი ყოფის შესახებ ნაშრომები ეკუთვნით: პაატა გუგუშვილს, გურამ მანჯგალაძეს, ავთანდილ სონღულაშვილს, ლევან ბრეგაძეს, გელა სულაძეს და სხვ. ქართველ ავტორებთან ერთად უნდა დასახელდეს უცხოელი ავტორებიც, რომელთაც კავკასიაში გერმანელების დასახლებისა და შემდგომი ბედის შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობები და დაკვირვებები აქვთ: ფრიდრიხ პეროტი, კარლ შტუმპი, პიოტრ ბასიხინი, სუდაბა ზეინალოვა, დაფნე შპრინგჰორნი და სხვ. დასახელებული ავტორების ნაშრომებში ამ ვრცელი საკითხის შესახებ შესაძლებელია ამომწურავი მასალის მოძიება.

[3] იხ. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 года. Т. XVI. С 28 июня 1762 по 1764. СПб. 1830, №11720, გვ. 126; №11880, გვ. 313.

რუსეთში მიდიოდნენ ფრანგები, შვეიცარიელები, ჰოლანდიელები. რუსეთის იმპერიაში დასახლების მსურველებს ხელისუფლება გარკვეულწილად პრივილეგირებულ მდგომარეობაში ამყოფებდა. ახლად დამკვიდრებულ ე.წ. კოლონისტებს სახელმწიფო ფონდიდან ეძლეოდათ მიწა, მეურნეობის მოსაწყობად ბიუჯეტიდან გამოეყოფოდათ საკმაო თანხები, მათზე არ ვრცელდებოდა რუსეთის იმპერიაში არსებული ბატონყმობა, 100 წლის განმავლობაში გათავისუფლებული იყვნენ სამხედრო ვალდებულებისგან და სხვ.[4]

მეცნიერთა ნაწილი გერმანელების ამიერკავკასიაში გადმოსახლებას უფრო მეტად უკავშირებენ ნაპოლეონის ომებს, რომელთა დიდი ნაწილი გერმანიის ტერიტორიაზე წარმოებდა და ნადგურდებოდა ქვედა ფენები განსაკუთრებით და მათი მეურნეობა, ამან კი, მეცნიერების აზრით, ხელი შეუწყო ადგილობრივ მოსახლეობის აყრას და სამშობლოდან შორს გადასახლებას. პროფ. გურამ მანჯგალაძე მიიჩნევს, რომ გერმანელების მიერ სამშობლოს დატოვების მიზეზი არა ნაპოლეობის ომები, არამედ კაპიტალიზმის განვითარება იყო, რაც „გლეხთა მასების გაღატაკებას“ იწვევდა, ამის დასადასტურებლად იგი იმოწმებს ფაქტს, რომ გერმანიიდან ხალხის მასობრივი გადასახლება ნაპოლეონის ომებამდეც ინტენსიურად მიმდინარეობდა.[5] მეცნიერი დაწვრილებით აღწერს, გერმანიაში კაპიტალიზმის განვითარების მისეულ ხედვას და ბოლოს აღნიშნავს, რომ – გერმანიაში „კაპიტალიზმის განვითარება ფეოდალურ საბურველში იყო გახვეული“.[6] გერმანიაში კაპიტალიზმი ვითარდებოდა არა ფეოდალიზმთან გადამწყვეტი ბრძოლისა და ამ უკანასკნელის მოსპობის გზით, არამედ ამ დრომოჭმულ წყობილებასთან პატარ-პატარა შეტაკებებისა და მასთან შეგუების გზით.[7]

პიეტისტები და „სეპარატისტები“

ნაპოლეონის ლაშქრობებმა მართლაც მთელი გერმანია გააღატაკა, მათ შორის, ყველაზე მეტად ვიურტემბერგის სამეფო, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობის, შვაბების, ეკონომიკური გაჭირვების პარალელურად

[4] იხ. K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763-1862; ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში. თბ. 1995, გვ. 4-5; ალ. ბოშიშვილი. ქვემო ქართლის ეთნიკური და დემოგრაფიული სურათი (ისტორია და თანამედროვე მდგომარეობა). თბ. 2024, გვ. 213-214.

[5] გ. მანჯგალაძე. გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში. თბ. 1974, გვ. 12.

[6] გ. მანჯგალაძე. გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 13.

[7] გ. მანჯგალაძე. გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 13.

ლუთერანულ ეკლესიაში წარმოქმნილი რელიგიური სექტებიც გააქტიურდნენ. მათ შორის იყო პიეტისტების“ ჯგუფი.

პიეტიზმი (ლათ. *pietas* – თანაგრძნობა, ღვთისმოსაობა) XVII საუკუნეში პროტესტანტიზმის წიაღში ჩამოყალიბდა. გერმანიაში მოძრაობას საფუძველი ფილიპ იაკობ შპენერმა (1635-1705) ჩაუყარა, მან 1670 წელს *Collegia pietatis* ჩამოაყალიბა: ეს იყო საერო პირების ჯგუფები, რომლებიც ახალი აღთქმის შესწავლისა და ურთიერთგანვითარების მიზნით იკრიბებოდნენ. შპენერის იდეალი იყო აქტიური, ბეჯითი (*pietas*), მკაცრ ზნეობაზე დამყარებული ქრისტიანობა. 1675 წელს გამოქვეყნდა მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი თხზულება “*Pia desideria”* ანუ ჭეშმარიტი, სახარებისეული ეკლესიის ცხოველი სწრაფვა ღმრთისათვის სასურველი გაუმჯობესებისაკენ“. ნაწარმოებში შპენერი ლუთერული ეკლესიის ნაკლოვანებებს (მოჭარბებული ბიუროკრატია, უთანხმოებები, ქონების უსამართლო განაწილება და სხვ.) ამხელდა და მათი გამოსწორების შესაძლო გზებს მიუთითებდა: ბიბლიის მეტად ფართოდ გავრცელება, საყოველთაო მღვდელმსახურების აღდგენა (საეროების თანამშრომლობა მოძღვრებთან), მწვავე პოლემიკაზე უარის თქმა, ქრისტიანულ სათნოებათა დამკვიდრება, მოძღვრების შესწავლა და სხვა. პიეტიზმს, როგორც „განახლების“ მოძრაობას, განცალკევებული ეკლესიები არ შეუქმნია, ეს იყო მრავალი დინებისა და მიმართულების მომცველი მოძრაობა.[8]

პიეტისტები ვერც სასულიერო და ვერც საერო ხელისუფლებასთან საერთო ენას ვერ პოულობდნენ. მალე, პიეტისტებს შორის უფრო რადიკალური მიმართულებები გაჩნდა. შიდა დაპირისპირების შედეგად წარმოიქმნა თავისი აქტიურობით გამორჩეული ე.წ. „სეპარატისტების“ ჯგუფი.[9] გერმანიაში XIX საუკუნეში გააქტიურებული რელიგიური მოძრაობები, განსაკუთრებით კი პიეტისტების „სეპარატისტები“, ხელისუფლებისგან სასტიკად იდევნებოდნენ.

პიეტისტების მოძრაობა ყველაზე მეტად ვიურტემბერგში, ბადენში, ბავარიასა და შვეიცარიაში იყო გავრცელებული. ისინი ფიქრობდნენ, რომ მოახლოვებული იყო სამყაროს აღსასრული. ამის შესახებ ჯერ კიდევ

[8] იხ. პ. პეტროზილო. ქრისტიანობის ლექსიკონი. იტალიურიდან თარგმნა მარიკა სააკაშვილმა. რედ. მერაბ ღაღანიძე (სულხან-საბა ორბელიანის სასწავლო უნივერსიტეტი. ქრისტიანული თეოლოგიისა და კულტურის ცენტრი). თბ. 2011, გვ. 434; ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში, გვ. 4-5; და სხვ

[9] იხ. ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში, გვ. 4-5; ლ. ბრეგაძე. მოგზაურობა „კაუკაზიშე პოსტის“ ფურცლებზე. თბ. 2010, გვ. 7.

იოჰან ალბრეჰტ ბენგელი (1687-1752 წწ.) და სხვები ქადაგებდნენ. პიეტისტების აზრით, გერმანელებისთვის თავის გადარჩენა სამშობლოდან შორს იყო შესაძლებელი, იერუსალიმში, ან კავკასიაში, არარატის მთასთან ახლოს, იმ ადგილას, სადაც ნოეს კიდობანი გაჩერდა.[10] ამასთან, ნაპოლეონის ომებისგან შეწუხებულნი, ისინი ნაპოლეონს „ანტიქრისტედ“ და „შავ ანგელოზად“ მიიჩნევდნენ, რომელიც უპირისპირდებოდა „თეთრ ანგელოზს“, რუსეთის იმპერატორს ალექსანდრე I-ს. 1815 წელს ნაპოლეონის ელბადან დაბრუნება ახალ ბრძოლებს მოასწავებდა და, ბუნებრივია, „სეპარატისტებში“ დიდ შეშფოთებას იწვევდა ეს ყველაფერი.[11]

სწორედ მსგავსი ქადაგებები და, ამასთანავე, ხელისუფლების მიერ მათი შევიწროვება გახდა რუსეთის იმპერიასა და ამერიკაში მასობრივი მიგრაციის ერთ-ერთი მთავარი გამომწვევი მიზეზი. „სეპარატისტებმა“ გადმოსახლებამდე კავკასიაში სპეციალურად მიავლინეს თავიანთი წარმომადგენლები, რომელთაც მათი დასახლებებისთვის ხელსაყრელი ადგილების შერჩევა ჰქონდათ დავალებული.[12]

ვულკან ტამბორას ამოფრქვევა და მისი შედეგები

სამყაროს მოახლოვებული აღსასრულის შესახებ ქადაგებებს დაემატა 1816 წლის მოუსავლიანი წელი ევროპაში და სურსათის დიდი კრიზისი. 1816 წლის ზაფხული განსაკუთრებულად ცივი გამოდგა დასავლეთ ევროპისა და ამერიკისთვის. ივნისში, ივლისსა და აგვისტოშიც კი თოვდა. შესაბამისად, ვერ მოხერხდა ვერც მიწის დამუშავება და ვერც მოსავლის მოყვანა. მოუსავლიანობამ ფასების თითქმის ათჯერ გაძვირება გამოიწვია, რასაც შიმშილი და სხვადასხვა დაავადებების გავრცელებაც მოჰყვა. როგორც მოგვიანებით გაირკვა, ეს ყველაფერი 1815 წლის აპრილში ინდონეზიაში ვულკან ტამბორას ამოფრქვევას უკავშირდება, რის შედეგადაც ევროპა და ჩრდილოეთ ამერიკა რამდენიმე თვეში ტონობით ვულკა-

[10] იხ. U. Gäbler. Johann Albrecht Bengel und seine Nachwirkungen. In: Martin Brecht: Geschichte des Pietismus. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. 2000, გვ. 33- 36; ასევე, პ. გუგუშვილი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში. მონოგრაფიები. ტ. I. თბ. 1949, გვ. 670; Т. Чернова-Дѐке. Позиция и роль А. П. Ермолова в становлении немецких колоний в Закавказье. Отечественая история. М. 2008, №1, გვ. 21; Т.Н. Чернова-Дѐке. Немецкие поселения на Кавказе. 1816–1914 гг. «Вопросы истории». 2010. №3. გვ. 92–105.

[11] გ. მანჯგალაძე. გერმანელი კოლონისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 22; იხ. ასევე, K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763-1862, გვ. 28.

[12] П. Басихин. Немецкия колонии на кавказе. «Кавказский вестник». Ежемесячный научно-литературный журнал. №1. Тб. 1900, გვ. 14; ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში, გვ. 4-5.

ნური ფერფლის ხშირმა ღრუბელმა და ფარა. დამყარდა ე.წ. „ვულკანური ზამთარი“. 1816 წელს „უზაფხულო წელსაც“ ეძახიან.[13]

რუსეთის იმპერიაში, მათ შორის კავკასიაში, გერმანელების გადასახლების შესახებ დაწვრილებით საუბრობს კარლ შტუმპი, იგი აღნიშნავს, რომ ხალხის გადასახლების ერთ-ერთი მიზეზი, სწორედ 1816 წლის ცივი და მოუსავლიანი წელი იყო. იგი მოვლენას უფრო ეკონომიკურ ნაწილზე აკეთებს აქცენტს. მოვლენამ რომ გავლენა მოახდინა სამშობლოს დატოვების შესახებ გერმანელების გადაწყვეტილებაზე, ეს ხაზგასმულია. თუმცა არ არის აღნიშნული მოუსავლიანი წლის გამომწვევი მიზეზის შესახებ. ასევე, კარლ შტუმპი არ მიუთითებს, თუ რამდენად შეიძლებოდა რელიგიური კუთხით გამხდარიყო ეს მოვლენა ხალხისთვის სამშობლოს დატოვების მიზეზი. კარლ შტუმპი აღნიშნავს, რომ ცუდმა ამინდებმა 1816 წელს გამოიწვია მოსავლის დიდი დეფიციტი და უკმარისობა. პირუტყვის ორი მესამედი ან დაიღუპა ან საკვებად გამოყენების მიზეზით დაკლეს. ხალხი პურის გამოსაცხობად იყენებდნენ ხის ქერქებს, ჩალასა და ქატოს. გაჭირვებული მოსახლეობა ბალახსა და თივას ხარშავდა და იმას ჭამდა.[14] დრამატულად არის აღწერილი, მთელი წლის შესახებ, შტუმპი აღნიშნავს, რომ – 1816 წელს *„ამინდი იყო არანორმალურად ცუდი და დამანგრეველი. ახალი წლის დღეებში ისე ცხელოდა, როგორც ზაფხულში. ხოლო მარტში ისეთი ჭექა-ქუხილი იყო, როგორც ივნისში. მაისში ისე ციოდა, როგორც თებერვალში ცივა ხოლმე. ჭები ისე იყო გაიყინა, რომ წყალი ვერ მოიპოვებოდა. ივნისში დაიწყო წვიმა, რომელიც არ დასრულებულა და მთელი მარცვალი მინდორში დალპა. ივლისში სეტყვამ ყველაფერი გააფუჭა...“* და აშ.[15]

გადასახლებისთვის მზადება

შექმნილმა სურათმა, როგორც ჩანს, გერმანელებში კიდევ უფრო გაამძაფრა სამშობლოს დატოვების სურვილი, ამ საქმეში მათ რუსეთის იმპერატორის დახმარების იმედი ჰქონდათ. „სეპარატისტების“ გადასახ-

[13] ამ მოვლენის ახსნა XX საუკუნის დასაწყისში ამერიკელმა ფიზიკოსმა და ატმოსფეროს მკვლევარმა უილიამ ჰამფრისმა მოახერხა (იხ. W. J. Humphreys. Volcanic dust and other factors in the production of climatic changes, and their possible relation to ice ages. Bull. Mount Weather Obs. №6, 1913, გვ. 1-34; Tambora and the “Year Without a Summer” of 1816. A Perspective on Earth and Human Systems Science. Oeschger Fentre for Flimate Fhange Research. Institute of Geography, University of Bern, Switzerland. 2016.

[14] K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763-1862, გვ. 28.

[15] K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763-1862, გვ. 28.

ლებას მხარს უჭერდა ვიურტემბერგის მეფე ფრიდრიხ I-ც (1806-1816 წწ.). მან რუსეთის იმპერატორს ალექსანდრე I-ს (1801-1825 წწ.) სთხოვა, „სეპარატისტებისთვის“, რომელიც ოფიციალურ ეკლესიას განუდგნენ და არეულობის მიზეზი იყვნენ, რუსეთის იმპერიაში დასასახლებელი ადგილი გამოეძებნა. ალექსანდრეც დაჰპირდა, რომ მათ რუსეთის იმპერიის ტერიტორიებზე დაასახლებდა.[16]

ამ პროცესების პარალელურად საქართველოდან ალექსი ერმოლოვმა 1816 წლის 31 დეკემბერს რუსეთის იმპერიის შინაგან საქმეთა სამინისტროს საიდუმლო მრჩეველს, კოზოდავლოვს, მიმართვა გაუგზავნა, რომლის მიხედვითაც, ის რუსეთის იმპერიის ტერიტორიებიდან საქართველოში 30 გერმანელი ოჯახი ჩამოსახლებას ითხოვდა. რუსეთის საიმპერატორო კარი, როგორც ჩანს, იმედოვნებდა, რომ გერმანელები უკეთ დაამუშავებდნენ მიწას, განვითარდებოდა მეურნეობის სხვადასხვა დარგი, რითაც სახელმწიფო ხაზინის შემოსავალიც გაიზრდებოდა.[17]

გერმანელების კავკასიაში დასახლება

გერმანიაში რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე გადასახლების მსურველები ქალაქ ულმში იკრიბებოდნენ, მალე შვიდი ათასი ადამიანი შეგროვდა. სანამ ისინი ჩამოსახლებაზე რუსეთის იმპერატორის ოფიციალურ დასტურს ელოდნენ, „სეპარატისტების“ წარმომადგენლებმა რუსეთის საკონსულოსაც მიმართეს. კონსულმა პასუხისთვის მოცდა ურჩია, მაგრამ გადმოსახლების მსურველ გერმანელთა ერთი დიდი ნაწილი რუსეთის ხელისუფლების ოფიციალურ ნებართვას აღარ დაელოდა და 1817 წელს კავკასიისკენ გამოემართა. მათი მგზავრობის აჩქარებას რელიგიურმა შეხედულებებმა მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი. რუსეთის კონსულმა გერმანელებს ხმელეთის გზით მგზავრობა ურჩია, მაგრამ მათ მდინარე დუნაი არჩიეს, რადგან მგზავრობა ასე უფრო იაფი ჯდებოდა.[18] რეგენ-

[16] იხ. П. Басихин. Немецкия колонии на кавказе, გვ. 14; პ. გუგუშვილი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში. ტ. I, გვ. 670; ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში, გვ. 4-5; ლ. ბრეგაძე. მოგზაურობა „კაუკაზიშე პოსტის“ ფურცლებზე, გვ. 8.

[17] Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). Архив главного управления Наместника Кавказа. Издан под редакцией председателя комиссии дсс. А. Д. Берже. Том VI. Часть I. Тифлис, 1869, გვ. 313.

[18] შ. ქუთიძე. ქვემო ქართლში გერმანელთა ახალშენების ისტორიის საკითხისათვის. „მაცნე“. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო. №4. თბ. 1967, გვ. 113; იხ. ასევე, K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the years 1763 to 1862.

სბურგის, ვენისა და ბელგრადის გავლის შემდეგ გერმანელები ქალაქ იზმაილში მივიდნენ, სადაც 40 დღე გაჩერდნენ. იზმაილიდან ქალაქ ოდესაში გადავიდნენ და იქ ელოდებოდნენ იმპერატორის ნებართვას კავკასიაში გამოსამგზავრებლად.[19]

საბოლოოდ, საქართველოს მთავარმართებელს, გენერალ ალექსი ერმოლოვს დაევალა, რომ გერმანელები ქალაქ ოდესიდან საქართველოში ნაწილ-ნაწილ გადმოეყვანა და სადაც მოისურვებდნენ იქ დაესახლებინა. პარალელურად საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა მათი დასასახლებელი ადგილების შერჩევა. დადგინდა გერმანელების სამგზავრო მარშრუტიც, რომელიც ხმელეთის გზით წარიმართა: ოდესა – ხერსონი – ტაგანროგი – როსტოვი – გეორგიევსკი – მოზდოკი – თბილისი. მგზარობის ეს მიმართულება გენერალმა ინზოვმა შეარჩია.[20] დაახლოებით სამთვიანი მგზავრობის შემდეგ, გერმანელებმა საქართველომდე მოაღწიეს.

1817-1820 წლებში ჩამოსახლებული კოლონისტების 53% გადმოსახლების მიზეზად შიმშილს ასახელებდა. მხოლოდ 21% – რელიგიურ ოცნებებს, დანარჩენებმა კი შრომის მოწყობის უკეთესი პერსპექტივები დაასახელეს. ამ მაჩვენებლითაც ნათელია, რომ გერმანიის დატოვების უპირველესი მიზეზი, სწორედ „უზაფხულო წელიწადის“ მიერ გამოწვეული შიმშილი და ეკონომიკური გაჭირვება იყო.

პირველი კოლონიები საქართველოში

რუსეთის იმპერიის ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით, საქართველოს გუბერნიაში (რუს. «Грузинская губерния»), რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს გარდა, მოიცავდა განჯის მხარესაც, საწყის ეტაპზე 1817-1820 წლებში ვიურტემბერგიდან გადმოსულმა გერმანელებმა რვა[21] დასახლება მოაწყვეს – ალექსანდერსდორფი, ანენფელდი, ელისაბეთთალი, ჰელენენდრორფი, კატერინენფელდი, მარიენფელდი, პეტერსდორფი და ნოიტიფლისი.[22]

[19] იხ. პ. გუგუშვილი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში. ტ. I, გვ. 670-671; შ. ქუთიძე. ქვემო ქართლში გერმანელთა ახალშენების ისტორიის საკითხისათვის, გვ. 113; ა. სონღულაშვილი. გერმანელები საქართველოში, გვ. 6. АКАК. Том VI. Часть I, გვ. 317; და სხვ.

[20] АКАК. Том VI. Часть I, გვ. 316, 320-321

[21] აქედან ორი (ელენენდორფი და ანენფელდი) განჯის მაზრაში.

[22] K. Stumpp. The Emigration from Germany to Russia in the Years 1763-1862, გვ. 99, 942-951; ალ. ბოშიშვილი. ქვემო ქართლის ეთნიკური და დემოგრაფიული სურათი (ისტორია და თანამედროვე მდგომარეობა), გვ. 221-234.

ამრიგად, გერმანელების კავკასიაში გადმოსახლებას არაერთი მიზეზი განაპირობებდა, მათ შორის უმთავრესი კი ეკონომიკური სიდუხჭირე იყო. 1816 წელს ევროპაში გამოწვეული შიმშილი კი ნაპოლეონის ომების გარდა, ვულკან ტომბორას ამოფრქვევამ და ამის გამო შექმნილმა კლიმატურმა ცვლილებებმა მოიტანა, კონკრეტულად კი ამით გამოწვეული „უზაფხულო“ და მოუსავლიანი წელი იყო.

Aleksandre Boshishvili
Assistant Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

"YEAR WITHOUT A SUMMER" – ONE OF THE PROBABLE REASONS FOR THE EMIGRATION OF PEOPLE FROM GERMANY TO THE CAUCASUS

Summary

The Germans left their homeland and emigrated far away in the 18th and especially the 19th centuries for political, religious, economic and personal reasons. Thousands of people left the German states of that time every year. They went to America and Russia.

The emigration of Germans to the Russian Empire was facilitated by special manifestos issued by Empress Catherine II (1762-1796) in 1762 and 1763. People from various foreign countries were invited to Russia and promised assistance in land and farming. Soon the first German settlement appeared on the Volga River. Along with the Germans, the French, Swiss, and Dutch came to Russia. The authorities placed those wishing to settle in the Russian Empire in a somewhat privileged position. The newly settled colonists were given land from the state fund, and sufficient funds were allocated from the budget for farming. They were not subject to serfdom in the Russian Empire, and were exempted from military service for 100 years, etc.

Napoleon's campaigns impoverished all of Germany, including the Kingdom of Württemberg. Where, in parallel with the economic hardship of the local population (the Swabians), religious sects that emerged in the Lutheran Church also became active. Among them was the "Pietist" group.

The Pietists could not find common ground with either the clerical or secular authorities. Soon, more radical trends emerged among the Pietists. As a result of internal conflict, a group of so-called "separatists" emerged, distinguished by their activity. Religious movements that became active in

Germany in the 19th century, especially the “separatists” of the Pietists, were brutally persecuted by the authorities.

The Pietist movement was most widespread in Württemberg, Baden, Bavaria, and Switzerland. They believed that the end of the world was near.

According to the Pietists, the only way for Germans to save themselves was far from their homeland, in Jerusalem, or in the Caucasus, near Mount Ararat, where Noah’s Ark had come to rest. They were also troubled by the Napoleonic Wars. They saw Napoleon as the “Antichrist” and the “Black Angel” who opposed the “White Angel”, the Russian Emperor Alexander I. Napoleon’s return from Elba in 1815 would herald new battles, and naturally this caused great concern among the “separatists”.

The preaching of the end of the world was supplemented by the poor harvest of 1816 in Europe and a great food crisis. The summer of 1816 was exceptionally cold for Western Europe and America. It even snowed in June, July, and August. Consequently, it was impossible to cultivate the land or grow crops. The poor harvest caused prices to increase almost tenfold, which led to famine and the spread of various diseases. As it turned out later, all this was connected with the eruption of the Tambora volcano in Indonesia in April 1815. As a result, Europe and North America were covered with a dense cloud of tons of volcanic ash for several months. The so-called “volcanic winter” was established. 1816 is also called the “Year Without a Summer”.

Karl Stumpp talks in detail about the emigration of Germans in the Russian Empire, including the Caucasus. He notes that one of the reasons for the emigration of people was the cold and bad year of 1816. He focuses on the economic aspect of the event. It is emphasized that the event influenced the decision of the Germans to leave their homeland. However, the cause of the bad year is not mentioned. Karl Stumpp writes that the bad weather in 1816 led to a large shortage and failure of the harvest. Two-thirds of the livestock either died or were slaughtered for food. People used tree bark, straw and bran to bake bread. The impoverished population boiled grass and hay and ate it. He describes the whole year in a dramatic way, Stumpp notes that in 1816 “the weather was abnormally bad and destructive. On New Year’s Day it was as hot as in summer. And in March there were thunderstorms like in June. In May it was as cold as in February. The wells were so frozen that water could not be obtained. In June it began to rain, which did not end and all the grain rotted in the fields. In July hail spoiled everything...” and so on.

In Germany, those wishing to emigrate to the territory of the Russian Empire gathered in the city of Ulm, and soon seven thousand people gathered.

In 1817-1820, 53% of the colonists who settled in the years 1817-1820 named hunger as the reason for their emigration. Only 21% - religious dreams, and the rest named better prospects for finding work. This indicator also makes it clear that the primary reason for leaving Germany was precisely the hunger and economic hardship caused by the "Year Without a Summer".

The first colonies in Georgia:

According to the administrative division of the Russian Empire, the Georgian Governorate (Russian: «Грузинская губерния»), in addition to Eastern Georgia, also included the Ganja region. In 1817-1820, Germans who migrated from Württemberg founded eight settlements (Colonia) – Alexandersdorf, Annenfeld, Elisabethtal, Helenendorf, Katharinenfeld, Marienfeld, Petersdorf and Tifliser Kolonie (Neutiflis).

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

გიორგი სოსიაშვილი
პროფესორი,
გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გენერალ-ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილის ჩანაწერები სვანეთის 1875-1876 წლების აჯანყების შესახებ

ღარის მთავარანგელოზის ეკლესიის ჩანაწერის მიხედვით, ილია მაქარაშვილი 1854 წლის 1 ნოემბერს დაიბადა. მან სამხედრო განათლება მიიღო ჯერ კიევის ვლადიმირის გიმნაზიაში,[1] შემდეგ კი პავლოვსკის სასწავლებელში. მონაწილეობდა 1877-1878 წ.წ. რუსეთ-ოსმალეთის ომში. ახალგაზრდა ოფიცერს, სწორედ ამ ომში გამოუვლენია თავისი მხედრული მამაცობა. ამის შესახებ ილია მაქარაშვილის ცოლის ძმა გიორგი ჟურული წერს: „ართვინ-ბათუმის მხარეთა უთოფოთ ხელში ჩაგდება რუსების მიერ არ მომხდარა უცაბედად და მოულოდნელად. მას თავისი წინასწარი სამზადისი ჰქონდა და სწორედ ამ გარემოებამ გაადვილა იმ ადგილების დაჭერა. ვინაიდან ფსიქოლოგიური სიტუაცია უკვე მომზადებული იყო. Pპირველი ეტაპი, რომელმაც ხელი შეუწყო ამ გარემოებას, იყო არტაანის აღება. იმ რუსის ჯარში, რომელიც სამუსულმანო საქართველოს მიმართულებით იბრძოდა, თითქოს განგებ, მრავალი ქართველი მხედარი იყო განწესებული. იქნებ მართლაც განგებ მოიქცა ასე რუსის მთავარსარდლობა. Yყოველ შემთხვევაში ეს ფაქტია. ხსენებულ მიმართულებით მომქმედ რუსის ჯარს წილად ხვდა ერთი გადამწყვეტი გამარჯვება. როდესაც მათ ოსმალების მთელი ბანაკი, მრავალი ტყვეებით და დიდძალი ქონებით ხელთ იგდეს. არტაანის აღებასთან ერთად ეს ახალი გამარჯვება გადამწყვეტი შეიქნა სამუსულმანო საქართველოს კარგა დიდი ნაწილის უბრძოლველად შემო-

[1] http://cadet.org.ua/uploads/Kj_4.pdf აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული სასწავლებლის კურსდამთავრებულთაგან რამდენიმე სამხედრო პირი (სოსნოვსკი, გურკოვსკი, კრივცოვი, ევრეინოვი, ბოგაევსკი, მანშტეინი), მათ შორის ილია მაქარაშვილი წმინდა გიორგის ორდენის კავალერი გახდა.

ერთებისათვის. ამ ბრძოლაში, ყველაზე უფრო მეტად, სამმა ქართველმა ისახელა თავი: პოლკ. მიხეილ ამირეჯიბმა (შემდეგში კორპუსის კომანდირი გახდა); იგი მაშინ „კოლონის“ უფროსად იყო და სწორედ მისი სარდლობით მოხდა იქ ოსმალების სრული დამარცხება. ამ გამარჯვებას მამაჩემმა[2] თავისი თვალით უყურა. როდესაც გენერ. კომაროვის შტაბთან ერთად ერთ მაღლობზე იმყოფებოდა... უნდა ითქვას, რომ ამირეჯიბის ეს მარჯვე იერიში საუცხოვოდ იყო მომზადებული არტილერიის მიერ, სადაც ხელმძღვანელი როლი მიეკუთვნა კიდევ ორ ქართველს: პოლკ. დიმ. მუსხელიშვილს (შემდეგში საზოგადო მოღვაწე) და ახალგაზრდა ოფიცერს ილიკო მაქარაშვილს (შემდეგში გენ. ლეიტენატი) დიმ. მუსხელიშვილმა ოთხი ზარბაზანი ჩააბარა მაქარაშვილს და უბრძანა დაუყოვნებლივ დაეჭირა წინ მდგომი მთა-გორიანი ადგილი, რომელსაც ოსმალები გამუდმებით ზარბაზნებს უშენდნენ. თვითონ კი, დანაშთენი არტილერიით გვერდიდან განაგრძობდა მტრის აწიოკებას. ილ. მაქარაშვილი თავისი ზარბაზნებით ქორივით აფრინდა მაღლობზედ და ოსმალებისთვის მოულოდნელად დაიწყო იქიდან მათკენ მარჯვედ სროლა. ოფიციალურ რელაციაში რუსის სარდლობამ აღნიშნა, რომ პროპ. მაქარაშვილმა ოთხი ზარბაზნით ოსმალების ორმოცი ზარბაზანი ჩააჩუმაო... ამნაირად ამ გადამწყვეტ დღეს გამარჯვება ხსენებული სამი ქართველის დამსახურება იყო და უეჭველად შეიძლება ითქვას, რომ სამივე, თავისი სამხედრო მოვალეობის აღსრულების დროს მოქმედებდნენ აგრეთვე, როგორც კარგი ქართველი პატრიოტებიც... ილ. მაქარაშვილი მაშინ სრულიად ახალგაზრდა, ოციოდე წლის ოფიცერი ტფილიში გავლით ყოფნის დროს, როდესაც ფრონტზედ მიემგზავრებოდა, ერთ-ერთ სამხედრო ექსპერტად იყო მიწვეული იმ მასალის შემდგენად, რომელიც უნდა მოხსენებოდა უაღრესად საიდუმლო წრეს, ქართველ მოწინავე ინტელიგენციის წარმომადგენლებისაგან რომ შესდგებოდა და საიდუმლოდ თათბირობდა: ესარგებლნათ თუა რა ომი, რომ აჯანყება მოეხდინათ და საქართველოს დამოუკიდებლობა აღედგინათ? ეს ამბავი პირადად მაქვს გაგონილი იმ თათბირის ერთი წევრისაგან ნიკო ცხვედაძისაგან.“[3] 39-საარტილერიო ბრიგადის შტაბსკაპიტანი ილია მაქარაშვილი ოსმალეთის წინააღმდეგ (დევე-ბოინუ) 1877 წლის 23 ოქტომბერს გამართულ ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისთვის 1878 წლის 23 დეკემბერს, წმინდა

[2] იგულისხმება გიორგი ჟურულის მამა, ილია მაქარაშვილის სიმამრი, დურმიშხან ჟურული.
[3] გ. ჟურული. ბათუმ-აჭარის მხარეები (ფურცლები რვეულიდან). გაზ. „დამოუკიდებელი საქართველო“. №144. პარიზი, 1935, გვ. 5). იგულისხმება გამოჩენილი ქართველი პედაგოგი, მწერალი, პუბლიცისტი ნიკო ცხვედაძე (1845-1911 წწ.).

გიორგის მე-4 ხარისხის ორდენით დაჯილდოვდა.[4] 1895 წლიდან ილია მაქარაშვილი 1 ბატარეის გრენადერთა საარტილერიო ბრიგადის ხელმძღვანელი იყო, ხოლო 1897 წლიდან 1 ბატარეის კავკასიის გრანადერთა საარტილერიო ბრიგადის მეთაური. 1898 წელს მომავალი გენერალი კავკასიის 1-ლი სარეზერვო საარტილერიო ბრიგადის დივიზიონის ხელმძღვანელი გახდა. 1902 წელს იგი მე-7 ნაღმტყორცნელ პოლკს ჩაუდგა სათავეში. 1904 წელს ილია მაკარაშვილი 67-ე საარტილერიო ბრიგადას, 1904 წლის ივლისიდან თურქესტანის 2-ე, შემდეგ კი 52-ე საარტილერიო ბრიგადას მეთაურობდა. ილია საყვარელას ძე მაქარაშვილმა 1882 წელს კაპიტნის წოდება მიიღო, 1895 წელს პოდპოლკოვნიკის, 1898 წელს პოლკოვნიკის, 1906 წელს გენერალ-მაიორის, 1910 წლის 15 ოქტომბერს კი მისი სამხედრო კარიერა გენერალ-ლეიტენანტის ჩინით დაგვირგვინდა.[5] რუსეთის იმპერატორის მიერ ილია მაქარაშვილი დაჯილდოებული იყო მრავალი ორდენით. მათ შორის: წმინდა სტანისლავის (1877), წმინდა გიორგის 4-ე ხარისხის ორდენით(1878), ოქროს იარაღით (1878), წმინდა ვლადიმირის მე-4 ხარისხის ორდენით (1878), წმინდა სტანისლავის მე-2 ხარისხის ორდენით, წმინდა ანას ორდენით (1886), წმინდა ვლადიმირის მე-3 ხარისხის ორდენით (1901).[6] ილია მაქარაშვილი გარდაიცვალა 1912 წელს. იგი მეუღლის მშობლიურ სო-

[4] https://books.google.ge/books?id=4kD5AgAAQBAJ&pg=PA213&lpg=PA213&dq=илия+макарашвили&source=bl&ots=4LD0YHbJKl&sig=ACfU3U2ReCkwfs1MHZqd16zOVmpXFhldOQ&hl=ka&sa=X&ved=2ahUKEwifqa_h85zhAhVOiqQKHbyjAYMQ6AEwBnoECAgQAQ#v=onepage&q=илия%20макарашвили&f=false

[5] http://regiment.ru/bio/M/160.htm; http://www.rusgeneral.ru/general_m.html; Gruzinskij generalitet (1699-1921). Biografičeskij spravočnik. Sostavil Mamuka Gogitidze. Kiev, 2001, გვ. 232. (Грузинский генералитет (1699-1921). Биографический справочник. Составил Мамука Гогитидзе. Киев. 2001, გვ. 232); http://petergen.com/sources/grugener.shtml; http://morpolit.milportal.ru/cobexiya-gabriel-oni-byli-geroyami-otechestvennoj-vojny-1812-goda/

6 http://ria1914.info/index.php?title=Макарашвили_Илья_Сакварелович; С. В. Волков. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. М. 2009. Т. II (Л-Я). გვ. 832; А. Л. Гизетти. Сборник сведений о Георгиевских кавалерах и боевых знаках отличий Кавказских войск. Под. ред. Генерал-майора Потто. Тифлис. 1901, გვ. 287, 158; Э. Э. Исмаилов. Золотое оружие с надписью «За храбрость». Списки кавалеров 1788-1913. М. 2007, გვ. 544; В. М. Шабанов. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920. (Биобиблиографический справочник). М. 2004. გვ. 351; Списки кавалерам императорского военного ордена Святого великомученика и победоносца Георгия за боевые отличия. 26 ноября 1769 г. - 1 сентября 1880 г. СПб. Военная типография. 1880, გვ. 305; Список генералам по старшинству. Составлен по 10 июля 1910 г. СПб. 1910, გვ. 867, 37, 99; გ. სოსიაშვილი. მაქარაშვილების საგვარეულო და სოფელი არბო. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული №20. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 2021, გვ. 79-93); გ. სოსიაშვილი. ვინ იყო გენერალი ილია მაქარაშვილი. ჟურნ. „ისტორიანი“. №1(109), 2020, გვ. 20-23

ფელში, არბოში, წმინდა გიორგის ტაძარში დაკრძალეს, სადაც დღემდეა შემორჩენილი მისი ეპიტაფია.

სვანეთის 1875-1876 წლის აჯანყების შესახებ

1875-1876 წლებში სვანეთში რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ მიმართული აჯანყება, წინა ათწლეულებში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ცარიზმის უღლის გადასაგდებად ფეოდალური არისტოკრატიის, თუ დაბალი სოციალური წრის წარმომადგენლების შეურიგებელი გამოსვლების ერთგვარი გაგრძელება იყო. თავისუფლების მოყვარე სვანეთის მოსახლეობის გულისწყრომის მიზეზი თენგიზ დადეშქელიანის მიერ ბალსზემოთა სვანეთში ხაზინისთვის გადასაცემი სახელმწიფო მიწების აზომვის დაწყება გახდა.[7] ამას დაემატა პირუტყვის აღწერა, ასევე არაყსა, თუ თუთუნზე აქციზის დაწესება. სვანებმა დაუმორჩილებლობა გამოაცხადეს და კალაში, კვირიკეს სალოცავში დაიფიცეს. ხელისუფლებამ მათ წინააღმდეგ სამხედრო შენაერთები გამოიყენა. ჩაკეტეს ბალის და ლაფტარის უღელტეხილები. სვანეთის სადამსჯელო ექსპედიციას გენერალი ერასტი ციტოვიჩი უდგა სათავეში, რომელიც თავისი რაზმით ლალხორში ჩავიდა. აჯანყების პირველი ეტაპი ყასბულათ შერვაშიძის და გინადრუყ ფარჯიანის ფიზიკური ლიკვიდაციით დასრულდა. დაატიმრეს ამბოხების მოთავენიც, რომლებიც ქუთაისის სატუსაღოში გამოამწყვდიეს. აჯანყების მესვეურთაგან სამი პიროვნება(გ. გასვიანი, ჩ. ჯოხაძე და შ. ქურდიანი) ვერ შეიპყრეს. ბეჩოში მყოფი ლეჩხუმის მაზრის უფროსი გრინევსკი, მულახში შეიჭრა და შახუბათ ქურდიანის ვაჟები დაატიმრა. აჯანყების მთავარ ცენტრად სოფელი ხალდე იქცა. 1876 წლის 1აგვისტოს გრინევსკი სამხედრო შენაერთებით ხალდეში შევიდა და მოსახლეობას დანებებისკენ მოუწოდა, თუმცა უშედეგოდ. შეტაკებას ემსხვერპლა მაიორი ლეუსი.[8] ლეჩხუმის მაზრის უფროსმა ლალხორალში გადაინაცვლა, თუმცა იგი გასვიანებმა მოკლეს. მალე სვანეთის აჯანყების ჩასახშობათ რუსთა რეგულარული ჯარი ჩაერთო. აქ შედიოდა ალექსანდრეპოლის 161-ე ქვეითი პოლკის ოთხი ასეული, ქუთაისის გუბერნიის ქვეითი მილიციის ორი რაზმი, 39-ე საარტილერიო ბრიგადის სამთო ბატარეის ოცეული (სადაც მსახურობდა მომავალი გენერალი, ილია მაქარაშ-

[7] გ. გასვიანი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. 9. თბ. 1985, გვ. 309.
[8] ნ. შოშიტაშვილი. ხალდეს აჯანყება (1875-1876). ჟურნ. „ისტორიანი“, №2, 2012.

ვილი) მესანგრეთა ასეული, გურიის მილიციისა და ბეჩოს სამხედრო ნაწილის რაზმები. საჭიროების შემთხვევაში დამატებითი ძალები ჩაერთვებოდნენ ყაბარდოდან (300 ქვეითი მილიციელის სახით).[9] ქუთაისთან კავშირის დასამყარებლად მოეწყო კაზაკთა ხუთი საგუშაგო. გენერალმა ციტოვიჩმა 1876 წლის 19 აგვისტოს ლატფარის უღელტეხილი გადალახა და ხალდეს მიადგა. თავადი თენგიზ დადეშქელიანი მთავრობის დასახმარებლად გამოყვანილი რაზმით შეუერთდა ციტოვიჩის ექსპედიციას. ხელისუფლების წარმომადგენლები ხალდეს შეფარებული აჯანყების მოთავეების გ. გასვიანის და ჩ. ჯოხაძის გადაცემას ითხოვდნენ, თუმცა მოლაპარაკებამ შედეგი ვერ გამოიღო. ხალდეს მაცხოვრებლებმა სოფელში არსებული 12 კოშკი გაამაგრეს და საბრძოლველად მოემზადნენ. რუსულმა სამხედრო ნაწილებმა 20 აგვისტოს ხალდესთან არსებული ადგილი-მიჯვრიშის დაიკავეს. სწორედ აქ მოაწყვეს საარტილერიო მოედანი სამთო ქვემეხებისთვის. როგორც მკვლევარი ნ. შოშიტაშვილი აღნიშნავს: „ალყის მოწყობა საბრძოლო ტაქტიკის ყველა წესით დაცვით მიმდინარეობდა, საფარი ზღუდეების, სანგრების, თხრილების ჩათვლით. ბრძოლის დაწყების წინ მტერმა ხალდელებს მოციქულები გაუგზავნა და დანებება მოსთხოვა. სოფელმა ულტიმატუმი არ მიიღო და ულმობელი ბრძოლაც დაიწყო. სწორედ ამ დღეებში, ხალხში იშვა სვანური… საგმირო-ჰეროიკული ფერხული-სიმღერა «გაულ გავხე».[10] 1876 წლის 21 აგვისტოს დილით დაიწყო იერიში, რომელიც 27 აგვისტოს აჯანყებულების შეპყრობით, ხალდეს აღებით და ამ უძველესი სოფლის სრული მოსპობით დამთავრდა. შეპყრობილ 8 კაცს სახელდახელო სამხედრო სასამართლომ სამუდამო კატორღა ან შორეულ მხარეში გადასახლება მიუსაჯა.[11] ხალდეს რუსულმა ხელისუფლებამ სახელი გადაარქვა და მას იფრალი უწოდა.

[9] ttps://www.samshoblo.org/repressiis_muzeumi.htm#ხალდეს%20აჯანყება%20სვანეთში%201875%201876

[10] ნ. შოშიტაშვილი, ხალდეს აჯანყება (1875-1876). ჟურნალი „ისტორიანი“. №2. 2012; https://www.radiotavisupleba.ge/a/ოცდათორმეტი-კაცი-არმიის-წინააღმდეგ-ხალდეს-აჯანყების-დეტალები/30764388.html
https://www.samshoblo.org/repressiis_muzeumi.htm#ხალდეს%20აჯანყება%20სვანეთში%201875%201876

[11] აღსანიშნავია, რომ სასამართლოს, რომელსაც ხელმძღვანელობდა გენერალ-მაიორი სტეფან ლეიხტი საზოგადო დამცველის პოზიციიდან მიმართა აკაკი წერეთელმა. დიდმა ქართველმა პოეტმა რუსული კოლონიური ხელისუფლების მანკიერება ამხილა და დაპატიმრებულების გათავისუფლება მოითხოვა. https://www.samshoblo.org/repressiis_muzeumi.htm#ხალდეს%20აჯანყება%20სვანეთში%201875%201876

ილია მაქარაშვილის ჩანაწერების შესახებ

გენერალ-ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილის ჩანაწერები, საქართველოს ხელოვნების სასახლეში, კულტურის ისტორიის მუზეუმში ინახება. ხელნაწერი, რომელიც ტყავგადაკრულ ბლოკნოტშია მოთავსებული, რუსეთის იმპერიის სამხედრო ჩინოვნიკის მიერ გაკრული ხელით რუსულ ენაზეა შეასრულებული. აღნიშნული ჩანაწერები, ისევე როგორც ილია მაქარაშვილის ოჯახის შესახებ არსებული სხვა დოკუმენტები, საქართველოს ხელოვნების სასახლეს ილია მაქარაშვილის ძმის, კონსტანტინეს შვილთაშვილმა, აწ განსვენებულმა მერაბ მაქარაშვილმა გადასცა, რომელსაც ილია მაქარაშვილის ქალიშვილმა ირინა მაქარაშვილმა მემკვიდრეობით დაუტოვა სახლი (სოფ. არბოში) და ქონება. გენერლის ჩანაწერებში 39-ე საარტილერიო ბრიგადის ჩამოყალიბების ისტორიაა მოცემული. მისი ქრონოლოგია 1864-1878 წლებს მოიცავს. ხელნაწერს, დასაწყისში ახლავს ავტორის მიერ მიწერილი თარიღი-1885 წლის 23 ნოემბერი. ილია მაქარაშვილის დღიური 243 გვერდისგან შედგება. მისი შინაარსი მოკლედ დღიურის შესავალ ნაწილშია წარმოდგენილი: „მასალები 39-ე საარტილერიო ბრიგადის ისტორიის შესადგენად,“ თუმცა ჩანაწერებში მხოლოდ ბრიგადის ისტორიაზე არ არის საუბარი. დღიურებში აღწერილია სამხედრო ოპერაციები, მათი მიზეზების სამხედრო-პოლიტიკური ანალიზი. ძალზე საინტერესოა ჩანაწერების ავტორის დაკვირვებები რუსეთისა და ოსმალეთის, სერბეთის ტერიტორიაზე არსებული დაპირისპირების შესახებ.

გენერლის ჩანაწერებში წარმოდგენილია რუსეთის იმპერატორისადმი სამხედრო მინისტრის მიერ გაგზავნილი პატაკი, ასევე მთავარი საარტილერიო სამმართველოს უფროსის განკარგულება, სხვადასხვა სამხედრო ჩინოვნიკების პატაკების ასლები, ამონარიდები პატაკებიდან და სხვ. აღწერილია საარტილერიო ქვედანაყოფების საქართველოს ტერიტორიაზე (სვანეთი, ქუთაისი, ახალციხე და სხვა) განლაგების ადგილები. 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს ერზრუმის მიმართულებით სამხედრო ოპერაციის სამზადისი. Fფრაგმენტულ ჩანაწერებში წარმოდგენილია ილია მაქარაშვილის შეხედულებები, რომლებიც საარტილერიო ქვედანაყოფების აღჭურვილობის განახლების და გადაიარაღების საკითხებს ეხება. აქვეა, იმპერატორის ბრძანებულების განმარტება; განხილულია ომამდელ პერიოდსა და საომარი მოქმედებების დროს ბრი-

გადის ბატარეების გადაადგილება, დისლოცირება, ასევე სამხედრო შენაერთების დაკომპლექტების საკითხები; წარმოდგენილია იმ ოფიცერთა სია, რომლებიც 1892-1902 წლებში ილია მაქარაშვილთან ერთად მსახურობდნენ. განხილულია ბრიგადის შიდაგანაწესი და დივიზიის მართვის საკითხები; მოცემულია საარტილერიო იარაღის ანალიზი; სამხედრო სამეურნეო ანგარიშები, ცხრილები, ხარჯთაღრიცხვები, ყაზარმის ნახაზები, რაც, ილია მაქარაშვილის მაღალ სამხედრო-ინჟინრულ კვალიფიკაციაზე მიუთითებს. გენერლის ჩანაწერებში გარკვეული ადგილი ეთმობა 1875-1876 წლის სვანეთის აჯანყებას. როგორც ცნობილია, რუსეთის ხელისუფლებამ აღნიშნული ამბოხების ჩასახშობად რეგულარული სამხედრო შენაერთები გამოიყენა, მათ შორის 39-ე საარტილერიო ბრიგადის მეექვსე ბატარეის ქვედანაყოფი, სადაც ილია მაქარაშვილი მსახურობდა. მომავალი გენერალი მოვლენათა თვითმხილველი გახლდათ, ამიტომ მისი ცნობები(აქვეა წარმოდგენილი ამონარიდები სვანეთის სამხედრო-სადამსჯელო ექსპედიციის მონაწილე ჩინოვნიკების სიმონ კარტაშევის და კონსტანტინ ცუმპფორტის პატაკებიდან) კიდევ უფრო ფასეულია აღნიშნული საკითხის შესწავლის და დამატებითი ინფორმაციის მიღების თვალსაზრისით.

გენერალ-ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილის ჩანაწერი ხელნაწერი, რუსულ ენაზე

(სვანეთი)

სვანეთში არეულობასთან დაკავშირებით მისმა საიმპერატორო უდიდებულესობამ[12] მეექვსე ბატარეის ერთი ქვედანაყოფის ქუთაისში[13] გაგზავნა საჭიროდ მიიჩნია. ტელეგრამა ...[14] ბორჯომიდან[15]? 2 ივლისი... იმ დროს, ქ. ქუთაისში გენერალ ციტოვიჩის[16] ხელმძღვანელობით (სვანეთის) რაზმის ფორმირება მიმდინარეობდა. აღნიშნული ქვედანაყოფი შტაბს-კაპიტან გრიგოროვის[17] ხელმძღვანელობით სპეციალური მატარებლით 1875 წლის 3 აგვისტოს საღამოს 8 საათზე გაემგზავრა[18] და ქუთაისში დილის 4 საათზე ჩავიდა. ქვედანაყოფის შემადგენლობაში 2 ფოიერვერკერი, 2 ოფიცერი, 50 რიგითი შედიოდა. ქვედანაყოფი სალაშქროდ 28 ყუთით (14 საპალნე), 22 საარტილერიო, 6 მზიდი, ოფიცერთა 2 და 1 საარტელო ცხენით გაემართა. რაზმი ქუთაისიდან 8 ივლისს გავიდა და ქვედანაყოფი 30 ივლისს(?) უკან დაბრუნდა.

მეექვსე ბატარეის მეთაურის პატაკი საარტილერიო ოლქის უფროსს.

(1875 წელი, 30 ივლისი, პატაკი №17)

სვანეთის რაზმის შემადგენლობაში შემავალი, მეექვსე ბატარეის

[12] იგულისხმება რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე ᲔᲔ (1818-1881 წწ.)
[13] საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ქალაქი, იმერეთის მხარის ადმინისტრაციული ცენტრი.
[14] არ იკითხება...
[15] შავარაუდოდ უნდა ეწეროს ბორჯომი. ქალაქი და კურორტი აღმოსავლეთ საქართველოში, ბორჯომის მუნიციპალიტეტის ადმინისტრაციული ცენტრი.
[16] ერასტი სტეფანეს ძე ციტოვიჩი (1830-1898 წ.წ.) რუსი სამხედრო მოღვაწე ინფანტერიის გენერალი, 1874 წელს დაინიშნა პირველი ბრიგადის 41-ე ფეხოსანთა დივიზიის ხელმძღვანელად. 1875 წელს სწორედ მისი მეთაურობით გაიგზავნა სადამსჯელო სამხედრო რაზმი სვანეთში. Список генералов по старшинству, составлен по 1 января 1898 года. СПб. 1989, გვ. 75.
[17] ვერ დავადგინეთ.
[18] იგულისხმება თბილისიდან.

ქვედანაყოფი დღეს ბეჩოდან[19] გავიდა.

გვ. 42[20]

ლატალის[21] თემის სოფელში ჩასვლისას რაზმს კოშკებს შეფარებული, არეულობის გამომწვევი რამოდენიმე მოთავე უნდა შეეპყრო, რომლებიც შეთავაზებულ ნებაყოფლობით ჩაბარებაზე მტკიცე უარს აცხადებდნენ. საამისოდ, ქვედანაყოფმა პოზიციის დაკავების და ცეცხლის გახსნის თაობაზე ბრძანება მიიღო. შემაღლებულ ადგილზე ხელსაყრელი პოზიციის დაკავების შემდეგ, მის მიმართ კოშკებიდან ცეცხლი გაიხსნა. ქვედანაყოფის მიერ დაკავებული ხელსაყრელი პოზიციის მიუხედავად, ის მაინც კოშკიდან გახსნილი ცეცხლის ქვეშ იმყოფებოდა. ქვედანაყოფის მხრიდან პირველივე გასროლის შემდეგ მოწინააღმდეგე მიმოიფანტა. ხოლო კოშკი მეტად დაზიანდა (მისი ზემო და შუა ნაწილი). კოშკში მყოფი სამი ადამიანი დაიჭრა და ჩაგვბარდა. ქვედანაყოფის დასახმარებლად კიდევ ერთი ქვემეხის წინ წაწევა გახდა საჭირო. კაპიტან ტიმოთე პანიავინის [22]მეთაურობით, მათ კოშკს მეორე მხრიდან მოუარეს და იქიდან მოქმედებდნენ. სულ გასროლილ იქნა 20 ჩვეულებრივი, 5 კარტეჩის და 1 ცეცხლგამჩენი ყუმბარა.

9 აგვისტოს, რაზმის შემადგენლობაში შემავალი ქვედანაყოფი, ქუთაისში ჩავიდა.

12 აგვისტოს, საღამოს 12 ის ნახევარზე ქუთაისიდან რკიგზით გავიდა.

13 აგვისტოს, დღის 12 საათიდან ღამის 12 საათამდე სურამში შეისვენა და

14 აგვისტოს, დილის 8 საათზე თბილისში ჩავიდა.

10 აგვისტოს, რაზმი დაიშალა.

[19] ბეჩოს თემი (ბეჩოს ადმინისტრაციული ერთეული; სვან. ბეჩვი) – თემი ზემო სვანეთში, მესტიის მუნიციპალიტეტში, აერთიანებს 13 სოფელს: დოლასვიფი (თემის ცენტრი), ბაგვდანარი, გალაში, დოლი, მაზერი, ლანხვრი, ნაშთქოლი, ტვებიში, უშხვანარი, ქართვანი, ცხეკვანი, ჭკიდანარი, ჭოხულდი. ისტორიულად შედიოდა ე. წ. სადადეშქელიანო სვანეთის შემადგენლობაში. სვანეთში რუსეთის იმპერიის მმართველობის დამყარების შემდეგ (XIX საუკუნის 50-იანი წლები) ბეჩოს ტერიტორიაზე, სოფელ მაზერში იყო სვანეთის საბოქაულოს ადმინისტრაციული ცენტრი.

[20] მითითებულია გენერალ-ლეიტენანტ ილია მაქარაშვილის სამუშაო ბლოკნოტის გვერდი.

[21] ლატალის თემი (ლატალის ადმინისტრაციული ერთეული) – თემი ზემო სვანეთში, მესტიის მუნიციპალიტეტში, აერთიანებს 10 სოფელს: იენაში (თემის ცენტრი), იფხი, კვანჭიანარი, ლახუშდი, ლაჰილი, ლელბაგი, ლეშუკვი, მაცხვარიში, ნანყვამ-ზაგრალი, სიდიანარი, შყალერი.

[22] ვერ დავადგინეთ.

გვ. 43 1875 წელს, სვანეთის რაზმის შემადგენლობაში მყოფი
მეექვსე ბატარეის ქვედანაყოფის დღიური:

8 ივლისი - სოფელი ნამოხვანი.[23] მიღებული ბრძანების შესაბამისად რაზმი სოფელ ნამოხვანში ღამის სათევად გაჩერდა. სოფელ ობურჩხეთის[24] გავლით, საღამოს 5 საათზე გავიდა. ქუთაისში თავმოყრილი რაზმი, მისი დანაყოფები, ქალაქიდან გასვლამდე 161-ე ალექსანდროვსკის[25] პოლკის ყაზარმების წინ პარაკლისისთვის მოეწყო. მარჯვენა ფლანგზე, მესანგრეთა რაზმი და ალექსანდროვსკის პოლკის მეექვსე ასეული იდგა. ცენტრში, მეთორმეტე ასეული, ხოლო მარცხენა ფლანგზე-მეექვსე ბატარეის ქვედანაყოფი. პარაკლისის შემდეგ რაზმი მარჯვენა რაზმეულებად მოეწყო და ქალაქიდან მწყობრით გავიდა, ხოლო ფერმასთან სალაშქროდ გადაეწყო. საღამოს 9 საათზე სოფელ ობურჩხეთთან საათნახევრიანი შესვენების შემდეგ, ღამის გასათევად ნამოხვანისკენ გეზი აიღო, სადაც ღამის 12 საათზე ჩავიდა. სავალი გზა ყოველმხრივ მოხერხებული იყო, გარდა სოფელ ნამოხვანიდან ორ ვერსში მდებარე მცირე მონაკვეთისა, სადაც ტალახით სავსე ორმოები შეგვხვდა.

9 ივლისი. სოფ. მოხვენა[26] - 15 ვერსი.

გვ. 44

გუშინდელი მწყობრის შენარჩუნებით, ქვედანაყოფი საღამოს 5 საათზე გავიდა. სოფელ მელენურში[27] ხანმოკლე შესვენების შემდეგ, ღამის გასათევად, სოფ. ალპანაში[28] საღამოს 9 საათზე ჩავიდა.

რაზმის და მისი საპალნიანი აღალის გადასაადგილებლად გზა მო-

[23] ნამოხვანი – სოფელი საქართველოში, იმერეთის მხარის წყალტუბოს მუნიციპალიტეტში (ოფურჩხეთის თემი), მდებარეობს მდინარე რიონის მარჯვენა ნაპირზე. ნამოხვანი – სოფელი საქართველოში, იმერეთის მხარის წყალტუბოს მუნიციპალიტეტში (ოფურჩხეთის თემი), მდებარეობს მდინარე რიონის მარჯვენა ნაპირზე.

[24] ოფურჩხეთი – სოფელი საქართველოში, წყალტუბოს მუნიციპალიტეტში, თემის ცენტრი (სოფლები: გუმათი, ნამოხვანი, ჟონეთი, ჯიმასტარო). მდებარეობს მდინარე რიონის მარჯვენა ნაპირზე, ოსეთის სამხედრო გზაზე. ზღვის დონიდან 350 მეტრი, წყალტუბოდან 26, ქუთაისიდან 17 კილომეტრი.

[25] ალექსანდროვსკი (რუს. Александровск) – ქალაქი რუსეთში, პერმის მხარის აღმოსავლეთ ნაწილში, საქალაქო დასახლებისა და ალექსანდროვსკის რაიონის ადმინისტრაციული ცენტრი.

[26] სოფლის სახელი დამახინჯებით წერია, ასეთი სახელწოდების სოფელი მითითებულ არეალში ვერ მოიძებნა.

[27] სავაროდოდ დამახინჯებით წერია სოფელის სახელი, ასეთი სახელწოდების დასახლება ვერ მოიძებნა.

[28] ალპანა – სოფელი საქართველოში, რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის მხარის ცაგერის მუნიციპალიტეტში. თემის ცენტრი (სოფლები: აჭარა, ზოგიში, ცაგერა). მდებარეობს მდინარე რიონის მარჯვენა ნაპირზე, ლაჯანურის შესართავთან.

ხერხებული გამოდგა. მწერებით შეწუხებული (ბუგრი და სხვა) რამოდენიმე ცხენი ნაბადით შეიფუთა.

10 ივლისი სოფ. ალპანა-14 ვერსი.

რაზმი დილის 7 საათზე გავიდა. შემდეგ, საათნახევრით, სოფელ ტვიშში[29] შეისვენა. პაპანაქება სიცხის გამო გზა ტვიშიდან ალპანამდე მეტად დამღლელი აღმოჩნდა. ერთი ცხენი დაისიცხა და დაეცა. ქვეითთა გადასაადგილებლად და საპალნეს გადასაზიდად სავსებით მოხერხებული გზა იყო. მდინარე ლაჯანურთან[30] რაზმმა ბივუაკი (დროებითი განთავსების, დასვენების ბანაკის ტიპის ადგილი) მოაწყო.

11 ივლისი. სოფ. მური[31] -18 ვერსი.

რაზმი დილის 5 საათზე გავიდა. საპალნიანმა კოლონამ მდინარე ლაჯანური ფეხდაფეხ გადალახა. სამხედროები კი, ადგილობრივების მიერ აგებული ხიდის მეშვეობით გადავიდნენ. ქვემეხები, ლაფეტები და ყუთები ხალხმა ხელით გადაიტანა. მდინარის მეორე მხარეს, სოფ. ორბელში,[32] საათნახევრიანი შესვენება მოაწყო. რაზმი სოფელ მურში ღამის 12 საათზე ჩავიდა. მდინარე ცხენისწყალის[33] მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ცაგერში[34] ბივუაკი მოაწყო.

12 ივლისი. შესვენება ერთი დღე-ღამის განმავლობაში.

გვ. 45

[29] ტვიში – სოფელი საქართველოში, რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის მხარის ცაგერის მუნიციპალიტეტში. თემის ცენტრი (სოფლები: ლახეფა, ორხვი, ქორენიში). მდებარეობს მდინარე რიონის მარჯვენა მხარეს. ზღვის დონიდან 400 მეტრზე, ცაგერიდან დაშორებულია 33 კილომეტრით.

[30] ლაჯანურა – მდინარე საქართველოში, ცაგერის მუნიციპალიტეტში, რიონის მარჯვენა შენაკადი. სათავე აქვს ლეჩხუმის ქედის სამხრეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 2710 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 32 კმ, აუზის ფართობი 296 კმ^2.

[31] მურის ციხე აგრეთვე სქიომარი, ციხნარი – ციხესიმაგრეთა კომპლექსი თანამედროვე ცაგერის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. გვიანანტიკური პერიოდიდან 1867 წლამდე იგი იყო ჯერ სკვიმნიის, შემდეგ თაკვერის, ხოლო შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული ლეჩხუმის სათავადოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურული ცენტრი.

[32] სოფელი საქართველოში, რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის მხარის ცაგერის მუნიციპალიტეტში. თემის ცენტრი (სოფლები: გაგულეჩი, კურცობი, ლაჯანა, წილამიერი). მდებარეობს მდინარე ლაჯანურის (რიონის მარჯვენა შენაკადი) ხეობაში, ლაჯანურის წყალსაცავის ჩრდილოეთით. ზღვის დონიდან 600 მეტრზე, ცაგერიდან დაშორებულია 14 კილომეტრით.

[33] მდინარე დასავლეთ საქართველოში. სათავე აქვს სვანეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, მწვერვალ ფასისმთის დასავლეთით, ზღვის დონიდან 2710 მ სიმაღლეზე, ერთვის რიონს მარჯვენა მხრიდან სოფელ საჯავახოსთან. სიგრძე 176 კმ, აუზის ფართობი 2120 კმ^2.

[34] ქალაქი საქართველოში, ცაგერის მუნიციპალიტეტის ადმინისტრაციული ცენტრი.

13 ივლისი. სოფ. ლენტეხი[35] -22 ვერსი.

რაზმი დილის 9 საათზე გავიდა. საპალნიანი კოლონებისთვის და სამთო არტილერიისთვის გზა მეტად მოუხერხებელი აღმოჩნდა, ალაგალაგ ვიწრო და ციცაბო აღმართებითა და დაღმართებით. რაზმმა სოფ. წითლაკართან[36] საათნახევარი შეისვენა. ლარგეთის ციხესიმაგრესთან[37] მდინარე ხალედულას [38]და ლანინადურზე?[39] გადავიდა.

14 ივლისი. სოფ.ზედა ჩოლური[40] - 20 ვერსი

რაზმი დილის 8 საათზე გავიდა. ძლიერი წვიმის გამო სავალი გზა აიზილა, ამიტომ გადასავალი ზედმიწევნით რთული აღმოჩნდა. დღის 12 საათზე შესვენების დროს რაზმის თითოეულ წევრს, ნახევარი ჩარა? არაყი დაურიგდა. ამ საღამოდან, სამხედრო ვითარებისთვის გათვალისწინებული უსაფრთხოების ზომები იქნა შემოღებული, მ.შ. საგუშაგოების მოწყობა, გარე თვალთვალის დაწესება და სხვა.

15 ივლისი. შესვენება ერთი დღე-ღამის განმავლობაში

16 ივლისი. ქუთაისის გუბერნატორის[41] მოსაზრებით გადაწყვეტილებით რაზმმა სვლა შეაჩერა.

17 ივლისი. ნაშუადღევს, 3 საათზე, რაზმის უფროსთან, მთიანი სვანეთიდან მომავალი ცხენოსანი მოიყვანეს, რომელმაც ლატფარის[42] უღელტეხილზე შეიარაღებული სვანების თავმოყრის შესახებ აუწყა.

გვ. 46

18 ივლისი. ლატფარის უღელტეხილის ზემო ქედთან მდებარე სოფელ გორვოშადან?[43] გზა მდინარე ცხენისწყალამდე ტყით მიდიოდა და ხიდი მდინარე ცხენისწყალზე უსაფრთხო არ იყო. მდინარე ცხენისწყალი

[35] დაბა საქართველოში, ლენტეხის მუნიციპალიტეტის ადმინისტრაციული ცენტრი. ლენტეხის ადმინისტრაციული ერთეულში შედის სოფლები: ბაბილი, გულიდა, კახურა, ლასკადურა, ლექსურა, მაცხვარლამეზური, მელურა და ყარიში.

[36] ვერ დავადგინეთ.

[37] ვერ დავადგინეთ.

[38] მდინარე ლენტეხის მუნიციპალიტეტში, ცხენისწყლის მარჯვენა შენაკადი. სიგრძე 34 კმ, აუზის ფართობი 315 კვ.კმ. სათავე აქვს სვანეთის ქედის სამხრეთ კალთაზე.

[39] გაუკვევლად წერია, ასეთი სახელწოდების მდინარე ვერ მოვიძიეთ.

[40] სოფელი ლენტეხის მუნიციპალიტეტში.

[41] იგულისხმება ქუთაისის გუბერნატორი გიორგი ვლასტოვი (1872-1878 წწ.)

[42] უღელტეხილი საქართველოში, სამეგრელო-ზემო სვანეთის მხარეში, მესტიის მუნიციპალიტეტში. მდებარეობს სვანეთის ქედზე, მდინარეების ლამუშურისწყლისა (ცხენისწყლის მარჯვენა შენაკადი) და ვალეშის (ენგურის მარცხენა შენაკადი) სათავეებში.

[43] დამახინჯებით წერია, ასეთი სახელწოდების სოფელი ვერ მოვიძიეთ.

განსაკუთრებული სიფრთხილით გადავლახეთ და გზამ დალის[44] ხეობამდე მიგვიყვანა. სავალი გზა მეტად ციცაბო და ვიწრო აღმოჩნდა, ზოგჯერ ქვემეხების ხელით ზიდვა გვიწევდა. სათევად ღამის 4 საათზე დავდექით. ვინაიდან რაზმის ინდენდანტმა თივით მომარაგება ვერ მოახერხა, ცხენები ბალახს ძოვდნენ.

19 ივლისი. სოფელი დავბერი.[45] კალის[46] საზოგადოება-15 ვერსი.

რაზმი დილის 7 საათზე გავიდა. გუშინდელზე უარესი გზა დაგტვხვდა. საპალნეების ხშირად ხელით გადატანა გვიხდებოდა. მესანგრეები შეძლებისდაგვარად გზას აწესრიგებდნენ. ლატნარის უღელტეხილზე გადავლის შემდეგ, დღის 12 საათზე...[47] ჩავედით. ხანმოკლე შესვენება.

გვ. 47

ბრძანების სისრულეში მოყვანის მიზნით, ქუთაისის გუბერნატორმა[48] ლეჩხუმის მაზრის უფროსი,[49] ქვეითთა ასეულით და თავადი დადეშქელიანი,[50] 25 მილიციონერით კალას საზოგადოებაში გამოგზავნა. [51]2 საათის შემდეგ რაზმმა დაღმა სვლა დაიწყო, თავქვე დაეშვა, რის შემდეგ

[44] მდინარე კოდორის ზემო დინების ხეობის მონაკვეთი აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში, რომელიც დე-ფაქტო საზღვრის ფუნქციას ასრულებს საქართველოს მთავრობასა და სეპარატისტთა და რუსეთის საოკუპაციო ჯარების მიერ კონტროლირებად ტერიტორიებს შორის. ხეობის ზემო ნაწილი, დასახლებული სვანებით, აფხაზეთის ერთადერთი კუთხე იყო 1993 წლიდან 2008 წლის აგვისტომდე, რომელსაც საქართველოს ცენტრალური მთავრობა აკონტროლებდა და რომელსაც ოფიციალურად ზემო აფხაზეთს უწოდეს.

[45] სოფელი საქართველოში, სამეგრელო-ზემო სვანეთის მხარის მესტიის მუნიციპალიტეტში, კალის თემში (სოფლები: დავბერი, ვიჩნაში, იფრარი, ლალხორი, ხალდე, ხე).

[46] კალა – თემი მესტიის მუნიციპალიტეტში. შედგება 6 სოფლისგან: ლალხორი (თემის ცენტრი), დავბერი, ვიჩნაში, იფრარი, ხალდე, ხე. კალის თემში შედიოდა ასევე სოფლები აგრაი და ლასკრალი, რომლებიც დაცლილია მოსახლეობისგან.

[47] არ იკითხება, შესაძლებელია ეწეროს დავბერი.

[48] გიორგი ვლასტოვი, ქუთაისის გუბერნატორი (1872-1878 წწ.).

[49] იგულისხმება ლეჩხუმის მაზრის უფროსი გრინევსკი.
https://www.samshoblo.org/repressiis_muzeumi.htm#ხალდეს%20აჯანყება%20სვანეთში%201875%201876

[50] იგულისხმება ლეჩხუმის მაზრის ბოქალურის მიქელაძის თანაშემწე თენგიზ დადეშქელიანი.

[51] სვანეთის აჯანყების ჩასახშობად რუსეთის ხელისუფლებამ ამბოხებულთა დასასჯელად ქუთაისიდან გენერალ ერასტ ციტოვიჩის მეთაურობით ახალი სამხედრო ექსპედიცია გაგზავნა. მასში შედიოდა: ალექსანდროპოლის ქვეითი ლეგიონი, 2 ცხენოსანი ასეული, 39ე საარტილერიო ბრიგადის სამთო ბატარეა, მესანგრეთა რაზმი, გურულთა ქვეითი ასეული, კახელთა მილიციის ასეული, ბეჩოს სამხედრო ნაწილი (ჯარს საჭიროების შემთხვევაში ყაბარდოდან უნდა მიშველებოდა მილიცია 300 ქვეითის შემადგენლობით).
https://www.samshoblo.org/repressiis_muzeumi.htm#ხალდეს%20აჯანყება%20სვანეთში%201875%201876

საბრძოლო კოლონებად მოეწყო და მდინარე ენგურისკენ[52] გაემართა. მდინარის მოწინააღმდეგე მხარეს დაახლოებით 300 შეიარაღებული სვანი მოჩანდა. ენგურზე გადადებული, სოფელ დოვბერთან მაკავშირებელი ორი ხიდი სვანებს ეკავათ. სოფელ დოვბერის გადმოსწვრივ, ენგურის ნაპირზე რაზმმა ბივუაკი მოაწყო. გენერალ ციტოვიჩმა სოფელ ბეჩოში მყოფ ვიცეპოლკოვნიკ მაზარაკის,[53] მის დაქვემდებარებაში მყოფ, მილიციის (ყაბარდოელთა და მთიელთა) ასეულით რაზმთან შესახვედრად დაუყოვნებლივ გამოსვლის შესახებ, ბრძანება გაუგზავნა. გაგზავნილმა შიკრიკებმა დანიშნულების ადგილამდე მისვლა ვერ მოახერხეს და უკან გამობრუნდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ მოსახლეობა მეტად მტრულად იყო განწყობილი, ღამემ მშვიდობიანად ჩაიარა.

20 ივლისი

რაზმი უწინდელ პოზიციებზეა. სვანების განწყობა გუშინდელივით მტრულია. ნაშუადღევს საზოგადოებიდან (არ ჩანს რომელი) დეპუტაციების მოსვლა დაიწყო, ხოლო საღამოს 5 საათზე ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოს უშგულისა[54] და გალის საზოგადოების წარმომადგენლები, სრული მორჩილების გასაცხადებლად ჩამოვიდნენ. გუბერნატორის ბრძანებით (მათ) გზებისა და ხიდების შეკეთების ვადებულება აიღეს.

გვ. 48

21 ივლისი. რაზმი კვლავინდელ პოზიციებს იკავებდა, მთელი დღე წვიმდა.

22 ივლისი. სოფელი ჟემიში[55], მულახის[56] საზოგადოება- 24 ვერსი, რაზმი დილის 7 საათზე გავიდა. გზა ენგურის[57] ვიწრო ხეობას მიყვებოდა.

[52] მდინარე დასავლეთ საქართველოში, კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე და კოლხეთის ბარში. სათავე აქვს ენგურის მყინვარზე, ზღვის დონიდან 2614 მ-ზე. სოფ. ანაკლიასთან ერთვის შავ ზღვას.

[53] იგულისხმება ვლადიმირ ივანეს მაზარაკი (1832-1887). 1876 წ. მან პოლკოვნიკის ჩინი მიიღო. 1877 წელს ვლადიმირ მაზარაკი ყაბარდო-კუმიკის არარეგულარულ პოლკს უდგა სათავეში. geni. com

[54] უშგული – თემი მესტიის მუნიციპალიტეტში. შედგება 5 სოფლისგან: ჩაჟაში (თემის ცენტრი), ლამჯურიში, მურყმელი, ჟიბიანი, ჩვიბიანი.

[55] უნდა იყოს ჟამუში, მულახის საზოგადოების სოფელი.

[56] მულახის თემი (მულახის ადმინისტრაციული ერთეული; სვან. მგლახ) – თემი ზემო სვანეთში, მესტიის მუნიციპალიტეტში, აერთიანებს 11 სოფელს: ჭოლაში (თემის ცენტრი), არცხელი, ზარდლაში, ლახირი, მაჯვდიერი, მურშკელი, ჟაბეში, ჟამუში, ღვებრა, ჩვაბიანი, ცალდაში.

[57] მდინარე დასავლეთ საქართველოში, კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე და კოლხეთის ბარში. სათავე აქვს ენგურის მყინვარზე, ზღვის დონიდან 2614 მ-ზე. სოფ. ანაკლიასთან ერთვის შავ ზღვას.

სოფელ ბოგრანის [58]შემდეგ გზამ ენგურისკენ გადაუხვია და მიმართულება მთისკენ აიღო. საღამოს 5 საათისთვის, ციცაბო დაღმართის შემდეგ, გზა მულხვრის[59] ციხესიმაგრეს მიადგა. საღამოს 6 საათზე რაზმი ღამის სათევად დადგა. წვიმა წამოვიდა და ორი საათი გრძელდებოდა.

23 ივლისი. დაბა ბეჩო.

რაზმი დილის 10 საათზე გავიდა. საკმაოდ კარგი გზა იყო. ძლიერი სიცხის გამო ხშირად ხანმოკლე შესვენების გაკეთება გვიხდებოდა. საღამოს 7 საათზე რაზმი ღამის სათევად დადგა.

23-30 ივლისი. რაზმი ბეჩოში იმყოფებოდა.

30 ივლისი. რაზმი დილის 7 საათზე უკან გამოემართა. გზად, ლატალის? საზოგადოებასთან, რაზმი გადაჯგუფდა, გადაეწყო (გადაწყვეტილება №14)

31 ივლისი. რაზმი დილის 8 საათზე სოფელ ინაურისკენ[60] გაემართა. სადაც ნაშუადღევს, 2 საათზე ჩავიდა.

1 აგვისტო. რაზმი დილის 10 საათზე დოვბერის მიმართულებით გაემართა და იქ დღის 2 საათზე ჩავიდა.

Gგვ. 49

2 აგვისტო. შესვენება ერთი დღეღამის განმავლობაში.

3 აგვისტო. რაზმი დილის 6 საათზე ჩოლურის[61] მიმართულებით გავიდა.

4 აგვისტო. რაზმი 7 საათზე ლენტეხისკენ გავიდა და იქ დღის 1 საათზე იყო.

5 აგვისტო. რაზმი დილის 7 საათზე მურის მიმართულებით გავიდა და იქ, დღის 2 საათზე, თავსხმა წვიმაში ჩავიდა.

6 აგვისტო. შესვენება ერთი დღეღამის განმავლობაში.

7 აგვისტო. რაზმი დილის 7 საათზე ტვიშისკენ გაემართა და იქ საღამოს 5 საათზე ჩავიდა.

8 აგვისტო. რაზმი დილის 7 საათზე ნამოხვანის მიმართულებით გავიდა და დღის 3 საათზე ჩავიდა.

9 აგვისტო. რაზმი ქუთაისის მიმართულებით გავიდა.

10 აგვისტო. რაზმი დაიშალა.

[58] ვერ დავადგინეთ, სვანეთში, იფარის თემში, მესტიის რაიონში არის სოფელი ბოგრეში.
[59] სავარაუდოდ უნდა ეწეროს მულახის.
[60] შეცდომით წერია, ასეთი სახელწოდების სოფელი სვანეთში ვერ მოვიძიეთ.
[61] მდინარე ლენტეხის მუნიციპალიტეტში, ცხენისწყლის მარჯვენა შენაკადი http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=14&t=212268

ცხენებმა ლაშქრობას ძალიან კარგად გაუძლეს გაართვეს თავი. რის თაობაზე გუბერნატორისადმი გენერალ ციტოვიჩის წერილშია ასახული. წარჩინებული სამსახურისთის შტაბს-კაპიტან გრიგოროვს კაპიტნის წოდება მიენიჭა.

ბანაკი, 1875 წელი.

(სვანეთი)

სვანეთში ახალი მღელვარების გამო ციტოვიჩის მეთაურობით რაზმი იქმნება. მის შემადგენლობაში ბრიგადის სამთო და სარაკეტო ქვედანაყოფები შედის.

სამთო ქვედანაყოფის მეთაურად კაპიტანი კარტამიშევი დაინიშნა.[62]საამისოდ ის ვლადიკავკაზიდან ტელეგრამით გამოიძახეს, ხოლო სარაკეტო ქვედანაყოფის მეთაურად-პორუჩიკი ცუმპფორტი[63].

განკარგულება სამთო და სარაკეტო ქვედანაყოფების ფორმირების შესახებ, 4 აგვისტოს გაიცა, ხოლო 8 აგვისტოს იისინი ვაგონებში განთავსდნენ და რკინიგზით ქუთაისისკენ გაემგზავრნენ. სვანეთში იმ დროისთვის მოსალოდნელი ცივი ამინდის გამო თავად მირსკის[64] განკარგულებით სამხედროებს ბეწვის ქურთუკები დაურიგდათ.

გვ. 52

სამთო ქვედანაყოფის შემადგენლობა: 1 ოფიცერი, 47 რიგითი, 22 საარტ. ცხენი, 10 საპალმე ყუთი და 140 საბრძოლო მუხტი.

სარაკეტო ქვედანაყოფის შემადგენლობა: 1 ოფიცერი, 6 რიგითი, 2 საბრძოლო დანადგარი, 60 საბრძლო 2-დიუმიანი რაკეტა.

(8 აგვისტოს) სამთო და სარაკეტო ქვედანაყოფებისგან შემდგარი რაზმი, რკინიგზით, მატარებლით? ოთხ საათსა და ორმოცდათოთხმეტ წუთზე გავიდა, სურამში ღამისთევით დარჩა,

9 აგვისტოს, შვიდ საათზე რიონის საადგური გაიარა და იმავე დღეს საღამოს ცხრა საათზე ქუთაისში ჩავიდა.

12 აგვისტოს რაზმი სალაშქროდ გავიდა, კოშკების დაბომბვისას გასროლილი იქნა ყველა ჭურვი, რომელნიც კოშკებს ხვრეტდნენ, მაგრამ

[62] ვერ დავადგინეთ.

[63] იგულისხმება კონსტანტინე ცუმპფორტი (1852-?) 39-ე საარტილერიო ბრიგადის პრაპორშჩიკი, ხოლო მოგვიანებით ამავე ბრიგადის 7-ე ბატარეის ხელმძღვანელი. ria1914.info

[64] დიმიტრი სვიატოპოლკ-მირსკი – თავადი, რუსი გენერალი, კავკასიის ომების, ყირიმის ომის და 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის მონაწილე.

მათ დანგრევას არ იწვევდნენ.

8 სექტემბერს რაზმი ქუთაისში დაბრუნდა.

რაზმი პირველი, მეორე, მეოთხე და მეხუთე ბატარეის სამხერდო მოსამსაახურეებით და ცხენებით იყო დაკომპლექტებული.

13 სექტემბერს რაზმი თბილისში დაბრუნდა.

(სვანეთი)

(5აგვისტო)

სვანეთისთვის საჭირო საპალნიანი ლაფეტების უნაგირები, კაპიტან კარტამიშევმა ვლადიკავკაზიდან გამოითხოვა;

სარაკეტო ქვედანაყოფს, თბილისში მყოფ მეექვსე ბატარიიდან, ათი სამხედრო მოსამსახურე გადაეცა, მათგან ექვსი რიგითი და ოთხი ლაბორანტი;

მთავარსარდლის ბრძანებით სიმძიმეების გადასაზიდად ქუთაისიდან გარვადარის (?) ცხენები გაეგზავნა: ორცხობილას და მანეულის საპალნეებისთვის-4 ცხენი; ფურაჟისთვის(ცხენების საკვები)-3 ცხენი; სამი დღის მარაგისთვის-4 ცხენი; კარვებისთვის-2 ცხენი; ქვაბებისა და ჭურჭლისთვის-2 ცხენი; ხაზინისა და დოკუმენტებისთვის -1 ცხენი; მომსახურე პერსონალისთვის-2 ცხენი და ოფიცრისთვის-1 ცხენი.

სარაკეტო ქვედანაყოფს, საბრძოლო რაკეტების საპალნეებისთვის 4 ცხენი, ოფიცრისთვის 1 ცხენი, ჯარისკაცთა ნივთებისთვის 1ცხენი გადაეცა.

გარდა აღნიშნულისა, სარაკეტო ქვედანაყოფს, ქუთაისში თორმეტი კაზაკი მიამაგრეს.

(სვანეთი)

კაპიტან კარტაშევის[65] 1876 წლის 27 აგვისტოს პატაკი №17

(პოზიცია სოფ. ქალდესთან).

ამონარიდი პატაკიდან:

სადგურ ლენტეხიდან მოყოლებული, დათოვლილი უღელტეხილით, თავისუფალ სვანეთში გადასავლელი ურთულესი, ოცდაათი ვერსიანი

[65] სავარაუდოდ იგულისხმება სიმონ გრიგორის ძე კარტაშევი(1856-?) ტფილისის გიმნაზიის და თბილისის ფეხოსან იუნკერთა სამხედრო სასწავლებლის კურსდამთავრებული სამხედრო ჩინოცნიკი, მსახურობდა ახალციხის 162-ე ფეხოსანთა პოლკში. გახლდათ რუსეთ-ოსმალეთის 1877-178 წლების ომის მონაწილე, ვიცე-პოლკოვნიკი (1901 წ.). ria1914.info

გზა გავიარეთ. გზის სივიწროვის გამო, ხშირად ქვემეხების ხელით ზიდვა გვიხდებოდა.

20 აგვისტოს, სოფელ ქალდესთან, მისგან 250 საჟენის მოშორებით, პოზიციები დავიკავეთ. მესანგრეებმა ქვემეხების დასაყენებლად და მათი მომსახურე პერსონალის განსათავსებლად სპეციალური ადგილი მოამზადეს. ამ პოზიციაზე 7 დღე დავრჩით.

21 აგვისტოს 20 ყუმბარა (და ღამით 16 რაკეტა) ვისროლეთ.

22 აგვისტოს უმოქმედოთ ვიდექით.

23 აგვისტოს 20 ყუმბარა ვისროლეთ.

24 აგვისტოს მოლაპარაკებები მიმდინარეობდა.

25 აგვისტოს 20 ყუმბარა და 4 კარტეჩის ყუმბარა ვისროლეთ.

26 აგვისტოს 34 კარტეჩის ყუმბარა ვისროლეთ და საღამოს იერიში მივიტანეთ. 12 კოშკი ვერ ავიღეთ დანარჩენები დავიკავეთ.

27 აგვისტოს ქვედანაყოფმა ყველა ჭურვი ისროლა, გარდა, თითო ქვემეხზე ერთი კარტეჩის ყუმბარის და 10 კარტეჩისა. შემდგომ, მოწინააღმდეგეს ცეხლის თავიდან არიდების მიზნით, ქვედანაყოფმა უკან დაიწია.

სულ გასროლილია 80 ჩვეულებრივი და 38 კარტეჩის ყუმბარა.

გვ. 63.

დამმიზნებლებმა მემიზნეებმა რაზმის უფროსისგან 50-50 კაპიკი, ხოლო დანარჩენებმა, მათ შორის რიგითებმა 25-25 კაპიკი მიიღეს.

ამონარიდი პორუჩიკ ცუმპფორტის[66] პატაკიდან (№6, 22 აგვისტო)

20 აგვისტოს, საღამოს ცხრის ნახევარზე, სარაკეტო ქვედანაყოფმა სოფელ ქალდესთან,[67] მისგან ერთი ვერსის მოშორებით, პოზიცია დაიკავა. სოფელში 12 კოშკი და 30-მდე ერთი და ორ სართულიანი ქვით ნაშენი სახლია. სოფელი ერთგვარ ციხესიმაგრეს წარმოადგენს, სადაც ნაგებობები ერთმანეთს ებჯინებიან.

ღამის 10 საათზე, სამი კოლონა ჩამოყალიბდა. სარაკეტო ქვედანაყოფი მესამე კოლონის შემადგენლობაში შევიდა და სამთო ქვედანაყოფის მარჯვნივ, მდინარე ქალდესწყლის მარცხენა ნაპირზე პოზიიცია დაიკავა.

[66] კონსტანტინე ცუმპფორტი (1852-?) 39-ე საარტილერიო ბრიგადის მე-7 ბატარეის ხელმძღვანელი, მოგვიანებით, 21-ე საარტილერიო ბრიგადის მეთაური, გენერალ-მაიორი (1907 წ.) ria1914.info

[67] სოფელი საქართველოში, სამეგრელო-ზემო სვანეთის მხარის მესტიის მუნიციპალიტეტში, კალის თემში.

ამონარიდი პორუჩიკ ცუმპფორტის პატაკიდან (№5,20 აგვისტო, სოფ. დოვბერი)

12 აგვისტოს ქუთაისიდან რაზმი 12 აგვისტოს გავიდა, 19 აგვისტოს ლატნარის უღელტეხილით თავისუფალ სვანეთში გადავიდა, აღმართი სახიფათო და ძნელად დასაძლევი გამოდგა: მთის ბილიკის სიგანე ერთ ფუტს შეადგენდა და თანდათან ვიწროვდებოდა,..არ იკითხება...(სიგრძე-ერთნახევარი, სიგანე ორი-ორნახევარი საჟენი[68]). გზის ვაკისი, მასზედ გაწყობილ, კლდის საფეხურების მწკრივს წარმოადგენდა.

საქართველოს ხელოვნების სასახლე, კულტურის ისტორიის მუზეუმი, ფონდი I, საქმე 135, ხ. 42716.

[68] ძველი რუსული სიგრძის საზომი ერთეული. ისტორიულ წყაროებში, ჯ–ჯჯ საუკუნეებში საჟენის ზომა იყო 152 და 176 სმ. 1835 წლის ბრძანებულებით საჟენი განისაზღვრა 7 ინგლისური ფუტით ან 84 დიუმით. ეს უდრიდა 3 არშინს ან 48 ვერშოკს (213,36 სმ). საჟენისგან წარმოებულია კვადრატული საჟენი (უდრიდა 9 კვადრატულ არშინს) და კუბური საჟენი (უდრიდა 27 კუბურ არშინს). 1918 წლიდან რსფსრ-ში საზომთა მეტრული სისტემის შემოღების შემდეგ – საჟენი საზომ ერთეულად აღარ იხმარება.

Giorgi Sosiashvili
Professor,
Gori State University, Georgia

NOTES OF LIEUTENANT-GENERAL ILIA MAKARASHVILI ABOUT THE 1875-1876 SVANETI UPRISING

Summary

The Museum of Cultural History in the Art Palace of Georgia houses the notes of Lieutenant General Ilia Makarashvili. These records, contained within a leather-bound notebook, were penned in Russian by a military official of the Russian Empire. They, along with other documents pertaining to Ilia Makarashvili's family, were bestowed upon the Art Palace of Georgia by Merab Makarashvili, the great-grandson of Konstantine, Ilia Makarashvili's brother, who has since passed away. Merab Makarashvili inherited these from Irina Makarashvili, daughter of Ilia Makarashvili, who bequeathed the family estate and belongings, situated in the village of Arbo. Within the General's records lies the narrative of the establishment of the 39th Artillery Brigade, spanning from 1864 to 1878, with the manuscript bearing the author's date of completion: November 23, 1885. Comprising 243 pages, Ilia Makarashvili's diary is succinctly introduced as "Materials for Compiling the History of the 39th Artillery Brigade," although its contents extend beyond the scope of brigade history. The diaries delve into military operations and offer a military-political analysis of their underlying causes. Particularly intriguing are the author's observations regarding the conflict between Russia and the Ottoman Empire on Serbian soil.

The diaries contain a letter delivered by the Minister of War to the Russian Emperor outlining a general plan of action. Additionally, there's the decree from the head of the main artillery division detailing a specific action plan, along with copies of the reports or excerpts from various military officials. They describe the locations where artillery units were deployed in Georgia, including Svaneti, Kutaisi, Akhaltsikhe, and others. They also discuss preparations for a military operation towards Erzurum during the Russo-Ottoman war of 1877-1878. The fragmented entries convey Ilia Makarashvili's perspectives, particularly concerning the modernization and rearmament of artillery units. In contains an elucidation of the Emperor's decree, discussions on movement and deployment of brigade batteries, as

well as the staffing of military units both preceding the war and during the conflict. Furthermore, the diaries present a roster of officers who served alongside Ilia Makarashvili between 1892 and 1902. Internal rules of the brigade and division management issues were discussed; An analysis of artillery weapons is given; military-economic reports, tables, cost projections, and barracks blueprints, showcasing Ilia Makarashvili's notable expertise in military engineering. Of particular interest are Makarashvili's records about the 1875 Svaneti rebellion. It is worth noting that the Russian authorities deployed regular military units, including the sixth battery unit of the 39th Artillery Brigade where Makarashvili served, to quell the uprising. As Makarashvili was an eyewitness to these events, his reports (excerpts from the accounts of officials involved in the Svaneti military-punitive expedition, Simon Kartashev and Konstantin Tsumpfort) are especially valuable for the study of this issue and gaining additional insights.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ნათია მირიანაშვილი
უახლესი ისტორიის ცენტრალურ არქივის განყოფილების უფროსი,
სსიპ საქართველოს ეროვნული არქივი

არჩილ კოხრეიძე
უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი,
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და
ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, თსუ

ლორეს ნეიტრალური ზონა*

1918 წლის 26 მაისს საქართველომ აღადგინა თავისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა. მთელი სიმწვავით დადგა საზღვრების გამიჯვნის საკითხი. საქართველო იმიჯნებოდა არა მარტო რუსეთისგან, არამედ ოსმალეთის, სომხეთისა და აზერბაიჯანისგან.

სწორედ ამ დროს, 1918 წელს სტამბოლში დაიბეჭდა, ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „სომხეთის ვითომც ისტორიული ფანტასტიკური რუკა, რომელიც შავი ზღვითგან კასპიის ზღვამდე გადაჭიმულა და სამსუნის ოდნავ აღმოსავლეთით მდებარე შავ ზღვაზე ადგილთაგან ხმელთაშუა ზღვამდე აღწევს და სელევკის ჩრდილოეთით მდებარე ადგილთაგან, ქ. არდევილის ოდნავ ჩრდილოეთით მიმავალი ხაზით, ამ სრულიად სომხეთის საზღვარი კასპიის ზღვასთან თავდება. ბათუმი, ახალციხე, თვით მცხეთა და თბილისიც ამ რუკაზე სომხეთშია მოქცეული და საქართველოს პატარა, ვიწრო ზოლი-ღა აქვს მიკუთვნებული“.[1]

სომეხთა ეს ქმედება ახალი არ იყო. ჯერ კიდევ გასული საუკუნეში ჩვენს მიწებს უძველეს სომხურ ტერიტორიებად აცხადებდნენ. ი. ჭავჭავა-

* პუბლიკაცია მომზადებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის (გრანტის №FR-22-2916, 2023-2025 წწ.) – საქართველო ამიერკავკასიის ფედერაციაში – შიდა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული და რესპუბლიკათაშორისო საზღვრები 1922-1936 წლებში – ფარგლებში

[1] საქართველოს ეროვნული არქივი. უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი (უიცა), ფ. 471, ან.1. საქ. 98, ფურც. 42-43.

ძეს ასეთი ვითარების გამო იძულებული იყო ეთქვა: „სიტყვითა და კალმით ქვეყანას ეფიცებიან, ვითომც კავკასიის ქედს აქეთ ტიგრისა და ევფრატის სათავეებამდე, თითქმის შავი ზღვიდამ კასპიის ზღვამდე,ე.წ. არმენია (ვითომც სომხეთი) ყოფილა ათადამ-ბაბადამ დღევანდლამდე, და თუ სადმე „ვრაცები“ ყრილან – ერთი ათიოდე ბოსლის ადგილი თუ სჭერიათ და ისიც თითქმის სომეხთა მოწყალებით... გვართმევენ ყოველს ეროვნულს ღირსებას, სთითხნიან ჩვენს ვინაობას... განა ჩვენთვის კი სანატრელია ესეთი დაქსაქსულობა სომხეთისა! ღმერთმა მისცეთ ღონე და უნარი ერთად მოიყარონ თავი იქ, საიდანაც აყრილან და და აქა-იქ გაფანტულან, ხოლო ჩვენ ჩვენსას ნუ გვეცილებიან, ჩვენი სახელის გატეხვით ნუ ცდილობენ თავიანთი სახელის კეთებას და შემკობას.

ჩვენ ბევრი გვქონდა თუ ცოტა, შეგივრდომეთ, შემოგიხიზნეთ, გიძმეთ და შინ მტრად ნუ გვეკიდებით“.[2] სომეხთა პრეტენზიები ქართული მიწაწყლის მისაკუთრებისათვის განსაკუთრებით გაძლიერდა დამოუკიდებელი საქართველოს დროს, სომხეთის მთავრობა გამიჯვნის უზენაეს პრინციპად აღიარებდა რეალურ მოსახლეობას და მოითხოვდა სომხებით დასახლებული ტერიტორიების, კერძოდ ბორჩალოს და ახალციხის მაზრების გადაცემას. რევოლუციამდე შინაკავკასიური საზღვრების საკითხი არ არსებობდა. კავკასია დაყოფილი იყო ადმინისტრაციულ ნაწილებად, გუბერნიებად და მაზრებად. 1801 წელს, რუსეთის მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოს ანექსიის შემდეგ, ქვემო ქართლი ლორეს მაზრის სახელწოდებით, (ისტორიული ტაშირი. იგი შემოსაზღვრული იყო ლოქის, ლელვარის, ყარაღაჯის და ბამბაკის მთებით, მოიცავდა ტაშირის წყლის ხეობას. ეს მხარე ხშირად ლორედ იწოდებოდა, რადგან ცენტრი ლორეს ციხე იყო) მის იურისდიქციაში გადავიდა. აღსანიშნავია, რომ ამ მაზრის სამხრეთი სასაზღვრო ხაზი, რომელიც მდ. მტკვრისა და მდ. არაქსის წყალგამყოფ ქედზე გადიოდა, ყოფილ დამოუკიდებელ ქართლ-კახეთის სამეფოს სამხრეთ სასაზღვრო ხაზს წარმოადგენდა, რაც ბუნებრივი იყო. 1804 წელს ლორეს მაზრა თბილისის მაზრად გადაკეთდა. 1840 წელს ქვემო ქართლის ტერიტორიის ნაწილები, ყაზახი და შამშადილო, ელიზავეტპოლის მაზრაში შევიდა. მოგვიანებით შეიქმნა შულავერის ადმინისტრაციული ერთეული, რომელსაც 1880 წელს ეწოდა ბორჩალოს მაზრა, ცენტრით შულავერი. ბორჩალოს მაზრა შედიოდა თბილისის გუბერნიაში.

[2] ი. ჭავჭავაძე. რჩეული ნაწარმოებები ხუთ ტომად. თბ. 1990. ტ. IV, გვ. 22, 111.

ბორჩალოს მაზრაში სომეხთა კომპაქტური დასხლება რუსეთის მთავრობის პოლიტიკური გეგმის წყალობით გაჩნდა. ეს იყო ძალზე შორს გამიზნული და კარგად მოფიქრებული ანტიქართული გეგემა. 1828 წელს წელს გრაფმა პასკევიჩმა ოსმალეთიდან 100000 სული მცხოვრები, ხოლო სპარსეთიდან 30000 სული ჩამოასახლა. მათი ნაწილი ბორჩალოს მაზრაში, ხოლო ნაწილი ერევნის გუბერნიაში დასახლდა.1897 წლის საყოველთაო აღწერის მიხედვით ბორჩალოს მაზრაში სულ 128587 მცხოვრები ითვლებოდა, მათ შორის სომეხი 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685. [3]

საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე საქართველოსა და სომხეთს შორის დაიწყო დილომატიური დავა საზღვრების შესახებ, რომელიც მალე საომარ მოქმედებაში გადაიზარდა. 18 ოქტომბერს ოსმალებმა გაათავისუფლეს ბათუმის ზავით საქართველოსთვის დატოვებული აწყური და აბასთუმანი და დაიწყეს ჯარების გაყვანა ბორჩალოს მაზრიდან. ამ მომენტით ისარგებლეს სომხებმა და 18 ოქტომბერს დაიკავეს კობერი, კორინჯი და წათერი. საქართველოს მთავრობისადმი გამოგზავნილ შეტყობინებაში სანაინის პოლკის მეთაური აღნიშნავდა, რომ „თურქეთის ჯარებმა გაათავისუფლეს ტერიტორია კობერიდან შაგალამდე და საქართველოს ტერიტორიიდან თურქეთის ჯარის გასვლის კვალდაკვალ ეს ტერიტორია დაიკავეს სომხეთის ჯარებმა. გერმანიის წარმომადგენლებმა მოსთხოვეს სომხებს გაეთავისუფლებინათ საქართველოს ტერიტორია, მაგრამ მათ ეს მოთხოვნა არ შეასრულეს. „გთხოვთ სასწრაფოდ გასცეთ განკარგულება ჯარის გამოგზავნის თაობაზე, რათა დაკავებული იქნეს საქართველოს საზღვარი და გთხოვთ გააძლიეროთ მილიციის შტატი სადგურებზე ყარაქილისამდე“.[4]

საქართველოს მთავრობამ მიმართა სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენლობას განსაკუთრებული ნოტით: „საქართველოს მთავრობას, რომელიც მუდამ მზად არის მშვიდობიანად, ურთიერთშორის შეთანხმებით გადასჭრას საკითხი საზღვრების შესახებ მეგობრულ სომხეთის რესპუბლიკასთან, საჭიროდ მიაჩნია განაცხადოს, რომ ვიდრე არ არსებობს ასეთი შეთანხმება, სომხეთის ჯარების შემოსვლა თბილისის გუბერნიის

[3] ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები. თბ. 1919, გვ. 32-33.
[4] საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური საისტორიო არქივი (ცსა). ფ. 1864. ან. 1. საქ. 3, ფურც. 25.

საზრვრებში ჩაითვლება სომხეთის მიერ საქართველოს მიმართ გადაგმულ მტრულ ნაბიჯად“.[5]

1918 წლის 23 ოქტომბერს საქართველოს მთავრობამ მიიღო სომხეთის მთავრობის თავმჯდომარის კაჩაზნუნის ნოტა, სადაც იგი წერდა: „გთხოვთ თავი შეიკავოთ აგრესიული მოქმედებისაგან, გააჩეროთ ქართული ჯარი იქ, სადაც დღეს დგას და საზღვრების საკითხი გადავწყვიტოთ მშვიდობიანი შეთანხმებით. გახსენებთ თქვენ საზეიმო განცხადებას ივნისში რამიშვილის, აგარონიანის და ხატისოვის თანდასწრებით, რომ საქართველო პრეტენზიას არ აცხადებს ლორეზე და იჭერს დროებით, მესამე ძალის მიერ მისი დაკავების თავიდან აცილების მიზნით.[6]

ამ ნოტაში საქართველოს მთავრობამ მხოლოდ მშვიდობისკენ მოწოდება დაინახა.

მაშინვე ჩაეჭიდა ამ ფაქტს, ყურადღება არ მიაქცია სომეხთა აგრესიულ ტონს და მოთხოვნას და ყველა ღონე იხმარა, რათა კონფლიქტი მშვიდობიანი გზით მოეგვარებინა. საქართველოს

მთავრობამ მიიღო მოულოდნელი ცნობა, რის თანახმადაც სომხეთის ჯარის ნაწილებმა მოითხოვეს დაუყოვნებლივ დაცლა კორინჯი-წათერის ხაზისა, რომელიც მდებარეობდა უკვე იმ ტერიტორიაზე, რომელიც რამოდენიმე თვის განმავლობაში დაკავებული იყო საქართველოს ჯარების მიერ. ამის საპასუხოდ საქართველოს მთავრობამ 23 ოქტომბერს გაუგზავნა ნოტა სომხეთის მთავრობას: „თუ სომხეთის ჯარი დაუყოვნებლივ არ დაცლის კორინჯი-წათერის ხაზს, ანდა შემდეგში დაიკავებს თბილისის გუბერნიის რაიმე ტერიტორიას, საქართველოს მთავრობა ამას ჩათვლის სამხედრო მოქმედების დასაწყისად სომხეთის რესპუბლიკის მხრივ და მთელი პასუხისმგებლობა, ორივე რესპუბლიკის დამღუპველი შედეგებით, დაატყდება სომხეთის მთავრობას“.[7]

საქართველოს მთავრობამ 1918 წლის 24 ოქტომბერს, ბორჩალოს მაზრის სამხრეთ ნაწილში შექმნილი მძიმე მდგომარეობის გამო, ბორჩალოს მაზრაში და საქართველოს რკინიგზის სამხრეთ ნაწილში, გამოაცხადა სამხედრო წესები და ბორჩალოს მაზრის გენერალ-გუბერნატორად დანიშნა გენერალ-მაიორი წულუკიძე.[8]

[5] ცსა. ფ. 1864. ან. 1. საქ. 63, ფურც. 9.
[6] Из истории Армяно-Грузинских отношений: 1918 год. Пограничные конфликты, переговоры, война, соглашение. Тб. 1919, გვ. 24.
[7] ცსა. ფ. 1864. ან.1. საქ. 3, ფურც. 21.
[8] ცსა. ფ. 1864. ან.1. საქ. 51, ფურც. 220.

სომეხთა აშკარა მტრული მოქმედებების მიუხედავად, საქართველოს მთავრობა მაინც მშვიდობიანი გზით ცდილობს კონფლიქტის მოგვარებას და 10 ნოემბერს მოიწვია სამშვიდობო კონფერენცია, მაგრამ სომხეთის წარმომადგენლები არ გამოცხადდენ.

1918 წლის 8 დეკემბერს სომხეთის ჯარები მთავრობის დადგენილებით იწყებენ მოქმედებას ლორისა და ბორჩალოს მაზრის დასაკავებლად. 9 დეკემბერს სანაინის მიდამოებში გამოჩნდა მე-5 მსროლელი ლეგიონის ნაწილები ტერ-ნიკოღოსოვის მეთაურობით, რომლებიც თავს დაესხნენ ჩვენს მცირერიცხოვან ჯარს.

საქართველოს მთავრობამ ეს კონფლიქტი, დროებით, ლოკალურ მოვლენად მიიჩნია. მაშინაც კი, როცა ეჭვია აღარ რჩებოდა, რომ ჩვენს წინააღმდეგ სომხეთის მთავრობა და რეგულარული ჯარი მოქმედებდა, საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრმა განაცხადა: „ჩვენი მთავრობა დარწმუნებულია, რომ ბოლოს და ბოლოს ეს საკითხები მშვიდობიანად გადაიჭრება და მით განმტკიცდება როგორც ჩვენი, ისე სომხეთის დამოუკიდებლობა“.[9]

მობილიზაცია მხოლოდ 17 დეკემბერს გამოცხადდა, როცა სომხებმა სადახლო, აშაღასერალი და შულავერი დაიკავეს, ხოლო მათი მოწინავე რაზმი გამოჩნდა მდინარე ხრამზე. სომხეთის წინააღმდეგ მოქმედი ლაშქრის სარდლად დაინიშნა გიორგი მაზნიაშვილი. იმავე დღესვე მთავრობის დავალებით საგარეო საქმეთა მინისტრი ე. გეგეჭკორი თბილისში მყოფ უცხოეთის სახელმწიფოთა დიპლომატიურ წარმომადგენლებს აცნობებს სომხეთის ჯარების საქართველოზე თავდასხმის ფაქტს და მთავრობის პროტესტს ამის თაობაზე. [10] საქართველომ გაწყვიტა დიპლომატიური კავშირი სომხეთთან. დაიწყო მათ შორის საომარი მოქმედებები, რამდენიმე დღეში ქართველებმა ხელთ იგდეს უპირატესობა, მტერი უკან იხევდა, მაგრამ ამ დროს კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით მოგვარების ინიციატორებად გამოვიდნენ კავკასიაში მყოფი ინგლისისა და საფრანგეთის მისიის წარმომადგენლები. მათთან მოლაპარაკების საფუძველზე, საქართველოს მთავრობამ 1918 წლის 21 დეკემბერს მიიღო შემდეგი დაგენილება: „1. საქართველოს მთავრობა დიდი კმაყოფილებით იღებს მოკავშირეთა ინიციატივას საქართველოსა და სომხეთს შორის ძმათა მკვლელი ომის დამთავრების შესახებ; 2. საქართველოს მთავრობა იღებს დეპეშის

[9] გაზ. „საქართველო“. 1919 წლის 10 იანვარი.
[10] გაზ. „საქართველო“, 1918 წლის ქრისტეშობისთვის, გვ. 17.

ტექსტს შემდეგი შენიშვნების გათვალისწინებით: ა) საქართველოს ჯარების მხრიდან საომარი მოქმედებების შეწყვეტის ბრძანება გაცემული უნდა იყოს საქართველოს მთავრობის მიერ; ბ) როგორც კი შეწყდება საომარი მოქმედებები ორივე მხრიდან, სომხეთის ჯარმა უნდა გაათავისუფლოს ბორჩალოს მაზრა და დაიკავონ ის პოზიციები, რომელიც მათ ეკავათ საომარი მოქმედებების დაწყებამდე. ამავე დროს, საქართველოს მთავრობა ვალდებულებას იღებს უზრუნველყოს მთელი მოსახლეობის ძირითადი და ქონებრივი უსაფრთხოება. შერეულმა კომისიამ უნდა განსაზღვროს მხარეებიდან რომელი იყო თავდამსხმელი, რათა მან აუნაზღაუროს მეორე მხარეს მთელი დანაკარგი".[11]

23 თებერვალს ბათუმიდან თბილისში ჩამოვიდნენ ინგლისის მისიის წარმომადგენელი გენერალ-მაიორი რეიკროფტი და საფრანგეთის მისიის წარმომადგენელი პოლკოვნიკი შარდინი, მათ თან ახლდა სომხეთის დიპლომატიური მისიის წარმომადგენელი ჯამალიანი. 25 დეკემბერს თბილისში გაიმართა თათბირი, რომელმაც მიიღო გადაწყვეტილება საომარი მოქმედებების შეწყვეტის შესახებ. ჯამალიანის პროტესტის მიუხედავად მიიღეს შემდეგი დადგენილება: „შერეული კომისია, რომელშიც შევლენ ინგლისის, საფრანგეთის, საქართველოს და სომხეთის წარმომადგენლები, დაუყოვნებლივ უნდა გაემგზავრონ ფრონტზე, რათა თვალყური ადევნონ შეთანხმების პირობების შესრულებას. კომისიამ უნდა განსაზღვროს გარნიზონების რიცხვი, რომელიც უნდა დატოვონ ქართველებმა ბორჩალოს მაზრის ჩრდილოეთ ნაწილში, ხოლო სომხებმა ბორჩალოს მაზრის სამხრეთ ნაწილში. გარნიზონები იქნება მცირერიცხოვანი. საქართველოს ჯარები დარჩებიან იმ ხაზზე, რომელიც ამჟამად უჭირავთ. სომხებმა უნდა დაიხიონ ოსმალური ხაზისკენ: დისიხ-ჯელალ-ოღლიზე. ინგლისური პიკეტები ჩადგებიან რკინიგზაზე ქართველ და სომეხ ჯარებს შუა. ამ სადავო ნაწილში ადმინისტრაცია იქნება შერეული... საქართველოს და სომხეთის წარმომადგენლები უახლოეს მომავალში გაგზავნილი იქნებიან ევროპაში, სადაც საზღვრების საკითხი გადაწყვეტილი იქნება დიდი სახელმწიფოების მიერ".[12]

1918 წლის 30 დეკემბერს სომხეთის მთავრობამ მიიღო ეს დადგენილება და 31 დეკემბერს 24 საათზე საქართველო-სომხეთს შორის შეწყდა საომარი მოქმედებები. ამ პერიოდისათვის საქართველოს ჯარები იდგნენ

[11] ცსა. ფ. 1864. ან. 1. საქ. 2, ფურც. 7.
[12] ცსა. ფ. 1864. ან. 1. საქ. 31, ფურც. 145.

შემდეგ ხაზზე: სოფელი ოფრეთი, ხოჟორნი, გიულ-ბაღი, სოფელი სადახლო, სადგური სადახლო, ქიმი სიმაღლის 1554 (სადგურ სადახლოს ჩრდილოეთით), სიმაღლე 2660 ჩრდილო-აღმოსავლეთით და შემდეგ წარწერა „წყარო“, რომელიც მდებარეობს კლდეების კაჩაკალას წარწერის ჩრდილოეთით.[13]

მოსახლეობის უმრავლესობაში ამ ზავმა დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. ჩვენი ჯარების წარმატებულმა მოქმედებებმა იმედი ჩასახა, რომ საქართველო ბოლოს და ბოლოს საბოლოოდ გადაწყვეტდა თავისი ისტორიული ტერიტორიების ბედს. გ. კვინიტაძე ასე აფასებს ამ ზავს: „მაგრამ რას მივაღწიეთ ამ უეჭველად მოგებული ომით? წვრილმანებზე თუ არ შევჩერდებით უნდა ვაღიაროთ, რომ დავთმეთ ის, რაც ჩვენს განუყოფელ ტერიტორიად მიგვაჩნია, სადაო გავხადეთ, როცა იარაღით ვაიძულეთ მოწინააღმდეგე უარი ეთქვა თავის მოთხოვნაზე. საკუთარი ტერიტორიის დათმობა ან სადავოდ ქცევა უომრად შეიძლებოდა; დიპლომატიური გზით. რისთვისღა ვიღებდით იარაღს, რისთვის ვღვრიდით სისხლს? თუკი იარაღს მოვკიდეთ ხელი, დაღვრილი სისხლი ღირსეულად უნდა დავაფასოთ... გეტყვიან ვერაფერი შევძელით, ყველაფერი ვიღონეთ, მაგრამ ისეთი ვითარება იყო, რომ ამ პირობებზე უნდა დავთანხმებულიყავითო. საქმეც ისაა, რომ ვერაფერი შეძლეს. მუდამ ასე იქნება, როცა დილპომატიას საფუძვლად დაედება არა ხალხის ინტერესები, არა რეალური ძალა, არა ჯარი, მისი ძალა და წარმატება, არამედ რაღაც ბუნდოვანი, მყიფე მოსაზრებები, რომელიც ვითომცდა ინტერნაციონალისკენ, ხალხის უფლებების, ადამიანის დაცვისაკენ, სოციალიზმისა და მარქსის პრინციპების დაცვისკენ მოგვიწოდებს“.[14]

1919 წლის 3 იანვარს საქართველოს მთავრობა პარლამენტის წინაშე წარსდგა მოხსენებით „ომისა და დროებითი ზავის შესახებ.“ ზავის პირობებმა ცხარე კამათი გამოიწვია. ნაციონალისტები ბრალს დებდნენ სოციალ-დემოკრატებს, რომ ისინი საქართველოს საქართველოს საკითხებს წყვეტდნენ კლასობრივი, პარტიული და პროლეტარული თვალსაზრისით. ვინ მოიგო ამ ომში? კითხულობს სპირიდონ კედია: „ცხადია რომ სომხობამ. სომხებმა მოიგეს ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თანახმად დადებული პირობებისა, სომხეთის უდავო კუთვნილებად არის ნაგულისხმევი ბორჩალოს ის ნაწილი, რომელიც დისიხ-ჯელალ-ოღლის სამხრეთით ძევს და

[13] ცსა. ფ. 1864. ან. 1. საქ. 39, ფურც. 21.
[14] გ. კვინიტაძე. მოგონებები. ტ. I. 1998. თბ. გვ. 71.

სომხეთის შეიარაღებულ ძალას უჭირავს. მეორე იმიტომ, რომ ბორჩალოს ის ნაწილი, რომელიც ამ ხაზის ჩრდილოეთით არის ვიდრე ჩვენს ეხლანდელ ხაზამდე და ომამდე მხოლოდ ჩვენ გვეჭირა, დღეს სადავოდ არის გამოცხადებული და სომხეთს თავის წილი ადმინისტრაციაც შემოჰყავს. ამგვარად ცხადია, რომ ტერიტორიულად სომხეთია გამარჯვებული, რომ ადმინისტრაციულად და პოლიტიკურად გავსინჯოთ წაგებაში სწორედ ჩვენ ვართ“.[15]

პარლამენტმა ხმის უმრავლესობით მაინც მოიწონა ზავის პირობები.

7 იანვარს თბილისში მუშაობა დაიწყო სამშვიდობო კონფერენციამ, რომელსაც ესწრებოდნენ ინგლისის, საფრანგეთის მისიის და საქართველოს და სომხეთის მთავრობების წარმომადგენლები. დაადგინეს, რომ ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალური ზონის ჩრდილოეთი საზღვარი უნდა გავიდეს ხაზზე, რომელიც აერთიანებს იმ პუნქტებს, რომლებიც საქართველოს ჯარის ნაწილებს ეჭირათ 1918 წლის 31 დეკემბრის 24 საათისთვის. ნეიტრალური ზონის სამხრეთ საზღვრად ბორჩალოს მაზრაში ითვლება ოსმალთა ყოფილი ხაზი დისიხ-ჯელალ-ოღლი, რომელიც განსაზღვრული იყო 1918 წლის 25 დეკემბრის შეთანხმებით.

საქართველოს ჯარების რაოდენობა ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრაში, ხოლო სომხეთის ჯარისა ბორჩალოს მაზრაში განისაზღვრა შემდეგნაირად:

1. ბორჩალოს მაზრის ჩრდილოეთ ნაწილში იქნება საქართველოს ჯარები;

ა) სასაზღვრო ჯარის რაზმები საერთო რიცხვით არა უმეტეს 200 კაცისა ახალქალაქის მაზრის საზღვრიდან სოფელ ოფრეთამდე;

ბ) აშაღა-სერალის სადგურიდან სამი ასეულისაგან შემდგარი ბატალიონი, არა უმეტეს 300 კაცისა, მათ რიცხვში ჩაითვლება ჯარის მომსახურე პირები, ტყვიამფრქვეველთა ასეული 4 ტყვიამფრქვევით, არა უმეტეს 50 ჯარისკაცისა, 2 ზარბაზანი, საჭირო მომსახურე პერსონალით, ამ ბატალიონიდან შეიძლება დარაჯების დაყენება ოფრეთთან და სადახლოსთან, თითოეულ შემთხვევაში არა უმეტეს 60 ჯარისკაცისა;

გ) სასაზღვრო დარაჯების რაზმი, რომელთა საერთო რიცხვი არ უნდა აღემატებოდეს 50 კაცს, იდგება სადარაჯოზე წყაროდან ვიდრე მდინარე ხრამი მტკვარს შეუერთდებოდეს;

[15] გაზ. „საქართველო“. 1919 წლის 10 იანვარი.

რაც შეეხება სომეხთა ჯარებს ბორჩალოს მაზრაში:

ა) ერთი ასეული არაუმეტეს 125 კაცისაგან შემდგარი, მასში შედის მომსახურე პერსონალიც. ეს ასეული იდგება სოფელ კალაგერანში და სოფელ დიხისში;

ბ)ჯელალ-ოღლის რაიონში გერგერის ახლოს, გერგერში და ნიკოლაევკაში იდგება 3 ასეულისაგან შემდგარი ბატალიონი, საერთო რიცხვით არაუმეტეს 360 კაცისა, მათში ჩაითვლებიან ჯარის მსახურნიც, ტყვიამფრქვეველთა ასეული 4 ტყვიამფრქვევით, არა უმეტეს 50 ჯარისკაცისა, 2 ზარბაზანი შესაფერი მომსხურე პერსონალით;

გ)ერთი ასეული არაუმეტეს 125 კაცისაგნ შემდგარი, რომელთა რიცხვშიც ჩაითვლებიან მსახურნიც, იდგება საუფლისწულო მამულშიც (ბეროზოვაია ბალკა) სოფელ ნოვოპოკროვკაში;

დ) საქართველოს ჯარები ბორჩალოს მაზრის ჩრდილოეთით წალკითურთ და სომხეთის ჯარები ამავე მაზრის სამხრეთ ნაწილში მთლიანად არ უნდა აღემატებოდეს 600 ჯარისკაცს, თითოეულ ნაწილში შესაფერისი საარტილერიო მსახურებითა და ზარბაზნებით;

ე) მხარეებს უფლება აქვს ქვეითი ჯარები შესცვალონ ცხენოსნებით;ე) ორივე მხარე კისრულობს ა, ბ, გ, პუნქტებში მოყვანილი პირობების შესრულებას 14 იანვარს, 1919 წლის 24 საათამდე.

რაც შეეხება ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალური ზონის მართვას, მიიღო შემდეგი დადგენილება:

1) ნეიტრალურ ზონას მართავს კომისია მოკავშირეთა ხელმძღვანელობით და კონტროლით;

2) უშუალო მართვა ეკუთვნის საკოლეგიო კომისარიატს, რომელიც შედგება საქართველოსა

და სომხეთის თითო წარმომადგენლისაგან, მოკავშირეთა სარდლობის კონტროლქვეშ.

რაიმე საკითხის შესახებ ამ წარმომადგენელთა შორის ატეხილ დავას სწყვეტს მოკავშირეთა

სარდლობის წარმომადგენელი;

3) მართვის შემდეგი დაბალი, სასოფლო ინსტანცია აირჩევა ადგილობრივი მცხოვრებლების მიერ;

4) სასამართლოსა და საფინანსო მოღვაწეობის ინსტანციები მუშავდება კომისარიატის მიერ;

5) მართვის ხარჯებს თავისთავზე ღებულობს ბრიტანეთის მთავრო-

ბა იმ პირობით, რომ მომავალში ეს ხარჯი დაეკისროს იმ სახელმწიფოს, რომელსაც ეს სადაო ნაწილი მიეკუთვნება საბოლოოდ. რადგან ნეიტრალურ ზონაში რკინიგზის ხაზის შესახებ მხარეებს შორის შეთანხმება ვერ მოხდა და სომხეთის მთავრობის წარმომადგნლებმა კი განაცხადეს, რომ ამ საკითხის გადაწყვეტას ისინი მოკავშირეთა სარდლობას ანდობენ, კონფერენციის თავმჯდომარემ მიღებული ინსტრუქციის მიხედვით დაადგინა, რომ რკინიგზის ხაზი, ნეიტრალურ ზონაში, გადაეცეს საქართველოს რკინიგზათა სამმართველოს, მოკავშირეთა სარდლობის თვალყურის დევნებით.[16]

მოკავშირეთა სარდლობის ინიციატივით 1919 წლის 28 თებერვლიდან 3 მარტამდე მიმდინარეობდა მეორე კონფერენციის სხდომები, სადაც საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის დანარჩენი საკითხებიც იქნა მოგვარებული ორ ქვეყანას შორის დიპლომატიური ურთიერთობის აღდგენის დონეზე. თბილისში კვლავ გაიხსნა სომხეთის დიპლომატიური მისია ძველი უფლებებით. [17]

1919 წლის აგვისტოდან დაიწყო ბორჩალოს მაზრიდან და მესხეთიდან ინგლისის ჯარების გასვლა. დარჩა ჯარი მხოლოდ ბათუმში. ინგლისელების წასვლა ამიერკავკასიიდან ნიშნავდა ამ ქვეყნის თავისებურ მიტოვებას, როდესაც მას უკვე უახლოვდებოდა ჩრდილოეთიდან რუსეთი და სამხრეთიდან კი ახალი ოსმალური ჯარები ირაზმებოდნენ. ჯერ განუმტკიცებელ საქართველოს რესპუბლიკას დამხმარე ხელი ესაჭიროებოდა. 1920 წლის ივლისში ინგლისმა ბათუმიც დატოვა.

ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალური ზონიდან ინგლისის ჯარის ევაკუაციის შემდეგ, 29-30 აგვისტოს შედგა საქართველოს და სომხეთის წარმომადგენლების თათბირი ნეიტრალურ ზონაში მართვა-გამგეობის საკითხის მოსაგვარებლად. სხდომას დაესწრო მოკავშირეთა სარდლობის წარმომადგენელი გენერალი ბიჩი. სხდომამ მიიღო შემდეგი დადგენილება: „ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალური ზონის ადმინისტრაცია დარჩეს შერეული (ქართულ-სომხური) ბრიტანეთის ოფიცრის ხელმძღვანელობით და კონტროლის ქვეშ; 2. შერეული ადმინისტრაციის არბიტრად დანიშნულ ბრიტანეთის ოფიცერს საცხოვრებელ ადგილად შეუძლია აირჩიოს სურვილისამებრ ალავერდი ან თბილისი; 3. ნეიტრალური ზონის მართვა-

[16] საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მიკროფირების აღწერილობა. სცსა. ფ. 1864. ან. 1. საქ. 39

[17] გაზ. „საქართველო“. 1919 წლის 5 მარტი.

გამგეობის ხარჯი განაწილებულ იქნეს საქართველოსა და სომხეთის რესპუბლიკას შორის; 4.დარჩეს შეუცვლელი ის ხაზი, სადაც დაბინავებულია ქართული და სომხური გარნიზონი და აგრეთვე რაოდენობა ამ გარნიზონისა. [18]

1920 წლის სექტემბერში დაიწყო ოსმალეთ-სომხეთის ომი. ოსმალებმა თანდათანობით დაიკავეს გუმბრი, ყარაქილისი, მიუახლოვდნენ ლორეს ნეიტრალურ ზონას. სომხებმა დასახმარებლად ქართველებს მიმართეს. 1920 წლის 13 ნოემბერს საქართველოსა და სომხეთს შორის დაიდო შეთანხმება ქართველი ჯარის ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალურ ზონაში დროებით შეყვანის თაობაზე. შეთანხმება დაიდო სამი თვის ვადით, მისი გაგრძელება შეიძლებოდა ორივე მხარის შეთანხმებით. თუ ახალი შეთანხმება არ დაიდებოდა ეს შეთანხმება კარგავდა ძალას.

1920 წლის 29 ნოემბერს სომხეთში დამყარდა საბჭოთა ხელისუფლება. საბჭოთა სომხეთის საგარეო საქმეთა კომისარმა ბეკზადიანმა 1920 წლის 28 დეკემბერს გაუგზავნა ნოტა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს, სადაც იგი აღნიშნავს, რომ არ სცნობს დაშნაკთა მთავრობის და საქართველოს შეთანხმებას, რომლის ძალითაც დაჭერილია ნეიტრალური ზონა საქართველოს ჯარების მიერ და მოითხოვს რომ საქართველომ დაუყოვნებლივ გაიყვანოს თავისი ჯარები ნეიტრალური ზონიდან. [19]

საქართველოს მხარე აცხადებდა, რომ „ნეიტრალური ზონის“ ხელშეკრულება იყო დროებითი, რომელიც ამიერკავკასიის სახელმწიფოებს თავს მოახვია ანტატამ, ამიტომ ეს ტერიტორია კარგავდა ნეიტრალობას და უბრუნდებოდა საქართველოს, გარდა ამისა 7 მაისის ხელშეკრულებით საბჭოთა რუსეთმა სცნო თბილისის გუბერნია საქართველოს შემადგენელ ნაწილად, ხოლო ლორეს მხარე თბილისის გუბერნიაში შედიოდა. სომხეთ-საქართველოს 1920 წლის 13 ნოემბრის შეთანხმებით საქართველოს ჯარს ლორე უნდა დაეტოვებინა 3 თვის შემდეგ ე.ი. 1921 წლის 13 თებერვალს. სწორედ იმავე ხანებში საქართველოს მთავრობამ დაიწყო მოლაპარაკება გასაბჭოებულ სომხეთის მთავრობასთან და მიაღწია იმას, რომ 1921 წლის 15 თებერვალს უნდა მომხდარიყო სომხეთისა და საქართველოს დელეგაციათა შეხვედრა, ყველა სადავო საკითხის გადასაწყვეტად. მაგრამ მას ეს არ დასცალდა. საქართველოს ბედი უკვე გადაწყვეტი-

[18] ს. კილაძე. ერთი ომის დოკუმენტური ქრონიკა ანუ რა მოხდა 1918 წლის დეკემბერში. გაზ. „ახალგაზრდა ივერიელი“. 1990 წლის 26 მაისი.
[19] გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“. 1921 წლის 7 იანვარი.

ლი იყო. 1921 წლის 11 თებერვალს საბჭოთა ჯარებმა სომხეთის მხრიდან დაიწყეს საქართველოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედებები. მათ სწორედ ბორჩალოს მაზრის ნეიტრალურ ზონაში მოაწყეს „მშრომელი ხალხის“ აჯანყების ინსცენირება. 1921 წლის 25 თებერვალს მოხდა საქართველოს ძალდატანებითი გასაბჭოება.

ბოლშევიკების დროს საზღვრებისადმი დამოკიდებულების საკითხი რადიკალურად შეიცვალა. საბჭოთა ხელისუფლების დროს რესპუბლიკებს შორის სახელმწიფო საზღვრები შეგნებულად წაიშალა, რაც საბაჟოების, პიკეტებისა და სხვა ტექნიკური ფორმების გაუქმებით გამოიხატა. „ჩვენ ვერ მივიღებთ ომის გამომწვევ ბუნებრივ საზღვრებსო“ – აცხადებდნენ ისინი და საზღვრების საკითხს ცუდად გაგებული „ინტერნაციონალური“ ლოზუნგებით სწყვეტდნენ. მათ საქართველოს ისტორიული მიწები დაუთმეს „მოძმე ხალხს“. ამის შემდეგ ლაპარაკიც აღარ არის სახელმწიფო საზღვრებზე, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ სადავო სასაზღვრო საკითხების განსახილველად იქმნება არა სახელმწიფოებს შორის, არამედ მაზრებს შორის საზღვრების გამმიჯნავი კომისიები, რომელთა ოქმებში ყველგან საუბარია ფაქტიური მფლობელობის, ადმინისტრაციულ-სამეურნეო ან უკეთეს შემთხვევაში ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ საზღვრებზე.

ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა ტერიტორიული საკითხების მოგვარების მიზნით, რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის კავბიუროს 1921 წლის 2 მაისის პლენუმმა შექმნა სპეციალური კომისია,ს. კიროვის თავმჯდომარეობით. ამ სხდომაზე სიტყვით გამოვიდა სომხეთის წარმომადგენელი ბეკზადიანი, რომელმაც აღნიშნა: „მოსკოვის ხელშეკრულების დადების შემდეგ (იგულისხმება საბჭოთა რუსეთსა და თურქეთს შორის 1921 წლის მარტში დადებული ხელშეკრულება) სომხეთის მდგომარეობა განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან მან თავისი ტერიტორიის თითქმის ნახევარი დაკარგა ეკონომიკურ რესურსებიანად, უმდიდრესი ქვანახშირის და მარილის მაღაროები და ყარსის, სარიყამიშის, ოლთის და ყაგიზმანის ტყიან-საძოვრიანი რაიონები... გარდა ამისა, ამ ბოლო ომის წყალობით ლტოლვილთა რაოდენობა 410 ათასამდე ავიდა. მათ ადგილი უნდა მივუჩინოთ.. ახლა სომხეთს არც საკმარისი ტერიტორია აქვს და არც ტყისა და სხვა ფონდები – სახელმწიფო სახსრების უმთავრესი წყარო, ამიტომ იგი როგორც პოლიტიკურად დამოუკიდებელი ერთეული ვერ შეძლებს არსებობას. ამ გარემოებათა გამო ამხ. ბეკზადი-

ანს უაღრესად საჭიროდ მიაჩნია, რომ მეზობელ აზერბაიჯანისა და საქართველოს რესპუბლიკებს ჩამოეჭრათ ტერიტორია სომხეთის სასარგებლოდ. როცა მოსკოვში ამხანაგმა მიასნიკოვმა და ბეკზადიანმა ამხ. სტალინი ინახულეს, ამ უკანასკნელმა ეს თვალსაზრისი სავსებით გაიზიარა.

ყოველივე ზემონათქვამის საფუძველზე, სომხეთის დელეგაცია სთხოვს ამხანაგ ქართველებსა და თათრებს, გაითვალისწინონ სომხეთის განსაკუთრებული მდგომარეობა და საერთო სოლიდარობის გულისთვის, ერთხელ და სამუდამოდ გულწრეფელი მეგობრული ურთიერთდამოკიდებულების დამყარების გულისთვის, დაგვთანხმდნენე გარკვეული ტერიტორიების დათმობას, ამასთან კომპაქტურად სომხური მოსახლეობით დასახლებულ რაიონებში“.[20]

საგულისხმოა, რომ საბჭოთა საქართველოს იმდროინდელმა მესვეურებმაც მიუღებლად მიიჩნიეს ტერიტორიის ჩამოჭრა. ოქმში ჩაწერილია: „გამიჯვნის შემოთავაზებული ვარიანტი ამხანაგი ქართველი დელეგატებისათვის მიუღებელია და ისინი პოლოტიკური მოსაზრებით აყენებენ იმ საკითხს, რომ არ დაიშვას რაიმე ტერიტორიის ჩამოჭრა“.[21]

25 ივნისის სხდომაზე საქართველოს სსრ და სომხეთის სსრ წარმომადგენლებს მსჯელობა ჰქონდათ ლორეს ნეიტრალურ ზონაზე. სომხეთის წარმომადგენელი მოითხოვდა ამ ზონის მთლიანად სომხეთისთვის გადაცემას. ქართველები უარყოფდნენ ჩამოჭრის პრინციპს და სადავო ნეიტრალურ ზონას ყოფდნენ ორ სექტორად: აღმოსავლეთ და დასავლეთ სექტორად. „ნეიტრალურ ზონაში მოეწყოს ახალი ადმინისტრაციული დაყოფა და ხაზით მთა პალუტლიბაში, მთა ვარტიკეხი, მთა შახალამი, შემდეგ მდინარე დებედა-ჩაის გაყოლებით აკორის სოფლამდე, მთა გუგანკარი, მთა ლეჯანი, ადგილი დაიბატლი, მთა აიდერბეკი, მთა აპაკლუ, სოფელი ალექსანდროვკა, სოფელი კამენკა, სოფელი გერგერი (რუსული სოფლები) ბეზობდალის მთამდე (მწვერვალამდე 2 კილომეტრით აქეთ) გაიყოს ორ სექტორად – აღმოსავლეთ და დასავლეთ სექტორებად.. ნებაყოფლობით უარს ამბობდნენ სომხეთის სასარგებლოდ მის აღმოსავლეთ სექტორზე, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ სომხურია, მაგრამ კატეგორიულად მოითხოვენ მეორე სექტორს“. [22]

[20] ლ. თოიძე. 25 თებერვლის შემდეგ. „მაცნე“. ისტორიის... სერია. თბ. 1990. №1, გვ. 23.
[21] ლ. თოიძე. 25 თებერვლის შემდეგ, გვ. 23.
[22] ლ. თოიძე. 25 თებერვლის შემდეგ, გვ. 23.

25 ივნისს შეთანხმება არ იქნა მიღწეული. მეორე სხდომა 26 ივნისს გაიმართა. სხდომას კომისიის წევრების გარდა ესწრებოდნენ ს. ორჯონიკიძე, მ. ორახელასვილი და შ.ელიავა. ამ სხდომაზე ბეკზადიანი აყენებს კონკრეტულ წინადადებას: კომისიამ მუშაობა შეწყვიტოს და საზღვრების ყველა საკითხი გადატანილი იყოს ამიერკავკასიის კონფერენციაზე. წინადადება არ მიიღეს. ქართველებმა ახალი წინადადება წამოაყენეს. აღმოსავლეთ სექტორი სომხეთს დარჩეს, დასავლეთ სექტორში კი მოეწყოს რეფერენდუმი. სომხეთის დელეგაცია დაეთანხმა ამ წინადადებას.[23]

თუმცა საბოლოოდ შეთანხმება მაინც ვერ მოხერხდა და 27 ივნისს სხდომა შეწყდა. ივნისის ბოლოს ი.ბ. სტალინი, რომელიც დასასვენებლად იყო ნალჩიკში, ჩამოვიდა თბილისში, რათა მონაწილეობა მიეღო კავბიუროს პლენუმის მუშაობაში, რომელიც თბილისში მიმდინარეობდა 1921 წლის 2-7 ივლისს.[24]

1921 წლის 7 ივლისს რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის კავბიურომ ი. ბ. სტალინის მონაწილეობით განიხილა სომხეთისა და საქართველოს საზღვრების საკითხი. კავბიურომ დაადგინა, რომ ლორეს ყოფილი ნეიტრალური ზონა შეუერთდეს სომხეთის სსრ რესპუბლიკას.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ახლად შექმნილმა პოლიტბიურომ 1921 წლის 16 ივლისს დაადასტურა კავბიუროს დადგენილება ლორეს ნეიტრალური ზონის სომხეთისთვის გადაცემის შესახებ. თუმცა ბუდუ მდივანმა განაცხადა, ეს საკითხი რომ წინასწარ არ ყოფილიყო გადაწყვეტილი კავბიუროს დადგენილებით, იგი მიზანშეწონილად ჩათვლიდა მოსახლეობის გამოკითხვას (პლებისციტს).[25]

1921 წლის 6 ნოემბერს საქართველოს რევოლუციური კომიტეტის თავმჯდომარე ბუდუ მდივნის და და სომხეთის სახალხო კომისართა საბჭოს თავმჯდომარე ალექსანდრე მიასნიკოვის მიერ ხელმოწერილი იქნა დოკუმენტი, რომლის მიხედვით დადგინდა საქართველოს სს და სომხეთის სს რესპუბლიკებს შორის საზღვარი. სომხეთს გადაეცა ლორეს ყოფილი ნეიტრალური ზონა. სოფლები ირგანჩაი, საათლო, ჯანდარი, ახკერპი, ოფრეთი, ხოჟორნი, ბრდაძორი, სადახლო დარჩა საქართველოს ფარგლებში.[26]

[23] ლ. თოიძე. 25 თებერვლის შემდეგ, გვ. 26.
[24] С. Хармандарян. Ленин и становление закавказской федерации 1921-23 гг. Эреван. 1969, გვ. 104.
[25] შსს არქივი. ფ. 14. ან. 1. საქ. 7, ფურც. 1.
[26] უიცა. ფ. 607. ან. 1. საქ. 1135, ფურ. 11.

ასე დასრულდა საქართველო-სომხეთს შორის წლების მანძილზე მიმდინარე ბრძოლა. ლორეს მაზრის სამხრეთი საზღვარი საუკუნეების მანძილზე მდინარე მტკვრისა და მდ. არაქსის წყალგამყოფ ქედზე გადიოდა და ყოფილი დამოუკიდებელი ქართლ-კახეთის სამეფოს სამხრეთ სასაზღვრო ხაზს წარმოადგენდა, რაც ბუნებრივი იყო. ეს იყო ათასწლეულთა მანძილზე საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი! ამ საზღვრების შენარჩუნება ვერ შეძლეს ვერც „მენშევიკებმა“ და მითუმეტეს ვერც „ბოლშევიკებმა“, რომლებიც ხელმძღვანელობდნენ რა ხალხთა შორის მეგობრული ურთიერთობის განმტკიცების ლოზუნგით, სომხეთს გადასცეს თავისი კუთვნილი მიწები.

Natia Mirianashvili
Head of the Department of Contemporary History at the Central Archives,
National Archives of Georgia

Archil Kokhreidze
Senior Researcher,
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

LORE NEUTRAL ZONE

Summary

Before the revolution 1917, there was no such issue as borders between the countries of the Caucasus. The Caucasus consisted of administrative units – governorates and uyezds. After the annexation of the Georgian kingdom of Kartl-Kakheti by Russia in 1801, the Georgian region of Kvemo Kartli came within the Russian rule under the name Lore uyezd (we are talking about historical Tashiri. This region covered the Loki, Lelvari, Karagaji and Bambaki mountains, as well as the gorge of Tashiri River. This region was often called Lore, due to Lore fortress located there). It should be noted that the southern border of this region used to pass near the mountain range, the watershed ridge of the rivers Kura and Arax. Earlier this was the southern border of the Georgian kingdom of Kartl-Kakheti.

In 1804, Lore uyezd changed its name and it became Tbilisi uyezd. In 1840, the territories of Kvemo Kartli – Kazakhi and Shamshadilo became part of the Elizavetopol governorate. Later, the administrative unit with Shulaveri as a center was created, which in 1880 received the name Borchalo uyezd. Administratively, Borchalo uyezd was part of the Tbilisi governorate. The compact settlement of the Armenian population in Borchalo district was carried out in accordance with the political plan of the Russian government. This was a far-reaching and well-thought-out anti-Georgian policy of the government of the Russian Empire.

Immediately after the declaration of independence of Georgia, border disputes began between Georgia and Armenia, which soon escalated into an armed conflict. Representatives of the diplomatic missions of Great Britain and France in these countries tried to stop it. On December 31, 1918, the armed conflict between Georgia and Armenia was ended. By this time, the Georgian armed forces held the positions along the following settlements: the villages of Opreti, Khozhorni, Gulbagi, Sadakhlo and Sadakhlo Station.

Judging by the terms of the peace agreement reached by the negotiators we can say that Armenia emerged victorious from this situation. Firstly, according to the agreement, that part of Borchalo uyezd, which was located south of the villages of Disikhi and Jalal-Ogly, became an undisputed part of Armenia. By that time, this territory was controlled by the Armenian armed forces. Secondly, the northern part of Borchalo, which was controlled by the Georgian army, and which was part of Georgia before the war, was now declared as disputed territory. It was decided to create a neutral zone here, which was to be jointly managed by the Georgian and Armenian administrations. Based on this, we can conclude that Armenia definitely became the winner in this territorial dispute.

On January 7, 1919, a peace conference began in Tbilisi, which was attended by the diplomatic missions of Great Britain and France, as well as representatives of the governments of Georgia and Armenia. The participants decided that the northern border of the neutral zone of Borchalo uyezd should run along those settlements that were occupied by the Georgian armed forces on December 31, 1918. The southern border of the neutral zone was supposed to be the line that was once approved by the Turks, and which ran through the villages of Disikhi and Jalal-Ogly.

On November 29, 1920, Soviet power was established in Armenia. On December 28, 1920, Commissioner of Foreign Affairs of Soviet Armenia Bekzidyan sent a note to the Minister of Foreign Affairs of Georgia, which noted that the government of Soviet Armenia did not recognize the previous agreement between the governments of Armenia's Dashnak government and Georgia's government on the creation of a neutral zone where the Georgian army was stationed. In the note, the Armenian side demanded the immediate withdrawal of Georgian troops from this neutral zone.

The Georgian side responded that the agreement on the creation of a "neutral zone" was temporary and that it was imposed on the states of

Transcaucasia by the Entente. Therefore, this zone now lost its neutral status and returned to Georgia. In addition, according to the agreement of May 7, Soviet Russia recognized the Tbilisi governorate as part of Georgia, and Lore uyezd was part of the Tbilisi governorate.

On February 25, 1921, the Soviet power was established in Georgia by force. Under the rule of the Bolsheviks, attitudes towards borders changed radically. During the Soviet rule in Transcaucasia, there was a conscious erasure of state borders between the Transcaucasian republics, which was reflected in the abolition of customs posts, pickets and other technical infrastructure on the previous borders.

On November 6, 1921, the Chairman of the Revolutionary Committee of Georgia, Budu Mdivani and the Chairman of the Council of People's Commissars of Armenia, Alexander Myasnikov, signed a document that established the border between the Georgian SSR and the Armenian SSR. Armenia received the former neutral zone of Lore uyezd. The villages Irganchai, Jandari, Saatlo, Akhkerpi, Opreti, Khozhorni, Brdadzori and Sadakhlo remained as part of Georgia.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

დიმიტრი შველიძე
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის საბჭოთა რუსული ეპილოგი – „თვითლიკვიდაცია“ (1921-1923)

თავდაპირველად, ახალმა საბჭოთა ხელისუფლებამ თითქოს შემწყნარებლური პოლიტიკური კურსი აირჩია ქართული პოლიტიკური სპექტრის მიმართ. ოკუპანტების თბილისში შემოჭრის დღეს, 1921 წლის 25 თებერვალს, რევოლუციურმა კომიტეტმა დეკრეტი გამოსცა ამნისტიის შესახებ. მთავარი პირობა რაც ამნისტიით იყო გათვალისწინებული, საბჭოთა ხელისუფლების ცნობა გახლდათ, ადგილობრივი პოლიტიკური პარტიების მიერ.

თუმცა ლოიალობის ხანა ორიოდე კვირის განმავლობაში გრძელდებოდა. 1921 წლის 15 აპრილს საბჭოთა საქართველოს საგანგებო კომისიამ გამოსცა ბრძანება, რომელიც ფაქტობრივად კრძალავდა პოლიტიკური პარტიების ყოველგვარ აქტივობას. ბრძანება პოლიტიკურ პარტიებს, რომლებიც არ აღიარებდნენ საბჭოთა ხელისუფლებას, სპეციალური ნებართვის გარეშე ეკრძალებოდათ კრებების, თათბირების, სხდომების გამართვა. ნებართვის მისაღებად საჭირო იყო წერილობითი განცხადება, რომელშიც ჩამოყალიბებული უნდა ყოფილიყო პირობები: „1. ვინ მართავს კრებას, თათბირს, 2. კრების საგნები; 3. ადგილი კრებისა 4. დრო კრებისა. ყველა კრებები, თათბირები და სხვა ამგვარი, ზემოაღნიშნული ორგანოების ნებადაურთველად გამართულნი, გაუფრთხილებლად დაშლილი იქნება, ხოლო მათი ინიციატორები დატუსაღებულნი და სამართალში მიცემულნი, როგორც არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ შეთქმულნი“.[1]

[1] გაზ. „კომუნისტი“. 1921 წლის 19 აპრილი. იხ. ლ. თოიძე. საქართველოს პოლიტიკური ისტორია (1921-1923 წლები). თბ. 1999, გვ. 373.

ცხადია, ამგვარი მკაცრი კონტროლის დაწესება ნებისმიერი პარტიის მიმართ, ფაქტობრივად, აკრძალვას თუ არა – პარტიების აქტივობის მინიმუმამდე შეზღუდვას და ფაქტობრივ კვდომას გამოიწვევდა.

ქვეყნის ბოლშევიკურმა ოკუპაციამ როგორც ყველა, ისე სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიაში, ორიენტაციული და ვიტყოდით – ეგზისტენციური განწყობების გამწვავება გამოიწვია. ბუნებრივია გაჩნდნენ ან გააქტიურდნენ საოკუპაციო ხელისუფლების მოწინააღმდეგე და თანამშრომლობის მომხრე ჯგუფები.

1921 წლის 28 მარტს შედგა პარტიის გაერთიანებული კრება. ორივე კომიტეტმა – ე. ი. მემარჯვენე – მთავარმა კომიტეტმა და მემარცხენე – დროებითმა მთავარმა კომიტეტმა, საკუთარი რეზოლუციები წარმოადგინეს. აღმოჩნდა რომ უმრავლესობა დროებითი მთავარი კომიტეტის რეზოლუციას უჭერდა მხარს. მემარცხენეები საბჭოთა ხელისუფლებასთან თანამშრომლობის პოზიციაზე იდგნენ. მათ საქართველოს რევოლუციურ კომიტეტს, მთავრობაში მონაწილეობა სთხოვეს. მემარცხენეთა რეზოლუციის შინაარსი დოკუმენტის ენით წარმოვადგინოთ:

„1. აღიაროს მომხდარი გადაჭრა ორიენტაციის საკითხისა, როგორც ფაქტი ქართველ მშრომელთა სახელმწიფოებრივ ცხოვრებისა; 2. უარყოს ამ ფაქტის წინააღმდეგ მიმართული ინტერვენციის პოლიტიკა და სხვა რაიმე სახის მილიტარული ნაბიჯები; 3. აღიაროს საბჭოთა სისტემა როგორც ფორმა ქართველ მშრომელთა სუვერენობის და პოლიტიკური ბატონობის განმტკიცებისა; 4. დარაჯად დაუდგეს საბჭოთა სისტემის ნიადაგზე ქართველ მშრომელთა მიერ ეროვნულ თვითგამორკვევას, უკვე აღიარებული დამოუკიდებლობის უფლებრივი და შეურყეველი დაცვით; 5. მიიღოს ყოველგვარი მონაწილეობა პოლიტიკურ-ეკონომკურ აღმშენებლობაში საქართველოს ეკონომიურ პირობებთან შეგუებით და აქტუალური სოციალიზმის გეგმების ცხოვრებაში სრული გატარებით; 6. მხარი დაუჭიროს კომუნისტურ მთავრობას, რამდენადაც ზემოთ აღნიშნული პრინციპები თანამშრომლობის რეალურ საფუძვლად იქცევა და პრაქტიკულ პოლიტიკაში თანდათანობით გატარდება“.[2] 1921 წლის 5 ივნისს გამართულმა სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის მეექვსე კონფერენციამ – მთავარი კომიტეტის რეზოლუცია მიიღო. პარტია საბოლოოდ გაიყო ორად. რეზოლუციაში აღნიშნული იყო რომ მოხდა შეტაკება საბჭოთა

[2] გაზ. „სოციალისტ-ფედერალისტი“. 1921 წლის 1 აპრილი. იხ. ლ. თოიძე. საქართველოს პოლიტიკური ისტორია (1921-1923 წლები), გვ. 377.

არმიასთან, რის შედეგადაც „საქართველო იმყოფება საოკუპაციო მდგომარეობაში. მიუხედავად ასეთი ღრმა ცვლილებებისა, საქართველოს ფაქტობრივ მდგომარეობაში, საერთაშორისო უფლებრივი თვალსაზრისით საქართველო კვლავ სუვერენული დამოუკიდებელი სახელმწიფოა, რასაც თავის დეკლარაციაში არ უარჰყოფს არსებული საბჭოთა ხელისუფლებაც...“.

გარდა ამისა, კვლავ დოკუმენტს მივმართოთ: „საქართველოს მდგომარეობა საერთოდ და მისი ურთერთობა სხვა ქვეყნებთან, მათ შორის რუსეთთან, არ შეიძლება გადაწყვეტილ იქნას საქართველოს მშრომელ ხალხის თავისუფალი ნების გარეშე... საქართველოს სუვერენულ რესპუბლიკაში, პარტიას მისაღებად მიაჩნია საბჭოთა სისტემა, რადგან ამ საშუალებითაც შესაძლებელია მშრომელი ხალხის ინტერესების დაცვა. კონფერენცია მოითხოვს: 1. აღდგენილ იქნას სუვერენულ სახელმწიფოს ელემენტები – უცხო ჯარის მაგიერ საკუთარი ჯარის შექმნა, დაცვა სახელმწიფოს ტერიტორიის მთლიანობისა და მისი საზღვრებისა, აღდგენა საგარეო წარმომადგენლობისა, მტკიცედ დაცვა სინამდვილეში სახელმწიფო ენის უფლებებისა, საკუთარი ეროვნული ეკონომიკური ფინანსური სისტემის შექმნა, საკუთარი ადმინისტრაცია და სხვ“. 2. მიუხედავად იმისა „რომ მსოფლიო მასშტაბით წარმოებულ ბრძოლაში საქართველო უკვე ჩათრეულია, პარტიას საჭიროდ მიაჩნია წარმოება ისეთი პოლიტიკისა, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელი იქნება ქართველი ხალხის ფიზიკური განადგურებისაგან გადარჩენა; 3. პარტია ამასთანავე უარყოფს ყოველგვარ საბოტაჟს, როგორც ქართველი ხალხის მავნებელს და მოუწოდებს ამხანაგებს მხურვალე მონაწილეობა მიიღონ დამოუკიდებელი ეროვნული რესპუბლიკის ყოველგვარ მუშაობაში, გარდა ისეთისა, რასაც ექნება პოლიტიკური პასუხისმგებლობის ხასიათი“[3].

ეს იყო მემარჯვენე ფედერალისტების ანუ ტრადიციული ფედერალისტური პარტიის პოზიცია, რომელიც საბჭოთა რუსეთის შემოსვლას საქართველოში – ოკუპაციას უწოდებდა, ცნობდა მას, მაგრამ უარს აცხადებდა მასთან თანამშრომლობაზე,

საბჭოთა ოკუპაციამ დააჩქარა სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის რღვევის პროცესი. 1921 წლის მაის-ივნისის გაზეთ „სოციალისტ-ფედერალისტის“ ნომრები უკვე იუწყებოდნენ რომ 5 ივნისს უნდა გამართუ-

[3] გაზ. „მაშვრალთა ხმა“. 1921წლის 16 ივნისი. იხ. ლ. თოიძე. საქართველოს პოლიტიკური ისტორია (1921-1923 წლები), გვ. 379.

ლიყო პარტიის მეექვსე კონფერენცია და აქვეყნებდა განსახილველი საკითხების ჩამონათვალს: 1. მომენტი და ტაქტიკა; 2. მთავარი კომიტეტის მოქმედება და 3. მიმდინარე საკითხები. ის რაც ყურადღებას იქცევდა იყო რომ ყრილობას ორი ორგანიზატორი ჰყავდა: მთავარი კომიტეტი და დროებითი მთავარი კომიტეტი. აქედან ჩანდა რომ მომავალი კონფერენცია ძველი და ახალი ანუ მემარჯვენე და მემარცხენე ფედერალისტების შეჯახების არენა უნდა ყოფილიყო.

მეექვსე კონფერენციას სოციალისტ-ფედერალისტები დიდი ინტერესით მოელოდნენ, რადგან მას უნდა გაერკვია პარტიის „საშინაო ბრძოლის“ საკითხი და დისციპლინა დაემყარებინა. ჩვენს ხელშივეა ჩვენი სამი თვის მუშაობის ისტორია – წერდა გაზეთი „სოციალისტ-ფედერალისტი“ და იგულისხმებოდა პარტიაში გაჩენილი ოპოზიციური ჯგუფის განსხვავებული პოზიცია და პლატფორმა. თედო ღლონტის წერილის ძირითადი აზრი მდგომარეობდა იმაში, რომ ახალი დროის რევოლუციური მოძრაობა ევროპის ქვეყნებში და რუსეთში ახალ ამოცანებს აყენებდა ფედერალისტების პარტიის წინაშე და მას უნდა მოეხდინა რეაგირება.

მემარცხენეთა ერთ-ერთი ლიდერი თედო ღლონტი ფიქრობდა რომ ახალი საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში, ფედერალისტურ პარტიას ძველი გზით აღარ შეეძლო სიარული. „ამ თვალსაზრისის შემდეგ ჩვენს წინაშე მომენტის კონკრეტული კითხვები გადაიშლება, – წერდა ღლონტი – რა მთავარი ძალები ქმნიან მომენტს საერთაშორისო მასშტაბში? რა ძალები იბრძვიან, ვინ რას აკეთებს, ვინ იღუპება და რა ხდება ჩვენს გარშემო?“. კონფერენციას ამ კითხვებზე უნდა გაეცა პასუხი.[4]

1921 წლის 5-9 ივნისს მიმდინარე ფედერალისტური პარტიის მეექვსე კონფერენციაზე მყოფმა 52-კაციანმა ჯგუფმა გააკეთა განცხადება, რომელშიც დაფიქსირებული იყო ყრილობის მოწვევის დროს მომხდარი დარღვევები: თითქმის არ მომხდარა დელეგატების რეგისტრაცია; გაყალბდა არჩევნები; ბევრმა დელეგატმა კენჭისყრაში მონაწილეობა არ მიიღო და ა. შ. ამ და სხვა მიზეზების გამო მონაწილეთა ერთმა ჯგუფმა კონფერენცია „სცნო უკანონოდ და ავალებს დრ(ოებით) მთავარ კომიტეტს, რომელიც მუდამ მოითხოვდა კონფერენციის რეგისტრაციით და წესიერების გზით მოწვევას, შეუდგეს საკონფერენციო სამზადისს, მოახდინოს პარტიის წევრთა სრული რეგისტრაცია საქართველოში და მოიწ-

[4] „სოციალისტ-ფედერალისტი“. 1921 წლის 8 ივნისი. თედო ღლონტი. ფურცლები.

ვიოს კანონიერი კონფერენცია“[5] ეს უკვე სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის ოფიციალური გაყოფა იყო ორ ნაწილად – მემარჯვენეებისა და მემარცხენეების სახით. პირველები – მთავარ კომიტეტს ემორჩილებოდნენ, მემარცხენეები კი დროებით მთავარ კომიტეტს.

მემარჯვენეე ტრადიციონალისტებმა ისევ გიორგი ლასხიშვილი აირჩიეს პარტიულ ლიდერად – თავმჯდომარედ. მაგრამ მემარჯვენეებმა ამის შემდეგ ფაქტობრივად ხელი აიღეს აქტიურ პოლიტიკურ საქმიანობაზე. გიორგი ლასხიშვილი და ბევრი მისი თანამოაზრე, რომელმაც უარი თქვა კომუნისტურ ხელისუფლებასთან თანამშრომლობაზე, პოლიტიკურ საქმოანობას ჩამოსცილდა. პარტიამ მოღვაწეობა განაგრძო მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტების სახით. მთავარი წყალგამყოფი მემარჯვენე და მემარცხენე ფედერალისტებს შორის – საბჭოთა კომუნისტურ ხელისუფლებასთან თანამშრომლობის საკითხი გახლდათ და პარტიის ორად გაყოფაც ამ ნიადაგზე მოხდა, რაც საბოლოოდ მემარჯვენე სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის პოლიტიკური სცენიდან გაქრობით დამთავრდა.

მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტები მეექვსე კონფერენციის დამთავრებისთანავე შეუდგნენ საკუთარი დამოუკიდებელი პარტიის მშენებლობის საქმეს. მეტიც, მათ საკუთარ პარტიას, ჯერ კიდევ 1921 წლის 30 მარტს ჩაუყარეს საფუძველი, როდესაც აირჩიეს დროებითი მთავარი კომიტეტი. მეექვსე კონფერენციაზე მემარცხენეებმა რამდენიმე განცხადება გააკეთს, რეზოლუციების სახით, რომლებიც კონფერენციებზე განხილულ საკითხებზე მემარცხენეთა პოზიციებს აფიქსირებდა. პირველი რეზოლუცია იყო: „პარტიის ხელმძღვანელი ორგანო“, რომელშიც ვკითხულობთ: „საქ. სოც.-ფედ. სარ. პარტია მეექვსე კონფერენციის დელეგატები, რიცხვით 52 ამტკიცებს დრ. მთავარ კომიტეტის შემადგენლობას, არჩეულს ტფილისში 30 მარტს მთავარ კომიტეტის და ტფ. ორგანიზაციების შეერთებულ კრებაზე, ადასტურებს მთავარ კომიტეტის დაშლას და სცნობს ცენტრალურ ორგანოდ გაზეთ „სოციალისტ-ფედერალისტს“.

„მომენტისა და ტაქტიკის“ შესახებ, მემარცხენეთა ჯგუფმა საკუთარი განცხადება თუ რეზოლუცია შეიმუშავა: „... მეექვსე კონფერენციის 52 დელეგატმა მოისმინა რა დრ. მთავარი კომიტეტის მოხსენება მომენტსა და მოქმედებაზე ამტკიცებს 30 მარტს ტფილისში მთავარი კომი-

[5] „სოციალისტ-ფედერალისტი“. 1921. კონფერენციის სამზადისი.

ტეტის და ტფ. ორგენიზაციების შეერთებულ კრებაზე მიღებულ პლატფორმას, რეზოლუციას, იწონებს დრ. მთავარი კომიტეტის მოქმედებას და ავალებს მას მიღებულ მიმართულებით მტკიცე მუშაობას“.[6] მემარცხენეებმა უკანონოდ მიიჩნიეს მეექვსე კონფერენცია, „უმცირესობის“ სახით დატოვეს კონფერენცია და თავისუფალი მოქმედების უფლება დაიტოვეს. ვახტანგ კოტეტიშვილი არ ეთანხმებოდა მათ, ვინც მომხდარი ფაქტი პარტიის გაყოფად მიიჩნიეს, მაგრამ ფაქტი სახეზე იყო და მისი უარყოფა შეუძლებელი.

1921 წლის 30 ოქტომბერს შეიკრიბა და 3 ნოემბრამდე მიმდინარეობდა მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტების პირველი ყრილობა. „დიდი დანიშნულების“ ყრილობას სულ 55 დელეგატი ესწრებოდა, უმთავრესად „სოფლელი ამხანაგები“. ფორუმის თავმჯდომარედ აირჩიეს ძველი, ჯერ კიდევ წინა საუკუნის 90-იანი წლების ცნობილი საზოგადო მოღვაწე იაკობ ფანცხავა. მისი ამხანაგები იყვნენ: პ. კვირკველია და მ. კაკულია. დროებითი მთავარი კომიტეტის საქმიანობის შესახებ ვრცელი მოხსენება გააკეთა თედო ღლონტმა. მოხსენების ერთ-ერთი ძირითადი იდეა ღლონტმა ჩამოაყალიბა სიტყვებში: „საბედისწერო მომენტში ჩვენი პარტიის დროშა აუცილებლად უნდა გადაიხაროს ერის დროშის წინაშე. ესე იგი ეროვნული საქმე უფრო დიდ საქმედ დავსახოთ ვიდრე პარტიის საქმე“.[7]

რა იყო და რა უნდა ყოფილიყო დროებითი მთავარი კომიტეტის, ე. ი. მემარცხენე ფედერალისტების მთავარი ღირებულებები და მიზნები, თედო ღლონტმა ჩამოთვალა: ქართული საქმე და ქართული კულტურა, დაწესებულებების ნაციონალიზაცია; ქართული ენა, ეროვნული თვალსაზრისი, საქართველოს ჯარი, საქართველოს დამოუკიდებლობა, უცხოელების დაბრუნება სამშობლოში, საქართველოს საზღვარი, ბათუმის საკითხი, საქართველოში „თავისებური“ პოლიტიკა...

ძნელი არაა გავარჩიოთ რომ ხმამაღალი რევოლუციური ფრაზების ფონზე, მემარცხენე ფედერალისტების ფარული თუ გაცხადებული მიზანი იყო – ყველაფერი რაც ეროვნულ საკითხთან იყო დაკავშირებული.

საინტერესოა რომ ყრილობაზე წამოიჭრა ზოგი მონაწილის აზრი რომ ფაქტობრივად, ყრილობაზე საფუძველი ჩაეყარა ახალ პარტიას. გა-

[6] „სოციალისტ-ფედერალისტი“ 1921, იქვე.
[7] „ტრიბუნა“. 1921 წლის 1 ნოემბერი.

ზეთი „ტრიბუნა“ წერდა: „პარტიული ორიენტაციის გადატეხვით, ძველი პოლიტიკური გეზის შეცვლით არსებითად, რეალურად ნიადაგი ჩაეყარა ახალი პარტიის არსებობას, მის რევოლუციონურ შემოქმედებას და მოღვაწეობას. ჩვენი გზა დაშორდა ძველი პარტიის ხელმძღვანელთა მიერ შემუშავებულ გზას“. როგორც ჩანს, ამ აზრს მოყვა „ფრიად საყურადღებო დისპუტი“, რომელშიც მონაწილეობდნენ: კ. ბაქრაძე, თედო ღლონტი, ი. ასათიანი, გ. მუშიშვილი, ჭაბუკიანი, ს. ამაღლობელი, მ. კაკულია, მ. გავაშელი... მაგრამ როგორც ჩანს, უმრავლესობამ უარყო ახალი პარტიის ფორმირების აზრი და ეს ჩანს კამათის შემდგომი განცხადებებიდან და რეზოლუციებიდან. პარტიამ მხოლოდ ერთი სიტყვა დაამატა თავის სახელწოდებას და აღნიშნა რომ ეს იყო „ახალი პერიოდი“ პარტიაში: როგორც „ამხ. თედო ღლონტი აღნუსხავს პარტიის ახალი პერიოდის დასაწყისს, ითვალისწინებს იმ განუზომელ მუშაობას, რომელიც წინ უძევს ჩვენ პარტიას...“

უკანასკნელ მეცხრე სხდომაზე, ყრილობამ დაადგინა რომ „დღეიდან ჩვენს პარტიას ეწოდოს საქართველოს მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა სარევოლუციო პარტია. ეს ყრილობა იქნეს აღნუსხული, როგორც დამფუძნებელი კრება ჩვენი პარტიისა“.[8]

მემარცხენე ფედერალისტების პირველმა ყრილობამ 8 რეზოლუცია მიიღო. მათი შინაარსი ცდილობდა საბჭოთა ხელისუფლებასთან კომპრომისი დაეჩრდილა ან გაემართლებინა ორაზროვანი თუ შეფარული ფორმულირებებით და აქცენტი გაეკეთებინა მაინც არარსებულ, მაგრამ ფორმალურ დამოუკიდებლობაზე. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებო იყო მესამე და მეოთხე რეზოლუციები.

მესამე რეზოლუცია ყურადღებას მიაქცევდა საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობას: „თანამედროვე პირობებში საქართველოს კულტურული აყვავება მჭიდროდ დაკავშირებულია ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ თავისუფლებასთან, რომელიც დამოუკიდებლობის სახით ქართველმა ერმა მოიპოვა რევოლუციის პროცესში და ცნობილია, როგორც საბჭოთა რესპუბლიკების მიერ, აგრეთვე თითქმის ყველა ბურჟუაზიული სახელმწიფოსაგან“.

მეოთხე რეზოლუციით: „ყრილობას მიიჩნია აუცილებელ საჭიროდ დღევანდელ პირობებში განმტკიცება ეროვნულ დამოუკიდებლობის და

[8] „ტრიბუნა“. 1921 წლის 5 ნოემბერი. მეცხრე სხდომა.

ცხოვრებაში გატარება ეროვნულ სახელმწიფოს ყოველ ატრიბუტისა“.[9]

რაც შეეხება მთავარ კომპრომისს და დათმობას საბჭოთა ოკუპაციის წინაშე, იგი იმალებოდა მერვე რეზოლუციის ბუნდოვან ფრაზებში: „ყრილობა იღებს საბჭოთა სისტემას, როგორც საუკეთესო ფორმას მშრომელი კლასის ბატონობისა და უძლიერეს იარაღს ეროვნული და სოციალური მიზნების განსახორციელებლად“.

ყოველ შემთხვევაში, მემარცხენე ფედერალისტების დარჩენა ოპოზიციურ ფლანგზე, მაინც უნდა შეფასდეს როგორც ერთადერთი პოლიტიკური პარტია, რომელსაც შეეძლო დაეცვა საქართველოს დამოუკიდებლობის ფორმულა და ეროვნული ღირებულებები.

ყრილობის უკანასკნელი აქტი იყო მთავარი კომიტეტის არჩევნები, რომელშიც შევიდნენ: იაკობ ფანცხავა, თედო ღლონტი, სიმონ ხუნდაძე, პეტრე ჭანიშვილი, სერგო ამაღლობელი, ვ. პაატაშვილი, ჩახუნაშვილი, დ. მელაშვილი და ს. ასლანიშვილი. როგორც „ტრიბუნა“ აღნიშნავდა, ყრილობის დელეგატები „ძმური სალმით“ დაიშალნენ, ღამის 1 საათზე.

როცა მეექვსე კონფერენციაზე კვლავ გ. ლასხიშვილი აირჩიეს პარტიის თავმჯდომარედ და ეს თითქოს გამარჯვებად უნდა აღქმულიყო. მაგრამ სწორედ ამ „გამარჯვებიდან“ დაიწყო ფედერალისტთა პარტიის სრული დაღმასვლა. პარტიის ძველი თაობა არ შეურიგდა ახლების დიქტატს. „მემარცხენეები“ ამბობდნენ: „პარტია განაგრძობს დროებით მთავარი კომიტეტის (ანუ მემარცხენეების – დ. შ) პლატფორმით მუშაობას და პარტიის ყოველ წევრს, ვინც არ უნდა იყოს იგი, უნდა დაემორჩილოს ჩვენს ნაბიჯს...“ ბევრი დაემორჩილა კიდეც მემარცხენეების პროსაბჭოურ კომპრომისს. ძველი თაობის ნაწილმა იატაკქვეშა ანტირუსული ბრძოლის გზა აირჩია. ბევრი კი საერთოდ ჩამოსცილდა პოლიტიკურ საქმიანობას და კერძო ცხოვრებას შეაფარა თავი, როგორც გიორგი ლასხიშვილმა, ხოლო ზოგმა საზღვარგარეთულ ემიგრაციას მიაშურა და საკუთარ სამშობლოდან გადაიხვეწა.

1921 წლის დეკემბერში პირველი ბოლშევიკური არჩევნები ჩატარდა საქართველოში – ე. წ. თბილისის მუშათა და წითელარმიელთა საბჭოს არჩევნები. ყველა ოპოზიციურმა პარტიამ ბოიკოტი გამოუცხადა არჩევნებს, გარდა მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტებისა. მათ წერილი გაუგზავნეს საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურ კომი-

[9] „ტრიბუნა“. 1921 წლის 9 ნოემბერი. რეზოლუციები და დადგენილებები.

ტეტს და საარჩევნო კომისიებში მონაწილეობის მიღება მოითხოვეს: „ჩვენი პარტია სავსებით დგას საბჭოთა სისტემის ნიადაგზე. როგორც უდიდეს და უძველეს პარტიას, ჩვენ აუცილებლად უნდა მოგვეცეს უფლება როგორც არჩევნებში მუშაობისა, ისე კომისიებში წარმომადგენლების დაშვებისა...“[10]

8 დეკემბერს დამთავრებული თბილისის საბჭოს არჩევნების შედეგად აირჩიეს 351 დეპუტატი. მათ შორის 305 კომუნისტი, 36 უპარტიო და 10 მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტი. მიუხედავად მცირერიცხოვნებისა, სოციალისტ-ფედერალისტებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულეს რამდენიმე ეროვნული აქციის განხორციელების პროცესში. 1922 წლის 25 თებერვალს გახსნილმა საქართველოს საბჭოების პირველმა ყრილობამ მიიღო საბჭოთა საქართველოს პირველი კონსტიტუცია. დოკუმენტის მეორე თავის მეხუთე მუხლი აკანონებდა რომ „საქართველოს სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკა სუვერენული სახელმწიფოა, რომელიც არ იწყნარებს არავის სწორუფლებიან მფლობელობას თავის ტერიტორიაზე; სამაგიეროდ, არც თვითონ განავრცელებს თავის უფლებებს თავის საზღვრებს გარეშე“.

ხოლო კონსტიტუციის მომდევნო მეექვსე მუხლი იუწყებოდა რომ „საქართველოს ს. ს. რესპუბლიკის სახელმწიფო ენად ითვლება ქართული ენა“.[11]

ყრილობის მუშაობაში მონაწილეობდა მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტების მცირერიცხოვანი ჯგუფი: სიმონ ხუნდაძე, თედო ღლონტი, პარმენ ჭანიშვილი და სხვ. კონსტიტუციაში ქართული ენის სახელმწიფოებრივი სტატუსის წინადადება სწორედ სიმონ ხუნდაძემ და მისმა თანაპარტიელებმა წამოაყენეს. სიმონ ხუნდაძემ თავის მოხსენებაში განაცხადა: „ენის საკითხი ჩვენი კულტურის საკითხი არის. მშრომელთა მასამ, რომელიც აწესებს თავის დიქტატურას, გარკვევით უნდა თქვას თავისი გადაწყვეტილება ენის შესახებ. შეიძლება ენის საკითხი რუსეთში არ წამოიჭრას, ისეთი სიმწვავით, როგორც საქათველოში; აქ ისეთი მდგომარეობაა რომ მასისათვის ენის საკითხი არის უმთავრესი, კულტურის საკითხი და მშრომელი ხალხი რომელიც მთელ თავის მომავალს კულტურაზე აყენებს, ენის საკითხს ვერ დატოვებს ამ მდგომარეობაში. კონსტიტუციაში კი ამის შესახებ არაფერი არ არის ნათქვამი... ყოვლად მიუღებელია,

[10] „ტრიბუნა“. 1921 წლის 30 ნოემბერი.
[11] საქართველოს სოციალისტური საბჭოთა რესპუბლიკის კონსტიტუცია. ტფ. 1922, გვ. 4-5.

რომ კონსტიტუციაში არ აღვნიშნთ სახელმწიფო ენად ქართული ენის გამოცხადება... მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა ფრაქცია ნათლად და გარკვევით მოითხოვს, რომ კონსტიტუციაში შეტანილი იყოს მუხლი ქართული ენის სახელმწიფო ენად გამოცხადებისა. ეს არ ეწინააღმდეგება არც ერთი ერის ინტერესს...“[12] ზოგიერთი ბოლშევიკი წინააღმდეგი იყო ასეთი მუხლის კონსტიტუციაში შეტანისა, მაგრამ როგორც ისტორიკოსი არჩილ კოხრეიძე შენიშნავს: „დარბაზში შექმნილმა განწყობილებამ აიძულა ყრილობის ორგანიზატორები, დაეკმაყოფილებინათ მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა მოთხოვნა...“[13]

მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის დასასრული

სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის დაშლის, მის ორ ნაწილად გაყოფის, ე. წ. მემარცხენე ფედერალისტების ფრთის გამოყოფისა და ბოლოს – მათი თვითლიკვიდაციის აქტი – საბჭოთა რუსეთში პოლიტიკური პარტიების არსებობის დასრულების ისტორიით უნდა დავიწყოთ. ამ პროცესის ისტორიის მოკლედ გახსენება, ეჭვს აღარ დატოვებს, რომ საქართველოში პარტიების და კერძოდ – ფედერალისტების თვითლიკვიდაცია მოხდა საბჭოთა ხელისუფლების ზეწოლითა და რეპრესიების შიშით. მრავალპარტიული სისტემის დასასრულის ერთადერთი მიზეზი მხოლოდ – საბჭოთა ხელისუფლების ნება იყო – დაემყარებინათ ერთპარტიული დიქტატურა.

საბჭოთა რუსეთსა და საბჭოთა კავშირში
პოლიტიკური პარტიების ლიკვიდაციის ქრონიკა

1919 წლის ნოემბერში – შედგა სოციალ-დემოკრატი-ინტერნაციონალისტების ყრილობა, რომელმაც პარტიის თვითლიკვიდაცია გამოაცხადა და ბოლშევიკურ პარტიაში შევიდა.

1920 წლის აპრილი – რუსეთის ესერი-მაქსიმალისტების კავშირის ყრილობაზე, თვითლიკვიდაციის გადაწყვეტილების შემდეგ ესერთა ეს პარტიაც ბოლშევიკური პარტიის რიგებში აღმოჩნდა.

1920 წლის დასაწყისში – უკრაინის ე. წ. ბოროტბისტების პარტიამ შეაფარა თავი რუსეთის კომპარტიას (ბ), რა თქმა უნდა საკუთარი პარტიის თვითგაუქმების შემდეგ. ამის შემდეგ, პარტიების თვითლიკვიდაციის ანუ საბჭოთა ხელისუფლების მიერ პარტიების ლიკვიდაცი-

[12] „ტრიბუნა“. 1922 წლის 10 მაისი.
[13] ა. კოხრეიძე. სიმონ ხუნდაძე. თბ. 2005, გვ. 14-15.

ის პროცესი – დომინოს პრინციპით განვითარდა:

1921 წლის მარტი – ბუნდის (ებრაელთა სდ პარტია) ლიკვიდაცია.

გარდა თვითლიკვიდაციისა, საბჭოთა ხელისუფლება პირდაპირი გზებითაც აუქმებდა პარტიებს. რკპ (ბ) მეთორმეტე ყრილობამ მიიღო რეზოლუცია "ანტისაბჭოთა პარტიებისა და მიმდინარეობების შესახებ". შედეგად, 1922 წელს ჩატარდა მემარჯვენე ესერების სასამართლო პროცესი. 1923 იანვარში რეპრესირებულმა პარტიამ ჯერ პარტიის საქალაქო ორგანიზაციების თვითგაუქმება მოახდინა, ხოლო შემდეგ ესერთა პარტიის სრული თვითლიკვიდაცია განახორციელა.

1923-1924 წლებში მიმდინარეობდა მენშევიკური და სხვა დარჩენილი წვრილი პარტიების ლიკვიდირება და თვითლიკვიდირება.

იყო ერთი მიხაილ პავლოვიჩ ტომსკი – ბოლშევიკი პროფკავშირული ლიდერი, რომელმაც პარტიების იძულებითი თვითლიკვიდირების პროცესი მოხდენილი აღიარებით დაასრულა, როცა ერთ-ერთ ყრილობაზე განაცხადა: „ჩვენში ბევრი პარტიებია. მაგრამ საზღვარგარეთისაგან განსხვავებით, ჩვენთან ერთი პარტიაა ხელისუფლებაში, ხოლო დანარჩენები ციხეში არიან".[14]

ეს ყველაფერი ქართველი საზოგადოების თვალწინ ხდებოდა და მისი ანალიზის და დასკვნების საგანს შეადგენდა. უკანასკნელ ხანებში – შენიშნავდა მემარცხენე „სოციალისტ-ფედერალისტის" მემკვიდრე გაზეთი „ტრიბუნა" – პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ხდება პოლიტიკური პარტიების რღვევა და დაშლა, რომელმაც სისტემატური ხასიათი მიიღო. საინტერესოა რით ხსნიდა გაზეთი ამ „დიდ და იშვიათ" მოვლენას. გაზეთი ვერ დაწერდა რომ პარტიების რეპრესიების პროცესს საბჭოთა ხელისუფლება აწარმოებდა და პირიქით, პასუხისმგებლობისაგან ანთავისუფლებდა ბოლშევიკურ სისტემას. „რასაკვირველია, დიდი მეცნიერული უმეცრება იქნებოდა გვეფიქრა, რომ პოლიტიკური პარტიების დაშლას იწვევდეს და განსაზღვრავდეს გარეშე მომენტი"[15]

მაშ რა იყო ეროვნულ-დემოკრატთა პოლიტიკურ ასპარეზიდან თვითგაქრობის მიზეზი გაზეთის აზრით? „დღეს ეროვნულ-დემოკრატიულმა პარტიამ შეიგნო თავისი დამარცხება და ხელიდან გააგდო ის ხმალი, რომელიც მაინც არაფერს არ სჭრიდა". ბოლოს, გაზეთი დაასკვნიდა

[14] С. А. Степанов. Политические партии России: история и современность. Учебное пособие. Москва. 2008, გვ. 103.

[15] „ტრიბუნა". 1923 წლის 31 ოქტომბერი. ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ლიკვიდაცია.

რომ ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია, რომელიც ორგანიზაციულად აერთიანებდა ჩვენი ქვეყნის ყველაზედ მემარჯვენე და რეაქციონურ ნაწილს, აღარ არსებობს, ხოლო ამ პარტიის ცოცხალი ნაწილი ცდილობს პერსონალურად ხელი შეუწყოს საბჭოთა წყობილების განმტკიცების საქმეს. ეს ფაქტი თავისთავად დიდათ მნიშვნელოვანია“.[16] მსგავსი სტატიები „ტრიბუნაში“ იბეჭდებოდა მემარცხენე ესერების კავკასიის საოლქო კომიტეტის, თბილისის კომიტეტის სალიკვიდაციო და ყოფილ დაშნაკთა სალიკვიდაციო ყრილობის შესახებაც. სტილი იგივე იყო – საერთაშორისო და სოციალიზმის საერთო მიზნებისათვის უნდა გაერთიანებულიყვნენ რუსეთის კომუნისტურ პარტიასთან და მესამე კომუნისტური ინტერნაციონალის ნიადაგზე. არავითარი ძალდატანება გარედან და მით უფრო – საბჭოთა რუსული ხელისუფლებისაგან. რეალობა და სინამდვილე კი სრულიად საწინააღმდეგო იყო – სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია მკაცრი აუცილებლობის წინაშე დადგა – მას ან ბრძოლა უნდა გაეგრძელებინა ბოლშევიკური ხელისუფლების წინააღმდეგ ან პარტია უნდა გაეუქმებინა და კომპარტიაში გაერთიანებულიყო. მემარცხენეებმა უკანასკნელი არჩიეს – იდეური, პარტიული სიკვდილი და ფიზიკური გადარჩენა. 1923 წლისათვის რუსეთში, კავკასიასა და საქართველოში უკვე ოპოზიციური პარტიების უმრავლესობა თითქმის გაუქმებული იყო და ახლა მემარცხენე ფედერალისტების ჯერი დამდგარიყო. ისინიც მზად იყვნენ თვითლიკვიდაციისათვის. ყალბი იყო მემარცხენე ფედერალისტების მტკიცება რომ თითქოს პარტიებმა საკუთარი ნებით არჩიეს პოლიტიკური სიკვდილი. ყალბი იყო მემარცხენე ფედერალისტების მტკიცება, თითქოს მათ აირჩიეს საკუთარი პარტიის გაუქმების გზა. არა. პოლიტიკური და ოპოზიციური პარტიების განადგურების გეგმა მოსკოვშიც, თბილისშიც და საბჭოთა რესპუბლიკების დედაქალაქებში – ცენტრის მითითებით, ადგილობრივმა ხელისუფლებებმა დაგეგმეს და განახორციელეს.

1922 წლის 21 თებერვალს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმმა მოიწონა საქართველოს საგანგებო კომისიის გეგმა, რომელიც თვალისწინებდა ოპოზიციური პარტიების წინააღმდეგ რეპრესიების ჩატარებას. საქართველოს საბჭოთა ხელისუფლებამ გადაწყვიტა პარტიების წინააღმდეგ რეპრესიების დაწყებისათვის გამოეყენებინა 26 მაისის დღე, როგორც ხელსაყრელი დრო: „... ეს მომენტი ცნობილ იქნეს შესაფერისად ანტისაბჭოთა პარტიების წევრთა რუსეთში

[16] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 31 ოქტომბერი.

გადასასახლებლად და ეთხოვოს რკპ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტს პრინციპული თანხმობა მასზე“ – ვკითულობთ საქართველოს კპ ცკ-ის პრეზიდიუმის დადგენილებაში.[17] ამ და სხვა მსგავს დადგენილებებს მოჰყვა 1923 წლის დასაწყისიდან თვითსალიკვიდაციო ყრილობები, კონფერენციები და კრებები, რომელნიც ინტენსიურად მიმდინარეობდა საქართველოში განსაკუთრებით 1923 წელს.

ახლა რაც შეეხება სოციალისტ-ფედერალისტებს და მემარცხენე ფედერალისტებს, თუ რამდენად „ნებაყოფლობითი“ იყო მათი თვითლიკვიდაცია და კომპარტიასთან მიერთება. 1923 წლის საქართველოს კომპარტიის ცკ-ის პლენუმის გადაწყვეტილებაში ვკითხულობთ: „1. ცენტრალურ კომიტეტს აუცილებლად და დროულად მიაჩნია შეუდგეს მემარცხენე ფედერალისტების პარტიის ლიკვიდაციას.2. ეს ლიკვიდაცია უნდა წარიმართოს შემდეგი მიმართულებებით: ა) ჩვენი პარტიის მიერ მემარცხენე ფედერალისტებთან იდეური ბრძოლის განახლება და გაძლიერება, ამავდროულად, რეპრესიების გაძლიერება მემარჯვენე ფედერალისტებთან; ბ) მემარცხენე ფედერალისტების დარწმუნება და გადახრა იმისაკენ, რომ მემარცხენე ფედერალისტების ხელმძღვანელებმა თვითონ აიღონ ხელში პარტიის თვილიკვიდაციის ინიციატივა, ადგილებზე კონფერენციების მოწვევისა, სადაც ორგანიზაციები არსებობს და აგრეთვე სრულიად საქართველოს კონფერენციის მოწვევის გზით. 3. ლიკვიდაციის საქმის ხელმძღვანელობა ხელში უნდა აიღოს მემარცხენე ფედერალისტების პარტიის მთავარმა კომიტეტმა, რომელიც იმუშავებს ჩვენი პარტიის წარმომადგენლების კონტროლის ქვეშ“.[18]

კიდევ სამი პუნქტი ითვალისწინებდა „მემარცხენე ფედერალისტების პარტიის ლიკვიდაციისა და ყველა ორგანიზაციის დათხოვნის“ შემდეგ კომპარტიის რიგებში იმ ფედერალისტების მიღებას, რომლებიც გასაბჭოებამდე ებრძოდნენ მემარჯვენე ფედერალისტებს; გაზეთ „ტრიბუნას“ შენარჩუნებას – პარტიის ლიკვიდაციამდე და რეპრესიების დაუშვებლობას მემარცხენე ფედერალისტების წინააღმდეგ. როგორც ვხედავთ, თვითლიკვიდაციების პროცესი ფაქტობრივად იყო – პარტიების ლიკვიდაციის პროცესი და მიმდინარეობდა თავიდან ბოლომდე – კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა ხელისულების ორგანოების მკაცრი ზედამხედვე-

[17] ამ მასალებით ვსარგებლობთ ლ. თოიძის წიგნიდან, საქართველოს პოლიტიკური ისტორია, გვ. 399.
[18] ლ. თოიძე. საქართველოს პოლიტიკური ისტორია, გვ. 406-407. (პოლიტიკური პარტიების არქივი. ფ. 14. აღწ. 1. საქ. 490, ფურც. 8-9).

ლობის, კონტროლისა და კარნახის ქვეშ, რომლის დროსაც გამორიცხული იყო ყოველგვარი ნებაყოფლობითობა. ანალოგიური სცენარით განხორციელდა სხვა პარტიების სალიკვიდაციო ღონისძიებებიც.

მაგრამ ნებაყოფლობითობის სცენა უნდა გაეთამაშებინათ, ისე როგორც სხვებმა გააკეთეს – თითქოს პარტიას საკუთარი ნებით აუქმებდნენ, რადგან მათი იდეალები სრულიად ემთხვეოდა კომპარტიის იდეალებს, მსოფლმხედველობას და პროგრამას. 1923 წლის სექტემბერ-ოქტომბრისათვის მემარცხენე ფედერალისტები უკვე მზად იყვნენ თვითლიკვიდაციისათვის. ამ აქტს წინ უძღოდა კომპარტიასთან იდეური სიახლოვის იდეოლოგიური დასაბუთება.

1923 წლის ნოემბერში გამოქვეყნებულ სტატიაში თედო ღლონტი საკუთარ თავს და სხვებსაც აჯერებდა, თითქოს ფედერალისტები წარსულში მარქსიზმს რომ აკრიტიკებდნენ, მასში მხოლოდ „კაუცკიანური მარქსიზმი“ იგულისხმებოდა. „შეიძლება ჩვენთვისაც სავსებით გასაგები არ იყო ერთბაშად ლენინისტური მარქსიზმი, ყოველ შემთხვევაში მთელმა ჩვენმა პარტიამ უკანასკნელ 5 წლის განმავლობაში სავსებით შეითვისა ლენინისტური მოძღვრება და განსაკუთრებით მემარცხენეთა ფრთას არ უწარმოებია ლენინისტური მსოფლმხედველობის უარყოფითი კრიტიკა“. ამ თვითაღიარებას რომ კითხულობ, იგრძნობა როგორი მომაკვდინებელი ტერორის საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდნენ პარტიის აქტიური და თუნდაც რიგითი წევრები. მათ ემუქრებოდათ რეპრესიები, რომელნიც სხვადასხვა ხარისხის შეიძლებოდა ყოფილიყო – დახვრეტა-გადასახლებით დაწყებული შედარებით მსუბუქი სახის ზომამდე. ამიტომ მათ თავის შველა და კომუნისტურ პარტიაში თავის შეფარება გადაწყვიტეს. ინტეგრაციის პროცესი იდეოლოგიური დასაბუთებით უნდა დაწყებულიყო და ღლონტის სტატიაც ამ „მისიას“ ემსახურებოდა. თედო ღლონტი ცდილობდა დაემტკიცებინა რომ კომუნისტებთან მათ ბევრი საერთო ჰქონდათ ვიდრე „მენშევიკებთან“. შემდეგ ამას მოსდევდა ჟორდანიას, წერეთლისა და სხვა სოციალ-დემოკრატების მწვავე კრიტიკა, რომელიც ცილისწამებასა და ლამის ლანძღვა-გინებაში გადადიოდა. სამაგიეროდ, მემარცხენე ფედერალისტებს „ნათესაობა“ აკავშირებდათ კომუნისტებთან. „მემარცხენე ფედერალისტი მიდის კომუნისტურ პარტიაში არა ბიუხნერის და კაუცკის მატერიალიზმით, არამედ ლენინისტური მატერიალიზმით და მარქსიზმით“ – აცხადებდა ღლონტი: „როცა ჩვენი ძალები კომპარტიის რიგებში გადაეშვებიან და მის მწკრივებს გაამაგრებენ“ – დაას-

კვნიდა თედო ღლონტი.

როგორ ესმოდათ მემარცხენე ფედერალისტებს კომპარტიაში „გადაშვება“ და მასთან ერთიანობის საკითხის ფორმა თუ შინაარსი. ერთნი ლაპარაკობდნენ – გაერთიანებაზე; მეორენი – ერთიანობაზე, მესამენი – გაკომუნისტებაზე – ანუ კომპარტიაში შესვლაზე. თვითონ თედო ღლონტი ლაპარაკობდა „ერთიანობაზე“ – მემარცხენე ფედერალისტებსა და კომუნისტებს შორის. სტატიის დიდი ნაწილი ეთმობოდა რევოლუციის შესაძლებლობას ევროპისა და მსოფლიოს „მაშტაბით“. კომპარტიასთან „შედუღებული“ ფედერალისტების პარტია იბრძოდა სწორედ ამ რევოლუციის გამარჯვებისათვის.

ფედერალისტი პუბლიცისტები და ლიდერები ცდილობდნენ და ასაბუთებდნენ, რომ თითქოს მათი გადაწყვეტილება, შეერთებოდნენ კომპარტიას – იყო სავსებით ნებაყოფლობითი აქტი. ეს სიყალბე იყო, რომელიც სამწუხაროდ უნდა ემტკიცებინათ ფედერალისტებს. დიადი სოციალისტური სახელმწიფო იწყებდა ტყუილის, სიცრუის, სიყალბის ფართომასშტაბიანი ტირაჟირების ეპოქას. ფედერალისტები იძულებულნი გახდნენ შეერთებოდნენ საყოველთაო სიყალბის სტიქიას. წინააღმდეგ შემთხვევაში, რაც მოხდა საბჭოთა რუსეთში, მოხდებოდა და უკვე ხდებოდა საქართველოშიც – რეპრესიები. 1923 წლის „ტრიბუნაში“ გამოქვეყნდა თედო ღლონტის სტატია საკმაოდ გულღია მინიშნების მატარებელი სათაურით – „ბრძოლა თუ სიკვდილი. პარტიულ ამხანაგებს“ – რომელი გზა უნდა აირჩიოს ფედერალისტების პარტიამ – ბრძოლა განაგრძოს თუ არსებობა შეწყვიტოს.

იმისათვის რომ დილემაზე პასუხი გაეცა, თედო ღლონტმა პარტიის ისტორიის რეტროსპექტივას მიმართა. სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის ისტორია მან 1903 წლიდან წარმოადგინა და პარტიის ოცწლიან სტაჟი გაახსენა მკითხველს.

შემდეგ მან გაიხსენა 1907 წლის მესამე დამფუძნებელი კონფერენცია, მაგრამ რატომღაც მიიჩნია რომ პარტიამ სოციალიზმ-ფედერალიზმი კი აირჩია საკუთარ „სულის დგმად“, „მაგრამ ამ პოლიტიკურ შემეცნებას არ ქონდა გარკვეული პოლიტიკური მსოფლმხედველობა, რომელიც სავალდებულო ყოფილიყო ჩვენი პარტიის ყველა წევრისათვის“. შემდეგ აგრძელებდა: 1907 წლის კრებამ ვითომ „უარყო რომელიმე გარკვეული სოციოლოგიური, ფილოსოფიური და ეკონომიური მსოფლმხედველობის დასახელების საჭიროება და პარტიის წევრები მსოფლმხედველობის

მხრივ განთავისუფლებულნი თავიანთ უნარის, ცოდნის და სტიქიური აღტკინებით მიდიოდნენ სოციალიზმ-ფედერალიზმამდე“.[19]

ამ თეზისით თ. ღლონტიც საყოველთაო სიყალბის პროცესში აღმოჩნდა და ერთი სიტყვითაც არ ახსენა რომ 1907 წლის დამფუძნებელმა კონფერენციამ მიიღო პარტიის უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტი – პროგრამა. მეორე – მან სცადა დაემცრო თავისი პარტიული წინაპრების დამსახურება და წარმოედგინა საკუთარი პარტია – მსოფლმხედველობის უქონელ ორგანიზაციად. ეს თეზისი ღლონტს სჭირდებოდა იმისათვის რომ ეღიარებინა – მარქსიზმი, როგორც მემარცხენე ფედერალისტების მსოფლმხედველობა. ს

ხვათა შორის, თედო ღლონტმა ის გარემოებაც გამოტოვა, რომ თავის დროზე, სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია, ავტონომიის დროშის ქვეშ აერთიანებდა სხვადასხვა პოლიტიკურ მიმდინარეობებს და დაარქვა ამ სხვადასხვაობას – დომხალი და მავნე ტრადიცია. მეორე ყრილობამ, როდესაც მოხდა მემარცხენე ფედერალისტების „შედუღება“ კომუნისტურ პარტიასთან თუ პარტიაში, მისალმება გაუგზავნა მოსკოვში ამხანაგებს, რომელშიც აღმიშნული იყო რომ უცხადებდნენ სოლიდარობას ამხანაგებს, რომელთაც გადაწყვიტეს ჩადგნენ კომპარტიის რიგებში, რათა დაემარცხებინათ „კაცობრიობის უდიდესი მტერი – კაპიტალიზმი“.

იგივე და იმავე პრობოლშევიკური ლოიალიზმის პათოსით იყო გამსჭვალული მეორე ფედერალისტი ლიდერის სიმონ ხუნდაძის წერილები და კონკრეტულად სტატია: „შენიშვნები. ჩვენი პარტიის არსებობის ალფა და ომეგა“. თითქმის ოქტომბრის გადატრიალების დღეებიდანვე ჩვენმა ჯგუფმა, მომქმედმა ჯერ კიდევ ძველი პარტიის ფარგლებში, სავსებით და პრინციპიალურად გაიზიარა კომუნისტური მოძრაობის ძირითადი საფუძვლებიო, წერდა პუბლიცისტი

ხუნდაძე მკითხველს არწმუნებდა რომ ასე იყო 1921 წლის თებერვლის გადატრიალების შემდეგაც, როცა „ფორმალურადაც დავდექით კომუნისტური ინტერნაციონალის ნიადაგზე“.[20] ამის შემდეგ საბუთდებოდა აზრი და ფორმულა, რომ არ არსებობდა „არავითარი საკითხები“, რომელნიც განასხვავებდნენ ფედერალისტური და კომუნისტური პარტიების პოზიციებს.

[19] გაზ. „ტრიბუნა“. 1923 წლის 28 ოქტომბერი. თედო ღლონტი. ბრძოლა თუ სიკვდილი?
[20] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 27 ოქტომბერი. ს. ხუნდაძე. შენიშვნები. ჩვენი პარტიის არსებობის ალფა და ომეგა“.

რა თქმა უნდა მემარცხენე ფედერალისტები ყველაფერს არ აყალბებდნენ. მათი მტკიცება რომ კომუნისტებთან გარკვეული სიახლოვე ახასიათებდათ – სიმართლის დოზასაც შეიცავდა. განსაკუთრებით ეს სიახლოვე გამოიხატებოდა ფედერალისტებისა და კომუნისტების აგრარულ პოზიციაში. ცნობილია რომ რევოლუციის შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლებამ ფაქტობრივად გაიზიარა ესერული მიწის სოციალიზაციის კონცეფცია.. სწორედ ამ თვალსაზრისს ასაბუთებდნენ მემარცხენე ფედერალისტები.

და მართებულადაც. ჩვენ ვიცით რომ სოციალისტ-ფედერალისტები უკვე 900-იანი წლებიდან დადგნენ მიწის სოციალიზაციის ნიადაგზე და ერთგულად იცავდნენ ესერულ პროგრამას მთელი ოცწლეულის მანძილზე. სიმონ ხუნდაძე ეყრდნობოდა სოციალისტ-ფედერალისტების უპირველესი იდეოლოგის არჩილ ჯორჯაძისა და პარტიის საპროგრამო დოკუმენტებს. იგი იმოწმებს 1904 წლის ჟენევის კონფერენციის ოქმებს და კონფერენციაზე ჯორჯაძის მოხსენებას: „მიწის სოციალიზაცია დასაწყისი გახდება სოციალური რევოლუციისა და ამიტომაც ვართ მისი მხურვალე დამცველი“ – ამბობდა არჩილ ჯორჯაძე.[21]

სიმონ ხუნდაძეს კიდევ რამდენიმე ციტირება მოჰქონდა თავის სტატიაში. „ჩვენი განზრახვა ის კი არ არის, რომ ამ ხალხს მესაკუთრეობის ჟინი და სურვილი განვუმტკიცოთ, არამედ დავანახვოთ სხვა უმაღლესი საზოგადოებრივი ფორმა წარმოებისა და მოვამზადოთ იგი კოოპერაციებისა, სას. სამეურნეო სინდიკატებისა და დამხმარე საზოგადოებათა საშუალებით კომუნისტურ წეს-წყობილებისათვის“. ხუნდაძე 1904 წლის გაზეთ „საქართველოს“ იმოწმებდა.

ჯორჯაძის მოსაზრებებს ადრე გავეცანით და მასზე საუბარს აღარ გავაგრძელებთ. ამის შემდეგ სიმონ ხუნდაძე განაგრძობდა: „კომპარტიამ წაიღო ჩვენი სოციალიზაცია და რეალურად გაანაღდა, თან წაიყვანა ჩვენი მშრომელი გლეხობა და ქალაქის პროლეტარიატს დაუძმობილა“. რა უნდა ექნათ მემარცხენე ფედერალისტებს? „ასეთს პირობებში კომპარტიის აგრარულ პროგრამასა და აგრარულ პოლიტიკას ჩვენ დღეს ვერაფერს ვერ დაუპირისპირებთ, წინააღმდეგ. რაც დღეს ხელში უჭირავს კომპარტიას, ის ჩვენს პროგრამასა და ჩვენს პოლიტიკას წარმოადგენს“ ამის შემდეგ ხუნდაძეს მოჰქონდა ამონარიდი საქართველოს მთავრობის

[21] „ტრიბუნა“.1923 წლის 2 ნოემბერი.

მე-17 დეკრეტიდან: „ყველა მიწები მშრომელი ხალხის საერთო კუთვნილებას შეადგენს. მიწის ყიდვა-გაყიდვა, მისი იჯარით ან რაიმე სხვა სახით ვისმეზე გადაცემა ისპობა“. ამის შემდეგ კი სიმონ ხუნდაძე დაასკვნიდა: „გვაქვს რაიმე ამ პროგრამის საწინააღმდეგო? სრულიად არაფერი. ეს ჩვენს პროგრამასა და ჩვენს აგრარულ პოლიტიკას შეიცავს. ასეთ პირობებში რაღა დაგვრჩენია თუ არა ჩვენი პროგრამის გაყოლა უკან და დადგომა იმ რიგებში, სადაც სდგას ჩვენი მშრომელი გლეხობა“ – აქ ალბათ „კომპარტია“ უნდა ეთქვა „ს. ხ“-ს (სიმონ ხუნდაძეს).

მაშ, კომპარტიასთან სიახლოვის კიდევ ერთი სფერო – აგრარული საკითხის ერთნაირი გაგება – დასაბუთდა. რჩებოდა ყველაზე მთავარი, ის რაც სოციალისტ-ფედერალისტების მრავალწლიანი მოღვაწეობის მთავარ საფუძველს, მიზანს და მოწოდებას წარმოადგენდა – ეროვნული საკითხი, საქართველოს დამოუკიდებლობის პრობლემა. მემარცხენე ფედერალისტებს აქაც უნდა მოეძებნათ კომუნისტებთან ლოიალობის წერტილი და საერთო ნიადაგი. ცხადია, საბჭოთა ხელისუფლებასთან მოთანამშრომლე მემარცხენე ფედერალისტები იმას ვერ აუხვევდნენ გვერდს, რომ საბჭოთა არმია საქართველოში შემოვიდა და ქვეყნის ოკუპაცია და ანექსია განახორციელა. ახლა როდესაც ფედერალისტები თვითლიკვიდაციას აპირებდნენ, რაიმე საერთო სამოქმედო ფორმულა, პრინციპი უნდა გამონახულიყო ეროვნულ საკითხშიც. საქართველოს ოკუპაციიდან ერთი თვეც არ იყო გასული რომ მოვლენებს გამოეხმაურა ახალგაზრდა მწერალი კონსტანტინე გამსახურდია. „განუზომელი ტრაღიზმით აღსავსეა ქართველი ერის დღევანდელი მდგომარეობა“ – წერდა გამსახურდია და ცდილობდა გადმოეცა მაშინდელი საერთო საზოგადოებრივი განწყობილება: „ჯერ ჩვენ გულზე დარჩენილი ტკივილები არ მოშუშებულა, ჯერ ქართველი ხალხი გონს ვერ მოსულა“ მძიმე ვითარებაში მწერალი ეძებდა გზას, „რომელსაც უნდა დაადგეს ქართველი ინტელიგენცია“.[22] მას სწორედ დამოუკიდებლობის პრობლემა აწუხებდა და იმედს იტოვებდა რომ: „ლენინი და ჩიჩერინი, როგორც კომუნისტები ძველი რუსეთის შეცდომებს არ გაიმეორებდნენ, ვერც გაიმეორებენ“. მწერალი თითქოს ცდილობდა ოპტიმისტი ყოფილიყო, აფრთხილებდა კიდეც კომუნისტებს: 1801 წელს რომანოვებმა „წაგლიჯეს ბაგრატიონებს პოლიტიკური ალა-

[22] „ტრიბუნა“. 1921 წლის აპრილი. კ. გამსახურდია. პოლიტიკური შენიშვნები. ინტელიგენციის თანამშრომლობისათვის.

მი“: „1918-1921 წლებში ეს ალამი ქართველ ხალხს უპყრია ხელში და მისი ხელიდან წაგლეჯა არც ისე ადვილი იქნება და ნურც ნურავინ მოინდომებს ამას“[23] – დაასკვნიდა კონსტანტინე გამსახურდია. წერილი 1921 წლის 11 აპრილით იყო დათარიღებული.

აქვე გავიხსენებთ კ. გამსახურდიას უფრო გახმაურებულ წერილს, რომელიც მან ვლადიმერ ულიანოვ-ლენინს მისწერა. ეს წერილიც საქართველოს დამოუკიდებლობის პრობლემას ეხება და ზემოაღნიშნულზე არანაკლები კატეგორიულობით გამოირჩეოდა. დღეს ტფილისში – წერდა მწერალი ბოლშევიკური რევოლუციის ბელადს – ძველი შეცდომების გამეორებას ლამობენ. თქვენი ტერმინოლოგიით „რუსული შაბლონის“ განმეორებას. „მერწმუნეთ, ეგებ საქართველოს ისეთი პოლიტიკური და კულტურული განვითარების სიმაღლეზე არ მიეღწიოს ჯერ, როგორც ირლანდიას, მაგრამ კეზმენტები და მაკ სვეინეები საქართველოს არასოდეს არ გამოელევა, ვიდრე სავსებით უზრუნველყოფილი არ იქნება მისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა“.[24] ვინ იყვნენ ხსენებული პირები და როგორც მკვლევარი შოთა ვადაჭკორია, რომელიც ჩვენზე ადრე შეეხო ამ საკითხს და წერდა, გამსახურდია „აჯანყებით იმუქრებოდაო“.[25]

როჯერ დევიდ კეზმენტი – ირლანდიელი პატრიოტი, რომელიც მოლაპარაკებებს აწარმოებდა გერმანიასთან, რათა მიეღწია მათი სამხედრო დახმარებისათვის. მაგრამ ირლანდიელებმა დახმარება ვერ მიიღეს და კეზმენტი ამის შემდეგ ცდილობდა, რომ ირლანდიელები, საგარეო მხარდაჭერის გარეშე არ აჯანყებულიყვნენ. 1916 წლის აპრილში კეზმენტი ინგლისის ხელისუფლებმა დააპატიმრეს და ჩამოახრჩვეს. ტერენს მაკ სვინი – გახლდათ ირლანდიელთა აჯანყების დროს, 1920 წელს, ქალაქ კორკის მერი, რომელიც ბრისტონის ციხეში 75-დღიანი შიმშილობის შემდეგ გარდაიცვალა. კ. გამსახურდია აღნიშნული პიროვნებების სახით აფრთხილებდა საბჭოთა ხელისუფლებას, რომ საქართველოსაც გააჩნდა პატრიოტული რესურსი და ეროვნული წინააღმდეგობის უნარი.

1923 წლის 21 ოქტომბერს შედგა საქართველოს მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა სარევოლუციო პარტიის კონფერენცია, რომელ-

[23] „ტრიბუნა“. 1921 წლის აპრილი.

[24] „სოციალისტ-ფედერალისტი“. 1921 წლის 8 მაისი. კ. გამსახურდია. ღია წერილი ულიანოვ-ლენინისადმი.

[25] შ. ვადაჭკორია. ეროვნული სახელმწიფოებრიობის საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში (1921-1923 წ.წ.). თბ. 2008, გვ. 75.

მაც განიხილა მომავალ პარტიულ ყრილობაზე განსახილველი საკითხები. ამ დროისათვის უკვე გადაწყვეტილი იყო პარტიის თვითლიკვიდაცია და აღნიშნული კონფერენცია მომავალი სალიკვიდაციო ყრილობის მოსამზადებელ საფეხურს წარმოადგენდა.[26] პრესაში ქვეყნდებოდა მომავალი ყრილობის განსახილველი საკითხების ჩამონათვალი. ჩამოთვლილი 7 საკითხიდან სამი მათგანი იყო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი: 1. საერთაშორისო მდგომარეობა. 2. დამოკიდებულება კომპარტიასთან და 3. მოხსენება მთავარი კომიტეტის მოქმედების შესახებ.[27]

1923 წლის 7-8 ნოემბერს შედგა მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტთა სარევოლუციო პარტიის მეორე ყრილობა. მისი გახსნა სპეციალურად დაამთხვიეს, როგორც „ტრიბუნა“ იუწყებოდა: „დიდი ოქტომბრის რევოლიუციის 6 წლის თავზე“, რაც ძნელია ითქვას, რომ ფედერალისტების გულწრფელი სურვილი ყოფილიყო. მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის მეორე ყრილობას ესწრებოდა 55 დელეგატი, რომელთა „უმეტესობა ქალაქისა და სოფლის პროლეტარული გლეხობა იყო“. რადგან ფედერალისტების შეკრება სიმრავლით არ გამოირჩეოდა, დავასახელებთ რაიონებს, რომელთა პარტიული ორგანიზაციებსაც წარმოადგენდნენ დელეგატები: ზუგდიდის, სენაკის, ქუთაისის, შორაპნის, ოზურგეთის, ბათომის, სიღნაღის და თბილისის მაზრის ორგანიზაციები. წარმოდგენილი სიის მიხედვით, ყრილობაზე ჩამოსულ დელეგატთა უმრავლესობა დასავლეთ საქართველოდან მონაწილეობდა..

ინტეგრაციის პროცესმა დამამთავრებელ ზღვრულს მიაღწია. ყრილობა გახსნა „პარტიის ხელმძღვანელმა“ თედო ღლონტმა. აირჩიეს ყრილობის პრეზიდიუმი: თედო ღლონტი, მიხა ესაკია, იოსებ გედევანიშვილი, მიხეილ გავაშელი, ანტონ (გვარი გაურკვევლად წერია – დ. შ). აირჩიეს აგრეთვე ყრილობის „საპატიო თავმჯდომარენი: ლენინი, ჯუღაშვილი, ფ. მახარაძე, ცხაკაია მიხა, კაკულია მიხა, ი. ფანცხავა“. განსახილველი საკითხები იყო: 1. საერთაშორისო მდგომარეობა. 2. დამოკიდებულება კომპარტიასთან. 3. მოხსენება მთავარი კომიტეტის მოქმედების შესახებ. 4. სარევიზიო კომისიის მოხსენება. 5. მოხსენება ადგილებიდან. 6. მიმდინარე საკითხები და 7. არჩევნები.[28]

[26] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 14 ოქტომბერი.კონფერენცია.
[27] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 26 ოქტომბერი. პარტიის მეორე ყრილობა.
[28] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 10 ნოემბერი. მემარცხენე სოც. ფედერალისტთა პარტიის მეორე ყრილობა.

სიმონ ხუნდაძისა და მიხეილ გელოვანის სიტყვების შემდეგ, მოხსენებით გამოვიდა თედო ღლონტი. ჩვენი პატარა და „ჩაგრული ერი“ ვერ წავა მემარჯვენეების გზით. „ერისა და მშრომელი ხალხის სახსნელად მარცხნივ უნდა წავიდეთ“. თედო ღლონტმა საინტერესო გულახდილობით აღიარა თავისი და ჯერჯერობით კიდევ არსებული ფედერალისტური პარტიის საგარეო კურსის ცვლილება და იძულებითი რეალობა: „ჩვენ ვერ დავემყარებით ვერც ლონდონს, ვერც პარიზს და ვერც ვაშინგტონს. ჩვენ უნდა ვწიოთ მოსკოვის მიერ გადმოსროლილი ლოზუნგები“. ირონია გულისხმობდა მწარე რეალობას, რომ გაკომუნისტებული ფედერალისტებისათვის და საერთოდ – ქართველი საზოგადოებისათვის არსებობდა ერთადერთი არჩევანი – მოსკოვი.

საბოლოოდ, ეს იძულებითი და მტკივნეული ინტეგრაციული პროცესი მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის მეორე ყრილობამ რამდენიმე სიტყვიანი რეზოლუციით დაასრულა: „ყრილობამ გადაწყვიტა ორგანიზაციულად გაერთიანება კომუნისტურ პარტიასთან.“[29] გაზეთი „ტრიბუნა“ განუმარტავდა მკითხველებს და საზოგადოებას, რომ მისთვის ე. წ. პარტიული თავმოყვარეობა არ სჭარბობდა რევოლუციოონერობის საკითხს და დაასკვნიდა რომ საჭირო იყო სოციალიზმის დასამყარებლად რევოლუციური ძალების გაერთიანება. რადგან მეორე ყრილობა უკანასკნელი აღმოჩნდა სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიისათვის და იმის გამოც, რომ იგი „გადაეშვა“ კომპარტიის რიგებში, მოვიყვანთ ვრცელ ამონარიდებს რეზოლუციიდან კომპარტიასთან დამოკიდებულების შესახებ, რომელიც თედო ღლონტმა წაუკითხა დელეგატებს. ამონარიდებს შევამოკლებთ ან ციტირების სახით მოვიყვანთ.

1. 1921 წლის 6 ივნისიდან, როცა შედგა მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტების პირველი ყრილობა, პარტია მუდამ იდგა საერთაშორისო რევოლუციის ნიადაგზე და ზურგს უმაგრებდა მას.

2. საბჭოთა ხელისუფლების აღიარებამ და მასთან თანამშრომლობამ მემარცხენე სოციალისტ-ფედერალისტები დააყენა თავისთავად, მესამე კომუნისტური ინტერნაციონალის ნიადაგზე.

3. რუსეთის რევოლუციამ, მისი რესპუბლიკები და ავტონომიები, დააკავშირა საერთაშორისო რევოლუციონურ ძალებთან.

[29] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 13 ნოემბერი. რას სწერენ ჩვენი ყრილობის დადგენილების შესახებ.

4. რუსეთის რევოლუცია იყო „ნაციონალური რევოლუცია“ და ყოველი ნაციონალური რევოლუცია საერთაშორისო რევოლუციის ნაწილია.

5. საბჭოთა სახელმწიფო მსოფლიოს პირველი საკავშირო სოციალისტური რესპუბლიკაა. მსგავსი პროცესი მიმდინარეობს შიდა ევროპაში. ამიტომ აუცილებელია რუსეთისა და ევროპის სოციალისტური ძალებისა და პარტიების გაერთიანება.

6. სწორედ ამიტომ „მემარცხენე სოც. ფედ. პარტიის ყრილობა ადასტურებს პარტიის მთავარი კომიტეტის და ამა წლის 21 ოქტომბრის პარტიულ კონფერენციის დადგენილებას, ხსენებულ პარტიის გაერთიანებას კომუნისტურ პარტიასთან“.[30] 7.

საქართველოში გასაბჭოების პირველსავე ხანაში ყველა პოლიტიკური პარტია დადგა შავრაზმულ რეაქციის ფრონტზე. მხოლოდ მემარცხენე სოც. ფედ. პარტია მთელი თავისი ძალებით თავიდანვე ჩადგა საბჭოთა წყობილების მწკრივში და ა. შ.

რეზოლუციის მომდევნო კიდევ ხუთი პუნქტი, როგორც იტყვიან, კიდევ უფრო შოკისმომგვრელად გამოიყურებოდა. მძიმეა იმის წარმოდგენა, თუ რა გამოუვალ მდგომარეობაში აყენებდა ახალი საბჭოთა-რუსული სისტემა გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეებს, პოლიტიკოსებს, ინტელიგენციის წარმომადგენლებს, რომ ასეთი რეზოლუციები ეწერათ, ასეთი თვითსალიკვიდაციო ყრილობები მოეწყოთ 20-25-წლიანი პოლიტიკური წარსულის მქონე პარტიებისათვის და ისეთი ზეიმური ფინალით დაემთავრებინათ საკუთარი პარტიის სალიკვიდაციო ყრილობა. თვითლიკვიდაცია არაერთგვაროვნად შეფასდა მაშინვე. მემარცხენეებს ბრალს სდებდნენ მარჯვნიდან, მარცხნიდან. აწ უკვე ლიკვიდირებული პარტიის მესვეურების თავის მართლება ბუნებრივია, უსუსურად გამოიყურებოდა. დაახლოებით ამგვარ სტილში; „...ჩვენმა პარტიამ საკუთარი, დამოუკიდებელ არსებობაზედ ხელი აიღო. პარტიის ყრილობას რომ არ გაეზიარებინა კომპარტიასთან ორგანიზაციული გაერთიანება, რასაკვირველია პარტია ამით რექციონური სრულიადაც არ იქნებოდა, მაგრამ მას უფრო ნაკლები სარგებლობის მოტანა შეეძლებოდა რევოლუციის საქმისათვის...“[31]

ფედერალისტური პარტიის ისტორიის დასასრულს მივუახლოვდით. რა თქმა უნდა კიდევ შეიძლებოდა საუბრის გაგრძელება, პარტიის ისტო-

[30] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 10 ნოემბერი. მემარცხენე სოც. ფედერალისტთა პარტიის მეორე ყრილობა.

[31] „ტრიბუნა“. 1923 წლის 9 ნოემბერი. ჩვენი ყრილობა.

რიის უკანასკნელი წლების სხვადასხვა ნიუანსების შესახებ, მაგრამ ვფიქრობთ, საკმარისია. გამარჯვებულმა საბჭოთა რუსულმა ხელისუფლებამ მოსპო ოპოზიციის უკანასკნელი ბასტიონი, რომელიც ყელში ეჩხირებოდა თითქმის სამი წლის მანძილზე და იძულებული გახადა უარი ეთქვა საკუთარ არსებობაზე.

საბჭოთა კავშირსა და საბჭოთა საქართველოში ერთპარტიული ბოლშევიკურ-კომუნისტური დიქტატურა დამყარდა.

Dimitri Shvelidze
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

SOVIET RUSSIAN EPILOGUE OF THE SOCIALIST-FEDERALIST PARTY – "SELF-LIQUIDATION" (1921-1923)

Summary

The Soviet government initially seemed to have chosen a tolerant political course towards the Georgian political spectrum. On February 25, 1921, the day the invaders entered Tbilisi, the Revolutionary Committee issued a decree on amnesty. The main term provided by the amnesty was the recognition of the Soviet government by the local political parties.

However, the period of tolerance lasted for a couple of weeks. On April 15, 1921, the Extraordinary Commission of Soviet Georgia issued an order effectively banning all activity of political parties. Political parties that did not recognize the Soviet government were forbidden to hold meetings and discussions without special permission. Without a permit, all party gatherings would be imprudently dissolved, and their initiators arrested and prosecuted as conspirators against the existing establishment.

Obviously, the establishment of such strict control over any party, in fact, ban or not, would lead to the limitation of the activity of the parties to a minimum and their eventual dissolution.

After that, the communist authorities of the Soviet Union successively banned the political parties in the country and in individual republics: Social Democrats, Social Democratic Internationalists, Socialist-Revolutionary Maximalists, Ukrainian Evilists, Jewish Bund, Right Socialist-Revolutionaries, etc. The Soviet government itself did not abolish these and other parties but forced them to hold self-liquidation congresses and officially determine the self-liquidation of their parties. According to the established rule, social democrats

and national democrats announced their self-liquidation in Georgia, while others generally withdrew from political activities.

The Left Socialist-Federalist Party faced a dilemma: it had to either continue the struggle against the Bolshevik government or dissolve the party and merge into the Communist Party. Leftists chose the latter: ideological, party death, and physical survival.

Left Federalists falsely claimed that they had chosen the path to abolish their own party. On February 21, 1922, the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of Georgia approved the plan of the Extraordinary Commission of Georgia, which provided for repression against the opposition parties. One of the plenums of the Central Committee of the Communist Party decided that the Socialist-Federalist Party should be liquidated by the hands of the Main Committee of the Party. However, they had to play the scene of voluntariness, as others have done – as if they were abolishing the Party on their own free will, because their ideals completely coincided with the ideals, outlook, and program of the Communist Party.

By September-October 1923, the left federalists were already ready for self-liquidation. This act was preceded by the ideological justification of ideological closeness to the Communist Party. One of the leaders of the party, Tedo Ghlonti, tried to prove that they had more in common with the Communists than with the "Mensheviks" and that their decision to join the Communist Party was a completely voluntary act. It was a falsehood that the Federalists unfortunately had to agree. The great socialist state was beginning the era of large-scale circulation of lies and forgery. The Federalists were forced to join in the frenzy of universal forgery. Otherwise, what happened in Soviet Russia would happen and was already happening in Georgia – repression.

On November 7-8, 1923, the Second Congress of the Left Socialist-Federalist Revolutionary Party took place. The same Tedo Ghlont admitted with interesting honesty the change in the foreign course of his and still existing federalist party and the forced reality: "We cannot rely on London, Paris, or Washington. We must agree to the slogans thrown by Moscow." The irony meant the bitter reality that for the communist federalists and for Georgian society in general, there was only one choice – Moscow.

Finally, this forced and painful integration process was completed by the Second Congress of the Left Socialist-Federalist Party with a few-word resolution: "The Congress decided to unite organizationally with the

Communist Party.” The victorious Soviet Russian government destroyed the last bastion of the opposition—the left-wing Socialist-Federalist Revolutionary Party of Georgia, which had been struggling for almost three years and forced it to renounce its existence.

One-party Bolshevik-communist dictatorship was established in the Soviet Union and Soviet Georgia respectively.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

თენგიზ სიმაშვილი
პროფესორი,
იაკობ გოგებაშვილის სახელობის
თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

საბჭოთა რეპრესიები თელავის და სიღნაღის მაზრების სოფლებში 1924 წლის სექტემბერში (საარქივო მასალების მიხედვით)

2024 წლის აგვისტოში, საქართველოში მომხდარი აგვისტოს ანტისაბჭოთა შეიარაღებული აჯანყებიდან 100 წელი შესრულდა. ცნობილია, რომ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე და მათ შორის კახეთში –თელავის და სიღნაღის მაზრებში, 1924 წლის აგვისტოს აჯანყების შედეგები საკმაოდ ტრაგიკული იყო. საბჭოთა ხელისუფლების ადგილობრივმა ძალისმიერმა სტურქტურებმა საშინელი სისასტიკე გამოავლინეს და ამ აჯანყებაში უშუალო მონაწილეების გარდა, მათთვის მიუღებელი სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელიადამიანები სიკვდილით დასაჯეს.[1]

ჩვენს მიერ მოძიებული საარქივო დოკუმენტების ანალიზი ადასტურებს, რომ 1924 წლის აგვისტოს აჯანყებაში მონაწილეობის ბრალდებით, კახეთშიუამრავი ადამიანი იქნა დაპატიმრებული. მათი დიდი ნაწილი გაუსამართლებლად, ნაწილი კი „საგანგებო სამეულების“ („ტროიკა“) მიერ, სასჯელის უმაღლესი ზომის დახვრეტის განაჩენის გამოტანის დადგენილების საფუძველზე დახვრიტეს.[2]

საბჭოთა ხელისუფლებამ,ასევე მიმართა რეპრესიების სხვა ფორმას.კერძოდ, მოსახლეობის დაპატიმრება-დახვრეტების პარალელურად,

[1] იხილეთ საარქივო დოკუმენტების კრებული: ანტისაბჭოთა ეროვნული მოძრაობა და აჯანყებები საქართველოში 1921-1924. ნარკვევი. დოკუმენტები. გამოსაცემად მოამზადეს ლევან ჯიქიამ და დიმიტრი სილაქაძემ. თბ. საქართველოს ეროვნული არქივის გამოცემა. 2024.

[2] თ. სიმაშვილი. საბჭოთა რეპრესიები თელავში – 1921-1924 წლები. ნაწილი I. თბ. გამომცემლობა „მერიდიანი“. 2020.

1924 წლის სექტემბრის დასაწყისში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში,თელავის და სიღნაღის მაზრების სოფლებში დაიწყო აქ მცხოვრები თავად-აზნაურობის, სასულიერო წოდების, ინტელიგენციის წარმომადგენლების და ზოგადად საბჭოთა ხელისუფლების მოწინააღმდეგედ მიჩნეული ადამიანების დევნა,საცხოვრებელი ადგილებიდან გაძევება, ფიზიკური განადგურება.[3]

საარქივო მასალების შინაარსიდან ირკვევა, რომამ პროცესების წამქეზებლები იყვნენ, საბჭოთა ხელისუფლების მიერ სამაზრო ცენტრებიდან სოფლებში მივლინებულისაბჭოთა უშიშროების სამსახურის(პოლიტიკური პოლიციის) „ჩეკა“-ს ადგილობრივი ორგანოების – ე.წ. „პოლიტიკური ბიურო“-ს (სახელმწიფო პოლიტიკური სამმართველო (გპუ))და სამაზრო ხელისუფლების სხვა წარმომადგენლები.

1924 წლის სექტემბრის პირველ რიცხვებში, კახეთის სხვადასხვა სოფლებში მომხდარი მოვლენების შესახებ, იქ მცხოვრები თავად-აზნაურობის, სასულიერო წოდების, ინტელიგენციის წარმომადგენლების დარბევებზე და განდევნაზე სამეცნიერო ისტორიულ ლიტერატურაში ნაკლებადაა ცნობილი. როგორც ირკვევა, თელავის და სიღნაღის მაზრებში, 1924 წლის სექტემბრის დასაწყისში გლეხობის ვითომდა „სტიქიური“ მიტინგები დაიწყო. ადგილებზე მაზრებიდან ჩასული საბჭოთა ხელისუფლების წარმომადგენლების წაქეზებით, სოფლების მოსახლეობის ნაწილმა – ძირითადად ღარიბმა, ბოგანო გლეხებმა, ვისაც უმეტესად წინასწარ ასმევდნენ ალკოჰოლურ სასმელს, დაიწყესთავისივე თანასოფლელების დევნა, მათი ოჯახების დარბევები და მათი ფიზიკური განადგურება.

აღნიშნულმა პროცესმა,იმდროინდელ საბჭოთა პრესაშიც ჰპოვა თავისი ასახვა. მაგალითად, გაზეთ „კომუნისტში“ გამოქვეყნებულ წერილში, რომელიც დათარიღებულია 1924 წლის 7 სექტემბრით, ვკითხულობთ: „სოფელ იყალთოდან მიღებულია იყალთოს რაიკომის მდივნის ამხ. კოხტაშვილის შემდეგი შინაარსის ცნობა: „რაიონში ადგილი აქვს დიდ აღშფოთებას თავადების და აზნაურების წინააღმდეგ. გლეხები იკრიბებიან ჯგუფ-ჯგუფებად და დანგრევას აპირებენ თავადების სახლე-

[3] დასავლეთ საქართველოში 1924 წლის აგვისტოს შეიარაღებული აჯანყების და შემდგომ განვითარებული მოვლენების შესახებ იხილეთ: ლ. ჯიქია. 1924 წლის აჯანყება დასავლეთ საქართველოში. თბ. გამომცემლობა „უნივერსალი“. 2011. აღნიშნულ კვლევაში გაშუქებულია 1924 წლის აგვისტოს შეიარაღებული აჯანყების მომზადება და მიმდინარეობა დასავლეთ საქართველოში. საგანგებო ადგილი ეთმობა აჯანყების დამარცხების შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლების მიერ გატარებულ უსასტიკეს რეპრესიებს.

ბის. სამაზრო კომიტეტმა მისცა ამხ. კოხტაშვილს დირექტივა – თავიდან აეცდინა ექსცესები, დაემშვიდებინა გლეხები და დაერწმუნებინა ისინი, რომ საბჭოთა ხელისუფლება თავისი საგლეხო აპარატების შემწეობით მიიღებს ზომებს რაიონებიდან იმ თავადების და აზნაურების გადასახლებისათვის, რომლითაც უკმაყოფილოა გლეხობა. დღეს დილის 7 საათზე და 30 წუთზე მიღებულია იყალთოდან ამხ. კოხტაშვილისგან შემდეგი შინაარსის ცნობა: „დღეს განთიადისას სოფელ იყალთოს ყველა გლეხები გამოვიდნენ ქუჩაში რევოლუციური სიმღერით, კეტებით შეიარაღებულები, აღშფოთების ხმებით „სიკვდილი თავადებს, გაუმარჯოს საბჭოთა ხელისუფლებას, ჩვენ თვითონ გავწმენდთ არამზადა თავადების ნაშთებს, სოფლებიდან გაემართნენ ქალებთან და ბავშვებთან ერთად თავადების სახლებისკენ“.[4]

ამ სტატიაში ასევე აღნიშნულია, რომ თითქოსდა ადგილობრივმა ხელისუფლებამ სცადა გლეხების დამშვიდება, მაგრამ: „გლეხებმა დღეს დილით გარეკეს თავადები თავიანთი სახლებიდან და მათი ქონების ნაწილს ცეცხლი გაუჩინეს, ქვის სახლებში ჩაასახლეს უღარიბესი გლეხები. განდევნილი თავადები შეიპყრო პანიკამ და გარბიან თელავის მიმართულებით. შესაძლებელია მოძრაობა მოედოს სხვა რაიონებსაც, მაგალითად ვაჩნაძიანს, საბუეს, ახმეტას და სხვა ყოფილ თავდთა ბუნაგებს“ .[5]

იგივე თემას – სოფლებიდან მოსახლეობის ნაწილის განდევნას ეხება, 1924 წლის გაზეთ კომუნისტის 9 სექტემბრის ნომერში დაბეჭდილი წერილი სათაურით – „კახეთში (საუბარი ამხ. მათიკაშვილთან)“. იმ დროს თელავის მაზრის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი მათიკაშვილი, რომელიც ერთ-ერთ წამყვან როლს ასრულებდა თელავის მაზრაში საბჭოთა რეპრესიების განხორციელებაში, მოუთხრობდა მკითხველს: „კახეთში (თელავის და სიღნაღის მაზრაში) ისე როგორც მთელ საქართველოში პარიტეტული კომიტეტის მუშაობის ერთ-ერთ ბაზას წარმოადგენდნენ ყოფილი თავადები, აზნაურები და სამღვდელოება. ... როგორც კი გლეხებმა გაიგეს, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებში ადგილი ჰქონდა ბანდიტურ გამოსვლებს ხელისუფლების წინააღმდეგ, ისინი მოითხოვდნენ მუშურ-გლეხური მთავრობის მტრების სასტიკ და დაუზოგავ დასჯას. ყველა სოფლებიდან მოდიოდა მრავალრიცხოვანი გლეხთა მიტინგების დადგენილებანი, რომელიც მოითხოვდა გაბედულ ზომების მიღებას იმ ბანდი-

[4] გაზ. „კომუნისტი“. 1924 წელი. 7 სექტემბერი.
[5] გაზ. „კომუნისტი“. 1924 წელი. 7 სექტემბერი.

ტების ცდის წინააღმდეგ, რომელნიც არღვევენ საქართველოს მშრომელთა მყუდრო ცხოვრებას. გლეხებმა განაცხადეს, რომ თუ ხელისუფლება ლმობიერად მოეპყრობა ბანდიტებს, ისინი თვითონ გაუსწორდებიან თავის მოსისხლე მტერს“.[6]

1924 წლის 13 სექტემბერის გაზეთ „კომუნისტში“, საერთო სათაურით – „მენშევიკური ბანდიტების ლიკვიდაცია“, ქვესათაურის ქვეშ –„გლეხობა თავად-აზნაურების წინააღმდეგ, თელავი“ წერია: „ჩვენ გვატყობინებენ თელავიდან შემდეგს: ჯერ კიდევ გუშინ სამაზრო კომიტეტმა აცნობა ცეკა-ს იმის შესახებ, რომ მაზრაში გლეხებს შორის საშინელი აღშფოთებაა თავადების და აზნაურების წინააღმდეგ. ჩვენი საბჭოთა ორგანოები რაიონებში ძლივს აკავებდნენ გლეხების ამ აღშფოთებას, რომელმაც კინაღამ მიიღო სტიქიური აჯანყების და თვითგასამართლების ხასიათი თავადების წინააღმდეგ.გუშინ სამაზრო კომიტეტმა ყველა რაიონიდან მიიღო ცნობა, რომ გლეხებმა, როგორც კი გაიგეს, რომ გამოსვლა საქართველოში ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილი იყო პარიტეტული კომიტეტის მიერ, რომელშიც გაერთიანებული არიან თავადები, აზნაურები, ოფიცრები, მღვდლები და ჩარჩები,მოითხოვეს დაუყოვნებლივ გაძევებული ყოფილიყვნენ სოფლებიდან თავად-აზნაურები მთელი თავიანთი ოჯახებით და ოჯახის წევრებით, დაუყოვნებლივ დაეპატიმრებინათ ყველა თავადები, რომელთაც შეუძლიათ იარაღის ტარება. გლეხები იმუქრებოდნენ, რომ თუ სახელმწიფო ვერ გამოიჩენს სიმტკიცეს ამ საკითხში, მაშინ თვით გლეხობა იკისრებს მათ გაწმენდას რკინის ცოცხით.გუშინვე სამაზრო კომიტეტი თავისი რაიკომების საშულებით შეეცადა განემარტა აღელვებული გლეხებისათვის, რომ საბჭოთა ხელისუფლება ღებულობს და მიიღებს უსასტიკეს ზომებს საბჭოთა ხელისუფლების საწინააღმდეგო შეიარაღებული გამოსვლების და შეთქმულების მომწყობთა წინააღმდეგ. რაიკომებს წინადადება მიეცათ მიიღონ ყოველგვარი ზომები მოსალოდნელი ექსცესების თავიდან ასაცილებლად, მაგრამ ჩვენ ვერ მოვახერხეთ ხალხის დამშვიდება“.[7]

საარქივო მასალები ადასტურებენ, რომ სწორედ საბჭოთა ხელისუფლება იყო დაინტერესებული სოფლებიდან და ზოგადად საქართველოს ტერიტორიიდან თავად-აზნაურების განდევნით. საქართველოს ერთიანულ არქივში დაცულია,1929 წლის მაისით დათარიღებული საარქივო

[6] გაზ. „კომუნისტი“. 1924 წელი. 9 სექტემბერი.
[7] გაზ. „კომუნისტი“. 1924 წელი. 13 სექტემბერი.

საქმესათაურით: „სრულიად საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის საქმე, საქართველოს საზღვრებიდან აგვისტოს გამოსვლების მონაწილე თავად-აზნაურობის გასახლების წესის შესახებ“.[8]

ამ საარქივო საქმეში დევს „საიდუმლო წერილი“, რომელსაც – „სრულიად საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი“-ს ხელმძღვანელი მიხა ცხაკაია უგზავნის „ამიერკავკასიის ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტს“. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „1924 წელს აგვისტოს მენშევიკური ავანტიურის შემდეგ საქართველოს სსრ გლეხებმა ცალკეულ მაზრებში დაიწყეს სტიქიურად განდევნა ყოფილი თავადების და აზნაურების მათი ნაჯდომი ბუდებიდან და ჩამოართვეს მათ მოძრავი და უძრავი ქონება. ამასთან, ეს განდევნა უმეტეს შემთხვევაში ეხებოდა პირებს, ვინც პირდაპირ და ირიბადიღებდა მონაწილეობას კონტრ-რევოლუციურ მოძრაობაში. ყოფილი თავადების და აზნაურების გასახლების დარეგულირებისათვის საქართველოს სსრ-ს ცენტრალურმა აღმასრულებელმა კომიტეტმა 1925 წლის 9 იანვარს მიიღო და გამოსცა სპეციალური დადგენილება, ყოფილი თავადების და აზნაურების ადმინისტრაციული წესით გასახლებაზე. მალევე ცენტრალურმა აღმასრულებელმა კომიტეტმა და სსრკ-ს უმაღლესმა საბჭომ მიიღო დადგენილება ჩამოერთმიათ ყოფილი მემამულეებისთვის ოქტომბრის რევოლუციამდე მათ საკუთრებაში არსებულ მურნეობებში მიწათმფლობელობის და იქ ცხოვრების უფლება“.[9]

საქართველოს ეროვნული არქივის ფონდებში დაცულია, საქართველოს სსრ-ს „სრულიად საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის“ მასალები, სადაც 1924 წლის სექტემბერში დატრიალებული საბჭოთა რეპრესიების შესახებ ინფორმაციებია შემონახული.[10]მათ შორის არის, 1924 წლის ოქტომბერში თელავის და სიღნაღის მაზრის სოფლებში ჩატარებული სოფლის მოსახლეობის კრებების ოქმები. როგორც ჩანს, 1924 წლის სექტემბერში განხორციელებული რეპრესიებისთვის კანონიერი სახის მიცემის მიზნით, იმავე წლის ოქტომბრის დასაწყისში კახეთის სხვადასხვა სოფლებში, ადგილობრივი ხელისუფლებების წარმომადგენლები ჩასულან. მათ ჩაუტარებიათ კრებები, შეუდგენიათ ოქმები

[8] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 374, გვ. 1-2.
[9] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 374, გვ.1-2.
[10] აქვე, მადლიერებას გამოვხატავთ საქართველოს ეროვნული არქივის და კახეთის რეგიონალური არქივის თანამშრომლების, განსაკუთრებით ქალბატონ ქეთევან ასათიანის მიმართ, კვლევის პროცესში გაწეული დახმარებისთის.

სოფლებიდან განდევნილი მოსახლეობის – „თავად-აზნაურობის განდევნის საკითხთან“ დაკავშირებით.[11]

აქვე აღვნიშნავთ, რომ როგორც 1924 წლის 3 ოქტომბრის გაზეთ „კომუნისტში“ წერს ლევან ღოღობერიძე,[12]მას და სხვა „პარტიულ ამხანაგებს“, მათ შორის ვანო სტურუას, 1924 წლის სექტემბრის ბოლოს, ექვსი დღის განმავლობაში ჩამოუვლიათ სიღნაღის და თელავის მაზრის სოფლები, რათა გაერკვიათ: „გლეხთა აღშფოთების ნამდვილი მიზეზები და ყველგან ხვდებოდნენ ერთსა და იმავე მტკიცე და შეგნებულ სულიერ განწყობას: გლეხები ერთსულოვნად და ზიზღით იგონებდნენ თავად-აზნაურებს და კატეგორიულად მოითხოვდნენ მათ საბოლოოდ განდევნას კახეთიდან“.[13]როგორც ჩანს, საბჭოთა ხელისუფლების მაღალი რანგის პირების სწორედ ამ ჩასვლას მოყვა, კახეთის სოფლებში აღნიშნულ საკითხზე მოსახლეობის კრებების ჩატარება.

თელავის მაზრის სოფელ ნაფარეულის, სანიორის და ართანის სასოფლო საბჭოს 1924 წლის 5 ოქტომბრით დათარიღებულღია სხდომის ოქმში ვკითხულობთ: „სხდომას დაესწრნენ ზემოაღნიშნული სოფლების საბჭოს წევრების უმრავლესობა, გლეხკაცობის საგრძნობი ნაწილი და მაზრიდან ჩამოსული კომისია სამი კაცის შემადგენლობით. დღის წესრიგი – განხილვა გლეხების მიერ გამოდევნილი თავადების სიისა.მოისმინეს და დაადგინეს:

• ნაფარეულიდან–ყარალაშვილი თამარა (დათას ცოლი). დადასტურებულ იქნეს სოფლისდადგენილება, რომლითაც იგი გაძევებული ყოფილა გლეხების მიერ სოფლიდან. დადგენილებაში აღნიშნულია, რომ იგი როგორც თავადის ცოლი მუდამ ჩაგრავდა გლეხებს და ამჟამადაც იყო მუშურ-გლეხური ხელისუფლების მტერი.

• სანიორიდან – ავალიშვილები ვასილ და ილიკო ნიკოლოზის ძენი (ძმები). დაადგინეს: დადასტურებულ იქნეს სოფლის დადგენილება, რომლსი ძალითაც ისინი გაძევებული ყოფილან სოფლიდან. დადგენილებაში აღნიშნულია, რომ ხსენებული თავადები არიან აქტიური მონაწილეები აჯანყების, რეაქციის დროს სდევნინენ გლეხებს.

• სოფელ ართანა–ყარალაშვილი რეზიკო მიხეილის ძე. დაადგინეს: დადასტურებულ იქნეს სოფლის დადგენილება, რომლის ძალითაც იგი გა-

[11] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11. საქმე 42.
[12] ლევან ღოღობერიძე – 1923-1924 წლებში საქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე. დახვრიტეს 1937 წელს.
[13] გაზ. „კომუნისტი“. 1924 წელი. 3 ოქტომბერი. მასალა მოგვაწოდა კოკი ფერაძემ.

ძევებული ყოფილა სოფლიდან გლეხების მიერ. ამჟამად იგი დახვრეტილია“.[14]

სოფელ ართანიდან სხვა პირებიც გაუძევებიათ, მათ შორის –„კოხტა გიგოს ძე ყარალაშვილი: რეაქციის იყო პრისტავი ოფიცერი, სცემდა გლეხებს, ამჟამადაც იყო აქტიური მონაწილე აჯანყებისა, რაზედაც იგი დატუსაღებულია“.[15]

ამ სოფლიდან გაძევებული პირების ჩამონათვალში, ძირითადად თავად ყარალაშვილების გვარის წარმომადგენელი მამაკაცები არიან, თუმცა ასევე გაუძევებიათ ქალი – ტალია ყარალაშვილი. იგი ყოფილა გლეხ სანდრო სესიაშვილის ცოლი: „ტალია ყარალიაშვილი მასხრად იგდებდა გლეხკაცობას და ამჟამადაც არ დაკარგა თავისი ზნე-ჩვეულება. მის მამულზე დატოვებული იქნეს მისი ქმარი სესიაშვილი“ – გადაუწყვეტიათ სხდომაზე.[16]

სოფელ ართანიდან გაძევებულ პირთა შორის დასახელებულია ასევე მანანა ყარალაშვილი: „დადასტურებულ იქნეს სოფლის დადგენილება რომ იგი გაძევებული ყოფილა სოფლიდან. იგი არის მტერი არსებული ხელისუფლების და მოტრფიალე ჩოლოყაშვილის ბანდის“.[17]

თელავის მაზრის სოფელ ნაფარეულის, სანიორის და ართანის სასოფლო საბჭოს ამ კრებას თავმჯდომარეობდა მახარეიშვილი, მდივანი ყოფილა კაკაბაძე.თელავის თელავის მაზრის წარმომადგენლი სამ კაციანი კომისიის წევრები კი: ქორიძე, კაკაბაძე და მამაჯანოვი.[18]

მსგავსი სახის კრებები თელავის მაზრის სხვა სოფლებშიც გამართულა. 1924 წლის 17 ოქტომბერს სოფელ კურდღელაურშიჩატარებულსოფლის საბჭოს კრებას: „დაესწრო უმრავლესობა და მაზრაში შემდგარი კომისიის წევრი ამხ. მამაჯანოვი განდევნილი თავად-აზნაურების საკით-

[14] საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 284, ანაწერი 3, საქმე 11, გვ. 9. რევაზ (რეზო) ყარალაშვილი დახვრიტეს 1924 წლის 5 სექტემბერს თელავში. იგი იყო 1923 წელს „სამხედრო ცენტრის“ წევრობის ბრალდებით დახვრეტილი ფარნაოზ ყარალაშვილის მამა.

[15] საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 9.

[16] საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 9.

[17] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 9.

[18] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 9. სავარაუდოდ, ქორიძე იყო იმ დროს თელავის მაზრის აგიტაცია-პროპაგანდის განყოფილების გამგე საშა ქორიძე, რომელიც 1924 წლის 4-5 სექტემბრის ღამეს ხელში დაჭრა ახალგაზრდა კომკავშირელმა საშა ჯორჯაძემ. ამ უკანასკნელს საკუთარი მამის დახვრეტას აიძულებდა თელავის მაზრის „სამეულის“ წევრი კოლია ჯაფარიძე. საშა ჯორჯაძემ მძიმედ დაჭრა კოლია ჯაფარიძე, რომელიც რამდენიმე დღეში გარდაიცვალა. საშა ქორიძე კი გადარჩა. ეს ტრაგიკული ისტორია იხილეთ:თ. სიმაშვილი. 1924 წლის სისხლიანი სექტემბერი თელავში. თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XVI. თბ. 2020, გვ. 211.

ხის გამოსარკვევად.დღის წესრიგი–განხილვა პერსონალურად სოფლიდან განდევნილი თავად-აზნაურებისა“.[19]

კრებაზე მოუსმინიათ და დაუდასტურებიათ სხვადასხვა პირების გაძევების გადაწყვეტილება, მათ შორის ერთ-ერთი გაძევებული იყო ნინო ერისთავი, რადგან: „ხსენებული ერისთავი, როგორც თავადი ამწუხრებდა გლეხებს“.[20]

ამავე სოფლიდან გაუძევებიათ ქეთო თარხანიშვილი, თუმცა მასზე არაა მითითებული რომ თავადია, პირიქით აღნიშნულია, რომ: „იგი არის მიწის მუშა“.[21]

სოფელ კურდღელაურიდან გაძევებულებს შორის არიან: „მიშა რუსიევი, როგორც თავადი და მუშების ექსპლოატატორი“, ასევე ლუკა და ანასტასია ნინიევები, ბარბარე ხირსელი, დათა ზურაბიშვილი, ალექსანდრე (ცუცა) რუსიევი. სოფლის საბჭოს კრების სხდომის ამ ოქმს ხელს აწერენ: ვ. ციხისთავი, მამაჯანოვი, კაკაბაძე და სხდომის მდივანი ჩუბინიძე.[22]

გაძევებები ხდებოდა სხვა ადგილებშიც. მაგალითად, ამჟამად ახმეტის მუნიციპალიტეტის, იმ დროს კი, თელავის მაზრაში შემავალი სოფელხორხლის საბჭოს სხდომის ოქმი მიხედვით,1924 წლის 26 ოქტომბერს გამართულ სხდომას დასწრებიან:„საბჭოს წევრები, გლეხები, მაზრაში შემდგარი კომისია გლეხების მიერ განდევნილი თავადაზნაურების საკითხის გამოსარკვევად“.[23]

ამ სხდომაზე „მოუსმენიათ საკითხი“ კოტე თურქესტანიშვილის შესახებაც და დაუდგენიათ: „დაბრუნდეს სოფლად, როგორც პატიოსანი მშრომელი მუშა და არავითარი ბოროტება არ მიუძღვის მუშა-გლეხებთან“.[24] იგივეა აღნიშნული დათა თურქესტანიშვილზე, ილია საყვარელიძეზე, ფეფე დეკანიზიშვილზე, კიკუშა დეკანოზიშვილზე, მიშა საყვარელიძეზე.[25]ანუ, ეს ადამიანები 1924 წლის სექტემბერში სოფლებიდან იყვნენ გაძევებული, მაგრამ გადაწყვიტეს მათთვის სოფლებში დაბრუნების ნებართვა მიეცათ.

[19] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.
[20] საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 284, ანაწერი 3, საქმე 11, გვ. 10.
[21] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.
[22] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.
[23] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 11.
[24] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.
[25] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.

სხდომის ოქმში ნახსენებიავანო საყვარელიძე, რომელზეც ნათქვამია: „ხსენებული პირი ინახავდა ქაქუცა ჩოლოყაშვილის ბანდას, იყო აქტიური მონაწილე მისი ბანდის მოქმედებისა. ამჟამად ის მასწავლებელია და არ შეეფერება თავის დანიშნულებას, როგორც საბჭოთა ხელისუფლების მტერი. გლეხები საჭიროდ სცნობენ ხსენებული პირი იქნეს მოხსნილი მასწავლებლობიდან“.[26](დოკუმენტი № 1)ამ დოკუმენტს ხელს აწერენ არსენაშვილი, კაკაბაძე და მდივანი მამაჯანოვი.[27]

ამრიგად, როგორც ირკვევა, 1924 წლის სექტემბრის დასწყისში სოფლებიდან ხდებოდა არა მარტო თავად-აზნაურების, არამედ ინტელიგენციის წარმომადგენლების გაძევება, რომლებსაც ასევე ატოვებინებდნენ სამსახურს.

გარდა ამისა, როგორც ამავე საარქივო საქმეში დაცული, 1924 წლის 30 ნოემბრით დათარიღებული დოკუმენტიდან ირკვევა, სოფლებში სახლები და მიწები ჩამოართვეს ადამიანებს, ვინც რეალურად არ მიეკუთვნებოდნენ საბჭოთა ხელისუფლებისთვის მიუღებელ სოციალურ ფენას და არც კავშირი ჰქონდათ აგვისტოს შეიარაღებულ აჯანყებაში მონაწილე პირებთან.

მაგალითად, ქალაქ თელავში მცხოვრები, პროფესიით „მშობიარეების ექიმი“ – „აკუშერკა“ მარიამ რცხილაძე განცხადებას უგზავნის ვანო სტურუას.[28]მარიამ რცხილაძის სიტყვებით: „ოცი წელია ქვრივია და ორი შვილის პატრონი, დავრჩი უმუშევრად, პენსიის გარეშე. აგვისტოს გამოსვლების შემდეგ მეც სხვებთან ერთად მამული ჩამომერთვა და შევიქმენ უკიდურეს მდგომარეობაში“.[29]

მ. რცხილაძე ითხოვდა, 1924 წლის აგვისტოს შეიარაღებული აჯანყების პერიოდში, გლეხების მიერ მისთვის ჩამორთმეული კუთვნილი მამულის – „ერთი დესეტინა ვენახის მარნით“,რომელიც ჰქონდა სოფელ ურიათუბანში(ვაზისუბანი) მისთვის დაებრუნებინათ.[30]

რაც შეეხება სიღნაღის მაზრას, საარქივო მასალების შინაარსის მიხედვით,ამ მაზრაში სოფლებიდან საბჭოთა ხელსიუფლებისთვის მიუღებ-

[26] საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.
[27] საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 10.
[28] ვანო სტურუა 1922-1924 წლებში საქართველოს სსრ მიწათმოქმედების სახალხო კომისარი, შემდეგ საკავშირო კომუნისტური პარტიის(ბ) ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის პარტკოლეგიის საკონტროლო კომისიის თავმჯდომარე.
[29] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 58.
[30] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 11, გვ. 58.

ელი პირების გაძევებას თან ახლდა საშინელი სისასტიკე, რაც გამოიხატა ადამიანების ფიზიკურ ანგარიშსწორებაში და ყოველგვარი სასამართლოს გარეშე მათ დახოცვაში. ფაქტობრივად ეს იყო ადამიანების ე.წ. „ლინჩის წესით გასამართლება“, ანუ ბრბოს მიერ ჩადენილი მკვლელობა.

ამას ადასტურებენ საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული სხვადასხვა სახის დოკუმენტები.სიღნაღის სამაზრო აღმასკომის პრეზიდიუმის, 1925 წლის 12 თებერვლით დათარიღებული სხდომის ოქმის მიხედვით,განუხილიათ: „განდევნილ თავად-აზნაურთა შესახებ საბჭოების მიერ გამოტანილი დადგენილებები (ოქმები)“.[31]

სხდომაზე დაუდგენიათ, რომ: „აღნიშნული ოქმები დადასტურდეს და წარედგინოს სრულიად საქართველოს ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტს დასამტკიცებლად“.[32]

სიღნაღის სამაზრო აღმასკომის პრეზიდიუმის ამ სხდომაზე, განსახილველადშესული ყოფილა,1924 წლის ოქტომბრის დასაწყისით შემდეგი სასოფლო საბჭოების მიერ დაწერილი ოქმები: ახაშენ-ჩუმლაყის, ბაკურციხის, კარდენახის, კოლაგ-ვეჯინის, ვაქირის, ბოდბისხევის, გურჯაანის და ტიბაანის.[33] 1925 წლის 12 თებერვლით დათარიღებული სხდომის ამ ოქმში ვკითხულობთ: „აღნიშნული ოქმებიდან ჩანს, რომ ადგილობრივ გლეხთა მოსახლეობის სურვილის თანახმად, საბჭოების მიერ დადგენილებათა მიხედვით განდევნილ არიან“.[34]

ამ ტექსტს მოსდევს, განდევნილი პირების ჩამონათვალი სოფლების მიხედვით. მაგალითად, ახაშენ-ჩუმლაყის სასოფლო საბჭოში შემავალი ამ სოფლებიდან გაუდევნიათ: „ყოფილი მღვდელი ისიდორე ვაჩეიშვილი ოჯახობით, კოლა ალექსანდრეს ძე მაჭავარიანი ცოლით, ქვრივი სონა გიჟიმყრელი შვილით, კოლა მიხეილის ძე გიჟიმყრელი, ილიკო კონსტანტინეს ძე გიჟიმყრელი, ნიკო ზაალის ძე წინამძღვრიშვილი შვილებით, დახვრეტილი გიორგი წინამძღვრიშვილის ოჯახი, ელენე დავითის ასული ჯორჯაძისა“ და კიდევ რამდენიმე ათეული ადამიანი.[35]

სოფელ ბაკურციხიდან გადევნილ ყოფილან შემდეგი პირები: „გიორგი ალექსანდრეს ძე ვაჩნაძე, ჩაქვავებული გიორგი სოლომონის ძე ვაჩნაძის ოჯახობაშვილებით, ჩაქვავებული მიხეილ ზაქარიას ძე ვაჩნაძის

[31]საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1.
[32]საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1.
[33]საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1.
[34]საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1.
[35] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1-3.

ოჯახობა – ორი ვაჟი, დახვრეტილი მიხეილ ზაქარიას ძე ვაჩნაძის ოჯახობა – ცოლი იულია ორი შვილით, ადამ იოსების ძე ვაჩნაძის – ჩაქვავებულის ოჯახობა, ჩაქვავებული ნიკო დიმიტრის ძის ვაჩნაძის ოჯახობა – ძმა ექიმი გიორგი ვაჩნაძე ოჯახობით, ირაკლი და ილიკო აფხაზები ჩაქვავებული ხალხის მიერ, ჩაქვავებული ხალხის მიერ სიკო(სიმონ) რევაზის ძე ვაჩნაძის ოჯახის შემადგენლობა“ და სხვები.[36]

ამ ჩამონათვალში მყოფ ადამიანთა შორის გამოვყოფთ დავით ვაძნაძეს, რომელზეცსოფლიდან გადევნილების ამ სიაში ასე წერია, „დავით ვლადიმერის ძე ვაჩნაძე გაქცეულია, მისი დედა ელენე“. ანუ სოფელ ბაკურციხიდან 1924 წლის აგვისტოში განდევნეს, გაასახლეს შემდგომში ემიგრაციაში წასული, ცნობილი საზოგადო და პოლიტიკური მოღვაწის დავით ვაძნაძის დედა.[37]

სოფელ ბაკურციხის საბჭოს, 1924 წლის 3 ოქტომბრის სხდომის ოქმში უფრო „სრულყოფილად“ არის ასახული დავით ვაჩნაძის „დაუსწრებლად“ სოფლიდან გაძევების მიზეზი:„დავით ვლადიმერის ძე ვაჩნაძე – გაქცეულია ქაქუცა ჩოლოყაშვილთან. დედა მისი ელენე მომხრეა მისი მოქმედების და ქაქუცას გამარჯვების ტრფიალია“ (დოკუმენტი № 4).[38]

სოფელ კარდენახიდან გაძევებული ადამიანების ჩამონათვალში ვკითხულობთ: „ჩაქვავებული დათა ალექსანდრეს ძე იგივე ილარიონის ძე ფორაქიშვილი ოჯახობით – ცოლით, შვილებით და რძლით, ჩაქვავებული ივანე ვაჩნაძის ცოლშვილი, დახვრეტილი ვიქტორ (ვახტანგ) გიორგის ძის ვაჩნაძის ოჯახი დედა და და, დახვრეტილი ლევან სამადაშვილის ცოლშვილი“ და სხვები.[39]

სხვადასხვა სოფლებიდან განდევნილი პირების გვარებს, მინაწერები აქვთ, თუ რატომ გააძევეს ისინი. მაგალითად, ერთ-ერთი პირის შესახებ წერია: „ქვრივი სოფიო ჩოლოყაშვილისა. ქაქუცამ ამ ქვრივთან სამჯერ იქეიფა, რომლისთვის გაძევებულ სოფიოს შვილი დაუხვრიტეს, რის შემდეგ შურისძიებით იყო გაჟღენთილი გლეხკაცობისადმი აღნიშნული სოფიო ჩოლოყაშვილი“.[40]

[36] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1-3.
[37] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 1.
[38] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 40. დავით (დათა) ვლადიმერის ძე ვაჩნაძე იყო საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ერთ-ერთი დამაარსებელი და ლიდერი. მისი მამა – პოლკოვნიკი ვლადიმერ ვაჩნაძე სოფელ ბაკურციხიდან იყო, სადაც 1919 ოქტომბერში გარდაიცვალა. დედა – ელენე მაჩაბელი სოფელ დიდი ლილოდან გახლდათ.
[39] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 41, 45.
[40] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 41.

როგორც უკვე ვახსენეთ, ზემომოყვანილ დოკუმენტებში დასახელებულ პირებს მიწერილი აქვთ – დახვრეტილი, ჩაქვავებული და სხვა. დახვრეტილში იგულისხმება 1924 წლის აგვისტოს შეიარაღებულ აჯანყებაში მონაწილეობის ბრალდებით დაპატიმრებული და ყოველგვარი სასამართლოს გარეშე სიკვდილით დასჯილი ადამიანები. რაც შეეხება „ჩაქვავებული“ – ეს იყოუსასტიკესი ანგარიშსწორება, ყოვლად უდანაშაულო ადამიანების ქვებით და კეტებით მოკვლა. როგორც ჩვენს მიერ მოძიებული მასალებიდან ირკვევა, გაძევების პროცესის დროს, საბჭოთა ხელისუფლების მიერ წაქეზებულ გლეხებს,ზოგიერთ სოფელში ასეთნაირადდაუხოციათ რამოდენიმე ათეული უდანაშაულო ადამიანი.

სოფლებიდან განდევნილებზე და დახოცილებზე, შედარებითვრცელი ინფორმაციებიდაცულია,სიღნაღის მაზრის სოფლების – ბაკურციხის და კარდენახისსასოფლო საბჭოების,1924 წლის ოქტომბრის დასაწყისში გამართულ სხდომების ოქმებში. 1924 წლის 3 ოქტომბერს გამართულ სოფელ ბაკურციხისსასოფლო საბჭოს სხდომას დასწრებიან, „სიღნაღის სამაზრო პარტიული კომიტეტის წარმომადგენელი ბადოშვილი, სამაზრო აღმასრულებელი კომიტეტის წარმომადგენელი, მაზრის ინსტრუქტორი მხეიძე, სამაზრო მილიციის უფროსის მოადგილე აბულაძე, სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარე ბეჟაშვილი, საბჭოს ექვსი წევრი“.[41] (დოკუმენტი № 2)

სხდომაზე განუხილიათ – „აჯანყების სამზადისის მიმხრობისთვის და სხვა და სხვა ანტი-რევოლუციური მოძრაობისთვის სოფელ ბაკურციხიდან გაძევებულ თავად-აზნაურთა თავიანთ ოჯახებში დაბრუნების შესახებ“. როგორც დოკუმენტში წერია: „კრებამ ბევრი კამათის შემდეგ დაადგინა: სოფელ ბაკურციხიდან სამუდამოდ ოჯახობით და საშვილიშვილოდ განდევნილ-გაძევებული იქნენ ქვემორე ჩამოთვლილი ბაკურციხის მცხოვრებლები ბრწყინვალე წოდებიდან სხვადასხვა დანაშაულებებისათვის, გლეხკაცობის ჩაგვრა-წვალებისათვის და მოდგმით მტრობისთვის და მოუსვენრობისთვის, ყოველგვარი მოძრავ-უძრავი ქონების კონფისკაციით და, რაზედაც ეთხოვოს ს.ს. საქართველოს რესპუბლიკის უმაღლეს ორგანოს“.[42]

აქვე არის გაძევებული ადამიანების ჩამონათვალი:

- „ჩაქვავებული გიორგი სოლომონის ძე ვაჩნაძის ოჯახობა, ტასო

[41] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 41.
[42] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 41.

ვაჩნაძისა შვილებით, კონტრ-რევოლუციონერი, მუშურ-გლეხური მთავრობის დაუძინებელი მტერი, პროვოკატორი და ჩუმი მოღალატე.

• ჩაქვავებული მიხეილ სოლომონის ძე ვაჩნაძის ოჯახობა, რომელშიც იგულისხმება მხოლოდ ორი ვაჟი: კოლა და შაშო. გაიძვერას გზაზე მდგომნი, შურის მაძიებელნი და მომავალი გლეხთა მოსახლეობის შიშიანობის მომგვრელნი.

• ადამ იოსების ძე ვაჩნძის უკვე ჩაქვავებულის გლეხკაცობის მიერ, ოჯახობა დაუძინებელი მტერი გლეხკაცობისა. ემუქრებოდა გლეხებს, რომ სადაც არის ისევ ტყავს გაგაძრობენო, „ქაქუცა თავისი ბანდით მუსრს გაგავლებთო“. ეს ოჯახი ბოროტ მოუსვენარი იყო გლეხთა წრეში მამულების მითვისების საქმეში.

• ჩაქვავებული ხალხის მიერ სიკო (სიმონ) რევაზის ძე ვაჩნაძის ოჯახის შემადგენლობა – მთელი მონარქიული წესწყობილების მომხრე გასაბჭოების დროს მთელი ოჯახი და ჩაქვავებული, ყოფილი ნიკოლოზის დროის პოლკოვნიკი.თავდაუზოგავად ეძებდნენ საშუალებას წითელი არმიის საწინააღმდეგოდ და დაჩაგრული გლეხ-კაცობის შესამუსრავად, ქაქუცას საუკეთესო მასპინძელი და ხარჯის მიმწდომი, რომლისთვის ერთი შვილი სიკო რევაზის ძე დაიხვრიტა“.[43]

სია საკმაოდ დიდია და მასში, როგორც უკვე ზემოთ ვახსენეთ – „ადამ იოსების ძე ვაჩნაძის უკვე ჩაქვავებულის გლეხკაცობის მიერ“ მსგავსად, სოფელ ბაკურციხეში გლეხების მიერ „ლინჩის წესით“ დახოცილი – „ჩაქვავებული“ სხვა ადამიანების გვარ-სახელებიცაა შეტანილი.[44] (დოკუმენტები № 3, 4)

აღსანიშნავია, რომ ამ ტექსტს მოსდევს კრების თავმჯდომარის და ბაკურციხის სასოფლო საბჭოს წევრების ხელმოწერებიც. თუმცა აქვე წერია: „კრების თავმჯდომარე ნ.ბ. რადგან ხელმოწერა არ იცის მის მაგივრად ხელს აწერს ზ.ა.“**(არ ვწერთ სრულად გვარ სახლებს. თ.ს.)** საბჭოს წევრების გვარ-სახელების ჩამონათვალში, სამი პირის გასწვრივ ხელმოწერის ადგილზეც წერია, რომ მათ მაგივრად ხელს სხვა პირი აწერს.[45]

საარქივო მასალებში ასევე დაცულია, 1924 წლის 5 ოქტომბერს, სიღნაღის მაზრის სოფელ კარდენახშიშემდგარი კარდენახის სასოფლო

[43] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 39-40.
[44] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 39-40.
[45] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 40.

საბჭოს სხდომის ოქმები.[46]ამ სხდომას რომელსაც დასწრებია ოცამდე ადამიანი, ასევე მაზრის ინსტრუქტორი და მაზრის მილიციის წარმომადგენელიგანუხილავთ: „1924 წლის აგვისტო-სექტემბერში შეთქმულების და საბჭოთა ხელისუფლების საწინააღმდეგოდ აჯანყების სამზადისის მომხრეობისთვის გაძევებული სოფელ კარდენახიდან, თავადაზნაურებისა და მათი ოჯახობების ისევ თავ-თავიანთ სახლში დაბრუნებისშესახებ“ საკითხი.[47]

დოკუმენტში წერია: „კრებამ გაითვალისწინა რა ქვემორე აღნიშნული მათი დანაშაულებანი სოფლის მშრომელთა ხალხის საზიანოდ, ნიადაგ მათის მეოხებით მოსუსვენრობა აუტანელი ჩაგვრა-ვაგლახი და სხვა დადგინა: ქვემორე ჩამოთვლილი სოფელ კარდენახის მცხოვრებნი გლეხთა მყუდრო ცხოვრების მავნე პირები, თავ-თავიანთ ოჯახობით, განდევნილ-გაძევებული იქმნენ სოფელ კარდენახის სოფლის მოსახლეობის წრიდანუძრავი ქონების კონფიკაციით, რომელზედაც ეთხოვოს ს.ს. საქართველოს რესპუბლიკის უმაღლეს ორგანოს“.[48] (დოკუმენტი № 5)

ამ ტექსტს მოსდევს სოფლიდან განდევნილი ადამიანების ჩამონათვალი:

• „ჩაქვავებული დათა ალექსანდრეს ძე იგივე ილარიონის ძია, ფორაქიშვილის ოჯახობა, თაკო ფორაქაშვილისა, შვილებით და რძლებით, დათა ფორაქიშვილი იყო ძველი ფეოდალი გლეხების შემავიწროებელი, ამაყი და მუშურ-გლეხური მთავრობის სასტიკი მოწინაადმეგე. ოჯახობა ცუდი ხმების გამავრცელებელი და პროვოკაცია, ყოველგვარი ფორმით. მათი ნუგეშის მომგვრელი იყო. უყვარდათ გლეხების მამულების წართმევა;

• ჩაქვავებული დავით ალექსანდრეს ძე ვაძნაძე, ამ უმაღლეს კონტრ-რევოლუციონერს და პრავაკატორს მემკვიდრე არავინ დარჩენია, მხოლოდ მისი მოძრავ-უძრავი ქონება გადაირიცხოს, როგორც სხვა თითოეული გაძევებულისა სააღმშენებლო სახლის ფონდში.

• ჩაქვავებული იასე ვაჩძნაძის ოჯახობა – ცოლშვილი არასაიმედო და მოუსვენარი, მტერი გლეხ-კაცობისა, კონტრევოლუციონერები.

• დახვრეტილი ვიქტორ (ვახტანგ) გიორგის ძე ვაჩნაძის ოჯახი,მისი და, ასევე დედა. ეს ოჯახი მუშურ-გლეხურ საწინაღმდეგო თავყრილობე-

[46] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 42-45.
[47] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 42.
[48] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 42.

ბის ბუდე იყო და შემჩნეული ქაქუცასთან კავშირში. გლეხებს უდიერად ეყრდნობიოდნენ და ემუქრებოდნენ.

• ნენე იაგორას ასული ვაჩნაძე – ჭორიკანა გლეხკაცობის დედაკაცთა შორის, ყოველგვარი ბოროტების მთესველი. ფეოდალური პრინციპების გულმხურვალე დამცველი და ქაქუცას თაყვანისმცემელი.

• ვარო სოლომონის ასული ვაჩნაძე – სახლი ტყეში განაპირა ალაგას ჰქონდა და ქაქუცას თეთრეულს უკერავდა. მენშევიკებს ხელს უწყობდა.

• ასიკო (სიკო) ვაჩნაძე, ყოფილი ოფიცერი ნიკოლოზის დროის, შვილები ერთი ჟორდანიას გაყვა. მეორე ეხლახანს გაიქცა. სასიშარი მოქალაქეები არიან, კონტრევოლუციის მოღვაწენი და სხვა.

• ეხლახანს შეთქმულებისთვის დახვრეტილი ლევან სამადაშვილის ცოლ-შვილი, როგორც ქმრის მომხრე და მუშურ გლეხური მთავრობის დაუძინებელი მტერი. პროვოკატორი და ბოროტების გამავრცელებლი.

სიმონ სამადაშვილი – ქაქუცას ხელისშემწყობი და თვალსაჩინო მოღვაწე ძველი“.[49](დოკუმენტები № 6, 7)

ამ სიაშიც რამოდენიმე ათეული ადამიანია შეტანილი.აღსანიშნავია, რომ სხდომის ოქმზე ხელმომწერ პირებს შორის რამდენიმე მათგანის სახელის დაგვარის გასწვრივაქაც აღნიშნულია, რომ არ იციან წერა-კითხვა და მათ მაგივრად ხელს სხვა პირი აწერს.[50]

ასეთივე შინაარსის, 1924 წლის ოქტომბრის დასაწყისით დათარიღებული სოფლის საბჭოების სხდომების ოქმები ბევრია და ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო, თუმცა მათ განხილვა-გაანალიზებას აქ არ მოვახდენთ, რადგან სტატიის ფორმატი არ იძლევა ამის საშუალებას.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ სიღნაღის მაზრის კოლაგ-ვეჯინის სასოფლო

[49] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 42-45. ოფიციალურად სიღნაღის მაზრაში დაუხვრეტიათ 65 ადამიანი, მათ შორის ზემოთ დასახელებული ლევან სამადაშვილი. მასზე 1924 წლის 2 სექტემბრით დათარიღებულ სიღნაღის მაზრის „საგანგებო სამეულის“ დადგენილებაზე მიბმულ დახვრეტილთა სიაში წერია: „სამადაშვილი ლევან გიორგის ძე. 44 წლის. აქტიური მენშევიკი, მაზრის პარიტეტული კომიტეტის წევრი მენშევიკებიდან“ (შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი. ფონდი 12. აღწერა 1. საქმე 10, გვ. 252). ამ დოკუმენტს ხელს აწერენ სიღნაღის მაზრის „საგანგებო სამეულის“ წევრები: სიღნაღის მაზრის კომუნისტური პარტიის პასუხისმგებელი მდივანი მ. ვარამაშვილი, სიღნაღის მაზრის აღმასრულებელი კომიტეტის ხელმძღვანელის მოადგილე აივაზოვი და სიღნაღის მაზრის „პოლიტიკური ბიუროს“ ხელმძღვანელი გეგეჭკორი. აღსანიშნავია, რომ მ. ვარამაშვილი 1937 წლის 12 ივლისს დახვრიტეს.

[50] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 45.

საბჭოს კრების 1924 წლის 3 ოქტომბრის ოქმში, დაცულია ინფორმაცია ელიზბარ ვაჩნაძის – ქაქუცა ჩოლოყაშვილის ახლო თანამებრძოლის, 1924 წლის აგვისტოს შეიარაღებული აჯანყების აქტიური მონაწილის მამის – გიგა ვაჩნაძის სოფლიდან გაძევების შესახებ ინფორმაცია: „გიგა ნიკოლოზის ძე ვაჩნაძე – ქაქუცა ჩოლოყაშვილთან გავარდნილი ელიზბარ ვაჩნაძის მამა, რომელიც განუწყვეტლივ ხელს უწყობდა ქაქუცას და ვაჟის ელიზბარის ბოროტმოქმედებას. სახლი სოფლის განაპირას ჰქონდა ტყეების მახლობლად და აი სწორედ ამ სახლშიეწყობოდა ხოლმე ქაქუცას და ელიზბარის ჯგუფის შეთქმულებანი მკვლელობის განზრახვით. ადგილობრივი ხელისუფლების მუშაკებისა და მშრომელი გლეხკაცობის ჩხრეკის დროს, ბევრჯელ აღმოაჩინეს ამ სახლში ბომბები და სხვა იარაღი“.[51]

აღსანიშნავია, რომ ზემონახსენები კოლაგ-ვეჯინის სასოფლო საბჭოს კრების ოქმში არაა საუბარი ადამიანების „ჩაქოლვაზე“. როგორც იმ დროს სიღნაღის მაზრის ერთ-ერთი თანამშრომლის – სიღნაღის სამაზრო კომიტეტის პრეზიდიუმის წევრის გიორგი მირიანაშვილის დღემდე გამოუქვეყნებელ მოგონებებიდან ირკვევა, სოფელ კოლაგში, სავარაუდოდ ვეჯინშიც მცხოვრებიმამამაკაცები გაქცეულან და გლეხებს ვერ მოუსწრიათ მათი დახოცვა. გ. მირიანაშვილი წერს: „კოლაგში მისვლისას გამოირკვა, რომ თავად მამაკაცებს ადრე უგვრძნიათ და მახლობელ ტყეებში გაქცეულან, ხოლო ქალები და ბავშვები გამოერეკათ სოფლის ბოლოს და მსჯელობდნენ კიდევ როგორ დაესაჯათ“.[52]

გიორგი მირიანაშვილი ასევე ეხება სოფელ ბაკურციხეში დატრიალებულ ტრაგედიას.მის მოგონებაში წერია, რომ მისთვის შეუტყობინებიათ: „სოფლის საბჭოს თავმჯდომარე თხოულობს მომეშველეთ ჩქარა, სოფელი აჯანყდა, სოფლიდან დროშა გაიტაცეს, შედიან თავადების სახლებში, ხოცავენო“.[53]ამ ამბის თვითმხილველ პირს გ. მირიანაშვილისთვის უთქვამს: „ხალხი ზემო ბაკურციხეშია ეკლესიის ზემოთ. სოფლის „პრიგავორს“ ადგენენ მათი ცოლების და შვილების დასახოცად რომლებიც იქვე დამწყვდეულები ყავთ მახლობელ გომურებში და არ მირჩევდა მათთან

[51] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 35.

[52] საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიის საზოგადოებრივი არქივი. გიორგი მირიანაშვილი.რჩეულ მოგონებათა კრებული. გვ. 113. გ. მირიანაშვილის მოგონებები მოგვაწოდა დავით ხვადაგიანმა.

[53] საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიის საზოგადოებრივი არქივი. გიორგი მირიანაშვილი. რჩეულ მოგონებათა კრებული, გვ. 105.

მისვლას: ბევრი მათგანი მთვრალები არიან, შენც არაფერი აგიტეხონო“.[54]

გ. მირიანაშვილი მაინც მისულა სოფელ ბაკურციხეში: „ადგილზე მისვლისას ვნახე, რომ ხუთი თუ ექვსი კაცი მართლა ეყარნენ კეტებით და ცივი იარაღებით ჩახოცილები. ბრბო-ხალხი ყოფილ ნადუქნარის გრძელ საჩიხესთან ბუზებივით ირეოდნენ. დაუსრულებელი ხმაურ-ღრიანცელით და ერთმანეთს იწვევდნენ „პროგავორზე“ ხელის მოსაწერად“.[55]

იგივე საშინელება უნახავს მას სოფელ კარდენახში: „კარდენახის საბჭოში მისვლისას გამოირკვა, რომ მართლა გამოსულიყო თავადების წინააღმდეგ ამდგარი თითქმის მთელი სოფელი. ოთხი უკვე მოეკლათ კეტებით და ქვებით დაეჩეჩქვათ. ერთი-ორი მათგანისთვის სახლებიც დაეწვათ და შურისძიებით აღვსილი ბრბო ახლა სხვა მიმართულებით წასულიყო“.[56]

გიორგი მირიანაშვილის შესახებ, 1924 წლის 3 ოქტომბრის გაზეთ „კომუნისტში“ თავის მხრივ წერს ლევან ღოღობერიძე: „მეორე შემთხვევას, არანაკლებ დამახასიათებელს ადგილი ჰქონდა ბაკურციხეში. იქ ამხ. მირიანაშვილი, რომელიც დიდი პოპულარობით და სიყვარულით სარგებლობს გლეხებს შორის, შეეცადა დაემშვიდებინა აღშფოთებული გლეხობა, მაგრამ მას განუცხადეს: „ჩვენ, გლეხები კარგად გიცნობთ შენ, გვიყვარხარ და არ გვინდა შენთან აყალ-მაყლის ატეხა, მაგრამ შენ თუ ჩაერევი ჩვენს სამართლიან, წმინდა საქმეში და დაიცავ თავადებს, ჩვენ იძულებული ვიქნებით მკაცრად მოგექცეთო“.[57]

1924 წლის სექტემბერში,კახეთის სოფლებში მომხდარ ამ მოვლენებზე ინფორმაციებს ვხვდებით სხვა თანამედროვეების მოგონებებში. მაგალითად, იმ დროს თელავის მაზრაში შემავალი, ამჟამად ახმეტის მუნიციპალიტეტის სოფელ ზემო ხოდაშენის მკვიდრის ძველი ბოლშევიკი თ. ბაინდურაშვილისპირად არქივში დაცულ, დღემდე გამოუქვეყნებელმის მოგონებაშივკითხულობთ: „1924 წლის შემოდგომაზე სოფლების გლეხობამ თვითონ ჩამოართვა თავად-აზნაურობას მთელი ქონება, დარჩენილი

[54] საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიის საზოგადოებრივი არქივი. გიორგი მირიანაშვილი. რჩეულ მოგონებათა კრებული, გვ. 105.
[55] საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიის საზოგადოებრივი არქივი. გიორგი მირიანაშვილი. რჩეულ მოგონებათა კრებული, გვ. 105.
[56] საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიის საზოგადოებრივი არქივი. გიორგი მირიანაშვილი. რჩეულ მოგონებათა კრებული, გვ. 105.
[57] გაზეთი „კომუნისტი“. 1924 წელი, 3 ოქტომბერი.

მიწები და განდევნა ისინი სოფლებიდან“.[58]

ჩვენს კვლევაში, ზემოთ მოყვანილ საარქივო მასალაში არსებული ინფორმაციები საბჭოთა პერიოდში ტაბუდადებული იყო და ზეპირსიტყვიერად გადაეცემოდათ ადამიანებს. მხოლოდ 1980-იანი წლების ბოლოდან დაიწყო შედარებით ღიად საუბარი, საბჭოთა ხელისუფლების მიერ განხორციელებულ სასტიკ რეპრესიებზე და თავისი ასახვა ჰპოვა სხვადასხვა პუბლიცისტურ წერილებში. ამის მაგალითია, ჟურნალ „კლდეკარში“ დაბეჭდილი იმ ამბების თვითმხილველის ნინო აბაშიძის სტატია – „დრო და სასჯელი“, სადაც დეტალურადაა აღწერილი კახეთის სოფლიდან განდევნილი და დახოცილი ადამიანების შთამომავლების მეხსიერებაში შემორჩენილი ტრაგიკული ისტორიები.[59]

ავტორიდეტალურად ყვება, ზემოთ მოყვანილი დარბევების ისტორიას. საინტერესოა, რომ ამ სტატიაში დასტურდება, რომ რამოდენიმე ადამიანმა შეძლო თავის გადარჩენა. ზოგი გაუფრთხილებიათ და სახლებიდან წასულა, სანამ დაარბევდნენ,ზოგიც სხვა ხერხით გადაურჩენიათ. მაგალითად, ახალგაზრდა 18 წლის ზურაბ აბაშიძესშემდეგნაირად დაუღწევია თავი: „მისთვის ძველი ტანსაცმელი გადაუცმევიათ, ხელში სახრე მიუციათ და სისხამ დილით გაუპარებიათ სახლიდან“.[60]

როგორც სტატიიდანჩანს,მოსახლეობის დარბევების დაწყებამდე საბჭოთა ხელისუფლების ადგილობრივ წარმომადგენლებს, სოფელ ბაკურციხეში რამოდენიმე სოფლის მოსახლეობა შეუკრებიათ დაჩაუტარებიათ მიტინგი, სადაცმიუყვანიათ ადგილობრივ მცხოვრები თავად-აზნაურებიც. მიტინგის შემდეგ დაუწყიათ მათი დევნა და სახლების რბევა. ავტორი აღწერს თავადური წარმოშობისინვალიდის – ყრუ-მუნჯი პირის,გვარად ვაჩნაძის საშინელ ბედს: „ყრუ-მუნჯი ვაჩნაძე გაძალიანდა, დასაჯელად არ მიყვებოდა... ვიდრე ქვებმა და ლოდებმა სამუდამოდ არ დააწყნარა“.[61]სტატიაში აღწერილია სისხლიანი ანგარიშსწორების სხვა დეტალები,აღწერს იმ ადამიანების ტრაგიკული ბედს, ვინც გადაურჩა ადგილზე დახოცვას – შემოსავლის გარეშე დარჩენილი, საკუთარი სახლებიდან და მამულებიდან განდევნილი ამ ადამიანების ნაწილი საშინელ გა-

[58] თ. ბაინდურაშვილი პირადი არქივის მასალები. კახეთის რეგიონალური არქივი: ახმეტის რაიონი. ავტობიოგრაფია. ფონდი 192. აღწერა 1. საქმე 35, გვერდები 1-322.
[59] ნ. აბაშიძე. „დრო და სასჯელი“. ჟურნ. „კლდეკარი“. 1997. №2 (11), გვ. 124-144. აღნიშნული მასალა მოგვაწოდა ქალბატონმა ქეთევან ლომიძემ.
[60] ნ. აბაშიძე. „დრო და სასჯელი“, გვ. 124-144.
[61] ნ. აბაშიძე. „დრო და სასჯელი“, გვ. 124-144.

ჭირვებაში შიმშილით გარდაცვლილა.[62]

საინტერესოა, რომ ავტორი ასევე წერს, რომდარბევების შემსწრე ერთ „პარტიულს“ სოფელ ახაშენიდანპარტიაც კი დაუტოვებია პროტესტის ნიშნად და სოფლიდან წასულა. დარბევის უშუალო მონაწილე გლეხს კი სახლში მისვლისას, თავადის სახლიდან წაღებული ნივთი მამამ სახლში არ შეატანინა,ერთმა გლეხის ღარიბმა ქალმა კი თავისი ძველი ფეხსაცმელი ჩააცვა თურმე გაძარცულ მოხუცს.[63]

სავარაუდოდ, ზემოდასახელებულ სოფელ ახაშენში მცხოვრები „პარტიულის“ ისტორია გარკვეულწილად რეალობასთან ახლოსაა, რადგან ლევან ღოღობერიძის სიტყვებით: „როგორც რაიონის და მაზრის ხელისუფლება, ისე კომუნარები და კომკავშირლები ყველგან, სადაც შეეძლოთ და ასწრებდნენ მისვლას აქტიურად გამოდიოდნენ განდევნილი თავად-აზნაურების დასაცავად და ამ ნიადაგზე ზოგიერთ ადგილებში კინაღამ მოხდა შეტაკება ადგილობრივ ხელისუფლებასა და გლეხობას შორის. ასე, მაგალითად სოფელ ახაშენში, სიღნაღის მაზრა, როდესაც რაიონული აღმასკომის თავმჯდომარემ და რაიონული პარტკომის მდივანმა გაიგეს დაწყებული მღელვარება შვიდი ცხენოსანი კომუნარისგან შემდგარი რაზმით გაემგზავრნენ იქ, რათა შეეჩერებინათ მოძრაობა“.[64]

ამავე თემას ეხება, 1990 წლის „ქართული გაზეთის“ ოქტომბრის ნომერში დაბეჭდილ სტატიაში – „ბარბარე ვაჩნაძის ბედის წიგნი“, გადმოცემული შემზარავი ისტორია. ეს არის იმ ამბების თანამედროვის, ბარბარე ვაჩნაძის მონათხრობი, სადაციგისიღნაღის მაზრაში 1924 წლის სექტემბრის დასაწყისში დატრიალებულამ ტრაგედიასაციხსენებს. ბარბარე ვაჩნაძის სიტყვებით, მისი უმცროსი ძმა – ს. ვაჩნაძე უშუალოდ შესწრებია ამ ამბებს: „მაშინ ისეთი დრო იყო, ყველგან შეიძლებოდა ხიფათი შეგმთხვეოდა. ვერც მისი ძმა გადარჩა – ტოსიას შვილთან თანატოლ არჩილთან ერთად თოკით დააბეს და აიძულეს ეყურებინა, თუ როგორ ჩაქოლეს ცოცხლად ილიკო. გამეტებით უშენდნენ თურმე ქვებს“.[65]

ასევე იმ ამბების თანამედროვის, სოფიო ჩიჯავაძე-კედიას მოგონებების წიგნში „ნასმენ-ნახული“,აღწერილია აღნიშნულ პერიოდში სოფელ კისისხევიდან, თუ როგორ მოხდა მოსახლეობის გაძევება. გაძევებულებს შორის ყოფილა იმ დროს სახელგანთქმული თამადა კოტე ბახუტაშვილი,

[62] ნ. აბაშიძე. „დრო და სასჯელი“, გვ. 124-144.
[63] ნ. აბაშიძე. „დრო და სასჯელი“, გვ. 124-144.
[64] გაზ.„კომუნისტი“, 1924 წელი, 3 ოქტომბერი.
[65] ქართული გაზეთი. 1990 წელი, ოქტომბერი. მასალა მოგვაწოდა კოკი ფერაძემ.

რომელსაც უსახლკაროდ დარჩენილს, თელავში მდებარე „ღვთაების“ ეკლესიის ეზოში მდებარე ფარდულისთვის შეუფარებია თავი: „კოტე ბახუტაშვილი, ეს მაზრის ცნობილი თამადა თავისი პურმარილით თელავის ვაჭრებმა შეინახეს და იმ გაჭირვების დროს მას საჭმელ-სასმელს არ აკლებდნენ.. სიკვდილამდე ღვთაების ეკლესიის გალავანში იცხოვრა“.[66]

სოფიო ჩიჯავაძე იხსენებს არა მარტო თელავის მაზრის, არამედ სიღნაღის მაზრის სოფლებიდან გაძევებული ადამიანების ტრაგიკულ და საზარელ ისტორიებს, მათ შორის ქალებზე ძალადობის შემთხვევებს.[67]

თუმცა, სოფლებიდან გაძევებების შესახებ ასევე წერს, რომ 1924 წლის სექტემბერში, თელავის მაზრის სოფელ კისისხევში,სწორედ გლეხის ოჯახს შეუფარებია მისი ოჯახის წევრი ქალბატონები: „დედა და ძალუა საშა კი, მაშინათვე მეზობელ გლეხკაცის ოჯახში გადასულან და იქ გაუტარებიათ მთელი ღამე. ერთ-ერთი ახალგაზრდა შვილი ამ ორ მათთან შეხიზნულთ თურმე ასე ანუგეშებდა: „ნუგეშინიათ, ქალბატონო, თქვენს თავს არავის მოვაკვლევინებო“.[68] როგორც ირკვევა ქალებს სოფელი მაინც დაუტოვებიათ, რადგან: „მეორე დღეს სოფლის კომისარი ამოსულა და დედისთვის უთქვამს: „უნდა წაბრძანდეთ, ძალიან ატეხილები არიან თელავიდან ჩამოსული სომხის ბიჭები. ბევრ ურიგობას ჩაიდენენ.. ყოველი უბედურების თავიდან ასაცდენად სჯობია, აქაურობას თავი გაარიდოთო“.[69]

1924 წლის სექტემბრის დასაწყისში, სოფელ იყალთოდან მოსახლეობის გაძევების დროს მომხდარი შემზარავი ფაქტები,ასევე ასახულია ქალბატონ ზაირა არსენიშვილის გახმაურებულ რომანში „ვა, სოფელო... კახური ქრონიკები“.[70]

საარქივო მასალებში დაცულია დოკუმენტები, სადაც მოსახლეობის დარბევების შემდგომ პერიოდში, საბჭოთა ხელისუფლების მიერ გატარებულ სხვადასხვა სახის ღონისძიებებზეა საუბარი.ასეთია მაგალითად – „სიღნაღის მაზრის აღმასრულებელი კომიტეტი“-ს მიერ, 1925 წლის 11 თებერვლით დათარიღებული წერილი – „სრულიად საქართველოს აღმასრულებელი კომიტეტის“ სახელზე. ამ წერილის ასლი ეგზავნება „თავად-

[66] ს. ჩიჯავაძე. „ნასმენ-ნახული“. პარიზი. ქართულ-ევროპული ინსტიტუტი. 2002, გვ. 379.
[67] ს. ჩიჯავაძე. „ნასმენ-ნახული“, გვ. 379-381.
[68] ს. ჩიჯავაძე. „ნასმენ-ნახული“, გვ. 379.
[69] ს. ჩიჯავაძე. „ნასმენ-ნახული“, გვ. 379-381.
[70] ზ. არსენიშვილი. „ვა, სოფელო... კახური ქრონიკები“. თბ. 2019.

აზნაურთა განდევნის შესახებ საჩივრების განმხილველ კომისიას“.[71]

წერილის ავტორი, სიღნაღის მაზრის აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარე „საქართველოს ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტს“ წერს, რომ „მათი 1924 წლის 15 დეკემბრის მოწერილობის გამო“, გაემგზავრა სიღნაღის მაზრის სოფლების საბჭოებში და მოიწვია გლეხები. მათთან ერთად განიხილა „თავად-აზნაურთა განდევნის შესახებ საჩივრები“. საუბარია განდევნილი ადამიანების განცხადებებზე. სიღნაღის მაზრის აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარის სიტყვებით: „თითოეულ მათგანზე დეტალურად საქმის ვითარების გამორკვევის შემდეგ გამოტანილ იქნა შესაფერისი დადგენილებანი, რომლებიც უკვე შესრულებულია. სახელდობრ: 1. სოფელ ვეჯინის მცხოვრებ მარიამ აბაშიძეს დაუბრუნდა საქონელი, სარკიანი შკაფი და სავენახე ადგილი სოფელ გურჯაანში. 2. სოფელ ბაკურციხის მცხოვრებ გიორგი სიმონის ძე ვაჩნაძეს დაუბრუნდა გადარჩენილი საოჯახო ნივთებიდან ყველაფერი, გარდა სამი სკამისა და ერთი მაგიდისა. ამის გარდა, მას ჩაბარდება საოჯახო ნივთების ის ნაწილი, რომელიც ჩაბარებული ჰქონია მას სოფელ ბაკურციხის მცხოვრებ საშა ქუმსიაშვილთან. სახლი კი, რადგანაც იგი აღმოჩნდა გაყიდული, ვერ ჩაბარდა ვაჩნაძეს 3. სოფელ ბაკურციხის მცხოვრებ კონსტანტინე ლუარსაბის ძე ვაჩნაძეს და ქვრივ მარია მიხეილის ასილ ვაჩნაძეს ვერავითარი ქონება ვერ ჩაბარდა, რადგან ამ ქონებიდან გადარჩენილი არაფერი აღმოჩნდა 4. სოფელ კარდენახის მცხოვრებ მარგალიტა აფხაზს ვერ ჩაბარდა ვენახის მოსავალი, რადგან ასეთი აღმოჩნდა გაყიდული 5. სოფელ ბოდბისხევის მცხოვრებს შაქრო ნაცვლიშვილს ნება დაერთო სოფელში ცხოვრებისა და მიეცა ერთი ოთახი, ერთი წისქვილი, ბაღი ხეხილის და ავეჯი 6. სოფელ ბოდბისხევის მცხოვრებ კოტე ნაცვლიშვილს უარი ეთქვა სოფელში დაბრუნებაზე და მისთვის ქონების დაბრუნებაზე 7. სოფელ ბაკურციხის მცხოვრებ ქვრივ ელენე ვახტანგის ასულ ვაჩნაძის ქონება, მიბარებული ყოფილა ყოფილ ბაკურციხის საბჭოს თავმჯდომარესთან ბაწაშვილთან, რომელიც ახლა დაპატიმრებულია გამასწორებელ სახლში. მიღებულია ზომები ამ მიბარებული ქონების ვაჩნაძისთვის ჩასაბარებლად. ვენახის მოსავლის (ღვინის) დაბრუნებაზე კი, რადგან იგი იმყოფება სამაზრო აღმასკომის განკარგულებაში და მას სჭირდება, ამ უკანასკნელმა უარი უთხრა ვაჩნაძეს“.[72] (დოკუმენტი № 8)

[71] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 4-6.
[72] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 4-6.

ამ სიაში სხვა ადამიანებზეც არის საუბარი, ვისაც ასევე არ უბრუნებენ ქონებას: „სოფელ კოლაგის მცხოვრებ თამარა კონსტანტინეს ასულ ვაჩნაძეს ვერჩაბარდა ვერავითარი ქონება,რადგან ამ ქონებიდან გადარჩენილი არაფერი აღმოჩნდა“.[73] არ აბრუნებენ სოფელში საცხოვრებლადასევე მღვდელს: „ყოფილ ახაშენის მღვდელ ისიდორე ვაჩეიშვილის საჩივარზე, რომელიც იმყოფება წარმოებაში აღმოსავლეთ საქართველოს პროკურორის თანამშემწესთან, მისი სოფელში დაბრუნება სოფლის საზოგადოების ნახევარს სურს და ნახევარს არ სურს“.[74]

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ის გარემოება რომ „სიღნაღის მაზრის აღმასრულებელი კომიტეტი“-ს მიერ, 1925 წლის 11 თებერვლით დათარიღებულ ზემომოყვანილწერილში, საკმაოდ საინტერესო ინფორმაციას ვხვდებით, თუ რეალურად ვინ წყვეტდა სოფლებში განდევნილი პირების დაბრუნების საკითხებს. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ამის გარდა სიღნაღის მაზრის ინფორმაციულპუნქტთან არსებულმა საგანგებო სამეულმა განიხილა სხვადასხვა განდევნილ პირთა შესახებ საჩივრები, რომლებზეც გამოტანილი დადგენილებების ასლი ამასთანავე ერთვის: დანართი: 1. მარიამ ვაძნაძის 2. გიორგი სოლომოინის ძე ვაჩნაძის 3. კონსტანტინე ლუარსაბის ძე ვაჩნაძის, მარია მიხეილის ასული ვაჩნაძის და მისი ქალის ელენე ნაცვლიშვილის 4. მარგალიტა აფხაზის 5. ელენე ვახტანგის ასული ვაჩნაძის“ და ჩამოთვლილია ჩვენს მიერ ზემოთ უკვე დასახელებული სხვადასხვა სოფლებიდან განდევნილი სხვა პირებიც.[75]

ამ დოკუმენტს მიწერილი აქვს: „ასლი სიღნაღის მაზრის ინფორმაციულ პუნქტთან არსებული საგანგებო სამეულის“.[76]

„საარქივო მასალებში დაცულია, სოფლებიდან განდევნილი ადამიანების ტრაგიკული ისტორიის ამსახველი საჩივრები, განცხადებები „საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის“ თავმჯდომარის სახელზე. მაგალითად, ზემონახსენები სიღნაღის მაზრის სოფელ ბოდბისხევის მცხოვრებლების – შაქრო და კოტე ნაცვლიშვილების სახელით,1924 წლის 14 ოქტომბერს გაგზავნილ განცხადებაში, რომელსაც აწ-

[73] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ.6.
[74] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 4.
[75] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 4-6.
[76] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 6. სავარაუდოდ, საუბარია ზემოდასახელებული სიღნაღის მაზრის „საგანგებო სამეულზე“ – ვარამაშვილის, აივაზოვის, გეგეჭკორის შემადგენლობით. ის ორგანო იყო, რომელსაც 1924 წლის აგვისტოს შეიარაღებულ აჯანყებაში მონაწილეობის ბრალდებით დაპატიმრებული პირებისთვის საიკვდილო განაჩენები გამოჰქონდა.

ერია „თხოვნა“ ვკითხულობთ: „ამაწლის აგვისტოს დამლევს მომხდარი არეულობის გამო ჩვენ ორივ ძმა გამოგვაძევეს სახლიდან 12 სექტემბერს, მოძრავი ქონების განადგურების, ხოლო უძრავ და ცოცხლის ჩამორთმევის შემდეგ. შემდეგ ისევ დაგვიბრუნეს და უკანასკნელი ხელმეორედ ჩამოგვართვეს. მართალია ჩვენი მამა-პაპა იყო სამღვდელო პირი, მაგრამ ჩვენი ჩამომავლობის სათავედ გლეხობა ითვლება, რაშიც დარწმუნება შეიძლება ჩვენივე მოგვარეების დაკითხვით და ჩვენ თავადაზნაურობასთან არავითარი დამოკიდებულება არ გვაქვს, ვინაიდან ქიზიყში ისინი ისტორიულად არ არსებობდა“.[77]წერილის ავტორების სიტყვებით, რომლებიც ასაკით 80 და 70 წლის ყოფილან, ისინი ყოველთვის შორს იდგენენ პოლიტიკისგან.[78]

ავტორები ასევე წერენ: „ჩვენს სოფელში თუ რაიმე კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმე დაწყებულა, ჩვენ მის სათავეში ვმდგარვართ ყოველთვის და ჩვენი ცოდნა და უნარი არ დაგვიშურებია ჩვენი სოფლის და მის მცხოვრებთა საკეთილდღეოდ. ჩვენი ინიციატივა-მეოხებით იყო მოწყობილი ბიბლიოთეკა-სამკითხველო, აშენებული სათეატრო დარბაზი, სასწავლებლის შენობა, წყლის გამოყვანა, კოოპერატიული მაღაზია, წარმოდგენის გამართა და სხვა“.[79]

მასალებში ასევე დაცულია, 1924 წლის 3 ნოემბერს ზაქარია ნაცვლიშვილის მიერ გაგზავნილი განცხადება, სადაც ავტორი აღწერს მისი ოჯახის თავზე დატეხილ უბედურებას: „ჩემი წარსული – პატარა საზოგადოებრივი საქმიანობა, თავდები იყო იმისა, რომ მე ხელს არავინ მახლებდა წელს სექტემბერში, როცა ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა დაიწყეს თავადაზნაურების გამოდევნა სოფლებიდან... მიუხედავად ამისა მე და ჩემი ოჯახი ვერ გადავრჩით თავად-აზნაურების საერთო ხვედრს და მეც ჩემი ოჯახით გამოდენილი ვარ დღეს იქიდან... მე ამჟამად ქონება სულ ჩამორთმეული მაქვს და სახლი ჩალეწილია, მე მოხუცებული ადამიანი მშიერი დავდივარ ოჯახობით სიღნაღში. როგორც ირკვევა ჩემი უბედურება იმაში მდგომარეობს, რომ მამაჩემი მღვდელი იყო და ჩვენ კიდევ მათი ჩამომავლობა“.[80]

ხელისუფლების მხრიდან აღნიშნულ განცხადებებზე პასუხი,ჩვენს მიერზემოთ მოყვანილ დოკუმენტშია მოცემული–შაქრო ნაცვლიშვილს

[77] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 14.
[78] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 14.
[79] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 14.
[80] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვერდი 15.

ნება დაერთო სოფელში ცხოვრებისა და დაუბრუნდაგარკვეული ხოლო მის ძმას – კოტე ნაცვლიშვილს უარი ეთქვა ქონების მიცემაზე და სოფელში დაბრუნებაზე.[81]

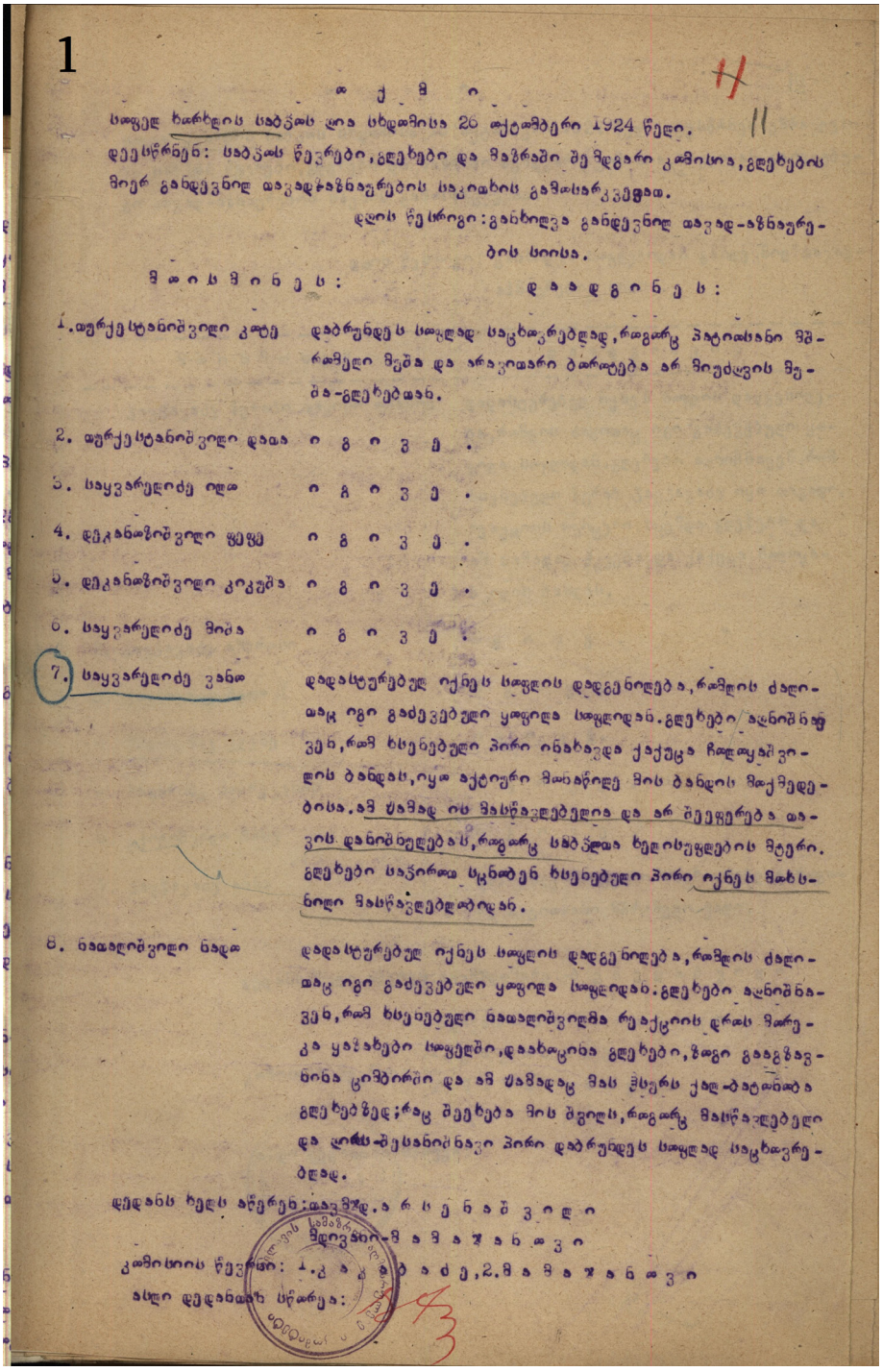
აღსანიშნავია, რომ მსგავსი ტენდენცია გრძელდებოდა შემდგომ პერიოდშიც. მაგალითად, 1928 წლით დათარიღებულ ქალაქ თელავის ამომრჩევლების ე.წ. „ხმაჩამორთმეულების" სიებში ჩამოთვლილ,სხვადასხვა სოციალური წარმოშობის და მდგომარეობის მქონე პირების გვერდით, მოხსენიებული არიან სოფლებიდან გაძევებული ადამიანები, როგორც „გაძევებულები".[82]

ჩვენ ვეცადეთ სიღრმისეული ანალიზის გარეშე, ნეიტრალური პოზიციიდან გადმოგვეცა 1924 წლის აგვისტოში კახეთში – თელავის და სიღნაღის მაზრებში დატრიალებული საბჭოთა რეპრესიების შესახებ ინფორმაციები ისე, რომ მკითხველს ჰქონდეს საშუალება, თვითონ გამოეტანა დასკვნები აღნიშნული მოვლენების შესახებ.

დასკვნის სახით აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ ჩვენი აზრით,1924 წლის აგვისტოს ანტისაბჭოთა შეიარაღებული აჯანყების პერიოდში, სოფლებიდან მოსახლეობის განდევნის პროცესი არ იყო სტიქიური მოვლენა – იგი მართული იყო საბჭოთა ხელისუფლების მიერ. მათ ერთის მხრივ, შეძლეს სოფლებში მცხოვრები გლეხების მეშვეობით,საბჭოთა ხელისუფლების მოწინააღმდეგედ მიჩნეული ადამიანების დატერორება და დაშინება, მეორეს მხრივ, კახეთის სოფლებიდან მოსახლეობის აქტიური განდევნა ემსახურებოდა ქაქუცა ჩოლოყაშვილის რაზმის წევრებისთვის სოფლებში დასაყრდენის, ასევე პროდუქტებით მომარაგების გზების მოსპობას.

საარქივო მასალებში დაცულია სხვა დოკუმენტებიც, რომელთა შინაარსის ერთ სტატიაში სრულად გაშუქება და გაანალიზება შეუძლებელია. იმის მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნული მასალები საკმაოდ სასტიკი და საზარელი ინფორმაციების შემცველია,ვფიქრობთ, საბჭოთა რეპრესიების სხვადასხვა ფორმების გამომზეურების მიზნით,მომავალში აუცილებელია აღნიშნულ თემაზე კვლევების გაგრძელება.

[81] საქართველოს ეროვნული არქივი. ფონდი 284. ანაწერი 3. საქმე 42, გვ. 5.
[82] კახეთის რეგიონალური არქივი, თელავის რაიაღმასკომი, საერთო განმყოფილება. საქმე 5, გვ. 1-20.

1

ო ქ მ ი

სოფელ ხარხლის სასჯელს ლია სხდომისა 26 ოქტომბერი 1924 წელი.

დეესწრნენ: სასჯელს წევრები, გლეხები და მაგრაში შემდგარი კომისია, გლეხების მიერ განძეულნი ათვალწუნებულების საკითხის განსახილველად.

დღის წესრიგი: განხილვა განძეულ ათვალ-საზნაურების საქმისა.

მ ო ს ს მ ე ნ ე ს :

1. ოურქესტანიშვილი კოტე

დაბრუნდეს სოფლად საცხოვრებლად, რადგან პატიოსანი შრომელი შეშა და არავითარი ბრალეული არ მიეძღვის მუშა-გლეხობაში.

2. ოურქესტანიშვილი დავით ი გ ი ვ ე .

3. საყვარელიძე ილო ი გ ი ვ ე .

4. დეკანოზიშვილი ფეფო ი გ ი ვ ე .

5. დეკანოზიშვილი კოკეშა ი გ ი ვ ე .

6. საყვარელიძე მიხა ი გ ი ვ ე .

7. საყვარელიძე ვანო

დადასტურებულ იქნეს სოფლის დადგენილება, რომლის ძალითაც იგი გაძევებული ყოფილა სოფლიდან. გლეხები აღნიშნავენ, რომ ხსენებული პირი ინახავდა ქალაქსა ჩოლოყაშვილის ბანდას, იყო აქტიური მოსაწილე მის ბანდის მოქმედებისა. ამ ფაქტის მასწავლებელია და არ შეეფერება ავის დანიშნულებას, რადგან სხვენში ხელისუფლების მტერი. გლეხები საჭიროდ სცნობენ ხსენებული პირი იქნეს მოხსნილი მასწავლებლობიდან.

8. ნათალიშვილი ნადია

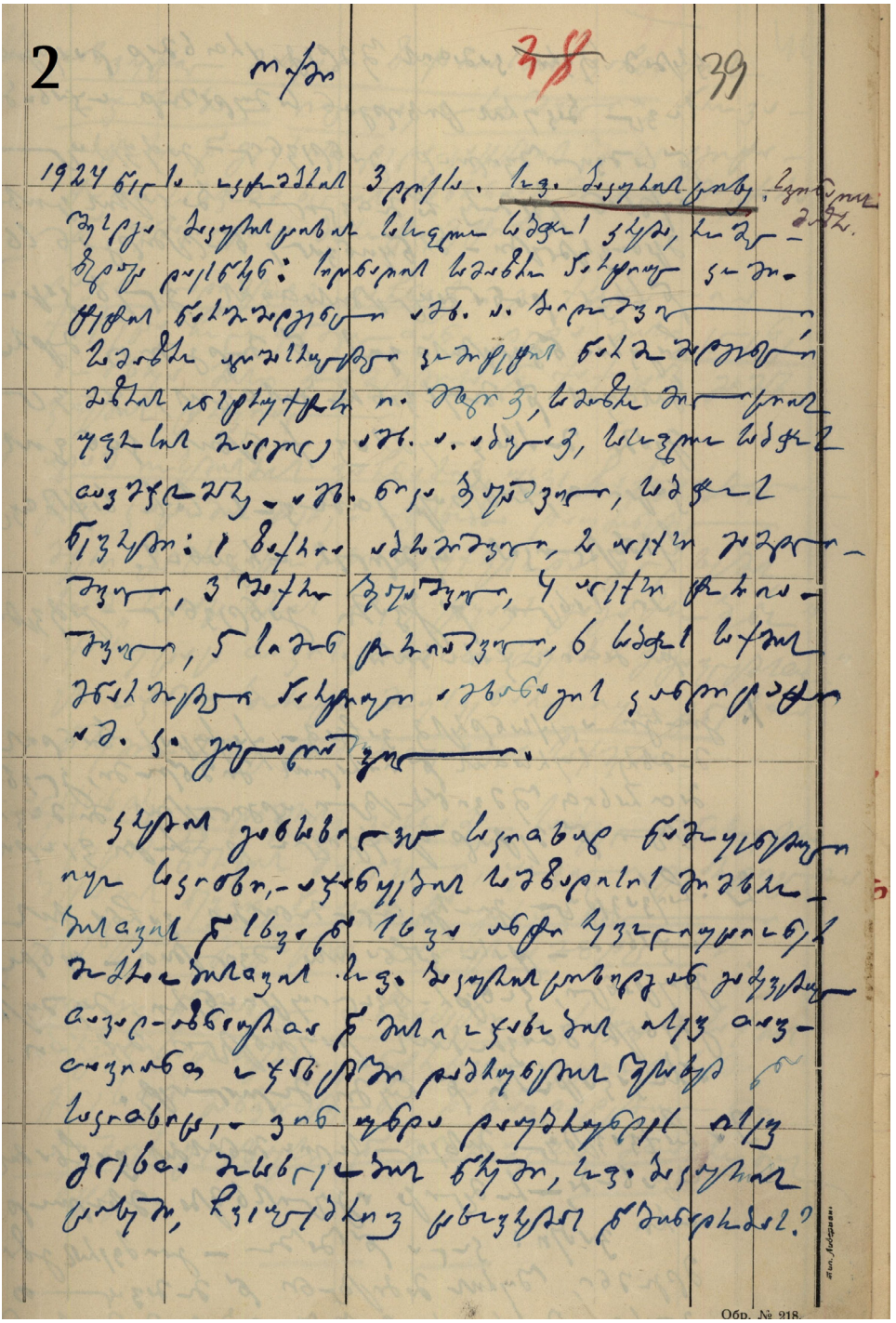
დადასტურებულ იქნეს სოფლის დადგენილება, რომლის ძალითაც იგი გაძევებული ყოფილა სოფლიდან: გლეხები აღნიშნავენ, რომ ხსენებული ნათალიშვილმა რევოლუციის დროს მრავალ ყაჩაღები სოფელში, დაახლოებით გლეხები, მოგი გაეგზავნა ციმბირში და ამ ფაქტიდან მას ჰსურს ქალ-ბატონობა გლეხებზე; რაც შეეხება მის შვილს, რომელიც მასწავლებელი და ლოთ-ჭოსანიშნავი პირი დაბრუნდეს სოფლად საცხოვრებლად.

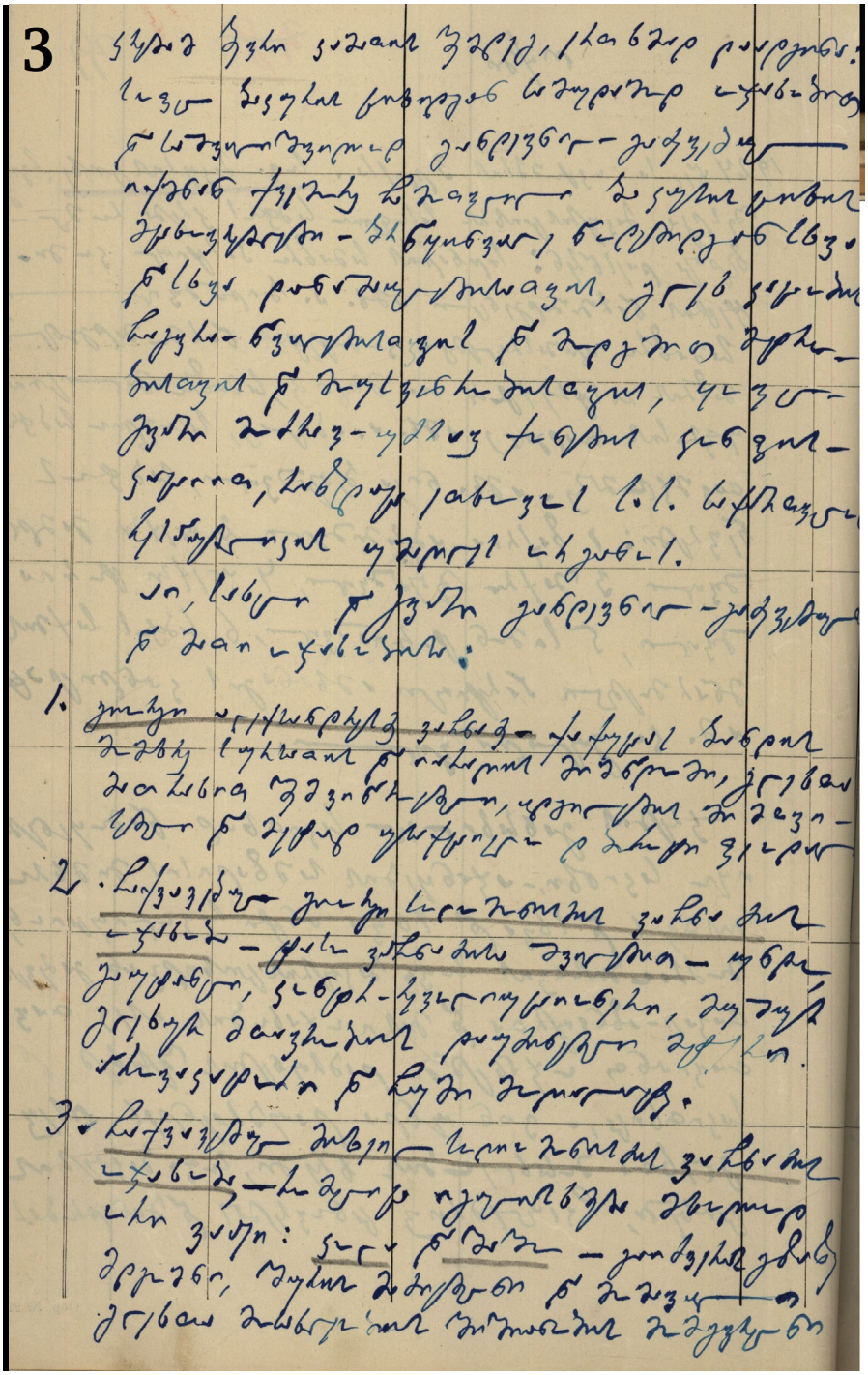
დედანს ხელს აწერენ: თავმჯდ. ა რ ს ე ნ ა ბ ე ი ლ ი

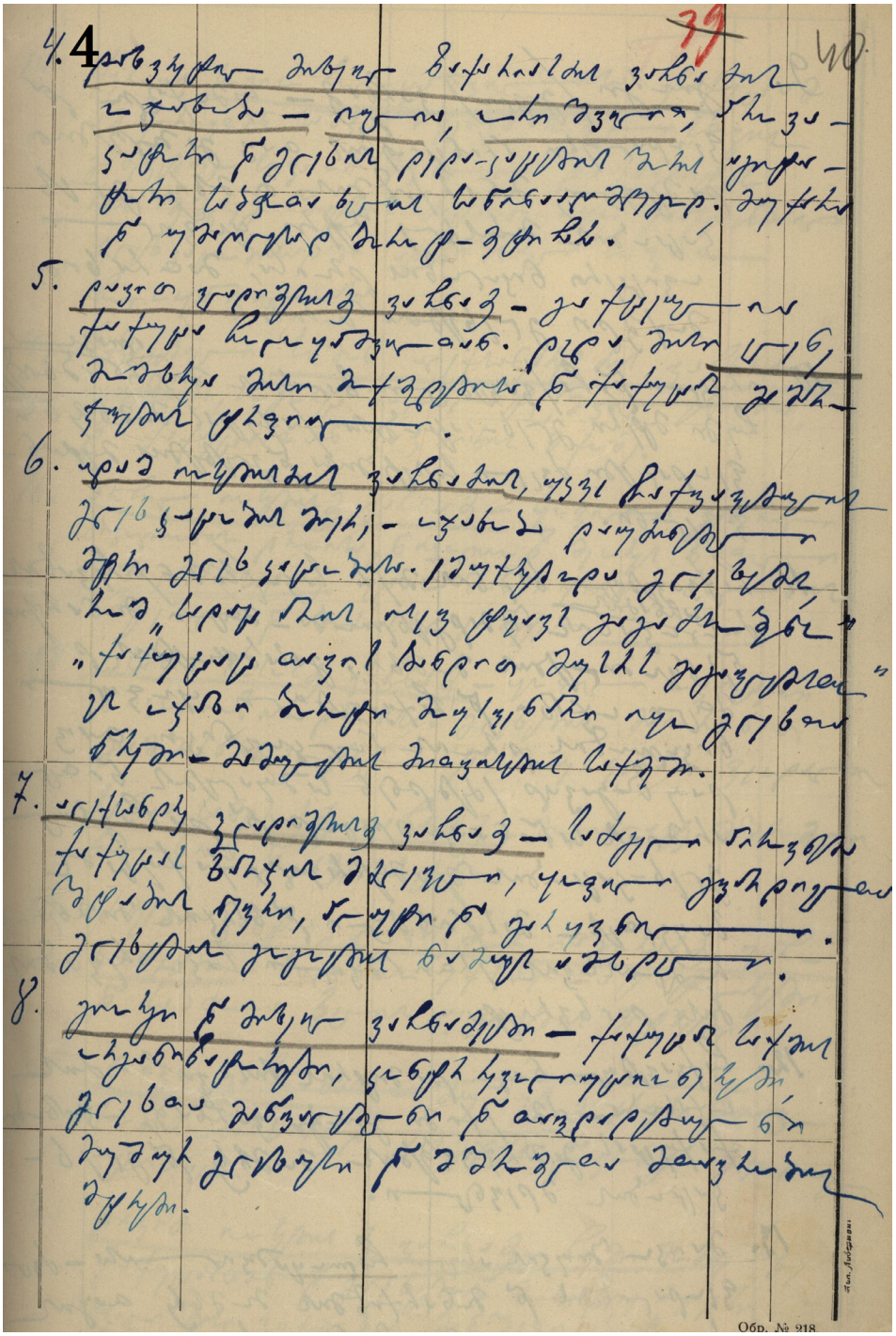
მდივანი-მ ე ს ა ჭ ა ნ ი ძ ე

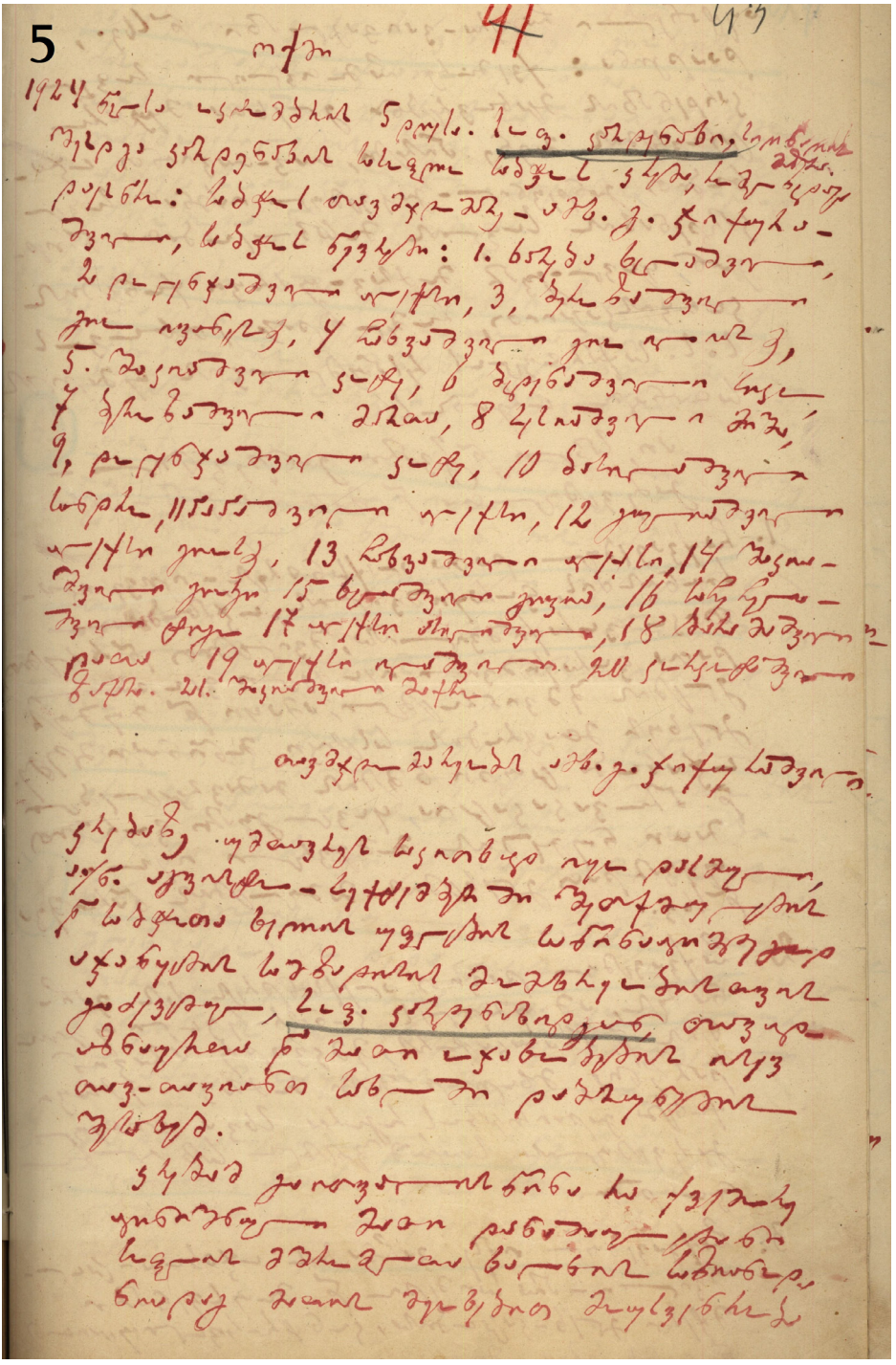
კომისიის წევრები: 1. კ ა ლ ა ბ ა ძ ე, 2. მ ა ჭ ა ნ ი ძ ე

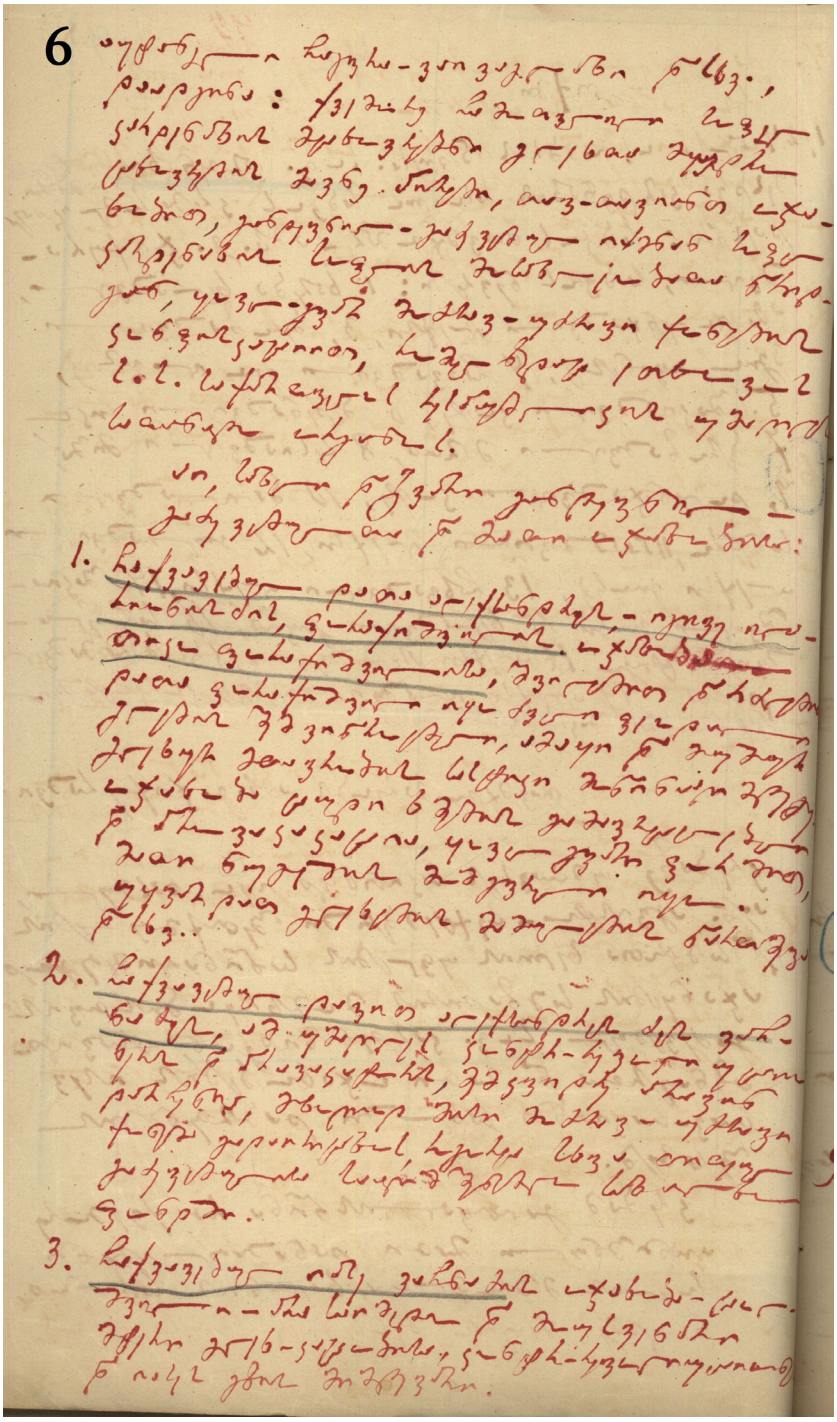
ასლი დედანთან სწორია:

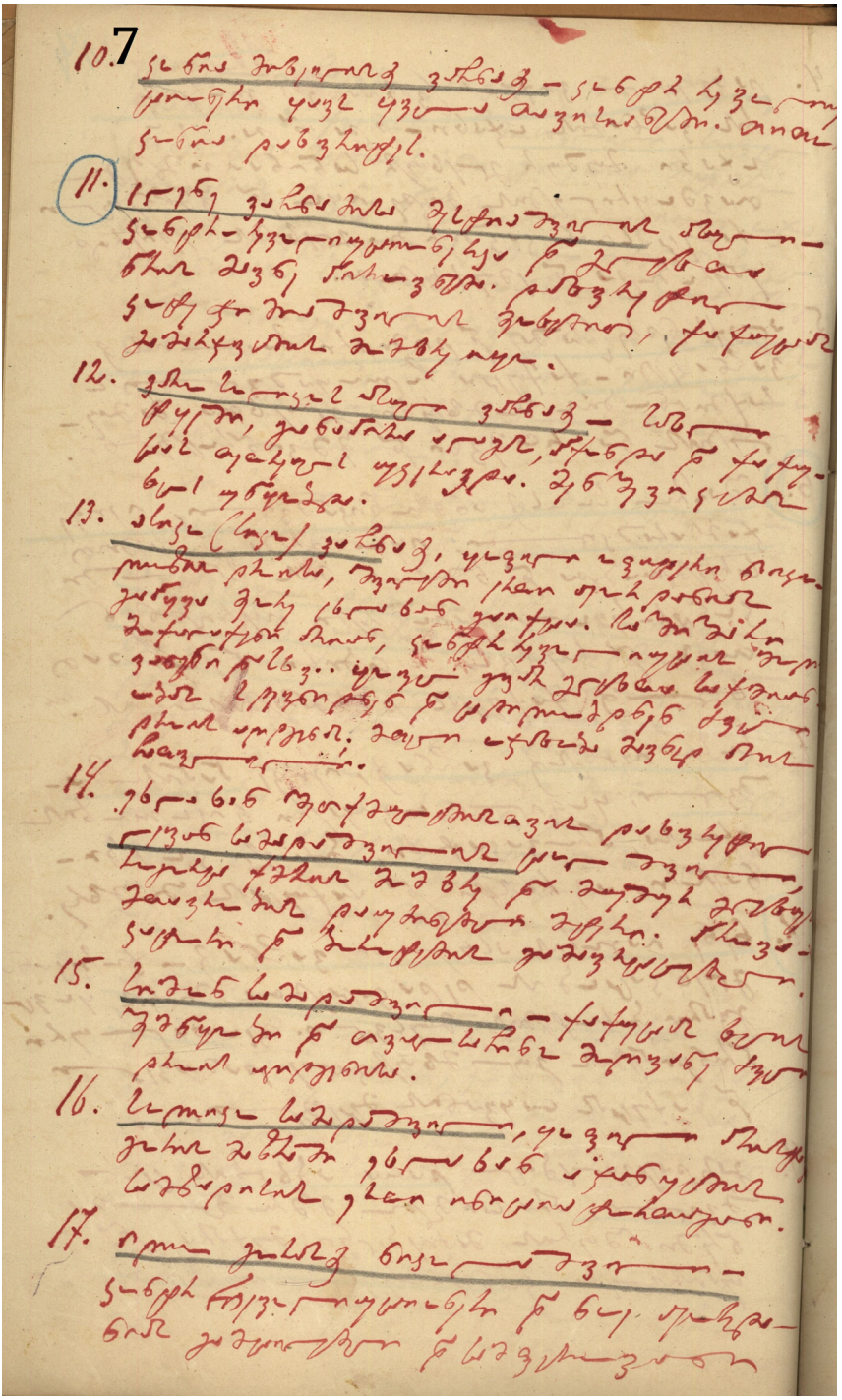

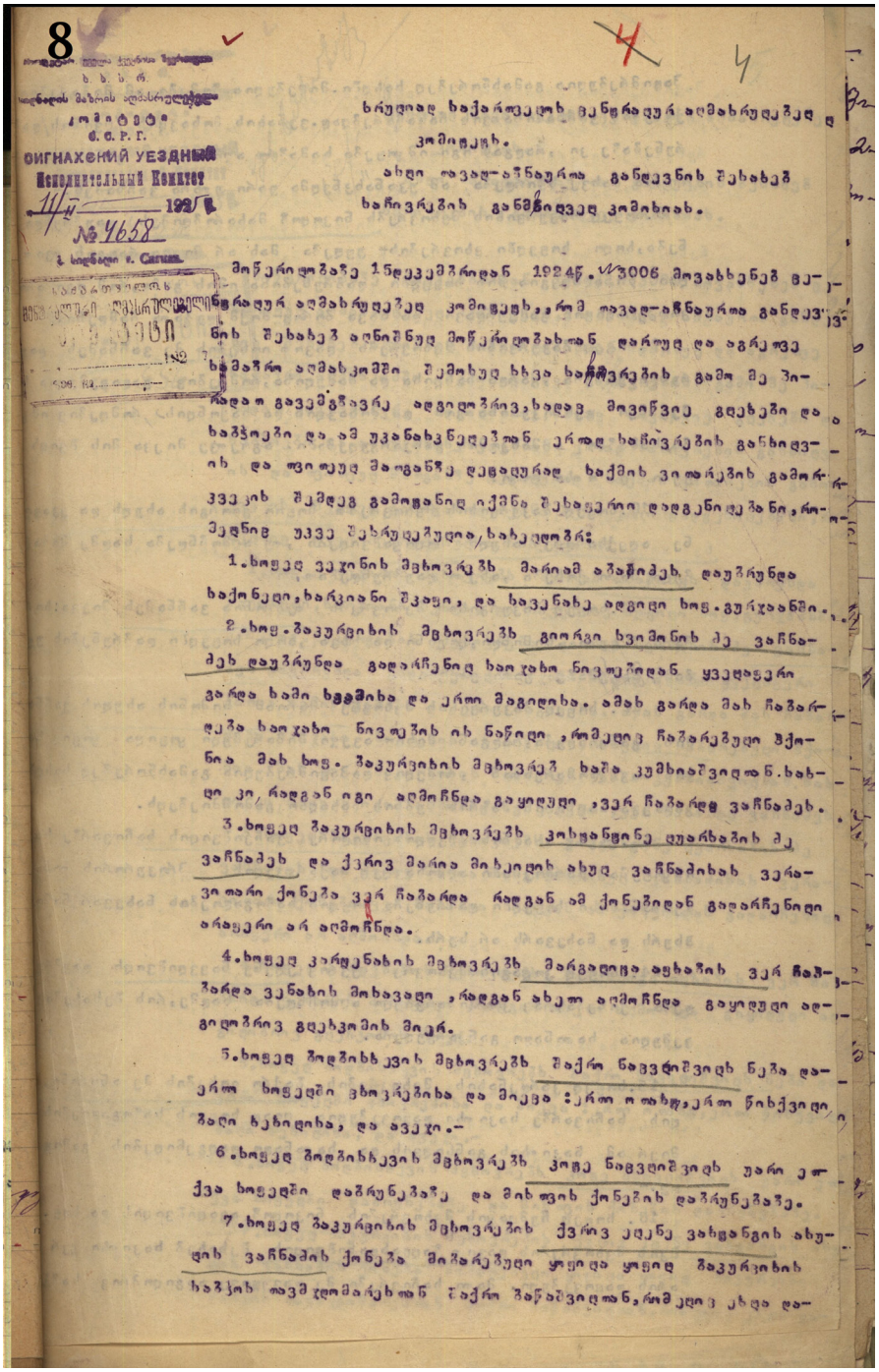

8

Г. Сигнах.

ОИГНАХСКИЙ УЕЗДНЫЙ
Исполнительный Комитет
11/IX 192[illegible] г.
№ 4658

[illegible]

ბრძანებ ხაჭარბეკოვის მცნობრივ აღმასრულებელ კომიტეტის.

ახლი ოვად-აზნაურობა განცხადებით შესახებ ხაჩივრების განმხილველ კომისიის.

მოწერილობაზე 15 დეკემბრიდან 1924წ. №3006 მოვახსენებ გეცნობის შესახებ აღნიშნულ მოწერილობასთან დარჩეულ და აგრეთვე ხელმარჯვე აღმასკომში შემოსულ ხსენ ხაჩივრების გამო მე ვიბრძანე გავემგზავრე აღგილობრივ, სადაც მოვიწვიე გლეხები და ხაჭოები და ამ უკანასკნელებთან ერთად ხაჩივრების განხილვის და ოთხივე მათგანზე დეტალური ხელმოწერების გამორკვევის შემდეგ გამოვანიე იქნა შესაფერი დადგენილებანი, რომელნიც უკვე შესრულებულია, სახელდობრ:

1. ხოფ. ვეკუნის მცხოვრებს მარიამ აბაშიძეს დაუბრუნდა ხელნაკეთი, ხარჯიანი შალი, და ხაკვანაზე აღგილი ხოფ. გურჯაანში.

2. ხოფ. შაკურიანის მცხოვრებს გიორგი ხვიმანის ძე ვაჩნაძეს დაუბრუნდა გადარჩენილ ხათვალო ნივთებიდან ყველაფერი გარდა ხამი ხვეშისა და ერთი მაგიდისა. ამას გარდა მას ჩაბარდება ხათვალო ნივთების ის ნაწილი, რომელიც ჩაბარებული ჰქონია მას ხოფ. შაკურიანის მცხოვრებ ხაშა კუმხიაშვილთან. ხახლი კი, რადგან იგი აღმოჩნდა გაყიდული, ვერ ჩაბარდ ვაჩნაძეს.

3. ხოფ. შაკურიანის მცხოვრებს კოხტანტინე ტუარხაიის ძე ვაჩნაძეს და ქვრივ მარია მიხეილის ასულ ვაჩნაძისას ვერაფერი ქონება ვერ ჩაბარდა რადგან ამ ქონებიდან გადარჩენილი არაფერი არ აღმოჩნდა.

4. ხოფ. კარეულახის მცხოვრებს მარგალიტა ავხაზის ვერ ჩაბარდა ვენახის მოხავალი, რადგან ახლო აღმოჩნდა გაყიდული აღგილობრივ გლეხკომის მიერ.

5. ხოფ. შიდიხსკვის მცხოვრებს შაქრო ნავთიშვილს ნაწილობრივ ხოფ. ხოფ. ვხოვრებია და მიეცა: ერთი ოთახი, ერთი წისქვილი, ბაღი ხახლისა, და ავეჯი.-

6. ხოფ. შიდიხსკვის მცხოვრებს კოტე ნავთიშვილს უარი ეთქვა ხოფ. დაბრუნებაზე და მიხსნის ქონების დაბრუნებაზე.

7. ხოფ. შაკურიანის მცხოვრებს ქვრივ ეკატერინე ვახტანგის ასულ ვაჩნაძის ქონება მიბარებული ყოფილა ყოფილ შაკურიანის ხაჭის თავმჯდომარესთან შაქრო ხაფაშვილთან, რომელიც ახლა და-

Tengiz Simashvili
Professor,
Iakob Gogebashvili Telavi State University, Georgia

SOVIET REPRESSIONS IN THE VILLAGES OF TELAVI AND SIGNAGI DISTRICTS IN SEPTEMBER 1924 (BASED ON ARCHIVAL MATERIALS)

Summary

In August 1924, a hundred years had passed since the anti-Soviet armed uprising of August. An analysis of archival materials reveals that the outcomes of the August 1924 uprising were highly tragic throughout Georgia, including the districts of Telavi and Signagi. The Soviet authorities' repressive structures demonstrated horrifying brutality. In the Kakheti region, numerous individuals were arrested on charges of participating in the August 1924 uprising. Many were executed without trial, while others faced the ultimate punishment by firing squad based on the verdicts issued by local "Special troika".

The Soviet authorities also used other forms of repression. Specifically, alongside the arrests and executions of the population, in early September 1924, as in other regions of Georgia, a campaign began in the villages of Telavi and Signagi districts to persecute members of the nobility, clergy, intelligentsia, and generally those imbued with a national spirit. This persecution involved the expulsion of these individuals from their places of residence and, in some cases, their physical elimination.

As revealed by the content of archival materials, the instigators of these processes were individuals dispatched from district centers to villages by Soviet authorities – representatives of local branches of the Soviet State Security Service, "Cheka", and other district-level officials.

In early September 1924, with encouragement from Soviet authorities, part of the rural population – primarily poor peasants who had been given large quantities of alcohol – began expelling completely innocent people from villages, destroying their property, stealing it, and taking it to their own homes.

These processes, in turn, were reflected in the Soviet press of that time, where the expulsion of nobility and intelligentsia representatives from the villages by peasants was portrayed as the initiative of the latter.

The collections of the National Archives of Georgia hold materials from the "Central Executive Committee of All-Georgia" of the Georgian SSR, preserving documents concerning the Soviet repressions that took place in September 1924.

Among these are the minutes from village assemblies held in the villages of Telavi and Signagi districts in October 1924. It appears that in early October 1924, representatives of local authorities visited various villages in Kakheti and organized meetings concerning the expulsion of residents, specifically regarding the issue of "the expulsion of the nobility from the villages". The Soviet authorities aimed to grant these repressive actions a "legal" appearance through such measues.

The protocol from the October 5, 1924, meeting of the village councils of Napareuli, Saniore, and Artana in Telavi district documents the number of individuals designated for expulsion from these villages. The list of expelled persons primarily includes noblemen, most of whom are men. However, several women were also expelled.Similar gatherings were held in other villages of Telavi district, where, in addition to nobles, members of the intelligentsia – doctors, teachers – who had been expelled from the villages and had their homes and other property confiscated, were also settled.

According to the archival materials, the eviction of individuals deemed unacceptable to Soviet authorities from the villages of Signagi district was accompanied by extreme brutality, manifesting in physical retribution and the extrajudicial killing of these individuals. Essentially, this amounted to a so-called "lynching", or mob-committed murder, carried out without any form of judicial process.

This is confirmed by documents preserved in the National Archives of Georgia – protocols from community assemblies held in villages in October 1924. In these records, the names of individuals expelled from various villages are annotated with notes such as "family of the executed", "lynched", "widow", and others.

The word "executed" refers to individuals who were arrested for participating in the armed uprising of August 1924 and executed without any trial. As for "lynched", this was the most brutal form of retribution, resulting

from “Lynch-style” executions – the killing of completely innocent people with stones and clubs. As indicated in the materials, during the process of deportation, in some villages, peasants incited by the Soviet authorities killed several dozen innocent people in this manner.

The information regarding this matter is contained in the minutes of the meetings held in October 1924 by the village councils of Bakurtsikhe and Kardenakhi in Signagi district. It is evident that the repression of individuals expelled from these villages continued in subsequent years.

It is worth noting that, in addition to archival materials, the physical retribution against innocent people is also confirmed by the recollections of contemporaries who worked in the Soviet governmental bodies of Telavi and Signagi districts during that period.

The information contained in the aforementioned archival materials was taboo during the Soviet period and was transmitted orally among individuals. It was only in the late 1980s that discussions began to take place openly regarding the brutal repressions carried out by the Soviet authorities, and this topic began to be reflected in various journalistic writings.

In conclusion, it should be noted that the process of expelling the population from the villages during the anti-Soviet armed uprising of August 1924 was not a spontaneous occurrence; it was managed by the Soviet authorities.

The Soviet government, on one hand, managed to create a division between the peasants living in the villages and, on the other hand, individuals from social groups that were unacceptable to them. Additionally, the active expulsion of the population from the villages of Kakheti served to eliminate social support for the partisans led by Kakutsa Cholokashvili and to disrupt supply routes for goods, which was effectively implemented.

We believe that future research in this area is necessary to further illuminate the aforementioned issues as well as other forms of Soviet repression.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

მიხეილ ბახტაძე
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის მიმართვა ევროპელი კოლეგებისადმი 1926 წელს

პოლონეთის სახელმწიფოს „სადაზვერვო აპარატის სტრუქტურაში მნიშვნელოვან რგოლს წარმოადგენდნენ სამხედრო ატაშეები.[1]“ თურქეთში, ჯერ კონსტანტინოპოლში ხოლო შემდეგ ანკარაში მოღვაწე სამხედრო ატაშეს „დავალებული ჰქონდა თვალყურის დევნება სსრკ-ს სამხრეთ ტერიტორიებზე, კავკასიის მნიშვნელობის გათვალისწინებით. ამის გარდა, პოლონელი სამხედრო ატაშე თურქეთის დედაქალაქში თვალს ადევნებდა „საბჭოების კამპანიას ახლო აღმოსავლეთში“ და ასევე, მოქმედებდა საქართველოს, აზერბაიჯანის და სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობების საკოორდინაციოდ“. უფრო მეტიც, სამხედრო ატაშეს კონსტანტინოპოლში პირდაპირ ევალებოდა სადაზვერვო საქმიანობის ორგანიზება სამხრეთ კავკასიაში[2]. საინტერესოა, რომ სამხედრო ატაშე კონსტანტინოპოლში უფრო მეტად იყო ინფორმირებული კავკასიაში მიმდინარე მოვლების შესახებ, ვიდრე პოლონეთის სამხედრო ატაშე მოსკოვში. საბჭოთა კავშირში შემავალ კავკასიას, ისევე როგორ სამხრეთ უკრაინასა და თურქესტანს სწორედ თურქეთში მყოფი სამხედრო ატაშე კურირებდა[3].

პოლონეთის ახალი ისტორიის არქივში, „Arciwum Akt Nowych“ არის სამხედრო ატაშეების ფონდი (1191). ამ ფონდში, სხვა საბუთებთან ერთად, ინახება თურქეთში პოლონეთის სახელმწიფო ატაშეს არქივის ნაწილიც.

ბუნებრივია პოლონეთის სამხედრო ატაშე თურქეთში კარგად იყო ინფორმირებული საქართველოში არსებული ვითარების შესახებ. გარდა

[1] A. Peplonski. Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939. Warszawa, გვ. 66-68.
[2] A. Peplonski. Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939, გვ. 99.
[3] R. Majzner. AttachatywojskoweDrugiejRzeczypospolitej 1919-1945. Częstochowa. 2014, გვ. 343

ამისა, ატაშეს აქტიური ურთიერთობა ქონდა თურქეთსა თუ პოლონეთში მყოფ ემიგრანტ ქართველ სამხედრო თუ პოლიტიკურ მოღვაწეებთან. ხშირად, არა მარტო ემიგრაციაში მყოფი ქართველები, არამედ საქართველოში დარჩენილები და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლაში ჩართულებიც პოლონეთის ატაშეს მეშვეობით ცდილობდნენ ინფორმაციის გავრცელებას ევროპაში.

ამის კარგი მაგალითია ჩვენს მიერ დასახელებულ ფონდში არსებულ ერთ საქმეში (A II 33), დაცული დოკუმენტი. დოკუმენტი წარმოადგენს პოლონურად დაბეჭდილ სამ გვერდს და ეხება საბჭოთა ხელისუფლების მიერ საქართველოში განხორციელებულ რეპრესიულ პოლიტიკას. თავად დოკუმენტს თარიღი არ უზის, მაგრამ ტექსტში აღნიშნულია, რომ წერილში აღწერილი ამბები მოხდა 1926 წელს.

სანამ ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტს განვიხილავთ, მოკლედ გვინდა შევეხოთ 1921 წლის მარტის შემდეგ საბჭოთა ხელისუფლების მიერ ჩატარებულ რეპრესიებს.

1921 წლის 25 თებერვლიდან მალევე საბჭოთა ხელისუფლებამ და მის მიერვე შექმნილმა სადამსჯელო ორგანოებმა დაიწყეს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დამფუძნებელი კრებისა და მთავრობის წევრების დევნა. მარტ-აპრილში დაპატიმრებები ერთეულ შემთხვევებს არ სცდებოდა. აპრილში გამართული სოციალ-დემოკრატიული პარტიის კონგრესის შემდეგ კი დაპატიმრებები გახშირდა, 26 მაისის მოახლოებამ ეს პროცესი დააჩქარა. „ჩეკას“ მიერ წარმოებული დევნისა და დაპატიმრებების კამპანია განსაკუთრებით მასშტაბური გახდა. ივლისში თბილისში, ნაძალადევის მუშათა კლუბში მყოფი იოსებ სტალინისთვის მოწყობილი ობსტრუქციის გამო დააპატიმრეს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის დამფუძნებლები ისიდორე რამიშვილი და სილიბისტრო ჯიბლაძე, ასევე მათი ათობით თანაპარტიელი. ამ პროცესის გაგრძელება იყო რეპრესიების წამოწყება სოციალ-დემოკრატ მუშების მიმართ. 1921 წლის ზაფხულში მუშებმა საერთაშორისო ინტერნაციონალს და პროფკავშირებს მიმართეს და მოითხოვეს მხარდაჭერა საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ პოლიტიკურ ბრძოლაში.[4]

დრო და დრო ემიგრაციაში გამომავალ ჟურნალ-გაზეთებში ქვეყნდებოდა ცნობები, რომ საბჭოთა საქართველოს ციხეები და ჩეკას სარდა-

[4] ჟურნ. თავისუფალი საქართველო. 1921 წლის 31 აგვისტო, №7.

ფები სავსე იყო პოლიტიკური პატიმრებით.[5] ამ პროცესს მალე მძიმე მსხვერპლიც მოჰყვა, ციხეებში არსებული მძიმე მდგომარეობის გამო რამდენიმე მუშა გარდაიცვალა. ოქტომბრის დასაწყისში ციხეში მძიმედ დასნეულებული პოლიტ პატიმარი, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის თავდაცვის მინისტრი ნიკოლოზ (პარმენ) ჭიჭინაძე გარდაიცვალა. მისი დაკრძალვა 1921 წლის 9 ოქტომბერს თბილისში დიდ ანტისაბჭოთა მიტინგად გადაიქცა.[6] 1921 წლის მიწურულს კიდევ უფრო გამკაცრდა საბჭოთა რეჟიმის ტერორი მუშათა მიმართა, დააკავეს ასობით მუშა, რომლებიც პროტესტს აცხადებდნენ საბჭოთა სისტემის წინააღმდეგ და გმობდნენ ტერორსა და ძალმომრეობას, ასევე მოითხოვდნენ მუშათა მდგომარეობის გაუმჯობესებას და თავისუფალი პროფკავშირების დაშვებას.[7] დამძიმდა მდგომარეობა მეტეხისა და სხვა საპყრობილეებში და კიდევ უფრო გამკაცრდა ჩეკას სარდაფებში დაკითხვის მეთოდების სისასტიკე. ციხეებიდან ფარულად გაგზავნილ წერილებში დეტალურადაა აღწერილი საბჭოთა ჩეკისა და სასამართლოს სინქრონული და სასტიკი მოქმედებები პოლიტპატიმართა მიმართ. ჩეკა აქტიურად იყენებდა წამების უმძიმეს მეთოდებს, რომლის შედეგად უდანაშაულო მოქალაქეები სიცოცხლის გადარჩენის მიზნით თანხმდებოდნენ ჩეკისტების შედგენილ დაკითხვის ოქმებს.[8]

1921 წლის 20 დეკემბერს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მიერ შედგენილი სპეციალური სიის მიხედვით მხოლოდ მეტეხის ციხეში 221 პოლიტიკური პატიმარი იყო გამომწყვდეული, მათ შორის დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარის მოადგილე გრიგოლ ლორთქიფანიძე, დამფუძნებელი კრების ვიცესპიკერი ალექსანდრე ლომთათიძე, დამფუძნებელი კრებისა და მთავრობის 15-ზე მეტი წევრი, პროფკავშირებისა და ერობების ლიდერები.[9]

საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ცენტრალური კომიტეტი 1923 წელს ევროპელ სოციალისტებსა და მშრომელებს ვრცელ მიმართვას უგზავნიდა, რომელიც ამგვარად სრულდებოდა: „ჩვენ ვაცნობებთ ევროპის მუშათა კლასს და მთელ განათლებულ კაცობრიობას ოკ-

[5] ჟურნ. თავისუფალი საქართველო. 1921 წლის 15 ოქტომბერი. №11.
[6] ჟურნ. თავისუფალი საქართველო. 1921 წლის 30 ნოემბერი. №13.
[7] ჟურნ. თავისუფალი საქართველო. 1921 წლის 20 დეკემბერი. №14.
[8] საქართველოს ეროვნული არქივი, საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი (სცსა). ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 41, ფურცელი 10-12.
[9] სცსა. ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 41, ფურც 1-4.

უპანტების საგმირო საქმეებს. დეე გაიგოს ყველამ, რომ ისინი ვინც დღეს ერთი-ორი კომუნისტის დაჭერის გამო ევროპაში მთელ განგაშს სტეხენ. აქ, დაპყრობილ საქართველოში ცეცხლითა და მახვილით დადიან ქვეყნის ერთი კუთხიდან მეორეში, რომ ციხეებსა და ჩეკის ჯურღმულებში, ათასობით აწვალებენ მებრძოლი ხალხის შვილებს, ხვრეტენ, იჭერენ და ასახლებენ: რომ მათ ჩვენში აღადგინეს საშუალო საუკუნეების წამების უსაშინლესი სისტემა. დეე გაიგოს და დაინახოს ეს ქვეყანა,!

ზიზღი ჯალათებს! სირცხვილი მათ ვინც კიდევ მათთან არის!

მედგარი ბრძოლა თავისუფლებისათვის!

ძირს ველურობა!

ძირს კომუნისტური ჯალათები!

გაუმარჯოს თავისუფლებას!

გაუმარჯოს სოციალიზს!

საქ. სოც-დემ. მუშათა პარტიის ცეკა.

მარტი, 1923 წ.“[10]

მიმართვის მიზანი გასაგებია რაც იყო. საჭირო იყო რათა საერთაშორისო საზოგადოება დაინტერესებულიყო საბჭოთა ხელისუფლების მიერ დაპატიმრებულთა ბედით. ეგებ ზეგავლენა მოეხდინა და ამით შეემსუბუქებინა პატიმართა მდგომარეობა.

ევროპელი მემარცხენეების დელეგაციები მუდმივად ჩამოდიოდნენ საქართველოში ადგილზე სიტუაციის შესასწავლად, ხშირად ბოლშევიკები მათ ე.წ. „პოტიომკინის სოფლების“ მსგავს სურათს ახვედრებდნენ, ამასთან არ ხერხდებოდა პარტიათა წარმომადგენლებთან შეხვედრები და მით უფრო პოლიტიკურ პატიმრებთან. ამგვარი მისია 1923 წელს ლეიბორისტული პარტიის წევრმა არტურ ჰენდერსონმაც შეასრულა, რომლის მიერ მომზადებული ანგარიში დიდწილად ნაკლოვანი და არასრულყოფილი იყო, მასში წარმოდგენილი იყო ყოფილი სოციალ-დემოკრატების მოსაზრებები, თუმცა ფაქტობრივად მიზერული იყო პოლიტიკურ პატიმართა და დევნილ პოლიტიკოსთა შესახებ ამბები. ჰენდერსონი წერდა, თითქოს ოპოზიციამ არ ისურვა მასთან შეხვედრა.[11]

1924 წლის აჯანყების შემდეგ ინგლისურ პრესაში გაჩნდა წერილები, რომლებიც თითქოს გამართლებას უძებნიდნენ საბჭოთა რეჟიმის ტერორს საქართველოში. მათ შორის აქტიურობდა „მანჩესტერ გარდიანი“,

[10] სცსა. ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 110, ფურცელი 16.

[11] სცსა. ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 146, ფურცელი 1-30.

სადაც ლეიბორისტული პარტიის რადიკალი მემარცხენე წევრები აქვეყნებდნენ სტატიებს. ემიგრაციაში მყოფი მთავრობისა და კრების წევრები კი მუდმივად ახდენდნენ რეაგირებას და საპასუხო წერილებს აქვეყნებდნენ ან პროსაბჭოური წერილების ავტორებს თავადვე სწერდნენ საპასუხო წერილებს და თავიანთი სტატიების უარყოფას სთხოვდნენ.[12]

1925 წლის დასაწყისში ოკუპირებულ საქართველოში გაჩნდა ცნობა, რომ აჯანყების შემდგომ არსებული მდგომარეობის შესასწავლად საქართველოს ეწვეოდა დიდი ბრიტანეთის ლეიბორისტული პარტიისა და პროფკავშირების ერთიანი დელეგაცია, თბილისიდან ლეიბორისტულ პარტიას და ტრედიუნიონებს ერთობლივი წერილით მიმართეს არალეგალურმა პროფკავშირებმა და სოციალ-დემოკრატების ცენტრალურმა კომიტეტმა, წერილის პათოსი იმედებითაა გამსჭვალული, ქართველ სოციალისტებს სჯერათ რომ ბრიტანელი მემარცხენეები დეტალურად შეისწავლიან იმ მძიმე მდგომაროებას რაც 1921 წლის შემდეგ და განსაკუთრებით 1924 წლის აჯანყების შემდგომ შეიქმნა საქართველოში. წერილში აღწერილია ის სისასტიკე და რეპრესიები რომელიც შეეხო ათასობით სოციალ-დემოკრატს და რიგით მუშას, დახვრეტები, ცეკაში წამებები და გადასახლებები.[13]

1924 წლის აჯანყების შემდგომ საქართველოს ეწვია ბელგიისა და საფრანგეთის ერთიანი სოციალისტური დელეგაცია, კომუნისტებმა დელეგაცია დიდი პატივით მიიღეს, მოატარეს ქარხნები და სხვა დაწესებულებები, თუმცა დელეგაციის წევრებს კვლავ არაფერი „გაუგიათ“ 1921 წლის ოკუპაციისა და 1924 წლის აჯანყების შედეგად დახვრეტილ და რეპრესირებულ პოლიტიკურ მოღვაწეების, მუშებისა და რიგითი მოქალაქეების შესახებ. 1925 წლის აგვისტოში ქართველ მუშათა არალეგალური პროფკავშირების სამდივნომ და სოციალ-დემოკრატიული პარტიის არალეგალურმა ცენტრალურმა კომიტეტმა მიმართეს გერმანელ სოციალ-დემოკრატებს და ამსტერდამში მოქმედ სოციალისტურ ინტერნაციონალს. მიმართვაში გააკრიტიკეს საფრანგეთ-ბელგიის სოციალისტური დელეგაციის ანგარიში, ახსნეს თუ რატომ არ ჰქონდათ მათ წარმოდგენა ჩეკას ჯურღმულების შესახებ, მიმართვის ბოლოს კი გერმანიის სოციალ-დემოკრატებისა და ინტერნაციონალის ბიუროსგან მოითხოვეს ახალი დელეგაციის გამოგზავნა ჭეშმარიტების გამორკვევისთვის. ამავე პერი-

[12] სცსა. ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 146, ფურცელი 32-37.
[13] სცსა. ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 191, ფურცელი 12-19.

ოდში პროფკავშირების არალეგალურმა ბიურომ მიმართა გერმანელ მშრომელებს რათა ადგილზე ჩამოსულიყვნენ და ენახათ ის კატასტროფული მდგომარეობა რომელშიც ქართველი მუშები იმყოფებოდნენ.[14]

პოლიტიკური პატიმრები 1920-იანი წლების მეორე ნახევარშიც აქვეყნებდნენ მიმართვებსა და წერილებს ევროპელ სოციალისტ პოლიტიკოსებისადმი საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა საკონცენტრაციო ბანაკიდან თუ ჩეკას ჯურღმულებიდან.[15]

პოლონეთის ახალი ისტორიის არქივში დაცული დოკუმენტი სწორედ საბჭოთა რეპრესიებს, საქართველოში ჩამოსულ ევროპელ მემარცხენეთა ვიზიტებს და მათთან ბოლშევიკური ხელისუფლების მუშაობის მეთოდებს ეხება.

დოკუმენტი შეადგინა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საქართველოში არსებულმა არალეგალურმა ცენტრალურმა კომიტეტმა. ადრესატად წერია „ძვირფასო მეგობრებო!“ თუმცა შემდეგ წერილში აღნიშნული, რომ ეს არის მიმართვა ევროპელი სოციალისტებისადმი.

რატომ არის დაწერილი წერილი პოლონურად? იყო შემთხვევები, როდესაც სამხედრო ატაშეს ქართველები უგზავნიდნენ რუსულად დაწერილ ტექსტს და შემდეგ ხდებოდა ამ ტექსტის თარგმნა პოლონურად. ამის დამადასტურებელი რამდენიმე ფაქტი ვნახეთ როგორც პოლონეთის ახალი ისტორიის არქივში, ასევე პოლონეთის ცენტრალურ სამხედრო არქივში (Centralne Archiwum Wojskowe) არსებულ სამხედრო ატაშეს ფონდების შესწავლისას. ამჯერადაც ასე უნდა ყოფილიყო.

დოკუმენტის დასაწყისში ნათქვამია, რომ საბჭოთა ხელისუფლებამ დაიწყო კომუნისტური ინტერნაციონალის[16] ინიციატივით ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებში შექმნილი დელეგაციების ჩამოყვანა. მიზანია, რომ ამ დელეგაციებმა ნახონ საბჭოთა კავშირში არსებული ვითარება და შემდეგ ყველაფერი გააცნონ ევროპის საზოგადოებას. მაგრამ უკან დაბრუნების შემდეგ ეს დელეგაციები რა აწვდიან საზოგადოებას რეალურ ინფორმა-

[14] სცსა, ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 192, ფურცელი 1-10.

[15] სცსა, ფონდი 2117. ანაწერი 1. საქმე 223, ფურცელი 1-16.

[16] კომუნისტური ინტერნაციონალი შეიქმნა 1919 წელს ლენინის ინიციატივით. ორგანიზაცია აერთიანებდა სხვადასხვა სახელმწიფოებში არსებულ კომუნისტურ პარტიებს. სსრკ-ს ხელმძღვანელობა საკუთარ ინტერესებში აქტიურად იყენებდა ამ ორგანიზაციის სტრუქტურებსა და წევრებს. ორგანიზაცია ოფიციალურად გაუქმდა 1943 წელს.

ციას. დოკუმენტში წერია, „მთელმა მსოფლიო იცის რომ ეს „დელეგაციები“. ორგანიზებული კომინტერნის მიერ. ასევე არავისთვისაა საიდუმლო, რომ მათ წინასწარ შემუშავებული განზრახვა აქვთ, უკან დაბრუნებისას შეაქონ ბოლშევიკური ორგანიზაციები და ხელმძღვანელობა ... დელეგაციების მიღება მიმდინარებს დადგენილი შაბლონური პროგრამით. კერძოდ, ვიზიტები: საბჭოთა სახელისუფლებო და ადმინისტრაციული ორგანოებში, ელექტროსადგურებსა და ჰიდროტექნიკურ ნაგებობებზე, სარკინიგზო სახელოსნოებში, თამბაქოს ფაბრიკაში და თბილისში მეტეხის ციხის საპატიმროში. თუ დელეგაციები ჩამოდიან ზაფხულში მაშინ ასევე გათვალისწინებული ვიზიტი კოჯორში და ბორჯომში, ორ სახელგანთქმულ კურორტზე. მაგრამ თუ პირდაპირ ვიტყვით, ბანკეტები, საუზმე და სადილები და სხვა სახის გართობებში, წარმოადგენ მთელ სამუშაოს ამ დელეგაციებისა, რომლებიც უკან დაბრუნებისას ამ სახით უკვე ფრიად გარკვეული არიან საქართველოს საკითხსა და მის შინაურ ცხოვრებაში. ამ ღონისძიებების დადგენილი პროგრამა ასევე ითვალისწინებს უკან მიმავალი დელეგაციების მქუხარე გამოსვლებს, რომლებიც არასდროს უცრუებენ იმედს ხელისუფლებას. დელეგაციები ხოტბას ასხამენ საბჭოთა წყობას და პირობას დებენ, რომ უკან დაბრუნებისას გაფანტავენ „ბურჟუაზიისა და მენშევიკების“ მიერ გავრცელებულ სიცრუეს“.

ჩამოსული დელეგაციების პროგრამაში შედიოდა თბილისში, მეტეხის ციხეში მყოფი პოლიტიკური პატიმრების მონახულება, მათთან გასაუბრება, მათი პირობების დათვალიერება. წერილში ხაზგასმულია და ეს არის კიდეც ამ დოკუმენტი მთავარი აზრი, რომ ეს დელეგაციები არ აწვდიან საზოგადოებას მართებულ ინფორმაცია და ალამაზებენ პატიმართა მდგომარეობას.

როდესაც პატიმრები შეხვდნენ პირველად ჩამოსულ დელეგაციას გერმანიიდან და ყველაფერი გულწრფელად უამბეს, ამას შედეგად მოყვა მათი პირობების გაუარესება. კომუნისტურმა პრესამ კი სრულიად შეცვლილად წარმოაჩინა მათი საუბარი.

შემდეგ ჩამოვიდა დელეგაცია ჩეხოსლოვაკიიდან. წინა დელეგაციასთან მიღებული გამოცდილების გამო პატიმრებმა უარი განაცხადეს მათთან საუბარზე. დელეგაციის წევრებმა პირობა დადეს რომ ყველაფერს ზუსტად აღწერდნენ და გააცნობდნენ საზოგადოებას. პატიმრები დათანხმდნენ და შეხვედრა რვა საათი გაგრძელდა. სამწუხაროდ ამ დელეგაციის წევრებიც წინამორბედების მსგავსად მოიქცნენ.

მეორე გერმანული დელეგაციის ხელმძღვანელს ვინმე კერბერს ისიც კი უთქვამს, რომ პატიმრები დელეგაციის წევრებს ფორთოხლით უმასპინძლდებოდნენ და საშუალება აქვთ საკუთარ ოჯახებს შეხვდნენ თვეში ათჯერ. პატიმრებმა დელეგაციის წევრებს თურმე ისიც კი შესჩივლეს, რომ აღარ შეუძლიათ ყველა შეხვედრის გამართვა.

ამის შემდეგ პატიმრებმა გადაწყვიტეს, რომ მოხდებოდა დელეგაციებთან შეხვედრების წერილობით აღწერა ორ ეგზემპლარად. ერთი დარჩებოდა პატიმრებს, ხოლო მეორეს წაიღებდა დელეგაცია. წერილში აღნიშნულია, რომ ეს „ხერხი იყო გამოყენებული ფრანგი რკინიგზელების დელეგაციის, გერმანელი „თავისუფალი მოაზროვნეებისა“ და „ინგლისელი ახალგაზრდების“ ვიზიტისას. ჩვენ მეგობრებს იმედი ქონდათ, რომ მსგავსი ხერხით დაცული იქნებოდა მათი ინფორმაცია. მაგრამ ეს იმედი მათ ძვირი დაუჯდათ. 1926 წლის 20 ოქტომბერს პოლიტპატიმრებს და მათ შორის „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის“ 5 წევრს მიესაჯა პატიმრობა. 10 თვიდან 3 წლამდე და სასწრაფოდ, გაფრთხილების გარეშე გადაიყვანეს რუსეთში, სუზდალის ცნობილ საპატიმროში“.

წერილის შემდგენლები ხაზს უსვამენ, რომ „ასეთი ვიზიტები მძიმედ უჯდება ქართველ ხალხს. ისინი მხოლოდ ხელს უწყობენ რეპრესიებს საქართველოში. ყოველ ასეთ ვიზიტს წინ უძღვის რეპრესიები. დელეგაციები გარშემორტყმული ჩეკისტებით და აგენტებით, რათა მათ წევრებს არავინ უთხრას სიმართლე. ჩეკისტების მიერ ეჭვმიტანილებს აღრიცხავენ, რათა დელეგაციის რუსეთიდან წასვლის შემდეგ გადაასახლონ“.

წერილის ავტორები ითხოვენ: საქართველოში ჩამოვიდეს მუშათა ნამდვილი დელეგაციები, რომლებსაც შექმნიან მიუკერძოებელი მუშათა საერთაშორისო ორგანიზაციები; მათ საკუთარი და არა საბჭოთა ხელისუფლების მიერ შემუშავებული პროგრამით მოიარონ საქართველო; მოინახულონ არა მხოლოდ მეტეხის ციხე, რომელიც სპეციალურად არის მომზადებული დელეგაციების მისაღებად, არამედ სხვა საპატიმროებიც; ასეთ დელეგაციას შეხვდებიან პოლიტპატიმრებიც; დელეგაციამ თავის თავზე აიღოს ინიციატივა საქართველოში, საერთაშორისო კომისიის ეგიდით, რეფერენდუმის ჩატარებაზე.

დოკუმენტის ქართული თარგმანი

ძვირფასო მეგობრებო!

ევროპული დელეგაციები რომლებიც ხშირად მოინახულებენ სსრკ-ს, ქმნიან შთაბეჭდილებას რომ აინტერესებთ საქართველოს საკითხი.

მთელმა მსოფლიო იცის რომ ეს „დელეგაციები“. ორგანიზებული კომინტერნის მიერ. ასევე არავისთვისაა საიდუმლო, რომ მათ წინასწარ შემუშავებული განზრახვა აქვთ, უკან დაბრუნებისას შეაქონ ბოლშევიკური ორგანიზაციები და ხელმძღვანელობა. სსრკ-ის დიპლომატიის მეთოდი გახდა საზოგადოებრივი სიმდიდრის გამოყენების ხარჯზე საეჭვო ქებადიდების მოთხოვნა.

უნდა ვაღიაროთ, რომ ეს დელეგაციები ასრულებენ ვალდებულებას, ხშირად საკუთარი თავის ამაღელვებელი „უარყოფითაც“, მაგრამ ჩვენ გვექმნება შთაბეჭდილება, რომ არსად ისე არ ვლინდება მათი მიკერძოებულობა და განზრახვის არაკეთილსინდისიერება როგორც საქართველოში.

დელეგაციების მიღება მიმდინარებს დადგენილი შაბლონური პროგრამით. კერძოდ, ვიზიტები: საბჭოთა სახელისუფლებო და ადმინისტრაციული ორგანოებში, ელექტროსადგურებსა და ჰიდროტექნიკურ ნაგებობებზე, სარკინიგზო სახელოსნოებში, თამბაქოს ფაბრიკაში და თბილისში მეტეხის ციხის საპატიმროში. თუ დელეგაციები ჩამოდიან ზაფხულში მაშინ ასევე გათვალისწინებული ვიზიტი კოჯორში და ბორჯომში, ორ სახელგანთქმულ კურორტზე. მაგრამ თუ პირდაპირ ვიტყვით, ბანკეტები, საუზმე და სადილები და სხვა სახის გართობებში, წარმოადგენ მთელ სამუშაოს ამ დელეგაციებისა, რომლებიც უკან დაბრუნებისას ამ სახით უკვე ფრიად გარკვეული არიან საქართველოს საკითხსა და მის შინაურ ცხოვრებაში.

ამ ღონისძიებების დადგენილი პროგრამა ასევე ითვალისწინებს მქუხარე გამოსვლებს (სიტყვებს) უკან მიმავალი დელეგაციებისას, რომლებიც არასდროს უცრუებენ იმედს [ხელისუფლებას]. დელეგაციები ხოტბას ასხამენ საბჭოთა წყობას და პირობას დებენ, რომ უკან დაბრუნებისას გაფანტავენ „ბურჟუაზიისა და მენშევიკების“ მიერ გავრცელებულ სიცრუეს.

ქართველი ხალხი ხედავს რა დელეგაციების ასეთ პარტიულ და არაღიალურ მოქმედებას, სიმწრის ღიმილით ისმენს იმ ადამიანთა ქებას,

რომლებიც მოსყიდული არიან მათთვის საძულველი ხელისუფლების მიერ.როგორც ვხედავთ ეს ბატონები, საქართველოში არსებული პოლიტიკური და ეკონომიკური ვითარების შესასწავლად ინფორმაციას აგროვებენ არა ქართველ ხალხში, არამედ სპეციალურად ამ ღონისძიებისათვის მომზადებულ სახელმწიფო დაწესებულებებსა და ადგილობრივ ორგანიზაციებში.

აღმაშფოთებელი ფაქტია ამ დელეგაციების ურთიერთობა პოლიტიკურ პატიმრებთან. პირველი დელეგაციის საქართველოში ვიზიტისას, მეტეხის ციხეში პატიმრობაში მყოფმა ჩვენმა მეგობრებმა პატიოსნად უპასუხეს მათთვის დასმულ ყველა შეკითხვას. ეს მათ ძვირი დაუჯდათ, რადგან მათი პირობების შესახებ ხელისუფლების ინფორმირებამ მათი ყოფის გაუარესება გამოიწვია. რაც კიდევ უფრო უარესი, კომუნისტურმა პრესამ სრულიად შეცვლილად წარმოაჩინა ჩვენი მეგობრების საუბარი.

ამ მწარეა გამოცდილების შემდეგ პოლიტპატიმრებმა უარი განაცხადეს უცხოურ „დელეგაციებთან“ შეხვედრაზე.

ცოტა ხანში ჩამოვიდა „ჩეხოსლოვაკიისდელეგაცია“. პოლიტპატიმრებმა უარი განაცხადეს დელეგაციის წევრებისათვის რაიმე ინფორმაციის მიწოდებაზე,დელეგაციის წევრების დაჟინებული მოთხოვნისა და მიცემული პატიოსანი სიტყვის მიუხედავად, რომ მიღებულ ინფორმაციას კეთილსინდისიერად გამოიყენებდნენ. ამ დარწმუნებამ და დელეგაციების წევრების მეგობრულმა დამოკიდებულებამ გავლენა იქონია ჩვენს მეგობრებზე და მათ კიდევ ერთხელ გადაწყვიტეს გულწრფელად მიეცათ ყოველგვარი განმარტება. ეს შეხვედრა გაგრძელდა რვა საათი და სკურპულოზურად იყო ჩაწერილი დელეგაციის მიერ, რათა მთელი მსოფლოს პრესას შეეტყო საქართველოში არსებული ვითარება. სამწუხაროდ მიცემულმა „პატიოსანმა სიტყვამ“ არ შეუშალა მათ ხელი, გერმანელი წინამორბედების კვალს გაჰყოლოდნენ და დაემახინჯებინათ მთელი საუბარი.

შემდეგ დელეგაციამ ასევე არავითარ შემთხვევაში არ მოისურვა დამორჩილებოდა პოლიტპატიმართა სურვილს და შეეწყვიტათ მათთან ინტერვიუ. საქმე იქამდე მივიდა, რომ დელეგაციის წევრები ისხდნენ სატიმროს საწოლის კიდეზე და აიძულებდნენ პატიმრებს პასუხების გაცემას. ასეთ ვითარებაში ზრდილობიანი პირობა, რომ ეს ინფორმაციები დაწვრილებით გამოქვეყნდებოდა არ სრულდებოდა.

ასეთ ვითარებაში „II გერმანული დელეგაციის“ თავმჯდომარემ ბატონმა კერბერმა თავს უფლება მისცა გამოექვეყნებინა, რომ პოლიტპა-

ტიმრებს მეტეხის ციხეში აქვთ ისეთი თავისუფლება და პირობები, რომ დელეგაციის წევრებს უმასპინძლდებიან ფორთოხლით და საშუალება აქვთ ოჯახებს შეხვდნენ თვეში ათჯერ. დელეგაციის წევრებს ისიც კი შესჩივლეს რომ აღარ შეუძლიათ ყველა შეხვედრის გამართვა.

საბოლოოდ გადაწყდა, რომ დელეგაციის წევრები პატიმრებს კითხვებს დაუსვამდნენ წერილობით და პასუხებიც გაცემული იქნებოდა წერილობით ორ ეგზემპლარად. ერთი გადაეცემოდა დელეგაციას, ხოლო მეორე, დელეგაციის ხელმძღვანელის ხელმოწერით დარჩებოდა პატიმრებს. იგივე ხერხი იყო გამოყენებული ფრანგი რკინიგზელების დელეგაციის, გერმანელი „თავისუფალი მოაზროვნეებისა“ და „ინგლისელი ახალგაზრდების“ ვიზიტისას. ჩვენ მეგობრებს იმედი ქონდათ, რომ მსგავსი ხერხით დაცული იქნებოდა მათი ინფორმაცია. მაგრამ ეს იმედი მათ ძვირი დაუჯდათ. 1926 წლის 20 ოქტომბერს პოლიტპატიმრებს და მათ შორის „საქართველოს დამოუკიდებლობის კომიტეტის“ 5 წევრს მიესაჯა იზოლაცია (პატიმრობა). 10 თვიდან 3 წლამდე და სასწრაფოდ, გაფრთხილების გარეშე გადაიყვანეს რუსეთში, სუზდალის ცნობილ საპატიმროში.

ჩვენ გვინდა გავაგებინოთ მთელს ცივილიზებულ მსოფლიოს, დასავლეთის ყველა სოციალისტს, რომ ასეთი ვიზიტები მძიმედ უჯდება ქართველ ხალხს. ისინი მხოლოდ ხელს უწყობენ რეპრესიებს საქართველოში. ყოველ ასეთ ვიზიტს წინ უძღვის რეპრესიები. დელეგაციები გარშემორტყმული ჩეკისტებით და აგენტებით, რათა მათ წევრებს არავინ უთხრას სიმართლე. ჩეკისტების მიერ ეჭვმიტანილებს აღრიცხავენ, რათა დელეგაციის რუსეთიდან წასვლის შემდეგ გადაასახლონ. ჩვენ ენერგიულ (მტკიცე) პროტესტს გამოვხატავთ მსგავსი დელეგაციების მიმართ. მათ არ შეუძლიათ გაეცნონ ჩვენს ქვეყანაში არსებულ რეალურ ვითარებას.ჩვენ ვითხოვთ საქართველოში გამოიგზავნოს მუშათა ნამდვილი დელეგაცია, რომელსაც დანიშნავს (შექმნის) მიუკერძოებელი მუშათა საერთაშორისო ორგანიზაცია და რომელიც წარმოადგენს მთელი მსოფლიოს ორგანიზებულ პროლეტარიატს.

დასავლეთის მუშათა ნამდვილი დელეგაცია თავისუფლად მოივლიდა საკუთარი პროგრამით და თავისუფალი იქნებოდა ხელისუფლებაში მყოფი ამხანაგების გავლენისგან. ის მოითხოვდა ბოლშევიკებისგან რათა ეჩვენებინათ არა მხოლოდ მეტეხის საპატიმრო, რომელიც სპეციალურად არის მომზადებული დელეგაციების მისაღებად, არამედ სხვა ადგილებიც. როგორიც არის გპუ-ს საპატიმრო, რომელიც გამოიარა ყვე-

ლა პოლიტპატიმარმა და რომელსაც ბოლშევიკების ხელისუფლება არასდროს აჩვენებს ჩამოსულ უცხოელებს. ასეთ დელეგაციას დიდი სიხარულით მიიღებენ პოლიტპატიმრები, რადგან ის არ შეეცდება დაამახინჯოს მიღებული ინფორმაცია და შელამაზებულად წარმოადგინოს ქართველი ხალხის ყოფა. დაე დელეგაციამ თავის თავზე აიღოს ინიციატივა საქართველოში, საერთაშორისო კომისიის ეგიდით, რეფერენდუმის ჩატარებაზე. არ არსებობს სხვა საშუალება მხარეში (ქვეყანაში) არსებული პოლიტიკური და სოციალური ვითარების შესასწავლად და ხალხის ნების გასაგებად. ჩვენ არ ვითხოვთ არაფერ შეუძლებელს მათგან, ვისაც სურს სიმართლის გაგება.

ჩვენ დარწმუნებული ვართ რომ საერთაშორისო პროლეტარიატის სოლიდარობა საკმარისად ძლიერია, რომ მოუსმინოს სინდისის ხმას, რომელიც არ დაუშვებს უპასუხოდ დარჩეს ჩვენი ძახილი.

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ცენტრალური კომიტეტი საქართველოში.

Mikheil Bakhtadze
Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ADDRESS OF SOCIAL-DEMOCRATIC PARTY OF GEORGIA TO ITS EUROPEAN COLLEAGUES IN 1926

Summary

Military attachés played an important role in the structure of the Polish State intelligence apparatus. The military attaché to Turkey – first in Constantinople and then in Ankara, was assigned to keep a close eye on the southern territories of the USSR, given the importance of the Caucasus. In addition, the Polish military attaché closely followed the "Soviet campaign in the Middle East" from the Turkish capital and "coordinated the liberation movements in Georgia, Azerbaijan, and Armenia". Moreover, the military attaché in Constantinople was directly responsible for organizing intelligence activities in the South Caucasus. Interestingly, the military attaché in Constantinople was more informed about the events in the Caucasus than the Polish military attaché in Moscow. As part of the Soviet Union, the Caucasus, like southern Ukraine and Turkestan, was supervised by the military attaché to Turkey.

The Central Archive of Modern Records in Poland – Archiwum Akt Nowych (AAN) contains a particular section (1191) of military attachés, which, along with other documents, holds part of the archives of the Polish State Attaché to Turkey.

Naturally, the Polish military attaché to Turkey was well informed about the situation in Georgia. In addition, he actively communicated with Georgian military or political figures who emigrated to Turkey or Poland. Georgians in exile, and those who remained in the motherland to participate in the national liberation movement, often sought to disseminate information in Europe via the Polish attaché.

An excellent example of this represents the attached document in a file of the mentioned fond (A II 33). A three-page document is printed in Polish and concerns the repressive policies of the Soviet authorities in Georgia.

Unfortunately, the record does not have a date, but it is indicated in the text that the events described in the letter took place in 1926.

After the 1924 uprising, letters appeared in the British press which seemed to be justifying the terror of the Soviet regime in Georgia. Among them was the Manchester Guardian, which published articles by members of the radical left-wing Labor Party. The émigré government and members of the Constituent Assembly on the other hand, constantly published response letters addressed to the pro-Soviet authors asking them to reject their articles.

In early 1925, a message reached the occupied Georgia that a joint delegation of the British Labor Party and Trade Unions would visit the county to investigate the circumstances after the uprising. The British were supposed to study in detail the difficult situation that had developed in Georgia since 1921 and especially after the 1924 uprising. The Georgian illegal Trade Unions and the Central Committee of the Social Democratic Party drew up a joint letter and addressed the British Labors. The letter, imbued with pathos, hoped that the British left would scrutinize the atrocities and repression that befell thousands of Social Democrats and ordinary workers, including executions, torture and deportation.

After the 1924 uprising, a joint delegation of Socialists from Belgium and France visited Georgia.The Communists received them with great honor. Factories and other objects were shown, though the members of the delegation naturally "heard" nothing about the politicians, workers and ordinary citizens shot or repressed during the occupation of 1921 and after the uprising of 1924.In August 1925, the Secretariat of the Illegal Workers' Unions of Georgia and the Illegal Central Committee of the Social Democratic Party addressed the German Social Democrats and the Socialist International in Amsterdam. The appeal criticized the report by the Franco-Belgian socialist delegates and tried to let them know why they had no idea about the crimes of the Cheka. In the end, the letter asked the German bureau of the Social Democrats and the International to send a new delegation to clarify the circumstances. At the same time, the bureau of the illegal Trade Union turned to the German workers with a request to come to the scene and see the catastrophic situation the Georgian workers found themselves in.

Appeals and letters to European socialist politicians were still being sent by political prisoners from various concentration camps and dungeons of the Soviet Union in the second half of the 1920s.

The document, kept in the Archiwum Akt Nowych, refers to the Soviet repressions, the visits of the European left to Georgia, and the methods the

Bolshevik government used to treated them.

The document was drawn up by the illegal Central Committee of the Georgian Social Democratic Party. The addressee writes "Dear friends!" However, the following letter mentions that this is an appeal to European socialists.

Why is the letter written in Polish? There were cases when Georgians sent a text written in Russian to the military attaché, and then this text was translated into Polish. We have seen some evidence of this both in the Modern Records and during the study of military attaché funds at the Central Military Archive of Poland (Centralne Archiwum Wojskowe). That should have been the case this time as well.

According to the document, on the initiative of the Communist International (Comintern) the Soviet government sent delegations to various European countries; they wanted these delegates to familiarize themselves with the situation in the country and then present everything to the European community. The document says these delegations do not provide the public with reliable information at their return: "The whole world knows that Comintern organizes these groups. It is also no secret that they have a deliberate intention to praise the Bolshevik organizations and leadership. The delegates are received according to an established custom event program. Namely, they are visiting Soviet state and administrative bodies, power plants and hydro-technical structures, railway workshops, a tobacco factory, and the Metekhi prison in Tbilisi. If the delegations arrive in summer, the visits to Kojori and Borjomi, the two well-known resorts of Georgia, are being arranged. Generally speaking, banquets, breakfasts, dinners and other amusements – this is the whole work these delegations do. On their way back they seem to be already quite sure of the situation in Georgia and its internal life. The scheduled program of these events also provides for high-profile speeches by the delegates, always pleasing the authorities: they praise the Soviet establishment and promise to dispel the lies the "bourgeoisie and the Mensheviks" spread.

As evidenced in the letter, the delegations' program included visits to the political prisoners in Metekhi prison, interviews with them, and reviews of their conditions. The letter emphasizes that the main idea is that these delegations do not provide the public with correct information and beautify the conditions of detention.

When the prisoners met the first delegation from Germany, they told them everything sincerely, which resulted in deterioration in their conditions.

The communist press, on its part, portrayed their conversation in a different way and altered it completely.

Then a delegation from Czechoslovakia arrived. Because of the experience gained with the previous commissions, the prisoners refused to talk to them. They agreed to meet with them only after the delegation pledged to describe everything accurately and present it to the public. The meeting lasted eight hours. Unfortunately, the delegation's members behaved in the same way as their predecessors.

The head of the second German group, a certain Kerber, even said that the prisoners had treated them with oranges and allowed them to meet with their family members ten times a month. According to him, the prisoners even complained to the delegation members that they could no longer hold all the meetings.

Then the prisoners decided to put down their meetings with the delegates in two copies. One would stay with the prisoners, while the delegates would take the other. The letter states that the prisoners "applied this method during the visit of the group of French railway workers, German "freethinkers" and 'English youth". "Our friends hoped that in this way they would protect the information, but the hope cost them dearly: on October 20, 1926, political prisoners, including five members of the Georgian Independence Committee, had their sentences changed from 10 months to 3 years and then, all of them immediately, without warning, had been relocated to the famous Suzdal prison in Russia".

The letter's authors emphasize that "such visits cost the Georgian people dearly; as many crackdowns precede each they only contribute to the repressions. Moreover, delegations are surrounded by Chekists and agents so that no one can tell their members the truth. Security officers register suspects for deportation after the delegation departs from Russia".

The authors of the letter demand that the international organizations have to create the groups of honest and impartial workers who should arrive in Georgia with the program arranged according to their interests and not to one of the Soviet government; they should visit not only the Metekhi fortress, specially prepared for receiving delegations, but other prisons too; Political prisoners should meet such delegations, and the panel has to take the initiative to hold a referendum in Georgia under the auspices of the International Commission.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

Георгий Рамазашвили
архивный исследователь

Эксгумационные работы при сносе Всехсвятского кладбища на Северо-Западе Москвы осенью 1981 года (методический, научный и этический аспекты) и предпосылки уничтожения не исследованного археологического памятника

Произведённый осенью 1981 года снос Всехсвятского кладбища, существовавшего при церкви в качестве приходского[1] (?), по крайней мере, с XVII, если не с XV века[2], а затем ставшего в XX столетье одним из многочисленных локальных городских, когда одноимённое уездное село было поглощено расширившейся Москвой, не имёл своих хроникёров. Сохранявшаяся к тому моменту площадь некрополя не превышала гектара, из-за чего демонтаж надгробий и эксгумационные работы прошли достаточно быстро, не привлекая должного внимания. Урон, нанесённый этому археологическому памятнику, оказался тем более ощутим, что к сентябрю 1981-го его детального описания никем сделано не было, а соответственно, хотя бы в научном отношении полноценно компенсировать ликвидацию кладбища едва ли возможно ввиду отсутствия и таких не менее существенных источников информации, как комплексная фотосъёмка погоста и его поздний план.

Пытаясь восполнить эту лакуну, я обобщил немногочисленные собранные свидетельства о ходе эксгумационных работ и, сопоставив с

[1] Возводил ли Иван Милославский эту церковь как изначально приходскую или же рассчитывал на то, что её основными прихожанами будет члены его семьи, мне неизвестно.

[2] Токмаков И.Ф., Историко-статистическое и археологическое описание села Всехсвятскаго, Московской губернии и уезда. С 1398 – 1898 г. М., 1898. С. 9.

Маловероятно, что изначально при деревянной церкви не было кладбища, а хоронить возле её стен начали бы лишь через полтора–два столетья после того, как она была построена, либо уже тогда, когда на её месте возвели более современное здание.

кладбищенской документацией, сформулировал ряд предварительных выводов, позволяющих понять, как и при каких обстоятельствах старинный некрополь был ликвидирован.

Со Всехсвятского погоста в 1981 году были перенесены останки 1331 (1324?) человек, поэтому те единичные свидетельства, которые легли в основу этой статьи, разумеется, не должны рассматриваться, как универсальное лекало для описания работ, проводившихся при переносе каждого из погребений. Тем не менее, полученные результаты могут оказаться интересными как археологам, изучающим некрополи того же периода, так и родственникам людей, некогда упокоившихся на Всехсвятском кладбище – в особенности, если их могилы были утеряны. Специальный раздел посвящен и анализу возможных причин той неспособности защитить приходской некрополь, которую продемонстрировало местное духовенство[3].

Подробно объяснить бездействие, проявленное в 1981 году грузинскими историками, затруднительно. Научные и общественные организации, представлявшие в Москве интерес грузинской диаспоры, ничего предпринять то ли не смогли, то ли даже не попытались. Не прозвучало и протестов из Тбилиси, хотя Академия Наук ГССР располагала административными возможностями, позволившими бы, обратившись как в партийные органы, так и в патриархию, повлиять на складывавшуюся ситуацию и, вмешавшись, остановить уже начавшийся снос кладбища или уменьшить масштабы происходящего, отстояв хотя бы старинные надгробья и могилы. Частично минимизировать урон, нанесённый разрушением этого некрополя науке, сумел лишь возглавлявший функционировавший в Москве Музей истории русско-грузинских отношений Джуаншер Ватеишвили[4], спасший два белокаменных саркофага. Кроме него, никто из являющихся этническими грузинами историков, видимо, и не пытался если не полностью

[3] О схоже неэффективных действиях Главного Управления Культуры Исполкома Моссовета, Музея истории и реконструкции Москвы и государственного научно-исследовательского Музея Архитектуры имени А.В. Щусева, попустительствовавших своей пассивностью не только ликвидации кладбища, но и безвозвратной утере старинных надгробий, было подробно написано в статье:
Рамазашвили Г., История приходского кладбища села Всехсвятского (XIX–XX вв.): анализ данных первой трети XIX в. и 1981 г. Труды центрального Музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублёва. Том XII. Россия – Грузия. Диалог культур: Сборник статей по материалам III Научных чтений. М., 2016. Сс. 128–146, 224–235.

[4] В 1977, 1982 и 1988 гг. д.и.н. Ватеишвили как стипендиат ЮНЕСКО вёл исследовательскую работу «в архивах Франции Италии, Испании, Голландии и Швеции», собирая «документальный материал по истории грузино-русско-западноевропейских взаимосвязей». В 2000-х Д.Л. Ватеишвили опубликовал в России трёхтомник «Грузия и европейские страны/ Очерки истории взаимоотношений XIII-XIX века», в дальнейшем переведённый и на грузинский язык.

предотвратить, то хотя бы затруднить ликвидацию Всехсвятского кладбища, на котором в XVIII-XIX веках были похоронены представители родов[5] – Авалишвили, Анчабадзе (в русском написании – Анчаповы) Багратиони (включая князя Ивана Александровича Багратиона, чей известный как полководец сын Пётр, скончавшийся от полученного в 1812-м году ранения, и установил ему надгробную стелу), Бараташвили, Джавахишвили, Кахаберидзе, Парадашвили и Цицишвили (известные в России как Цицианова). Двое из похороненных во Всехсвятском являлись воспитателями будущих царей Грузии: князь Сулхан-Саба Орбелиани (†1725) – Вахтанга VI (1675-†1737), а протопоп Георгий Гарсеванисдзе (†1745) – Бакара III (1699-†1750)[6]. При этом Гарсеванисдзе являлся воспитанником того же Вахтанга VI, воспитателем которого был Орбелиани.

Причины сноса Всехсвятского погоста в 1981 году

Ради чего был затеян снос кладбища, никто не мог понять и тогда: «Вместо надгробий появился просто парк – и всё. И какой смысл разорять [некрополь]?»[7].

Вероятно, именно это отсутствие вразумительных объяснений тому, что старинный погост сравняли с землёй, привёл к появлению в последующие годы ошибочной интерпретации событий, согласно которой кладбище было снесено якобы в преддверии прошедшей летом 1980 года Олимпиады, дабы иностранцы и «гости столицы» не увидели в современном городе этого уголка старинной Москвы. Данная версия изначально носила неправдоподобный характер, поскольку ближайшие стадионы (СЮП – Юных Пионеров, и ЦСКА – Центрального Спортивного Клуба Армии) располагались ближе к станции метро Динамо. К тому же церковь никто не сносил и даже не пытался скрыть от глаз туристов глухим забором (последнее произошло вдоль южной и восточной границ погоста лишь в 2010-м).

---

[5] Этот список будет мной уточнён и дополнен в одной из следующих публикаций. В ряде случаев фамилии нуждаются в уточнении, так как вместо них священнослужители на принятый тогда лад указывали в метрических книгах отчества.

[6] Георгий Гарсеванисдзе идентифицирован как «воспитанник царя Вахтанга [VI] и воспитатель царя Бакара [III]» в грузиноязычной эпитафии на медной могильной плите, вмонтированной в южную стену предалтарной части четверика, чуть западнее южных дверей. Содержание его эпитафии, отражающей степень его близости к представителям царского Грузинского двора, даёт основания осторожно предполагать, что схожим образом могла быть составлена и эпитафия Сулхана–Сабы Орбелиани, скончавшегося за 20 лет до Гарсеванисдзе. Был ли он, подобно Гарсеванисдзе, погребён при дверях в храм, или же вне его стен (в частности, потому, что в 1692-м, а по другой версии – в 1710-х годах, находясь в Западной Европе, принял католицизм), неизвестно.

[7] Из состоявшейся 31.08.2011 беседы историка Никиты Васильевича Петрова с автором.

Это укоренившееся среди местных жителей отождествление сноса Всехсвятского кладбища с подготовкой к Олимпиаде – 1980, ошибочно ещё и хронологически: погост был ликвидирован через год после завершения олимпиады, да и решение МосГорИсполКома датируется 9.09.1981. Неверное соотнесение двух не взаимосвязанных событий произошло явно спустя несколько лет, когда воспоминания о начале 1980 годов стали ретроспективно сливаться у жителей района Сокол в сжатое во времени нагромождение разрозненных фактов.

По неведомой причине, схожая ошибка была допущена и в разделе VI (Исторические сведения) Паспорта, составленного сотрудниками Главного Управления по охране памятников истории и культуры Минкульта[8]. В этом документе утверждалось, что «старое кладбище вокруг церкви» было снесено «к 1980» году.

В действительности же проект решения исполкома Московского ГорСовета Народных депутатов был подготовлен, по всей видимости, при участии начальника Управления Коммунального Обслуживания Населения В.В. Селезнёва весной 1981-го. Из тех чиновников, которым на визу разослали проект (?) «решения (распоряжения) Исполкома Моссовета О перезахоронении остатков[9] Всехсвятского кладбища», он представил свои соображения первым – ещё 26.05.1981; остальные 6 чиновников – с 10 июня по 26 августа включительно[10].

Чиновники МосГорИсполКома рассматривали снос кладбища как первый шаг явно трёхходовой (?) комбинации, которая позволила бы очищенный от надгробий погост передать в ведение муниципалитета, подыскавшего бы отчуждённой у прихода территории применение. Эта версия подтверждается пунктом 3 того же решения №2.655: «Передать

[8] Выражаю Леониду Кондратьеву благодарность за возможность ознакомиться с этим документом.

[9] Цитируется с сохранением орфографических особенностей документа. По непонятной причине вместо останков были упомянуты остатки, хотя подразумевались именно человеческие останки. «Остатки» же (то есть тот участок, который сохранился от некогда большего по площади кладбища) можно было перенести, но никак не перезахоронить.

[10] Заместитель начальника Московского Городского Финансового Управления Л.Г. Зимина – 10.06.; заместитель начальника Главного Управления Культуры Л.И. Шлыкова – 3.07.; заместитель председателя исполкома Ленинградского райсовета В.С. Брякин – 10.07.; заместитель начальника Государственной Инспекции по охране памятников архитектуры и градостроительства г. Москвы В.И. Соколовский – 17.08.; заместитель начальника Главного Архитектурно-Планировочного Управления г. Москвы при МосГорИсполКоме В.А. Нестеров – 21.08.; заместитель председателя исполкома Моссовета А.Е. Бирюков – 26.08.1981.

Итоговая редакция решения №2.655 от 9.09.1981 была подписана председателем исполкома Московского Совета В.Ф. Промысловым и секретарём исполкома Б.В. Покаржевским.

освободившийся после перезахоронения участок Всехсвятского кладбища исполкому Ленинградского райсовета»[11].

Из содержавшегося в пункте 4 отданного Ленинградскому районному совету поручения «осуществить на освободившейся территории работы по *временному*[12] благоустройству с сохранением существующих зелёных насаждений», следует лишь то, что эти меры должны были носить лишь промежуточный характер[13].

Дальнейшую судьба погоста, на котором доживает свой век обреченное на снос кладбище, руководство Исполнительного Комитета Ленинградского районного Совета Народных Депутатов в июле 1981-го предложило решить в контексте обсуждаемого «плана развития района»[14]: в связи с тем, что уже было «намечено» переместить соседствующее со Всехсвятской церковью «пожарное депо от станции метро «Сокол» на Смольную улицу», после того, как останки покойников перевезут на другие кладбища, территорию некрополя можно будет объединить с территорией, принадлежавшей пожарникам. Поскольку эти участки земли, согласно генеральному плану развития Ленинградского района, «не подлежали застройке капитальными сооружениями», руководство РайИсполКома предлагало, сохранив там «существующие зелёные насаждения», «разбить сквер». Эти мероприятия следовало осуществлять «с учетом необходимости создания установленной охранной зоны у» являющейся «памятником архитектуры» Всехсвятской церкви.

То, что, несмотря на принятое МосГорИсполкКомом решение, территория ликвидированного кладбища осталась не только окружена церковной оградой, но и в ведении прихода, означает, что Московской Патриархии удалось каким-то образом отстоять свои права на погост, добившись того, что передача этого участка земли Ленинградскому РайСовету

[11] Как само решение МосГорИсполКома, так и связанная с ним переписка, предоставлены Георгию Рамазашвили Департаментом Культуры Москвы в приложении к письму от 20.03.2012 №01-05-111/2.

[12] Курсив мой, – Г.Р.

[13] Каким должно было стать альтернативное использование этого участка земли обсуждалось в переписке (и, возможно, на стенографированных заседаниях органов городской власти), однако собранные на данный момент данные показывают картину лишь дискретно, поэтому до обнаружения соответствующих архивных документов, в которых должны быть отражены рассматривавшиеся чиновниками МосГорИсполКома варианты, ответить на этот вопрос не удаётся.

[14] Цитируется по подписанному заместителем председателя Ленинградского ИсполКома РайСовета Народных Депутатов В.С. Брякиным письму №6-1/1039сл[ужебное] от 10.07.1981, посланному в ответ на №24-07/371 от 27.05.1981 заместителю председателя ИсполКома МосСовета А.Е. Бирюкову.

так и не была оформлена юридически, либо же решение оказалось пересмотрено, когда церковь, казалось бы, уже безвозвратно лишилась прилегающего к ней некрополя.

Свою роль в том, что дело ограничилось трансформацией кладбищенской территории в сквер, на котором, помимо уже росших там деревьев, новые посажены так и не были, сыграл, вероятно, отказ от намеченного Ленинградским районным ИсполКомом плана перевести на другой адрес граничащее с Востока с церковным погостом пожарное депо.

Другая версия, будто снос кладбища был инициирован жителями соседних (а в особенности – «генеральского») домов, неубедительна потому, что людям, которым созерцание старинного некрополя якобы расстраивало нервы, едва ли бы захотелось в течение нескольких недель жить с зашторенными окнами, чтобы не стать свидетелями эксгумационных работ.

К тому же гражданам, оказавшимся якобы способными сподвигнуть МосГорИсполКом на принятие решения снести кладбище, было бы явно сподручнее добиться замены металлической решетки, окружавшей погост, высоким забором (например, кирпичным), скрывшим бы от взоров прохожих печальный вид на некрополь.

С апреля/мая по октябрь могилы скрывала крона многочисленных деревьев, да и в прочие месяцы стволы и ветви отчасти выполняли функцию естественного камуфляжа[15]. Да и церковь с колокольней закрывали жильцам генеральского дома вид на часть кладбища – особенно южную. В любом случае, к 1981-му году погост находился не на голой местности.

Странным был и выбор осени как времени года для полной ликвидации кладбища. Если бы Специализированный [похоронный] Трест бытового обслуживания (в дальнейшем известный как ГУП «Ритуал») намеревался оповестить как можно большее количество семей, чьи родственники покоились во Всехсвятском, то наиболее подходящим временем для того, чтобы проинформировать население, была бы Пасха, когда на Красную Горку посещаемость погоста наверняка достигла бы своего ежегодного пика. В этом случае было бы оповещено максимально возможное количество семей, а если бы объявления провисели до начала работ ещё несколько месяцев, то к осени риск того, что какие-то могилы будут

[15] К сожалению, дендрологического описания Всехсвятского погоста не существует, хотя оно могло бы дать повод для интересных выводов, если бы удалось понять, какие деревья и кустарники были характерны для этой местности, а какие посажены как элемент могильного оформления. Не исключено, что какие-то деревья указали бы на хозяйственную активность причта на ранних этапах функционирования прихода либо же местных жителей в период до XV века, когда над рекой появляется первая (деревянная) церковь.

родственниками утеряны, снизился бы до минимума. Возможно, в кладбищенском тресте сочли, что к концу сентября в город вернутся даже те, кто откладывал отпуск на «бабье лето», однако и в этом случае Пасхальные дни оставались наиболее подходящими для массового оповещения, так как на сентябрь схожих праздников, сопряженных с обязательным посещением кладбищ, не приходится.

Почему эксгумационные работы начались только в последней декаде сентября, неясно ещё и потому, что например, в августе, когда уже не столь жарко да и кроны деревьев защищают землекопов, как от солнечных лучей, так и от осадков, была бы минимизирована потеря времени, неизбежная в период дождей, который, придясь на середину осени, сопровождается и обильным опаданием листвы.

Примешивались ли в данном случае санитарные соображения, сводившиеся бы к тому, что осенью риск распространения заразы был бы ниже из-за сезонного похолодания, не известно[16]. По словам микробиолога Александра Разина[17], во влажном грунте, каковым является характерная для Всехсвятского кладбища супесь, при умеренной температуре «разложение трупа может занимать от 6 месяцев до 2-3 лет»[18]. (Этот срок, как представляется, может оказаться более долгим при большой глубине погребения, а также при условии, что гроб сколочен столь плотно, что предотвращает интенсивное проникновение внутрь впитываемой грунтом дождевой воды, – *Г.Р.*) Учитывая же, что подавляющее большинство покойников там было предано земле не позже 1950-х годов, к 1981-му, «с точки зрения биологии, все останки давно разложились, а биомасса бактерий подверглась автолизу», поэтому «санитарно-эпидемиологическую (бактериологическую, микробиологическую) опасность /…/ они не представляли».

Прагматизм против научного интереса

Перенос могил с закрытого для новых погребений Всехсвятского кладбища в Митино решал для семей связанный с дефицитом земли вопрос: теперь им не нужно было выбирать между требовавшим специальных согласований подхораниванием в уже существующую могилу и оформлением

[16] Я не располагаю информацией о том, интересовались ли чиновники МосГорИсполКома компетентным мнением специалистов Министерства Здравоохранения, в какое время года эксгумационные работы сопряжены с наименьшим риском для землекопов и контактирующих с ними родственников умерших.
[17] Выражаю Александру Разину (Санкт-Петербург) благодарность за консультацию.
[18] Цитируется по письму А. Разина автору от 20.04.2024.

места на другом кладбище, где никто из членов семьи, возможно, прежде и не покоился, но зато можно было получить пространство на обозримую перспективу. В этом отношении живые, безусловно, выигрывали в строго прагматическом отношении, однако то, что давало преимущество им, было сопряжено с нарушением покоя мёртвых и, безусловно, наносило непоправимый ущерб Всехсвятскому некрополю как историческому объекту и археологическому памятнику, отражавшему бытование одноимённого села. К тому же, с Митино судьбы подавляющего большинства, если не всех людей, чьи останки туда перенесли в 1981-м году, связаны не были, а во Всехсвятском либо окрестных сёлах Московского уезда (а затем – пригороде, а ещё позже – районе[19] Москвы) они проживали.

К тому же при переносе могил и речи не шло о том, чтобы на двух участках Митинского кладбища была бы сохранена планировка Всехсвятского погоста. Сама затея оказалась бы неосуществимой, учитывая, что старинный некрополь окружал церковь, а на Митинском кладбище не имелось даже часовни.

Я далёк от того, чтобы искать в ликвидации кладбища политическую подоплёку, но носившее слишком назойливый, чтобы его можно было не заметить, характер стремление Всехсвятского духовенства избавиться от приходской старины либо, по крайней мере, не препятствовать её поэтапному исчезновению, не может не наводить на вопросы о подлинной причине столь патологической незаинтересованности клира в сохранении некрополя, свидетельствовавшего о многовековой и разнообразной истории церкви и её прихода.

Не имея вразумительного ответа, тем не менее, уместно ретроспективно считать заслуживающим должного внимания вопрос о том, могла ли какая-то категория сохранявшихся на Всехсвятском некрополе могил либо отдельно взятое погребение оказаться основным объектом ликвидации, а остальные могилы были принесены в жертву, ради того, чтобы подлинная причина уничтожения кладбища так и не стала понятна.

Среди эксгумированных и перенесённых в Митино могил было учтённое под №613 погребение человека по фамилии Вал[л]енберг[20]. Его

[19] Слово «район» я использую в данном контексте для обозначения территории, а не административной единицы

[20] Хотя велик соблазн предположить, что инициалы и год смерти были намеренно (если только могильщик не перепутал 1930-й, например, с 1950-м?) искажены либо также с умыслом внесены в эксгумационный журнал ликвидируемого кладбища, на котором человек с этой фамилией никогда не был погребён, мы имеем дело, с подавляющей вероятностью, всё же с однофамильцем либо с неправильным прочтением могильщиком надгробной надписи. Поэтому

инициалы («А.К.»), однако, не совпадают с инициалами шведского дипломата (Р.Г. – Рауль Густав), как, впрочем, и год смерти (1930-й) даже теоретически не подходит, поскольку швед дожил, по крайней мере, до 1940-х. Вместе с тем, следует учитывать, что эксгумационный журнал был заполнен достаточно небрежно с явным искажением фамилий, а коль скоро допускались орфографические ошибки в написании фамилий, то неверно воспроизведены могли быть как инициалы имён, так и даты. Следует отметить, что однофамилец (?) шведского дипломата учтён в списке среди покойников, годы смерти которых не были смежными с 1930-м. №612 (Слепухина А.П.) скончалась в 1946-м, №614 Земецковы (?) А.Р. и В.Г. умерли в 1949-м и 1975-м соответственно. Годы кончины записанных под №611 Гавриловых (В.Г. и М.В.) и *И*мошиных (И.С. и П.В.) внесены в запись не были. На два номера в обе стороны от Вал[л]енберга были отнесены покойники из-под безымянных крестов (№610 – крест 133; №615 – крест 136). Под №609 значится человек умерший в 1926-м либо[21] 1920-м году (Роматина А.Н.), а под №618 – в 1947-м (Надеждина М.М.).

Отсутствие духовенства и милиции

Опрошенными свидетелями эксгумационных работ ожидаемого присутствия милиционеров либо духовенства замечено не было. Отсутствие

не станем использовать совпадение фамилий как повод для производства ложной сенсации, сколь бы это в перспективе ни способствовало привлечению внимания к истории Всехсвятского кладбища.

На Всехсвятском погосте в 1947-м году, на который, по официальной версии, приходится гибель Рауля Валленберга, было похоронено не менее 96 человек, – и это, если судить только по могилам, сопровождённым надписями, содержавшими дату кончины, – однако этого обстоятельства всё же недостаточно для того, чтобы по совпадению фамилий делать далеко идущие выводы.

Если всё же представить себе мало вероятное, предположив, что речь идёт именно о шведском дипломате, то в выборе церковного погоста был бы известный смысл, так как едва ли не последним некрополем, где кому-либо пришло бы в голову искать его могилу, был подобный некогда сельский, а затем – городской небольшой погост. Тем не менее, зная, что могилу убитого (как и умершего своей смертью) заключенного было бы проще, пользуясь наличием на кладбище большого количества не поддающихся идентификации могил, стилизовать под одну из подобных, для необходимости присвоив ей номер либо же указав заведомо иную фамилию, сложно объяснить, что вынудило бы представителей МГБ (?) указать подлинное имя своей жертвы, тем более, разыскиваемой как родственниками, так и представителями органов госвласти страны, гражданином которой тот являлся.

Никогда не изучав, по какому принципу выбирались места для погребения репрессированных VIP-персон, я бы предпочел прочитать соответствующее исследование, если таковое будет написано тем же Никитой Васильевичем Петровым, специализирующимся на изучении истории Советских спецслужб. Можно надеяться, что подобная работа объясняла бы, существовали ли в этом вопросе какие-то закономерности и унифицированный подход.

[21] Последняя цифра написана неразборчиво.

клириков можно было бы списать на особенность эпохи, предполагавшей, что атеизм тождественен прогрессивному мышлению. Однако соседство церкви, возле которой прежде хоронили своих покойников семьи, оказавшиеся в 1981-м перед необходимостью перенести останки родственников на другие кладбища, создавало все необходимые условия для того, чтобы священнослужители хотя бы ради сохранения лица периодически появлялись на уничтожаемом погосте, где покоилось не одно поколение Всехсвятских прихожан. Примечательно, что, по наблюдениям историка Никиты Петрова, пока проводились эксгумации, «храм /…/ не закрывали; храм работал».

Милицейское отделение №48 соседствовало с церковью, поэтому если не дежурство то хотя бы ежедневное короткое появление сотрудника МВД на ликвидируемом кладбище было бы уместным.

С подавляющей вероятностью, в большинстве случаев, когда уже при советской власти копали могилу для упокоения клирика, землекопы видели признаки того, что потревожили заброшенное погребение (это могло быть заметно и по меньшей плотности грунта, и визуально – по зачастую отличимой границе старой ямы, заполнение которой отличается не только по плотности, но и по цвету), либо же оказывались перед неоспоримым фактом, если докапывались до горизонта залегания гроба (а если дерево разложилось – костяка).

О сделанной находке землекопы наверняка оповещали того представителя клира, кто, контролируя выбор могильного места и его подготовку к предстоящим похоронам, должен был принять решение о том, что делать с останками, если могильщики на них наткнулись. Делался ли в могильной яме подбой, в который кости сгребались, или же они присыпались грунтом, а дно выравнивалось, чтобы никто из присутствующих на похоронах не заметил, что гроб опускают в чужую могилу; собирали ли останки, чтобы закопать в отдалённом конце погоста (что более трудоёмко, а потому менее вероятно), – всё это, не располагая воспоминаниями очевидцев, выяснить невозможно. Между тем, именно такие свидетельства красноречивее всего иллюстрировали бы отношение причта к старому кладбищу и тем, кто на нём похоронен[22].

[22] Для того, чтобы составить реалистичное представление о том, как клир относился к останкам похороненных возле церкви, необходимо иметь какие-либо записанные воспоминания, касающиеся обстоятельств похорон священнослужителей Всехсвятской церкви либо обнаружения могил её клириков. В любом случае, даже подобные свидетельства, сохранись они и будь когда-либо обнаружены, характеризовали бы только отдельно взятого клирика, но никак не его предместника или того, кто сменил его в соответствующей должности. Хотя не секрет, что в среде духовенства встречаются клирики, относящиеся к могилам и надгробьям как к чему-

Нет никаких сведений и о том, пытались ли клирики осенью 1981-го, например, в тех случаях, когда при эксгумациях обнаруживались остатки священнических риз, наперсные кресты либо Библия, собрать эти предметы либо проследить за тем, чтобы они были положены в новые гробы вместе со скелетом.

На фоне резкого снижения интенсивности погребений на церковном погосте с начала 1950 годов возникает правомочный вопрос: касалась ли эта тенденция только мирян или же наблюдалась и среди духовенства. Не обладая репрезентативными данными, отражавшими бы динамику совершаемых клириками этого прихода погребений в годы советской власти, следует отметить, что, например, протоиерей Михаил Фокиевич Голунов (22.02.1884[23]-†30.03.1956), являвшийся настоятелем Всехсвятской церкви, был похоронен, на Даниловском кладбище[24].

В списке тех, чьи останки были эксгумированы в 1981-м, его фамилия (равно как и созвучные) отсутствует; более того, в списке нет ни одного человека, скончавшегося бы, как Голунов, в 1956 году[25]. Поэтому его тело было похоронено, с подавляющей вероятностью, сразу на Даниловском кладбище.

Введённый в 1951-м запрет погребать покойников на Всехсвятском кладбище иначе, как в могилы родственников, едва ли распространялся на клириков, так как хоронить при храме было профессиональной традицией, препятствовать которой не имело особого смысла, тем более что времена воинствующего безбожия уже прошли[26].

Голунов и не был обычным претендентом на погребение на церковном погосте; его связывали со Всехсвятским храмом более 2,5 лет

то, не связанному с душой, а потому – второстепенному и не заслуживающему сохранения как обреченное когда-нибудь обратиться в прах, священнослужители в своих взглядах на эту проблему не однородны и один от другого могут отличаться кардинально.

[23] Приведена ли дата рождения по старому стилю или пересчитана на новый, мне не известно.

[24] Краткие биографические сведения о М.Ф. Голунове и фотографии (его самого и могилы) см.: Романов В.Е., Православно-церковный некрополь Даниловского кладбища: итоги предварительного изучения. Кадашевские Чтения. XVIII. М.–2016. Сс. 292, 297.

[25] Действительно ли в 1956-м на Всехсвятском погосте не похоронили ни одного человека, известные мне на данный момент документы ответить не позволяют.

[26] Не зная, сколько из не идентифицированных в 1981-м могил появилось на погосте после введённого в 1951-м запрета, я не могу ответить на вопрос: не делались ли из этого правила исключения. Отсутствие фамилий и полных данных о том, не приходились ли эти люди родственниками похороненным там прежде, не позволяет в этом разобраться. Содержащаяся же в эксгумационном списке информация явно не полна, а потому и едва ли репрезентантивна. В 1955-м и 1957-м было похоронено, как минимум, по одному человеку (сведения за 1956 и 1958–1959 гг. отсутствуют), а с начала 1960-х погребают в течение четырёх лет не менее одного покойника в год (в 1962-м их было двое либо трое).

службы с августа (?) 1953-го по март 1956-го. Именно поэтому непонятна причина, по которой клир либо родственники Голунова не захотели предать его тело земле на кладбище, где покоилось уже не одно поколение приходских священнослужителей. Этот вопрос небезоснователен ещё и потому, что умерший в 1948-м предместник Голунова Вениамин Платонов был похоронен именно возле Всехсвятской церкви, а за 8 лет не произошло ничего, что сделало бы невозможным погребение очередного настоятеля на том же погосте.

Надгробие Голунова, позволяет задаться вопросом и о том, не было ли для оформления его могилы на Даниловском кладбище выбрано одно из тех бесхозных, которые могли оставаться ко второй половине 1950-х во Всехсвятском. Впрочем, не располагая информацией о том, когда именно над останками Голунова установили это надгробие, не берусь развивать это предположение.

Боязнь старины у приходского клира

Не имея ни задокументированной информации (хотя это не означает, что таковая когда-нибудь не всплывёт в архиве), ни воспоминаний, свидетельствовавших бы о том, что клиром Всехсвятской церкви была бы предпринята хотя бы одна попытка уберечь кладбище от сноса, должен отметить, что местные священнослужители чуть менее, чем за 10 лет до этого, приобрели достаточно неприятный для них опыт, продемонстрировавший, что им же будет выгоднее, если о приходской старине станет известно как можно меньше.

Осенью 1972 или 1973 года[27] при ГлавАПУ (Главном Архитектурно-Планировочном Управлении) сформировали комиссию, в задачи которой входило обследование действующих московских церквей для проверки «сохранности старых икон»[28]. Члены комиссии сверяли наличествующие иконы с учтёнными в списках, составленных в конце 1940-х либо начале 1950-х годов. Среди церквей, в которых при этой сверке недосчитались ранее каталогизированных икон, оказалась и Всехсвятская.

Архитектор Татьяна Гатова (Шередега), являвшаяся на тот момент консультантом по архитектуре Московского отделения ВООПИК, входила в

[27] Гатовой помнилось, что работа этой комиссии пришлась на конец 1972-го – начало 1974-го, а исходя из того, что, по её словам, во Всехсвятское они приходили с инспекцией «ранней осенью» или «поздним летом», когда было «ещё тепло», остаётся предположить, что это произошло в третьем квартале 1973 года.

[28] Цитируется по стенограмме состоявшейся 13.01.2017 беседы Г. Рамазашвили с Татьяной Александровной Гатовой (Шередегой).

состав комиссии, которой поручили проводить в действующих церквях столицы инвентаризацию старинных икон. При посещении церкви комиссией «обязательно» должны были присутствовать настоятель и подчинённый ему клирик[29].

Если в некоторых других храмах, как, например, в Николо–Хамовниках, служили «очень приличные батюшки – образованные» и «понимавшие, о чем идёт речь»; способные «объяснить [что к чему] и знавшие, о какой иконе идёт речь в этих описях», то «во Всехсвятском» клирики произвели совсем иное впечатление: у одного из них, когда он отвечал на вопросы, «глаза /…/ бегали» столь заметно, что и спустя годы Т.А. Гатовой было несложно охарактеризовать его как «жуликоватого»[30], особенно потому, что когда какие-то из перечисленных в списке икон представители комиссии «не нашли, он сослался на то, что» в церкви якобы «была кража». Безо всякого доверия воспроизводя тот ответ, Т.А. Гатова, добавляла, что, насколько она помнит, схожее объяснение они услышали и в Троицкой церкви на Воробьёвых Горах[31]. Недосчитались икон, по её воспоминаниям, и «в Николо-Кузнецах».

Строго говоря, ничего невозможного в том, что из церкви могли похитить иконы, не было: «в [19]60-е-[19]70-е во многих церквях» происходили кражи, причем – «довольно частые» из-за того, что «тогда же началась мода на иконы: /…/ народ ездил» преимущественно «на Север и вёз иконы ящиками». Однако «и в городе храмы обворовывали»; по тем временам «это очень выгодный «бизнес»-то был»[32].

---

[29] Роль Гатовой в этой ревизии, как и большинства других членов комиссии, была вспомогательной: «проверял [наличие икон и прочих реликвий] тот, кто руководил кампанией, а» остальные «присутствовали для [того, чтобы поставить свои] подписи».

Хотя «после того, как женщина войдёт в алтарь, надо переосвящать церковь», в комиссии состоял «только один мужик; остальные – женщины». Зная это правило, дамы в алтарь и не пытались проникать, а иконы для ревизии им выносили. Численность посещавшей церкви комиссии колебалась от трёх до пяти человек.

Инспектирование одной церкви, если там не обнаруживалось утерь, занимало «от силы час». Поскольку приходилось дожидаться, пока все иконы вытащат, то вместе с ожиданием визит мог растянуться на пару часов. При этом члены комиссии старались, общаясь с духовенством, «показать собственную образованность /…/, чтобы» клирики убедились в том, что к ним пришли «не просто проверить [инвентарный] номер», а они имеет дело с «людьми, которые понимают, о чем речь идёт».

[30] Эту оценку следует воспринимать, как, безусловно, субъективную.

[31] Отмечу, что в тех случаях, когда Гатова опасалась ввести меня в заблуждение, Татьяна Александровна меня об этом предупреждала, стараясь воздержаться от ответа. Упомянув, что «какой-то дьячок» либо дьякон при инспектировании Всехсвятской церкви присутствовал, она добавила, что помнит лишь то, что он «был в одеянии»: «Старая я стала – не помню, не хочу врать [и] сочинять».

[32] Для сравнения: священник Михаил Ардов упоминал, что «в восьмидесятых» годах «Достать

В отличие от некоторых других священников (например, служившего в Хамовниках – а «он был очень образованный и относился к» своему «храму как к памятнику»), те, с которыми членам комиссии в начале 1970-х довелось пообщаться во Всехсвятской церкви, не давали повода думать, будто они осознают, что служат в старинном приходе.

По словам Гатовой, к началу 1970-х из Всехсвятской церкви «исчезли одна или две» иконы «XVII века». Будь эти иконы датированы XVIII-XIX веками, они бы комиссию «уже не интересовали, потому что это был уже другой стиль – икон», написанных «на досках». С XVIII же века «большая часть уже» писалась «на холсте; доска бралась» лишь «как основа, на неё натягивался холст», он «левкасился, и писалась икона».

Часть учтённых в инвентарной описи икон «находилась в иконостасе, естественно», но, помимо них, в церквях хранились аналойные (просквинитарные)[33] иконы, предназначенные для использования в праздничные дни, – именно их, как и выставляемые перед алтарём, меняют. Поэтому в церквях, «как правило, есть хранилище икон»[34]. Обычно для этой цели используют ризницу.

Явно пытаясь если не переложить с себя возможную ответственность за отсутствие икон, то дистанцироваться от сослуживцев, возможно причастных к утере, этот клирик «ссылался [на то], что» подробности наверняка «второй батюшка знает: «А я, вот, не знаю, и вообще у нас кража была»[35].

Не помня имени того священнослужителя, Т.А. Гатова всё же смогла описать его внешность: «Русый; может быть, рыжевато русый; среднего роста, невысокий. /…/ Сальненький немножко; лет 50 ему было, наверное, а, может, и меньше». Назвать возраст точнее Гатова затруднялась, ссылаясь на то, что «это очень трудно» сделать, «когда мужчина в бесформенной одежде» (ризе), довольной полный /…/ и с бородой[36]. **/…/** Хотя обычно у батюшек,

даже необходимое для храма священное изображение было решительно невозможно. В тот период он служил «в Петро-Павловской церкви под Ярославлем», и оказалось, что «в наличии не было образа храмовых святых – первоверховных апостолов Петра и Павла». Ардов М., Мелочи Архи…, прото… и просто иерейской жизни. Б.С.Г.-Пресс. М., 2013. С.с. 98, 99.

[33] Эту терминологию мне любезно подсказали археолог, профессор кафедры социальной истории факультета истории НИУ ВШЭ к.и.н., д.ф.н. Андрей Виноградов и кандидат искусствоведения – доцент кафедры истории и теории христианского искусства ПСТГУ Елена Виноградовы, которым я, пользуясь случаем, выражаю искреннюю благодарность.

[34] Так, в одной из церквей Гатовой запомнились «колонки, которые делят иконостас на ряды. /…/ Колонка открывалась, и там открывался шкаф, где стояли иконы».

[35] Судя по нарочито разговорному стилю, это не буквальная цитата, а пересказ общего смысла сказанного священнослужителем слов.

[36] Этот отзыв не следует рассматривать как проявление антиклерикального предрассудка. Для

даже если они вдовые, есть келейницы, которые очень ухаживают за ними, стирают, чистят», этот клирик был «не очень ухоженный»[37].

Ещё одно обстоятельство, дававшее членам комиссии основания сомневаться в искренности этого священнослужителя, заключалось в том, что «во Всехсвятской ощущения запустения не было, в отличие от многих московских церквей», поскольку в советский период служба в этом приходе прерывалась лишь на непродолжительное время: он был закрыт в 1939-м году, а в 1945-м вновь открыт для богомольцев[38]. При этом в начале 1970-х гг. складывалось впечатление, что храм «не очень был отреставрированный».

На кладбище царило, по наблюдениям Т.А. Гатовой, «полное запустение»; её не покидало «ощущение, что вообще как-то всё это было перемешано»[39]. Самые ранние её воспоминания о Всехсвятском погосте относятся к «началу [19]60-х - [19]64-му, от силы»[40]. Придя на Пасху, Гатова стала свидетельницей того, как «крестный ход /…/ шел не просто вокруг церкви, а» таким образом, что «кладбищенскую часть вообще не затрагивал»; верующие двигались «с внешней стороны» погоста, а по его окраине из-за могил, «видимо, пройти было нельзя». Из этого можно заключить, что даже если в начале 1960-х могилы не примыкали вплотную к кладбищенской ограде, пространства для многолюдного крестного хода там не оставалось.

Об окраине кладбища, – вероятно, Западной либо Юго-Западной, – Гатова смутно вспоминала, что, по её «ощущениям, /…/ там был мусор, и», возможно, отчасти «поэтому крестный ход» двигался вокруг погоста[41].

контраста Гатова упомянула «очень образованного и молодого», – лет примерно 30-ти, – священника «в Николе-Хамовниках: красавец, высокий – метр 90; и ряса на нём хорошо сидела. /…/ Его все хвалили».

[37] В этом отношении, встреченному во Всехсвятском священнику Т.А. Гатова противопоставляла 26- или 27-летнего отца Георгия из расположенной на окраине Кириллова Троицкой церкви, являвшегося крестником будущего патриарха Московского и всея Руси Алексия II и ставшего в дальнейшем в его канцелярии «чуть ли не личным секретарём». О. Георгий в 1979-м году, когда Гатова с коллегами приходили к нему «на чаепитие, /…/ был ухоженным–преухоженным: /…/ бабушки прихожанки его кормили–поили. В доме была полная чистота»; дом «вылизанный был».

[38] Рохас М.В., Тихонов И.С., Умнов А.С., Полищук Е.С., Жилкина М.В., Бабенко Н.А., Храм Всех Святых во Всехсвятском, Патриаршее подворье. Издательство Московской Патриархии. М., 1997. С. 15.

[39] К своим упущениям я могу отнести то, что, беседуя с Т.А. Гатовой, я не уточнил у неё, что именно она подразумевала: отсутствие ли четкой планировки, соседство старинных каменных памятников с современными дешевыми металлическими пирамидками и крестами или же неухоженность большинства могил.

[40] Датировать это посещение церкви, – пускай и с точностью до пятилетия, – Гатова смогла благодаря тому, что она в тот период училась.

[41] На тот момент к западу от церкви троллейбусного круга, ещё не было; имелась лишь площадка, хотя «транспорт туда какой-то /…/ заходил», – точность этого свидетельства я по документам не проверял.

В начале 1960-х кладбище сохранялось на «более-менее маленьком участке около церкви». Не объясняя, на чем она основывала своё предположение, Т.А. Гатова допускала, что часть погоста могла остаться «под генеральским домом (наверняка)» и «под троллейбусной остановкой»[42].

Несмотря на отсутствие документальных доказательств этой версии, свидетельство Т.А. Гатовой всё же заслуживает внимание, поскольку подсказывает возможное объяснение тому, что духовенство Всехсвятской церкви в 1981-м году, – по крайней мере, публично, – не выступило в защиту приходского кладбища, прежде образовывавшего вместе с храмом единый ландшафтный, архитектурный и археологический комплекс, демонстрировавший связь этого района с его старинной историей.

Сохранение кладбища в подобной ситуации потребовало бы присвоения ему охранного статуса, который, в свою очередь, налагал бы и на приход сопряженные с присмотром за погостом обязанности. Если клирики побоялись, что духовенству придётся отдуваться за любой испорченный надгробный памятник, то они могли попросту счесть ликвидацию некрополя, сопровождаемую переносом лишь поздних погребений, датируемых преимущественно XX веком, более приемлемым, нежели разделение ответственности с Министерством Культуры за его сохранность, если кладбищу будет присвоен статус памятника археологии[43].

Церковь же получила охранный статус, на основании принятого 30.08.1960 Советом Министров РСФСР постановления №1327. В паспорте 1987 года та часть раздела VII (Описание памятника), в которой «для памятников археологии» должен был быть отражен «характер культурного слоя» и «важнейшие находки», никакой информации не содержала, из чего следует, что по неведомой причине уже в конце 1980-х годов значение погоста как археологического объекта не то что недооценивалось, но и вовсе не принималось в расчет.

Состав свидетелей

Возраст людей, чьи свидетельства об эксгумационных работах и функционировании кладбища[44] были мной собраны либо при прямом

[42] Каких-либо доказательств того, что хотя бы южный корпус «генеральского» дома был построен на кладбищенской территории, в моём распоряжении на данный момент нет.

[43] Термин «объект культурного наследия» появился в нормативно-правовых актах с выходом 25.06.2002 федерального закона №73 «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культурны) народов Российской федерации», на что моё внимание любезно обратил к.и.н. Владимир Хутарев–Гарнишевский.

[44] Из моих собеседников двое являются историками: Никита Петров («Международный

общении, либо при опросе их родственников, пересказывавших мне то, что они запомнили с чужих слов, колебался в 1981-м году от 13-ти (Клим Колосов[45]) до 57-ми лет (сотрудница ГУМ'а Данилова Валентина Фёдоровна; её сын Юрий Данилов поступал в это время в аспирантуру). 17-летний Михаил Каспров в тот период начал учиться в Московском Автодорожном Институте (МАДИ).

Среди прохожих, регулярно курсировавших мимо кладбища, были и те, кого ход эксгумационных работ никак не интересовал. Так, один из респондентов пересказывал свидетельства своей матери, хотя сам регулярно проходил мимо южной ограды погоста, однако, будучи поглощен решением собственных текущих задач, не считал нужным тратить время на то, чтобы останавливаться у забора и разглядывать происходящее на кладбище[46].

Наблюдения опрошенных свидетелей сноса Всехсвятского кладбища носили бессистемный, обрывочный, хотя и регулярный характер, обусловленный тем, что им доводилось часто ходить мимо церковного погоста. Продолжительность пребывания возле некрополя нередко зависела от того, сколь быстро подойдёт транспорт. Например, Клим Колосов возвращался мимо кладбища из школы «после пяти уроков – то [есть] не раньше половины второго»; в один из тех дней, подробности которого ему запомнились, он пробыл возле погоста более получаса.

Точки обзора и попадавшие в поле зрения участки

При всей субъективности описаний, которые соседствующему с жилыми многоэтажными домами, школой, детским садом и станцией метро старинному кладбищу давали помнящие его люди, она едва ли зависела от возраста. Даже от тех, кто к осени 1981 года ещё не вышел из отроческого либо юношеского возраста, связанных с психологическим отторжением отзывов не прозвучало. Например, Н.В. Петров, которому к тому моменту было без малого 25 лет[47], назвал Всехсвятское кладбище «красивым местом», хорошо просматривавшимся, когда, «огибая метро, идёшь мимо ограды к троллейбусной остановке». Причем, на заключительном этапе своего

Мемориал»), специализирующийся на изучении советских спецслужб, и Михаил Харитонов, работавший в 1975–1976 гг. в Институте Истории СССР.

[45] К. Колосов учился в школе №3, расположенной в Чапаевском переулке.

[46] Свидетели не стремились преувеличить степень своей осведомлённости и в тех случаях, когда не были уверены в том, что память их не подводит, использовали такие слова, как «мне кажется», «не помню точно – вроде бы» (Каспров), «не поручусь» (сын В.Ф. Даниловой Юрий), «очень смутно помню» (Колосов), «не могу сказать» (Петров).

[47] Н.В. Петров родился 31.01.1957.

существования кладбище занимало «весь участок, огороженный кольчатым[48] забором, /…/ – могилы [находились] везде», из-за чего было «довольно тесно». Говоря об этом, Петров пояснял, что особо хорошо помнит ту часть погоста, которая просматривалась с узкого прохода вдоль южной ограды. «Со стороны» же «троллейбусной остановки» забор был «завешен афишами» и частично закрыт «газетными стойками».

Ход работ свидетели наблюдали на юго-восточном («вблизи дома №6 по Песчаной ул[ице] и дет[ского] сада №325»[49] (Песчаная' 2-А)) и юго-западном участках погоста[50].

Пространство живых находилось в непосредственной близи от кладбища. Проулок, шедший с Ленинградского проспекта к троллейбусному кругу, начинался «между пожарной частью и камерным музыкальным [оперным] театром» Б.М. Покровского. «Со стороны «пожарки», прямо рядом с кладбищем» располагались «общественные туалеты» (*Каспров*)[51].

«Вдоль всей» западной «ограды на [окраине троллейбусного] круга шли киоски («пирожки», 2 мороженых, «Союзпечать») и стояли автоматы с газировкой» (*Колосов*). Увенчанная пиками решетчатая ограда кладбища с этой стороны «была невысокой – /…/ метр с небольшим». Школьники, останавливавшиеся купить мороженое, использовали пики, чтобы подвешивать свои портфели и сумки. В нескольких метрах севернее располагались «ларьки, [в] первом» из которых торговали «как раз пирожками».

Оттуда же, с остановки у ЮЗ окраины кладбища открывался более полный вид на церковь и колокольню, так как «никакого строения /…/ там» ещё «не было» (оно было возведено клиром в 2000-х годах).

Преобладание упоминаний именно южного и юго-западного участков обусловлено тем, что опрошенные свидетели ходили мимо кладбища преимущественно от пожарной части, расположенной у ЮВ угла погоста, огибая его, таким образом, от ЮВ до ЮЗ точки, где они попадали на троллейбусный круг.

Для смотрящего со стороны на юго-западную оконечность и южный участок кладбища располагавшиеся там могилы выглядели, как «довольно плотный лабиринт» из оград и надгробий, поэтому после их демонтажа

[48] В данном случае речь идёт не о декоративных признаках решетчатой ограды, а о том, что она окружала погост по всему его периметру.
[49] Здесь и далее цитируются электронные письма Михаила Каспрова автору от 17, 18, 19, 20 и 22.05.2020.
[50] Здесь и далее цитируются электронные письма Клима Колосова автору от 4–5.06.2020.
[51] Здесь и далее в скобках курсивом указывается фамилия цитируемого свидетеля.

местность выглядела особенно непривычно. При этом каких-либо аккуратно оформленных дорожек, которые бы разбивали некрополь на подучастки,[52] свидетели не упоминают, хотя утоптанные за многие десятилетия дорожки не могли не быть заметны даже на оголённом пространстве.

От Юго-Западной низины кладбища начинался пологий подъём в сторону колокольни и более крутой – к основной части погоста.

Перепад между тротуаром у троллейбусной остановки и представлявшей собой остатки овражка низиной, в которой оканчивался ЮЗ угол кладбища, «в самой низкой точке» достигал «где-то человеческого роста»[53] (*Каспров*). Другой свидетель этот перепад высот оценивает, по визуальным впечатлениям, примерно в «полтора метра» (*Колосов*).

О разнице между максимальной и минимальной нивелировочными отметками этой террасы свидетельствует то, что, «когда киоскёрша передавала кулёк пирожков», ей пришлось «свеситься за загородки позади своего киоска, а землекоп, стоя на земле со стороны кладбища, тянул руки выше головы, чтобы кулёк принять» (*Колосов*).

Судя по всему, террасу, защищавшую восточную часть троллейбусной площадки от «сползания» в примыкавшую кладбищенскую низину предохраняла бетонная (?) стена[54], которую можно (?) было видеть, только находясь на территории погоста.

Если же сравнивать перепад между овражком в ЮЗ низине кладбища и дневной поверхностью погоста у колокольни, то он мог достигать от 2,7-3,2 до 3,5 метра (*Каспров*).

В поздние годы его функционирования расположенная в низине Юго-Западная часть кладбища производила впечатление «самой убогой», по сравнению с другими. Из-за того, что пассажиры останавливавшихся рядом троллейбусов имели обыкновение через забор кидать «весь мусор», на окраине погоста образовалась «форменная свалка». Туда же, видимо, относили могильный мусор (завядшие цветы и, возможно, старые венки) и посетители кладбища (туда ли сгребали и листву, опадавшую с деревьев, не

[52] Вместе с тем, дорожки, которые вели к церкви от окружавшего кладбище с юга, юго-востока и юго-запада пространства, видны на снимках 1950-х годов. С подавляющей вероятностью, их количество сократилось после того, как начал функционировать троллейбусный круг, и была сконструирована терраса.

[53] Не располагая чертежом конца 1970-х годов с нивелировочными отметками местности на этом участке, я вынужден ориентироваться на собранные свидетельства и фотографии, не сопровождённые масштабной рейкой. Тем не менее, общее представление об этом участке кладбища по опирающимся на воспоминания описаниям, составить можно.

[54] За отсутствием фотографий, показывавших бы вид, открывавшийся с кладбища на троллейбусный круг, более точно описать эту оконечность погоста пока невозможно.

известно). Поскольку на окраине кладбища «у забора росли большие деревья», там царил «постоянный полумрак»[55] (*Каспров*).

«Захоронения там были, в основном, советского периода»; на могилах стояли «либо простенькие плиты, либо крестики сварные» (*Каспров*). Среди надгробий этому свидетелю запомнилась стоявшая «недалеко от ограды» погоста «простая, светлого оттенка мраморная плита с фамилией «Потягин»[56].

Воспоминания школьников, часто оказывавшихся возле троллейбусного круга и описывающих примыкавший Юго-Западный угол погоста, содержали упоминания двух фамилий с надгробий, надписи на которых можно было прочитать: помимо Потягина, в памяти отпечаталась и «Богуш»[57]. Обе фамилии оказались в эксгумационном списке 1981 года, причем у обоих годом кончины указан 1951-й, и обе могилы были перенесены на 58-й участок Митинского кладбища. С учетом же того, что А.И. Богуш стоит в списке под №63, а Т.В. Потягин – под №69, уместно осторожно предположить, что работы по извлечению останков начались с Западного и Юго-Западного участков[58] – возможно, синхронно с эксгумациями возле южной стены церкви.

«Отдельные могилы» сохранялись вплоть до сноса кладбища и к северу от церкви («если идти в сторону метро») – их наличие «смутно помнит» 1 свидетель (*Колосов*).

---

[55] Эти слова едва ли следует воспринимать буквально, как описание сумерек; скорее всего, подразумевается контраст в сравнении с другими участками погоста, расположенными не в низине. Вместе с тем, следует отметить, что деревья в немалом количестве присутствовали и на других участках кладбища – например, заалтарном восточном. Количество деревьев на погосте заметно сократилось в результате прошедшего поздним вечером 20.06.1998 урагана. Шквальным ветром были повалены как старые, так и сравнительно молодые деревья со сравнительно тонкими ветвями, что подтверждается сделанными мной спустя 2–3 дня снимками, на которых видны и восточная часть погоста, и небольшой сектор, примыкающий к металлической решетке, ограничивающей территорию с Юго-Востока.

К сожалению, я тогда не догадался подсчитать количество поваленных деревьев, поэтому могу опираться лишь на сделанные мной снимки, дающее лишь общее, но репрезентативное представление о последствиях урагана 1998 года.

[56] Интересно, что наблюдения, сделанные советским школьником, совпадают с выводами, напрашивающимися при анализе снимков этого участка погоста: так, в середине XX в. на спускавшемся к реке склоне было сравнительно немного могил, причем их оформление было достаточно скромным, сводясь к крестам и оградкам. К концу 1970 годов количество могил заметно увеличилось, но очевидно, что они были достаточно поздними.

[57] Фамилию «Богуш» запомнил К. Колосов, а «Потягин» – М. Каспров.

[58] Правдоподобная версия рискует оказаться ошибочной, поскольку заполнение журнала могло начаться с этих смежных участков не потому, что к ликвидации кладбища приступили именно на Западе и Юго-Западе, а, например, в том случае, если там эти работы были завершены быстрее. С другой стороны, в расчистке погоста с торца (в данном случае – западного) была очевидная логика. В то же время непонятно, почему эти работы было не начать, например, с Северо-Восточного участка.

Подготовка к сносу кладбища

Сделанное на «щитке» объявление (объявлени*я*?) было «примерно следующего» содержания: «На кладбище проводятся работы по его переносу; родственникам по вопросам перезахоронения обращаться по телефону такому-то» (*Каспров*). Надпись сделали «явно не на машинке»[59]; и тем более это была не рукопись (*Данилов*). Использовались «четкий стиль и шрифт», при этом шрифт выбрали «крупнее; похожий на типографский». Саму надпись защитили «от погодных аномалий», однако закрыли ли её стеклом или же сделали краской на металле, свидетель не помнит. Провисело объявление «достаточно долго».

По одному из воспоминаний, подготовка к ликвидации погоста велась уже в начале сентября. Перед началом эксгумационных работ «ограду кладбища стали загораживать чем-то непрозрачным[60]. /…/ Оградили /…/ основательно: ни щёлочки. Даже у троллейбусного круга, где была самая низменная часть погоста, и» прежде «всё хорошо просматривалось, – всё закрыли» (*Каспров*). Начальный этап работ из-за этого оказался от взоров прохожих надёжно скрыт, «пока не стало холодать. Ветер и дожди», впрочем, «делали своё дело: все эти бутафорские ограждения стали кое-где прорываться и отлетать. И вот тогда стало возможно что-то» увидеть.

График эксгумационных работ

Сильное колебание в поденных статистических показаниях (от 29-ти до 74-х могил, эксгумируемых за день в сентябре и от 22-х до 88-ти – в октябре), могли быть обусловлены как изменением количества землекопов, так и методом работ. Впрочем, учитывая, что на 4-е октября явно пришелся выходной, можно предположить, что предшествующий рабочий день, когда было эксгумированы останки только 22 человек, был укороченным. Если, например, в иные дни начинали синхронно раскапывать большое количество могил, не предпринимая попыток в ту же смену дойти до останков, а останавливались, опустившись, например, на 1 метр, то при таком методе можно было, заметно снизив количественные показатели в один день, на следующий получить, наоборот, заметно больший результат.

Таблица №1. ***Количество человеческих останков, эксгумированных посуточно за первые 2 недели работы с 23.IX. по 6.X.1981 включительно***

[59] Здесь и далее цитируются электронные письма Юрия Данилова автору от 19–20.05.2020.

[60] Материал, которым был опоясан забор, свидетель не помнит: «…только не припомню, чем – может, целлофановой плёнкой. А может, фанерой или оргалитом».

	23.IX.	24.IX.	25.IX.	26.IX.	27.IX.	28.IX.	29.IX.	30.IX.	1.X.	2.X.	3.X.	4.X.	5.X.	6.X.
Человек[61]	40 (42?)	57	53	46	29	28	54 (55?)	74 (75?)	67 (68 ?)	88 (90 ?)	22	--	77	56

Эти перепады в статистических показателях ликвидации погребений, возможно, и смотрелись бы выигрышно в отчетности, но неизбежно всякий раз создавали бы дополнительные сложности, так как за вечер и ночь, предшествующие следующей смене, борта могил могли обсыпаться, вынуждая прилагать лишние усилия, чтобы извлечь ещё и этот обвалившийся в ямы грунт. По этой причине более вероятно, что темпы эксгумации замедлялись, если землекопам приходилось тратить дополнительное время на демонтаж сложной надгробной конструкции либо кирпичного перекрытия, под которым находился гроб (например, если натыкались на склеп со сводом Монье).

Своё влияние на ход эксгумаций могла оказывать и погода – осенние осадки в иные дни наверняка резко снижали либо вовсе останавливали активность землекопов. Не способствовало работам и похолодание. Погода была, впрочем, нестабильной[62]. Так, если 24-го сентября во второй день эксгумаций дневная температура не превышала +13/+15°C[63], то спустя почти неделю – 30-го сентября она достигла +20/+22°C[64]. 10-го октября (за 2 недели до окончания работ) она уже была ощутимо прохладной:+8°/+13°C[65].

В последний день работ 21.10.1981, была завершена ликвидация 17 могил. По совпадению, первый и последний дни ликвидации Всехсвятского кладбища (23 сентября и 21 октября) пришлись на среду.

Последовательность работ

[61] Эти подсчеты могу содержать незначительные ошибки, так как не всегда понятно, следует ли считать урны отдельно или же с ними отождествляются инициалы усопших.

[62] На данный момент я не выяснял точных показателей температуры в Москве за 23.09.–21.10.1981 по архивных данным ГидроМетеоЦентра, однако предполагаю сделать это для одной из последующих публикаций, уделив необходимое внимание и сведениям об осадках. В этой статье я ориентируюсь на едва ли безупречные прогнозы, публиковавшиеся муниципальной газетой «Вечерняя Москва».

[63] Погода и самочувствие. Вечерняя Москва. №219 (17.603). 23.09.1981.

[64] Погода. Вечерняя Москва. №224 (17.608). 29.09.1981.

[65] Погода и самочувствие. Вечерняя Москва. №232 (17.616), 9.10.1981.

По косвенным признакам можно предположить, что на южном продольном участке некрополя работы начались с соседствовавших с церковью рядов. Пространство постепенно расчищалось от могил в противоположном направлении – то есть к Югу, с которого погост был ограничен металлической решетчатой оградой. В пользу этого свидетельствует то, что в начале октября (?) средняя часть некрополя была уже расчищена, а «не тронутые могилы» оставались в «2-3 ряда» вдоль этого забора (*Каспров*).

По другому свидетельству, «работы велись сверху вниз»[66] – то есть по мере понижения рельефа с Востока к Западу.

Н.В. Петрову запомнилось, что могилы раскапывали «одну за одной», – вероятно, рабочие были видны близко один от другого, а не на разных участках одновременно[67].

Поскольку не существует данных о том, за кем из землекопов были закреплены те или иные участки кладбища (нет ни пояснения, ни схемы), непонятен и принцип, по которому выстраивалась ежедневная нумерация эксгумированных погребений. Старался ли составитель списка группировать данные по участкам, которые он обходил с ведомостью, или же в конце рабочего дня он обобщал сведения по всем бригадам подряд, вне зависимости от того, где они раскапывали погребения, – неясно.

Землекопы

Судя по эксгумационному журналу, на погосте работало не менее 8 землекопов (Гурьев Ю.Н., Куртенко В.Д., Куртенко М.Д., Ломонов А.М., Львов С.В., Перов А.А., Рыбаков Н.М., Сергеев В.Н., Тюлькин), однако, сопоставляя этот документ со свидетельствами очевидцев, уместнее предположить, что в графе «фамилия землекопа» указывался их бригадир, и тогда напрашивается вывод, что чернорабочих было несколько больше[68].

В списке землекопов фамилия Куртенко сопровождена инициалами то В.Д., то М.Д. Шла ли речь о братьях (?) или же человек, ведший ежедневную отчетность, небрежно относился к делу и одному и тому же могильщику на

[66] Это свидетельство исходит от человека, который в тот период «ежедневно ходил мимо /…/ кладбища» (сообщено автору сыном В.Ф. Даниловой Юрием).

[67] При этом количество землекопов Н.В. Петров затруднился назвать даже приблизительно: «Я не могу сказать, что их было мало или [наоборот] – полсотни».

[68] Оговорюсь, что я не составлял полной статистики по ежедневной работе каждого в отдельного землекопа, поэтому приведённые данные дают не столько исчерпывающее, сколько общее представление об объёме проделывавшейся ими ежедневно работы.

разный манер указывал первую букву имени, неизвестно[69].

Данные первого дня работ демонстрируют, что на одного землекопа приходилась эксгумация останков в среднем 3-4 человек (в этом плане 10, указанных у В.Н. Сергеева можно отнести скорее к ошибке в заполнении списка).

Таблица №2. ***Данные о количестве могил, останки из которых эскгумировали в первый день работ землекопы***

		23.09.1981	
		Могил	Человек
1	Гурьев Ю.Н.	3	3
2	Куртенко В.Д.	6 (?)	6 (?)
3	Куртенко М.Д.	2 (+3?)	3 (+3?)[70]
4	Ломонов А.М.	4	4
5	Львов С.В.	3	3
6	Перов А.А.	3	*3 (4?)*
7	Рыбаков Н.М.	3	*4*
8	Сергеев В.Н.	9	9 (10?)
9	*Тюлькин*;	Начал работать с 24.X.1981.	

Количество человек, одновременно работавших на кладбище, не превышало 10-ти - 15-ти (*Каспров*). Все ли они были могильщиками, либо кто-то занимался раскладыванием эксгумированных останков по гробам, не известно.

Н.В. Петрову люди, производившие эксгумации, показались обычными «московскими рабочими, /…/ шабашниками». Работали ли они постоянно в системе ритуальных услуг или же МосГорИсполКом для переноса кладбища разово «снял /…/ даже дворников с участков», по их внешнему виду или ухваткам понять было нельзя.

Возраст и, – пускай только опосредованно, – вероятный опыт

[69] В случае, если эта статья когда-либо будет прочитана родственниками землекопов, участвовавших осенью 1981 года в переносе могил со Всехсвятского приходского кладбища, либо близкими тех, кто был там похоронен, надеюсь, им не составит труда выйти на связь с автором этом статьи, написав, что им известно, на электронную почту: **vsehsvyatskoe1736pogost@gmail.com** .

[70] Из-за того, что инициалы того (тех) Куртенко, которые вскрыли могилы под №№26, 27, 28, не указаны, можно предположить, что 3 покойника, останки которых были этим землекопом эксгумированы пришлись всё же на Куртенко М.Д., хотя не исключено, что «счет» был не равным (6 х 6), а, например, 7 х 5.

могильщиков, не располагая о них никакими данными, назвать невозможно, однако, по собранными откликам, это были в большинстве «дядьки /…/ немолодые»[71] (*Каспров*).

По рассредоточению землекопов на некрополе у одного из свидетелей создалось впечатление, что работало «кажется, /…/ три группы» (*Данилов*).

Одна из групп состояла «из двух или трёх человек» (*Колосов*). «Работали довольно слаженно» (*Каспров*). Вместе с тем, процесс со стороны выглядел рутинно: «Ничего необычного я не заметил. Там во дворе [церкви] копают себе и копают»[72] (*Петров*).

Одни ли и те же землекопы эксгумировали останки во Всехсвятском и затем хоронили их на Митинском кладбище, неизвестно, хотя очевидно, что, несмотря даже на большой объём работ, именно такой подход позволил бы минимизировать возможные издержки, тем более, что это снижало бы и нервотрёпку родственникам покойных, которым не требовалось бы заново объяснять совсем иным могильщикам, что и как те должны сделать при погребении.

Был ли произведён археологический надзор

Пунктом 1.3. решения МосГорИсполКома №2.655 от 9.09.1981, предусматривалось, что Московская Археологическая экспедиция осуществит надзора за ходом эксгумационных работ. Несмотря на то, что этот документ был, казалось бы, обязательным для исполнения, отчета о проделанной археологами в 1981 году на Всехсвятском погосте работе в архиве Института Археологии не числится. По крайней мере, как отдельное дело в архивном каталоге ИА РАН отчет не фигурирует[73]. Не выявлено даже акта о произведённых эксгумациях и сносе церковного кладбища, который должен был быть подписан и археологом.

Ведущий научный сотрудник Отдела археологии Московской Руси Института Археологии РАН д.и.н. Николай Кренке пояснил, что к 1981 году «Московская экспедиция фактически уже перестала существовать; все её штатные сотрудники»[74] (Р.Л. и И.Г. Розенфельдт, К.А. Смирнов, А.А. Юшко,

[71] Воспроизводя свидетельство о том, что могильщиками были «дядьки /…/ немолодые», следует учитывать, что такими их воспринимал подросток, которому в 1981-м году было 17 лет

[72] Н.В. Петров подчеркнул, что он «не стоял» возле забора и специально «не наблюдал» за происходящим.

[73] Сопоставить устные и в значительной степени случайные свидетельства с документацией станет возможно лишь в том случае, если соответствующий отчет либо хотя бы акт об осуществлённом археологическом наблюдении будет всё же обнаружен подшитым в качестве вспомогательного к другим.

[74] Цитируется по письму Н.А. Кренке Г. Рамазашвили от 12.11.2023. Фамилии воспроизведены в

А.Ф. Дубынин, Д.А. Беленькая) к тому моменту вступили уже в тот возраст, в котором им было слишком сложно участвовать в полевых работах.

Будь археологический надзор за ходом эксгумаций произведён, было бы крайне сложно объяснить, что удержало бы опытного исследователя от того, чтобы использовать великолепную возможность получить заодно информацию и о стратиграфии **местности**, сделав, например, чертежи разрезов от восточной до западной и от северной до южной границ погоста через церковь либо вдоль неё.

Безусловно, непрерывно прямого борта от ограды до ограды получить бы не удалось, поскольку на этом веками функционировавшем кладбище не было идеальной рядности, а соответственно – не могло остаться ни продольных, ни поперечных материковых перемычек между могилами, сохранившихся бы на всю длину некрополя. Неизбежные перекопы, вызванные происходившей перепланировкой участков погоста, делали и вовсе призрачным шанс обнаружения подобного мало потревоженного отрезка. Поэтому по завершении эксгумаций археологам пришлось бы выдерживать не столько линию, сколько направление, так как во множестве мест борт шурфа прорезали бы опустошенные эксгумационной бригадой могильные ямы. До материка приходилось бы докапываться, ведя работы от дна хронологически сравнительно поздних могил, обнаженного извлекавшими останки землекопами. Не прорезаемые эксгумационными перекопами борта можно было бы зачистить преимущественно впритык к оградам. Тем не менее, стратиграфическая информация была бы получена, а вместе с ней – и ответы на одновременно три группы существенных вопросов.

1) **О территории, поглощённой со временем селом Всехсвятским**:

- каким был первобытный ландшафт и как он менялся по мере того, как её использовали местные жители; насколько старинный рельеф отличался от сформировавшегося к 1981-му году;

2) **О монастыре, церквях и/или селе Всехсвятском**:

- присутствует ли культурный слой, не связанный с функционированием некрополя, но предшествующий его появлению,

- находились ли на этой территории жилые либо хозяйственные постройки до того, как её отвели под новое либо расширявшееся кладбище;

- могут ли эти постройки быть отождествлены с монастырём, находившимся где-то поблизости;

- выступают ли за периметр нынешнего храма фундамент либо

той последовательности, в какой они перечислены Н.А. Кренке.

строительные траншеи старой деревянной либо возведённой боярином Милославским каменной церквей;

- террасировалась ли местность к Западу от церкви, чтобы предотвратить обусловленное соседством со склоном «сползание» её массивного здания и колокольни.

3) **О некрополе**:

- на какой глубине залегает материк;

- сколько горизонтов разновременных погребений сконцентрировано на различных участках погоста;

- какой из них содержит наиболее старые погребения;

- каков диапазон погребальных конструкций и надгробий (в особенности – старинных), использовавшихся на Всехсвятском кладбище;

- распространялись ли периферийные участки кладбища за границы погоста, окружаемого оградой к 1981 году.

Именно археологические разрезы, будь они с сопутствующей чертёжной фиксацией сделаны вслед за проводившимися эксгумациями, позволили бы собрать эту существенную для дальнейшего изучения сельской и приходской истории информацию. Придя на Всехсвятское кладбище «на хвосте» у эксгумационной бригады, археологи сумели бы, при наличии весомых аргументов, оформить первичную документацию, необходимую для его регистрации как археологического памятника, требующего изучения. Поэтому крайне сложно поверить, что археолог в те позднесоветские времена, когда профессиональная среда ещё не была основательно скомпрометирована халтурщиками, имеющими привычку лоббировать интересы строительных подрядчиков, счел бы допустимым пренебречь представившейся возможностью сохранить для дальнейшего исследования перспективный объект, расположенный, к тому же, в черте современной Москвы.

Вразумительных объяснений тому, что к 1981 году Всехсвятское кладбище не имело охранного статуса и не привлекало пристального внимания историков и археологов, не существует. Свою роль в этом могло сыграть как то, что интерес у московских археологов вызывали более выигрышные в зрелищном отношении монастырские некрополи, так и отсутствие русскоязычных подробных научных описаний Всехсвятского погоста, сделанных бы либо по визуальным наблюдениям, либо по архивным источникам.

Ещё одно доказательство того, что археологический надзор Московской экспедицией осуществлён, вопреки поручению, не был, заключается в отсутствии предусмотренных разделом VI (Исторические

сведения) составленного в 1987-м году Паспорта Всехсвятской церкви как памятника истории и культуры СССР записей о том, «кем и когда производились разведки и раскопки», а также где хранится коллекция сделанных находок.

Из-за отсутствия отчета выяснить, были ли на некрополе сделаны находки, представляющие исторический интерес, пока не удалось. Тем не менее, даже отголоски разговоров, ходивших среди прихожан после переноса кладбища, содержат заслуживающие внимания детали. Хотя его достоверность документально пока не подтверждается, среди прихожан ходил слух, например, о том, что в ходе эксгумаций был найден крупный драгоценный камень[75]. Шла ли речь о нагрудном кулоне или инкрустации перстня, или же камень являлся частью некой реликвии, положенной в грунтовую могилу либо склеп, неизвестно, хотя будь это обстоятельство прояснено, была бы получена неожиданная информация о достатке либо сословном/социальном положении погребённого.

Перечислю и другие признаки того, что археологический надзор при сносе кладбища произведён, вероятно, не был. Уходя обедать (?), землекопы оставляли лопаты у ям (*Каспров*), пребывая в явной уверенности, что никто их шанцевыми инструментами воспользоваться не попытается. Этот контраст (лопаты лежат, а «людей нет») может рассматриваться как ещё одно косвенное свидетельство того, что археологический надзор за эксгумациями не проводился. Не берясь утверждать, что это правило строго соблюдается во всех экспедициях, могу засвидетельствовать по тем городищам и некрополям, в раскопках которых мне доводилось участвовать, что оставлять рабочий инвентарь, уходя на обеденный перерыв либо «сиесту», принято не было. С другой стороны, даже если бы археолог полупредложил, стилизовав пожелание под вопрос, уносить лопаты, а также кирки и ломы, без которых едва ли можно было демонтировать надгробия и снять цокольную окантовку, могильщики наверняка предпочли бы поступать удобным себе образом, разграничив с археологом границы компетенции.

Участь склепа супругов Санти как доказательство того, что археологический надзор не производился

Спустя 8,5 лет после сноса кладбища было получено ещё одно доказательство того, что археологический надзор едва ли был осуществлён. В начале 1990 года мы с Фёдором Шумским посетили церковь как раз в те дни,

[75] Исходный источник этой информации установить, к сожалению, не представляется возможным. По этой же причине неизвестно, что в дальнейшем с этой находкой стало.

когда образовавшийся в результате оседания свода над склепом провал возле угла восточной стены южного придела и южной стены четверика ещё не был засыпан грунтом и заасфальтирован.

Выложенная кирпичами северная стена склепа лежала почти на одной линии с северным откосом окна в восточном торце придела[76]. Западная сторона склепа превышала это окно по ширине не менее⅓чем на Асфальтовое покрытие хотя и обвалилось по периметру склепа (обнажив, по крайней мере, его Западную, Северную и, видимо, Восточную стены), но не по идеально прямым линиям, поэтому, например, над Южной стеной (особенно – по углам) оставалось своеобразным «козырьком».

В Северной стене склепа было не менее 9 рядов кирпичной кладки (из них 7 видны на сделанном мной снимке и ещё минимум 2 должны были соответствовать по уровню залегания не перекрытым наброшенной тканью (?) и снегом двум рядам примыкающей перпендикулярно стены Западной). Исходя из того, что высота кирпичей, производившихся в конце XIX - начале XX вв., достигала 6,6-7 сантиметрам, глубина сфотографированной мной части склепа была не меньше 0,626 - 0,662 м. (из них никак не менее 3 (?) см. должно было уходить на линзы цементного раствора между рядами кирпичей).

Один ряд кладки Северной стены включал не менее 7 преимущественно продольно уложенных на раствор кирпичей. Зазоры между торцами кирпичей были также заполнены цементным раствором. Поскольку длина кирпичей[77] равнялась 26-26,3 см., при длине кладки пускай только в 7 кирпичей продольная сторона склепа должна была достигать не менее чем 1,844-1,865 м., из которых 1,82/1,84 м. составляла бы суммарная длина кирпича, а остальные, как минимум, 2,4 см. приходились бы на цементный раствор. При этом 7 кирпичей – это те, которые попали в кадр; их действительное количество я не подсчитывал.

Из-за того, что археологической зачистки произведено не было, точно описать Западную стену склепа сложнее: не исключено, что у неё отсутствовали ряды, соответствовавшие бы верхним 4 рядам кирпичной кладки Северной стены.

---

[76] Должен признаться, что у меня, тогда еще 14-летнего, не хватило любопытства, чтобы детальнее сфотографировать этот склеп. В своё оправдание могу лишь заметить, что снять южную и восточную стенки склепа я не смог, так как для этого потребовалось бы перелезать через предусмотрительно поставленное ограждение. Теперь уже удовлетворить это любопытство можно будет лишь с помощью археологических раскопок.

[77] Эти размеры приведены в livejournal пользователя leonovvaleri со ссылкой на источник: Киселёв И., Датировка кирпичных кладок по визуальным характеристикам. Методические рекомендации. М., 1986.

В Южной части Западной стены видна продольная отёсанная грань белокаменной (?) плиты, по высоте приблизительно равная 1 -2 рядам кирпичной кладки. Вместе с тем, комья земли не позволяют разглядеть, где именно располагался угол восточной грани этой плиты и её северного торца, а также, чем было заполнено пространство между этим торцом и западной частью северной стены склепа. С большой долей вероятности, эта белокаменная плита была надгробной и примыкала к восточному торцу Южного придела. Даже если её использовали вторично, вероятность того, что при строительстве склепа в 1898-м годах кирпич был замещён намеренно привезённым для этой цели камнем, ничтожно мала. Следовательно, она была взята там же на кладбище с бесхозной могилы. Нельзя исключать и того, что это было не надгробье, а его пьедестал либо строительный камень, ранее вывалившийся из облицовки (?) цокольного ряда церкви или имевший отношение к ещё той каменной церкви, которую в 1683 году построил боярин Иван Милославский.

Не быть повторно использованной эта белокаменная плита вряд ли могла ещё и потому, что, оставайся она in situ, когда рабочие приступили к возведению кирпичного склепа для четы Софиано, уложить под ней несколько рядов кирпичной кладки можно было бы лишь в том случае, если западную грань плиты надёжно удерживал грунт либо каменная кладка (того же цокольного ряда стены южного придела). При иных обстоятельствах подвесить плиту в воздухе на то время, что понадобится, чтобы под ней сложить кирпичную стену, было бы невозможно.

Южная половина (?) западной стены склепа обнажилась на 1-1,5 ряда кирпичной кладки глубже, чем Северная стена, что даёт основания предполагать, что гроб, стоящий вдоль северной стены оказался спрессован в меньшей степени, нежели гроб, стоящий южнее.

На сделанной О.В. Сваричевской схеме 1926 года на этом участке указаны возвышавшиеся в общей ограде 2 надгробья для трёх человек – №№102 (Л.П. Софиано) и 103 (супруги А.Л. и М.Л. Санти). В сопроводительным списке Сваричевская записала Софиано под литерным подпунктом «а»), не указав, кто же был учтён как второй покойник. Причина этой недоработки непонятна: сделанный спустя 3 года в ноябре 1929-го фотографом А.. Лебедевым снимок не даёт оснований полагать, что возле надгробия (стелы-часовни, увенчанной крестом) было два могильных холма, а вторая фамилия отсутствовала бы. Напротив: площадка, на которой был установлен постамент со стелой, выглядит абсолютно ровной. Хотя выбранный ракурс не позволяет делать такое утверждение однозначно,

создаётся впечатление, что надгробия супругов Софиано и находящееся севернее с незначительным смещением на СВ, ближе к стене четверика, вертикально же ориентированное надгробие (усеченная колонна) А.Л. Санти были установлены не строго над склепом, а намеренно отступя от него немного к В/СВ (Санти) и В/ЮВ (Софиано) – как становится понятно, для того, чтобы не продавить своим весом и не обрушить перекрытие склепа.

Несмотря на то, что исследовательница приняла эти надгробия за разные могилы, обнаружившиеся в 1990-м по обрушении асфальта кирпичные стены дают основания полагать, что по крайней мере два из похороненных человека были упокоены в одном склепе.

Граф Александр Санти (1770-†1838) скончался за 60 лет до того, как ушли из жизни его дочь Мария (29.10.1824-†27.12.1898) и её супруг Леонид Петрович Софиано (12.10.1820-†29.06.1898). Упокоился ли Санти в склепе, рассчитанном на то, чтобы возле него в дальнейшем была похоронена его вдова Иоанна Францевна Кшевкович-Позняк[78] (1806-†1848), или в могиле, габариты которой соответствуют одиночному погребению, неизвестно. В метрической книге Всехсвятской церкви за 1848 год среди отпетых либо похороненных приходским духовенством вдова Санти не упоминается[79], хотя из этого и не следует, что она не могла быть отпета в другой церкви, но похоронена затем рядом с мужем. Поэтому с заметно большей вероятностью, склеп именно четы Софиано, а не графа Санти и пострадал, когда вместе с его перекрытием обвалился настланный выше асфальт.

Из-за близости северной стены склепа к южной стене четверика возникает вопрос о том, где же располагалась могила Александра Санти. Остававшегося между склепом и церковью пространства было явно недостаточно, чтобы там помещался гроб. Во-вторых, возводить поверх него (пускай кирпичную) стену склепа никто бы не стал, так как она в какой-то момент стала бы проседать в чужую могилу, разрушая гроб. В-третьих, вне могилы Софиано погребение Санти могло бы разместиться лишь к востоку/юго-востоку – вдоль стены четверика.

С другой стороны, исходя из того, что, по православной традиции, покойник должен лежать ногами на восток, а памятник чаще ставят в ногах – не только по религиозным, но и прагматичным соображениям, полагая, что таким образом оберегают изголовье гроба, а соответственно и голову от возрастающего под давлением каменного надгробья воздействия, логичнее

[78] Имя и годы жизни вдовы Леонида Санти взяты из википедии, где источник этой информации, к сожалению, не указан.
[79] Проверено по источнику: ЦИАМ, ф. 203, оп. 745, д. №1.765, л. 765-об. – 811-об.

было бы предположить, что на могиле графа Санти колонна стояла именно в ногах. Могло ли его погребение оказаться под склепом, выстроенным для его дочери и зятя, образовывая нижний ярус, неизвестно.

Не исключено, что при обрушении асфальт задел именно северную стену склепа и поэтому не полностью опустился на дно, зацепившись за кирпичную кладку, оставив зазор между своей нижней кромкой и дном склепа. В том, что обвалившиеся обломки асфальта легли неровно, свою роль могло сыграть и то, что строительный материал, из которого было сделано перекрытие склепа, обрушившись на сохранявшие (?) свою форму гробы либо их остатки, также образовал неровную поверхность.

Будь перенос могилы супругов Софиано, находившейся на этом месте, как и зафиксировано на составленном в 1926 году О.В. Сваричевской плане, осуществлён в 1981-м добросовестно (не на бумаге, а на деле), полость в склепе, из которого якобы были извлечены останки, заполнили бы должным образом, так что спустя 8 с половиной лет столь заметного проседания грунта, – а перепад между асфальтом и дном явно превышал метр, – образоваться бы не могло. Это означает, что, с подавляющей вероятностью, склеп даже не вскрывался, а его свод обрушился в начале 1990-го, видимо, из-за того, что туда годами проникала вода (дождевая, стекавшая по расположенной у стыка стен трубе, и появлявшаяся при таянии снега). В противном случае, будь в 1981-м склеп вскрыт, землекопы, проводившие эксгумацию, не смогли бы не догадаться, что в не заполненную землёй полость рано или поздно неизбежно просядет асфальт, который должен был быть накатан по завершении рекультивации погоста. Да и положить асфальт над подпрямоугольной в плане полостью со сторонами, явно превышавшими 1,2 х 1,8 м.[80], было бы заведомо невозможно, не предприми землекопы усилий, чтобы перекрыть её продержавшейся бы пускай непродолжительное время конструкцией (например, решеткой, поверх которой были бы положены доски).

Проникнуть же в 1981-м году для извлечения останков в скрытый под землёй склеп, не разбирая его свода, удалось бы лишь в том случае, если шурф был сделан вдоль его стены и кладка частично разобрана сбоку – причем, предельно аккуратно, чтобы не спровоцировать её разрушения, которое неизбежно повлекло бы и проседание свода. На склеп (тем более, судя по его размеру, рассчитанный на два гроба) землекопы могли наткнуться лишь случайно, так как к 1981-м году надгробий Санти и Софиано на этом

[80] Называя минимально возможные размеры образовавшегося провала, я ориентируюсь по сделанным мной фотографиям, на которых, хотя и нет масштабной рейки, но присутствуют Фёдор Шумский и окна, позволяющие сравнить их «габариты» с контурами склепа.

месте уже не сохранилось[81]. По этой же причине их фамилии в эксгумационном списке отсутствуют. Соответственно, обнаружить склеп могильщики могли, лишь эксгумируя останки из более поздних погребений, которые наверняка появились после того, как в не установленные годы эти надгробия были демонтированы. Не исключено, что перекрытие склепа было частично разрушено ещё теми, кто на этом месте готовил могилу для последующего погребения. Однако хотя бы часть свода, перекрывавшего склеп, должна была сохраниться, иначе невозможно объяснить то, что в 1990-м при обрушении асфальта образовалась значительная по площади яма. Существует небольшая вероятность того, что этот склеп примыкал к какой-то полости (например, остаткам другого склепа), в которую из него постепенно вымывался (за счет осадков?) насыпанный выше грунт. При таком процессе и могла образоваться полость, приведшая в начале 1990-го к обрушению накатанного асфальта[82].

Учитывая, что склеп располагался почти возле угла двух стен, кирпичная кладка остававшегося полым склепа начала бы закашиваться, а вслед за ней могла «поплыть» и каменная кладка цокольной части стен как четверика, так и придела. То, что асфальт, накатанный на этом месте вслед за перекрытием склепа, обвалился в начале 1990-го, означает, что, с подавляющей вероятностью, расположенные на этом месте могилы в 1981-м вскрыты и перенесены не были. Это, в свою очередь, служит косвенным подтверждением тому, что археологический надзор не производился. В противном случае археолог не только зачертил бы склеп, но и проследил бы за рекультивацией места, предотвратив, таким образом, произошедшее в 1990-м обрушение асфальтового покрытия.

Метод и техническое оснащение землекопных работ

Отсутствие механизированной техники – по крайней мере, пока

[81] На фотографии 1950-х (?) годов не видно даже контуров надгробья Софиано, из чего можно заключить, что к тому моменту, как этот снимок был сделан, его уже демонтировали. Была ли она фрагментирована для производства надгробий меньшего размера или же целиком перемещена на другую часть кладбища, не известно. Нельзя, впрочем, исключать и того, что стела оказалась по неизвестной причине свалена с постамента, но лежала там же на могиле. К сожалению, из-за того, что эта фотография доступна лишь в слабом разрешении, не позволяющем разглядеть детали, описать этот участок с однозначной уверенностью я не берусь.

[82] Не имея возможности разобраться в том, что находилось на дне образовавшейся ямы (насколько мне помнится, поверх были положены доски либо ткань, а местами лежавший снег мешал разглядеть подробности), я пытаюсь столь подробными объяснениями привести якобы проведённую эксгумацию в логическое соответствие с произошедшим в начале 1990-го обрушением асфальтового покрытия над склепом четы Софиано.

раскапывались могилы, отмечает Н.В. Петров[83]: «Никаких экскаваторов и не было». Впрочем, по одному из свидетельств, носящему характер «очень смутных» воспоминаний, «ограды сносили трактором с ковшом» (*Колосов*).

В 2005 году, общаясь с журналистом, приходской староста Михаил Родин упомянул трактор, не пояснив, однако, от кого из старожилов он услышал это свидетельство. Информация, которой староста располагал о ликвидации окружавшего церковь кладбища, изобиловала неточностями и основывалась не столько на документах, сколько молве: «Он рассказал, что на большой площади вокруг храма раньше было кладбище, на месте которого сейчас стоят жилые дома. Последние захоронения трактор сравнял с землёй накануне Олимпиады-80»[84].

Сложно отделаться от впечатления, что староста, зная о переносе могил преимущественно XX века с погоста на Митинское кладбище, намеренно сгустил краски, чтобы те непоследовательные действия, которые совершал приход (застраивая кладбищенскую территорию и ведя земляные работы без археологического надзора, но выставив на обозрение несколько старинных надгробий) выглядели бы выигрышно по сравнению с тем, что произошло за четверть века до этого, – но не в 1980-м, как он утверждал, а в 1981-м году.

Устные свидетельства, опосредованно подтверждающие, что наземная часть некоторых могил сносилась трактором, наводят на вопрос о том, на каком этапе работ, это произошло. На этапе, предшествовавшем эксгумациям, трактору на кладбище делать было нечего. Техника лишь мешала бы землекопам; трактор почти наверняка повреждал бы надмогильные конструкции, вызвав конфликты с родственниками погребённых, не говоря о том, что пространства для езды среди могил попросту не было.

С подавляющей вероятностью, трактор мог быть задействован по завершении эксгумаций, когда надгробья и ограды, подлежавшие перевозу на другие кладбища, были уже демонтированы. Для ускорения рекультивационных работ, вероятно, и был использован трактор, который справился бы с помощью ковша либо отвала с оперативным засыпанием

[83] Наблюдения Н.В. Петрова носили не разовый характер: в тот период он проходил мимо Всехсвятской церкви трижды в неделю, так как ездил с троллейбусной остановки на Соколе на Карамышевскую набережную, где «тогда устроился работать сторожем в храм [Живоначальной Троицы]» (Хорошово).

[84] Траурная церемония прошла у мемориала «Примирения народов» на Соколе. Благовест-Инфо. 2.09.2005.

Эту часть беседы с М. Родиным журналист дал в собственном пересказе слов собеседника, поэтому, не привнёс ли он от себя какие-то неточности, связанные с возможной субъективностью понимания услышанного, можно только догадываться.

многочисленных могильных ям и выравниванием местности. На этом же этапе трактор мог пригодиться и для того, чтобы бесхозные надгробья (особенно фрагментированные), остатки цоколей и оград ссыпать в ямы, уменьшая масштаб неизбежного проседания грунта, которым их заполняли после извлечения останков. Не исключено, что по уже засыпанным могилам трактор поездил для того, чтобы утрамбовать и выровнять поверхность там, где образовались насыпи[85].

Поскольку в ряде случаев родственников могло устраивать прежнее оформление могилы, по их требованию наверняка перевозили не только сами надгробия с цоколями, но и ограды, однако, как землекопы распоряжались ими в тех случаях, когда погребения оказывались бесхозными, либо же их владельцы заявляли, что по переносе останков на Митинское кладбище оформят могилы более современно, остаётся только догадываться. В таких случаях металлические ограды могли собираться для дальнейшей сдачи на металлолом. Их повторное использование представляется крайне мало вероятным. Нельзя исключать, что бесхозные надгробья и цоколи были сброшены в пустые могильные ямы[86] либо сложены на окраине опустевшего погоста на случай, если они будут востребованы теми из родственников, кто своевременно на кладбище, пока велись эксгумационные работы, не появился, но мог, узнав о его сносе пост-фактум, попытаться найти погребения своих близких. Именно этим можно было бы объяснить то, что, осматривая 3.08.2011 с главным специалистом Управления сохранения объектов археологического наследия Департамента Культурного Наследия Москвы Николаем Алексеевым подвергшуюся застройке восточную часть погоста, я обнаружил выступавший из земли прямоугольный могильный цоколь[87].

Ещё одно доказательство тому, что при сносе кладбища перевозились (и то – неизвестно, все ли) надгробья только со сравнительно ухоженных

[85] Через год–другой в образовавшиеся над могилами прогалины наверняка потребовалось досыпать грунт – для этого также могла пригодиться техника.

[86] Я слышал о том, что именно эта участь постигла бесхозные надгробья, от Яниса Бремзиса, однако сам он вразумительно назвать источник информации не смог (либо не захотел), хотя звучала она вполне правдоподобно. Поскольку Бремзис скончался в 2020 г., выяснить у него имена возможных свидетелей, которые ему об этом рассказывали, к сожалению, невозможно.

[87] Пытаясь рационально объяснить обнаружение этого цоколя, можно домыслить и то, что какие-то могилы имели отношение к сотрудникам прихода, которые и сложили детали их оформления в укромном месте (стояли ли времянки на восточной окраине погоста в 1981-м, я уверенно сказать не могу, хотя на сделанных мной в начале 1990-го снимках они уже присутствуют, причем как явно не новые). Перечисляя эти варианты, я отдаю себе отчет в том, что какие-то из них наверняка окажутся ошибочными. Проблема заключается в том, что, не располагая убедительными свидетельствами от непосредственных участников тех работ либо сотрудников Всехсвятского прихода, служивших там в 1981-м году, я не имею возможности сопоставить эти догадки с фактами.

могил, у которых явно были либо могли объявиться владельцы, представил, общаясь с журналистом сайта «Благовест-Инфо», староста Всехсвятского прихода Михаил Родин. Именно он подтвердил, что ряд находок был сделан летом 2005 года: «Сейчас, когда вокруг храма ведутся работы по ремонту и благоустройству, рабочие находят надгробные плиты. Мы все эти плиты ставим туда, в мемориальный комплекс»[88].

Согласно одному, – не подтверждённому, впрочем, другими, – свидетельству, землекопы опускались до уровня залегания костных останков не в границах контура самой могилы, а вдоль неё и сбоку – таким образом, чтобы выявить край могильной ямы и так обнажить гроб. Возможно, превалируй на Всехсвятском погосте суглинок или глина, этот способ был бы более трудозатратным (засыпь могилы почти всегда более рыхлая, нежели материк), однако супесь больших физических усилий при раскапывании не требовала. Использование такой методики позволяло бы, присутствуй родственники при эксгумации, избегать лишней нервотрёпки, сопряженной с тем, что, докопав до крышки гроба, можно потревожить останки, если прогнившие доски начнут проваливаться в полость.

С другой стороны, при раскопках подбоем, если землекоп не ложится в буквальном смысле на дно траншеи, вплотную примыкающей к гробу, он не может визуально контролировать, полностью ли он очистил могильное дно от костных останков и сохранившихся деталей погребального инвентаря. К тому же, если крышка гроба давно просела или разложилась, то раскопки подбоем лишаются тех преимуществ, которые они предоставляют землекопу, если гроб не раздавлен грунтом и, выломав боковые доски, можно его расчистить.

Учитывая, что в грунте, окружающем Всехсвятскую церковь, превалирует песчаная фракция, это неизбежно должно было ускорять разложение органики – в том числе, и гробовых досок, поэтому даже если единственное полученное свидетельство о раскопках подбоем и справедливо, можно предположить, что эта методика использовалась лишь в тех случаях, когда могильщикам было заведомо известно по надгробной надписи, что им предстоит вскрывать сравнительно современное погребение, а потому они понимали, что гроб наверняка цел. Напротив, чем более старую могилу им предстояло вскрывать, тем менее оправданным становилось её раскапывание подбоем.

В.Ф. Данилова стала свидетельницей того, как «могильщик долго не мог найти череп покойного. Искал долго, и все ждали. Кто-то из

[88] Траурная церемония прошла у мемориала «Примирения народов» на Соколе. Благовест-Инфо. 2.09.2005.

любопытных», – вероятно, из «скапливавшейся группки любопытных – естественно, за забором», – «не удержался» и предположил: «А, может, его обезглавили!»[89].

Эта сцена даёт основания задаться вопросом о том, присутствовал ли при эксгумации родственник покойного, следивший за тем, чтобы были извлечены все кости, и что происходило в тех случаях, когда землекопов к добросовестному выполнению своих обязанностей не подталкивали ни близкие умерших, ни стоявшие за забором зеваки (например, если могила находилась на достаточно большом расстоянии, не позволявшем прохожим что-либо детально разглядеть).

Описанный эпизод интересен ещё одним обстоятельством: как правило, череп при раскопках выявляют прежде прочих костей. Затянувшиеся попытки могильщика его найти (извлечь?) могут объясняться тем, что дно могилы оказалось неровным и в изголовье гроб залегал стратиграфически ниже, чем его сужающаяся к ногам часть. Нельзя также исключать, что этот покойник был похоронен над другим и со временем, когда его гроб стал проседать, продавливая остатки более раннего погребения, череп сместился, оказавшись таким образом ниже уровня, на котором первоначально покоилось тело.

Поскольку изголовье гроба массивнее и занимает большую площадь, чем противоположный конец, оно своим весом должно было заметнее воздействовать на столь мягкую, как на Всехсвятском кладбище, землю. К тому же, супесь не будет, в отличие от суглинка или глины, удерживать форму грунтового свода, образовавшегося, когда над гробом спрессовалась земля, поэтому, если крышка гроба начинала разрушаться, то именно в изголовье почва проседала заметнее, чем в ногах, заполняя образовавшуюся полость. Этот эффект лишь увеличивался, если одного покойника похоронили поверх другого, когда гроб того из них, кто был предан земле раньше, всё ещё сохранял форму.

Есть некоторая вероятность и того, что череп был смещен в сторону либо повреждён корнем дерева, из-за чего его извлечение из земли было сопряжено с дополнительными усилиями.

Что делали землекопы, если, расчищая могилу, обнаруживали, что костяк частично просел в более раннее погребение, – а надпись на кресте либо надгробье содержит имя лишь одного человека, – выяснить невозможно, если только не удастся проинтервьюировать кого-либо из участников эксгумационных работ. Отсутствие письменно сформулированного задания, в

[89] В пересказе сына В.Ф. Даниловой Юрия.

котором было бы указано, требовалось ли от могильщиков извлекать все встречающиеся в грунте костные останки или только соответствующие количеству имён, обозначенных в надгробных надписях, ведя подсчет по черепам либо тазовым костям, не позволяет ответить на вопрос, что именно землекопы могли полагать при сносе Всехсвятского кладбища своей обязанностью.

Пространство вокруг вскрытых могильных ям, из которых уже были (?) извлечены останки, посыпалось хлоркой. По крайней мере, такая картина наблюдалась на большей/средней части южного участка в начале (?) октября. (*Каспров*) Речь шла, видимо, лишь о временной дезинфекции, снижающей риски для могильщиков[90]. Никаких свидетельств полномасштабной обработки почвы, – например, с помощью большого объёма химикатов, – не получено.

Землекопы работали в спецовках – с подавляющей вероятностью, тёмно-серого цвета (*Колосов*). Медицинских масок либо заменявших бы их тканевых повязок на лицах могильщиков замечено не было (*Каспров*).

Грунт и стратиграфия. Размеры могил

Извлеченный из могильных ям грунт выглядел, как «обычная тёмная земля» (*Колосов*), причем песка, характерного для этого района, с расстояния видно не было[91]. Это впечатление носило обманчивый характер, что подтверждается наблюдениями, произведёнными мной в июле и августе 2011-го при осмотре земляных отвалов, образовавшихся в результате работ, сопровождавших строительство на восточном и юго-восточном участках погоста. При том, что грунт был неоднородным, в нём преобладала супесь с без труда визуально различимой фракцией песка. Принять же его с дистанции за обычную землю было несложно, поскольку извлеченный с глубины гумус придавал почве тёмный цвет.

В пользу того, что могильщики переносили преимущественно поздние погребения, сделанные в XX веке, свидетельствует сравнительно небольшая глубина, на которой они работали. Даже малочисленные визуальные наблюдения оказываются вполне репрезентативны, поскольку документально

[90] В начале 1990 года мне, тогда еще подростку, довелось расспрашивать старосту (?) Всехсвятской церкви, и он упомянул, что его (?) собака, сожрав какую-то найденную ею на территории погоста кость или органику, подохла. Должен оговориться, что даже если я и спросил его имя, то не запомнил, поскольку мне на тот момент было 14 лет.

[91] К. Колосов, упомянувший это обстоятельство, сравнивает свои визуальные наблюдения с тем «хорошим, крупным» песком, которого «при всяких» земляных работах, сопряженных с прокладкой «труб /…/ было в изобилии»; этот песок ему доводилось брать для домашнего аквариума.

подтверждается, что подавляющее большинство покойников, чьи останки были эксгумированы, скончались в XX веке, образовав соответственно верхний горизонт погребений на этом многослойном погосте, функционировавшем, видимо, ещё с XV века. Никто из опрошенных мной свидетелей не упоминает лестниц либо стремянок, использование которых оказалось бы почти неизбежным, будь перед эксгумационной командой поставлена задача перенести с этого многослойного некрополя все погребения, включая самые ранние. В последнем случае иной была бы и методика раскопок. Наиболее оптимальным стало бы снятие грунта общей площадью с постепенной расчисткой каждого горизонта погребений вплоть до лежащих на материке.

По одному из свидетельств, раскопанные могильные ямы, расположенные сравнительно близко к тротуару, тянувшемуся вдоль южной ограды погоста, были «в длину коротковаты», – «метра 1,5», – то есть «меньше [чем у] средней могилы», из-за чего «подумалось, что» рабочие «внизу подкапывают», расширяя яму ко дну (*Каспров*).

То, что грунт был заведомо рыхлым из-за большой доли песка, безусловно, облегчало землекопам работу: копать в супеси проще, нежели суглинок и, тем более, глину (в которой хоронят, например, на подмосковном Перепечинском кладбище). Вместе с тем, как раз на Всехсвятском погосте, учитывая превалирование супеси, описанный свидетелем метод раскапывания могил был бы проблематичен из-за того, что песок, в отличие от суглинка не будет прочно держать форму ямы, если борт оказался нависающим. Сухой песок станет быстро осыпаться, а пропитанный влагой – отваливаться кусками, накрывая расчищаемые останки, если землекоп уже вышел на уровень залегания костяка. Это обстоятельство автоматически наводит на вопрос, сколь тщательно при использовании подобной методики в грунте с преобладающей супесью, а местами – песком, можно было расчистить скелет и собрать все кости вплоть до фаланг пальцев[92]. Нужно учитывать, что землекопам было бы заметно проще извлекать останки из могил, выкопанных в глине либо суглинке, в которых разложение органики максимально замедлено, поэтому во многих случаях они могли бы извлекать гробы целиком (пускай даже с просевшими крышками либо разъехавшимися, но удерживающими останки стенками). В ситуации же, когда супесь, в отличие от глины, пропускает влагу, процент погребений, в которых органика (полу)разложилась должен был быть значительно выше, а это означало, что во

[92] Если когда-нибудь на Всехсвятском погосте всё же состоятся археологические раскопки, ответ на этот вопрос будет получен практическим путём.

многих могилах кости уже были частично либо полностью покрыты грунтом.

Показательно, что пару маленьких костей, включая фалангу пальца, мне удалось заметить в июле 2011-го при осмотре земляных отвалов, образовавшихся при выкапывании траншей для ленточного фундамента одноэтажных построек в ЮВ части погоста.

Останки

Из останков 1331-го (1324-х?) человек, учтённых в эксгумационном списке 1981 года под в общей сложностью 1024 порядковыми номерами[93], только в 887 случаях могильщикам была заведомо ясна дата смерти, что позволяло примерно предположить, с какими работами, исходя из возможной (предвидимой) сохранности органики, включая деревянный гроб, будет сопряжено вскрытие могилы.

Упоминание «отдельных костей, оказавшихся вне скелетов» (*Каспров*) и «лежавших вокруг»[94] могил (в небольшом, но достаточном, чтобы их нельзя было не заметить, количестве), может означать, что в ряде случаев землекопы натыкались на кости, относившиеся к соседним могилам, – например, если, наметив контур ямы, они задевали пространство смежной (возможно, уже не обозначенной ни надгробьем, ни крестом) либо, расчищая костяк, обнаруживали, что он лежит поверх более раннего погребения, из которого они непреднамеренно выдёргивали кости, а далее, чтобы в предназначавшийся для эксгумированных останков гроб не попали не парные кости ног либо рук, бросали их возле могилы[95]. Эти «некомплектные» кости

[93] Эксгумационный список не сопровождён пояснениями, позволявшими бы понять, исходя из чего его составителем присваивался порядковый номер: подразумевалось ли наличие у нескольких могил общей ограды, или же в одной яме погребения совершались гроб (либо урна) на гроб. По этой причине количество покойников не совпадает с итоговым количеством содержащихся в списке порядковых номеров. Во многих случае под одним номером учтены два или три покойника. Не исключено, что 1024 соответствует количеству могильных мест, выделенных на Митинском кладбище для привезённых со Всехсвятского некрополя останков.

[94] Эти наблюдения дали свидетелю основании спустя примерно 40 лет полагать, что должного пиетета к костям могильщики не проявляли: «Не скажу, что очень трепетно обращались с останками».

[95] Могла ли при этом допускаться небрежность, вследствие которой на землю роняли, не поднимая их, отдельные кости именно того покойника, чьи останки в тот момент эксгумировались, – вопрос риторический, на который каждый отвечает, исходя из собственных представлений о мере моральной ответственности могильщиков.

Хотя в происходившее в ходе эксгумаций он, по собственным словам, не всматривался, Н.В. Петров как сформировавшийся к тому периоду человек «в качество работ всех этих [кладбищенских] служб не верил», зная, что «когда это кому-то перепоручено, это делается абы как и без контроля». Поясняя свои подозрения, историк добавляет, что в начале 1980-х «везде и всюду была советская халтура: сейчас они будут ради кого-то [менять отношение к делу]».

от других скелетов могли встречаться землекопам и в надгробном заполнении могилы, если оно включало переотложенный слой с остатками раннего, частично разрушенного погребения, пострадавшего при выкапывании ямы для более позднего. Считали ли могильщики возможным примешивать их к эксгумированным костям из идентифицируемого погребения, как и то, было ли им дано на сей счет какое-то указание, связанное с унификацией подхода к костям «бесхозным», известно лишь участникам сноса Всехсвятского кладбища.

Исходя из того, что на последнюю пятилетку 1940-х – самое начало 1950-х гг. пришелся заключительный период сравнительно активных погребений на церковном погосте, очевидно, что гробы едва ли успели к 1981 году полностью разложиться, поэтому, с подавляющей вероятностью, более или менее полно собрать останки каждого эксгумируемого землекопам удавалось именно в тех случаях, когда они могли извлечь кости с днища гроба. В тех же случаях, когда гроб уже разложился, и кости лежали в поглощаемом грунтом древесном тлене, не потерять ни одну кость без полной археологической расчистки костяка было бы едва ли возможно.

Цвет костей свидетели описывают по-разному, характеризуя его то как «серо-зелёные» (*Каспров*), то как «бурые» (*Колосов*). Последнее обстоятельство школьников удивило, так как в их «представлении /…/ скелеты» должны были быть белыми. Бурый оттенок костям наверняка дала почва либо древесный тлен от гробовых досок, однако не исключено, что цвет был не столько бурым, сколько красноватым, встречающимся на костях покойников новейшего времени, пока содержавшийся в крови пигмент сохраняется.

Того, «чтобы их как-то специально очищали», свидетель не заметил, хотя и оговорился, что «и каких-то комьев грязи на» костях не было.

Однажды в послеобеденное[96] время, когда «на кладбище было» уже (ещё?) «пусто [и] никто не работал», у проходивших вдоль ограды прохожих появилась возможность увидеть лежавший на земле возле «одной из» разрытых «могил рядом с забором /…/ позеленевший, будто замшелый, скелет – точнее, то, что от него осталось: нижняя часть позвоночника свисала в могилу, а верхняя часть с рассыпавшимися рёбрами и черепом, лежала около сильно накренившегося старого /…/ сварного» креста, сделанного «из прутиков и колечек».

[96] Свидетель абсолютно уверенно называет время дня, поскольку, будучи школьником, «шёл домой с занятий». Означает ли это, что землекопы работали с обеденным перерывом или в тот день они завершили смену раньше обычного – например, из-за дождя, непонятно.

То, что позвоночник свисал с края насыпи, почти наверняка означает, что сохранялась органика, – в противном случае хребет должен был рассыпаться на отдельные позвонки. Впрочем, в случае, если свою роль сыграла именно не до конца разложившаяся органика, непонятно, почему среди костей не было видно остатков полуистлевшего погребального одеяния.

По впечатлениям этого свидетеля, «покойник был, судя по всему, небольшого роста, поскольку и рёбра, и череп были некрупные» (*Каспров*).

Проходившему мимо студенту «прочесть имя и даты» не удалось – краска, которой некогда сделали надпись, облупилась, а сама табличка поржавела, покрылась «многолетней пылью» и была «загрязнена»[97].

Строго говоря, при археологическом надзоре подобный эпизод было бы сложно представить. И не только потому, что в таком «промежуточном» состоянии у добросовестных археологов оставлять раскоп не принято: скелет мог стать объектом развлечения мальчишек, проникни они на территорию погоста, либо достаться в буквальном смысле на «сухари» собакам. Даже если у землекопов отношение к покойным, чьи останки они эксгумировали, было наплевательским, странно, что они не задумались о тех последствиях, которые возникнут, если такое зрелище увидят местные жители, чьи родственники были погребены возле Всехсвятской церкви. Этот скелет на «бруствере» вызвал бы не только недоумение, но и вопросы о том, добросовестно ли могильщики произвели эксгумацию их останков[98]. А соответствующие вопросы, прояви уязвлённые столь беспардонным обращением с человеческими останками граждане должную инициативу, могли бы лечь в основу обращения в вышестоящие инстанции.

Извлеченная из могилы земля была насыпана по обе продольные стороны от ямы, а также в «небольшом количестве» – над восточным торцом, частично покрывая нижнюю наддёрновую часть мачты металлического креста. Верхняя часть скелета (от черепа по вторую треть позвоночника) «лежала поверх этой кучи» насыпанного грунта и «вдоль» могилы на земляной насыпи, «слегка свисая нижней частью позвоночника в яму». При этом череп находился ближе к кресту. Ни тазовой кости, ни бедренных не было, – с подавляющей вероятностью, они обвалились на дно могилы и не могли быть видны человеку, находящемуся в нескольких метрах от неё на

[97] Сохраняйся к тому моменту надпись, свидетель, возможно, сумел бы её прочитать и припомнить.

[98] На Михаила Каспрова это зрелище произвело предсказуемо «очень сильное впечатление», и можно лишь догадываться, до какого расстройства чувств вид валяющегося возле раскопанной могилы позеленевшего скелета мог довести, например, женщин.

пешеходном тротуаре.

Крупные «кости, позвонки и особенно череп» были «позеленевшими, замшелыми», и «никаких намёков на волосы, плоть, остатки одежды» свидетель не заметил. Говоря об этом, он отмечал, что костные останки «не настолько /…/ были запачканы в земле, чтоб» можно было «не разобрать» и не разглядеть сохранившуюся органику. Свидетель «ещё /…/ удивился, что ни остатков тряпок, ни досок не видно», словно бы «голышом зарыли».

Эта могила располагалась «шагах в 2-3 от» решетчатой ограды кладбища, «где-то [в] ряду втором», напротив «середине прохода между домом №6 [по Песчаной улице] и детсадом»; несколько ближе к первому.

Такое расположение скелета, частично сохранявшего анатомическую последовательность от черепа до нижней (?) трети позвоночника, позволяет достаточно уверенно предположить, что останки покойника были попросту вывалены на брустверт из поднятого из могилы гроба[99]. Никаких других объяснений тому, что скелет не рассыпался после его извлечения на поверхность, найти не удаётся. К тому же малые габариты гробов, не превышавшие, по наблюдениям свидетелей, метровой длины, и не подразумевали, что кости будут укладывать в анатомической последовательности. Скорее всего, кроме как за тем, чтобы череп лежал в изголовье, могильщики и не следили.

Не исключено, что описанный крест был одним из 220 (?) не идентифицированных, но стоявших на могилах, останки из которых были перевезены на Митинское кладбище. Отсутствие поддававшейся прочтению надписи лишало этого покойника шанса на то, что его могила будет соотнесена с именем, если только по счастливому совпадению на эксгумации не появятся родственники. Однако состояние как креста («сильно накренился»)[100], так и таблички (поржавела), служило подтверждением тому, что могила уже не один год находилась без присмотра.

Свидетельств того, что на погосте в тот период было много людей, приходивших бы контролировать вскрытие могил(ы) либо забирать останки родственников, мне не встречалось. Так, тот же школьник, ежедневно ходивший вдоль южной ограды кладбища, запомнил лишь один случай, когда «рабочие передавали свеженький закрытый гробик родственникам», представленным «двумя пожилыми мужчинами» и «двумя женщинами в черных платках – пожилой и молодой», из которых первая плакала (*Каспров*).

[99] Более экзотичные варианты, вроде отчасти удавшейся попытки поддеть череп с позвоночником и рёбрами доской либо иным схожим по форме предметом и так извлечь из могильной ямы, представляются слишком трудоёмкими, а потому малоправдоподобными.

[100] Не исключено, что крест накренился, когда его пытались извлечь из земли.

Психологическое состояние людей, забиравших гроб с эксгумированными останками, характеризует то, что даже «мужчины выглядели как-то растерянно». «Люди были одеты опрятно», а черные платки подобали принятому на похоронах одеянию.

Свидетель этой передачи гроба отмечает, что «очередей из людей, стоящих за получением гробиков», он «не видел», чему есть своё объяснение: останки передавали родственникам наверняка лишь в том случае, если перепогребение предполагалось провести не на Митинском кладбище, а находящемся, возможно, и вовсе за пределами Москвы и её ближайших окрестностей.

Свидетельства[101] того, что эксгумированные останки перевозились на Митинское кладбище в гробах уменьшенного размера, контрастируют с появившимся в социальных сетях утверждением, что эта норма якобы не была соблюдена (или, по крайней мере, не во всех случаях).

Так, в пересказе третьего лица я узнал о том, что «в [19]81 году людям отдавали кости», якобы «завёрнутые в тряпку», а родственники «должны были сами их везти на Митинское кладбище хоронить» (*Правнучка А. Нарядчиковой – Наталья К.*). В частности, чья-то «бабушка лично ездила закапывать останки на Митинское кладбище». Это свидетельство можно, однако, интерпретировать и несколько иначе: бабушка (чей возраст не известен) могла, по договорённости с могильщиками, приехать, чтобы поприсутствовать при погребении останков на новом месте в Митино.

Не пытаясь ставить под сомнение корректность этого свидетельства, я при всей изобретательности не могу найти правдоподобного объяснения тому, что проводившие эксгумацию землекопы выдали бы, явно нарушая санитарные нормы, костные останки неизвестно от чего умершего человека «завёрнутыми в тряпку», а затем дирекция уже Митинского кладбища предоставила бы человеку, не являющемуся их сотрудником, возможность самостоятельно выкапывать яму и хоронить их (пускай даже на предназначенном для перевезённых с Сокола покойников). Нечто подобное могло произойти, – и то при согласовании с кладбищенской дирекцией, – на заключительном этапе, когда эксгумации были уже завершены и останки разложены по гробам для последующей транспортировки в Митино. Если использование тряпки вместо гроба и было допущено, то лишь в этот момент, однако и подобное объяснение неубедительно, так как землекопы не могли знать заранее с точностью до единицы, сколько именно гробов им

[101] Некоторые из этих свидетельств были опубликованы мной в статье: История приходского кладбища села Всехсвятского (XIX–XX вв.): анализ данных… (См. сноску 3 к этой статье.)

понадобится. Следовательно какой-то запас ящиков у них должен был иметься хотя бы потому, что в могилах могло оказываться более одного костяка. И даже если представить себе, что все гробы были уже вывезены в Митино, когда кто-то из владельцев могилы, узнав о сносе кладбища, спешно приехал на Сокол, то будет сложно объяснить: как он сумел бы локализовать место, на котором погребение находилось, если ограды и надгробия были уже демонтированы. Нечто подобное представимо разве что в том случае, если возле могилы росло дерево или же она располагалась где-то у забора (например, в углу), поэтому родственники не перепутали бы это место ни с чем. Только при этом обстоятельстве и можно допустить, что им выдали бы кости «завёрнутыми в тряпку».

И то, абсолютно непонятно, как объясняли бы наличие у них такой «клади» люди, которым останки родственников выдали якобы в тряпке, будь они остановлены для проверки документов дружинниками либо милицией. Даже если это свидетельство является достоверным, оно означает, что никакого санитарного контроля за ликвидацией Всехсвятского кладбища не осуществлялось, и нога не то что эпидемиолога, но даже обычного врача на этот погост осенью 1981-го не ступила.

Нельзя исключать и того, что рассказ старших был неправильно понят кем-то из представителей младших поколений в семье. Если, например, упоминалось, что при эксгумации из могилы извлекли кости с остатками матерчатой ткани, то эти воспоминания могли быть превратно интерпретированы, поскольку далёкому от работы могильщика человеку сложно понять, что за годы нахождения в гробу человеческое тело может разложиться до такой степени, что останутся лишь кости, но при этом будет сохраняться одежда либо саван, которым труп был накрыт.

В другом случае точка обзора, располагавшаяся выше могилы, позволила одному из свидетелей увидеть, как останки (а именно – «череп и некий набор костей») перекладывали в гроб. Суставы к тому моменты уже распались, поэтому «цельных кусков скелета» в случае этого погребения не было, если только могильщики заранее не разъединили конечности, чтобы упростить укладывание костей в небольшой по размеру гроб (*Колосов*).

Гробы

По форме «абсолютно одинаковые» гробы, «судя по рисунку текстуры и цвету дерева», были «довольно аккуратно» сколочены из «сосновых или еловых досок» и производили впечатление сделанных недавно (*Каспров*). Матерчатой обивки на них не было, хотя гробы, в которых в те годы хоронили

на Московских кладбищах, редко обходились без драпировки.

Ни скамеек, ни козелков под гробы не подставляли: гробы «стояли на земле» (*Колосов, Каспров*).

Хотя было бы уместно предположить, что размер гробов для эксгумированных останков, был унифицирован, свидетели, оценивая «на глазок» их длину, в едином мнении не сходятся. «Маленькие, чуть больше полуметра в длину гробики, закрытые крышками», были установлены «небольшим рядком» (*Каспров*). Досчатые «примерно метровые», они имели «форму именно гробика», но «не ящика» (*Колосов*). Более обтекаемое размер гробов охарактеризовал Н.В. Петров, который, в отличие от школьников, был уже зрелым человеком: «Одна четверть от настоящего» (то есть рассчитанного на человека среднего либо высокого роста). Говоря, что одномоментно «около разрытых могил стояло /…/ несколько маленьких деревянных гробиков», Петров отмечает, что они «скорее деревянную коробку напоминали». Обобщая наблюдения нескольких человек, можно полагать, что в длину ящики достигали 0,6-1,00 метр.

Надписи (вероятно, фамилии – возможно, с датами жизни) наносились на гробы «чем-то черным, типа угля, или жировым шрифтом» – «размашисто прямо по крышке». Вслед за тем гробы «штабелировали в /…/ грузовик, /…/ заехавший прямо на» западный кладбищенский «участок и стоявший ближе к колокольне» (*Колосов*).

Кажется, там же стоял и /…/ служебный автобус типа ПАЗика[102]» (*Колосов*), видимо, привозивший землекопов на погост. Если в заднем отсеке были демонтированы сиденья, то освободившееся пространство могли приспособить для транспортировки гробов. Вероятность этого тем более велика, что разъезжаться по окончании рабочего дня по домам землекопы могли и самостоятельно, а для перевозки эксгумированных останков на кладбище был необходим спецтранспорт.

К своей работе могильщики относились буднично и явно абстрагировавшись от происходящего при их участии, судя по одному эпизоду, замеченному на том этапе ликвидации кладбища, когда местность после демонтажа «оградок и крестов /…/ была уже совсем плоская, ровная»[103]: землекопы устроили себе «странный перекус /…/, накрыв на

[102] ПАЗ (ПАЗик) – автобус, выпускавшийся Павловским Автомобильным Заводом.

[103] С подавляющей вероятностью, эксгумационные работы к тому моменту уже завершались, потому что, будь ограды, цоколи, кресты и надгробья полностью демонтированы до того, как землекопы приступили к раскапыванию могил, соотнесение останков с перемещенными частями могильного оформления представляло бы отдельную сложность. По какому принципу вслед за тем на Митинском кладбище распределялись гробы и привезённые из Всехсвятского ограды и

гробике» (*Колосов*). Можно лишь предполагать, что гроб был пустым либо же могильщики в тот день завершили свою работу и пребывали в полной уверенности, что никто из пришедших родственников усопших не станет свидетелем того, как они трапезничают, используя гроб в качестве обеденного стола.

К сожалению, эксгумационный список не содержит уточнений, позволивших бы дифференцировать могилы по типу погребений либо такому критерию, как сохранность гроба. Из-за первого упущения не известно, сколько урн с пеплом кремированных было на Всехсвятском кладбище предано земле в советские годы[104]. Из-за второго невозможно установить, какой процент от общего количества традиционных ингумационных погребений можно было перенести, не перекладывая останки из старых гробов в новые.

надгробья, не известно.

[104] Я принципиально не стал отслеживать динамику последующих подхораниваний в те же могилы, которые появились на участках №№58 и 59 при перенесении останков со Всехсвятского некрополя, поскольку, расширяя тематические и временные границы, увёл бы внимание от истории церковного погоста. К тому же, погребения, совершенные в Митино с декабря 1981 года, дают лишь генеалогическую информацию, не прибавляя знаний о могилах со Всехсвятского. Таким образом, данная работа не касается функционирования этих участков Митинского кладбища, если только речь не идёт о поздних надгробиях, установленных вместо некогда перевезённых со Всехсвятского.

По этой же причине я не пытался отслеживать, например, как с 1981-го в перемещенных с Сокола могилах менялось процентное соотношение кремационных останков и сделанных в гробах. Должен отметить, что я не располагаю схожей информацией о сделанных ещё во Всехсвятском погребениях, – в этом случае, из-за отсутствия документального источника. Если соответствующие документы будут когда-либо обнаружены, необходимую статистику можно будет привести в научных публикациях. Пока же вынужден констатировать наличие информационной лакуны.

Этот вопрос представлял бы известный интерес применительно именно ко Всехсвятскому, однако, зная, что с 1951-го там практиковали преимущественно подхоранивания в могилы родственников, рассматривать появление урн как признак социальной нормы, обеднения соответствующих семей, отсутствия то ли религиозного табу, то ли самих религиозных представлений, анализируя данные за оказавшиеся заключительными 30 лет бытования церковного кладбища, не приходится. Не исключено, что многие люди, не окажись они стеснены введённым в 1951-м ограничением, предпочитали бы не кремировать тело.

Единственное, что можно было бы отследить как очевидную закономерность, это наличие урн в тех случаях, когда кремированный скончался через меньший промежуток времени, нежели был предусмотрен санитарными нормами для погребения гроб на гроб. Поскольку глубины погребения гроба и урны различались (урну допускалось закапывать на меньшей глубине)*, кремация предоставляла владельцам могил возможность в перспективе подхоронить к родственникам не только большее количество покойных, но и не зависеть от стандартного санитарного ограничения, так как, если в этой же яме ранее не было поставлено гроба на гроб, то урну можно было «впустить» в грунт, не докапываясь до крышки гроба.

*) На данный момент мне не известно, как именно и на основании какого регламентного документа в 1950-х–1970-х различалась глубина для гробов и урн, однако я позволил себе это утверждение, исходя из бесед с могильщиками.

Никто из опрошенных свидетелей не видел, чтобы из земли извлекался сохранивший форму гроб. Вместе с тем, это не означает, что в ряде случаев в Митино не были перевезены старые гробы, особенно, если по сохранности гроба землекопам было понятно, что человеческие останки до конца наверняка ещё не разложились, поэтому их невозможно будет без дополнительных и едва ли этичных по отношению к покойным усилий переложить в маленькие по размеру гробы, предназначенные для останков скелетизированных.

Могилы, утерянные к 1981 году

887 покойников, чьи годы смерти известны, составляют лишь 66,64-66,99% (то есть⅔) от общего количества эксгумированных останков. Как показывает столь неполная представленная в таблице статистика, в 1981-м могильщики работали преимущественно с горизонтами погребений, наиболее интенсивно формировавшимися в течение примерно трёх десятилетий XX века – с 1920-х по 1951-й включительно[105]. Таким образом, в значительной степени, если не практически полностью с погоста были перенесены могилы второй трети XX столетья и позднейшие, появившиеся в 1960-х - 1970-х, горизонт которых маркировался кремационными урнами. Эти могилы в подавляющем своём большинстве едва ли могли оказаться бесхозными. Заметно был потревожен и лишь частично мог сохраниться в грунте пласт могил, сделанных в 1920-е. На них подвергшиеся наибольшей ликвидации археологические горизонты погребений Всехсвятского погоста и завершаются.

Таблица №3. ***Распределение дат кончины среди идентифицируемых погребений по списку 1981 года***

[105] Я не берусь загадывать, как скорректировались бы выводы, располагай мы точными данными о годах кончины всех 1331 (1324?) человека.

1840-е	1850-е	1860-е	1870-е	1880-е	1890-е	1900-е	1910-е	1920-е	1930-е	1940-е	1950-1951[106]	1952-1959	1960-е	1970-е
1	1 (0)	нет	нет	2 (?)	2	5	21	93	145	457	87	7 (9)	20	20

Останки тех, кого хоронили в первые два десятилетья XX века, судя по данной таблице, остались преимущественно в земле: очевидно, что 5 покойников, похороненные в 1900-х, и 21 - в 1910-х, потревоженные эксгумациями 1981-го, количественно составляют лишь ничтожный процент от погребённых в тот период.

Единственный известный мне на данный период список могил, поддававшихся идентификации в первые годы функционирования советской власти, датируется 1926-м годом. Он был составлен членом общества «Старая Москва» Ольгой Владимировной Сваричевской, сделавшей одновременно и схему той части Всехсвятского приходского кладбища, которая располагалась внутри церковной ограды. При сопоставлении фамилий с перечисленными в эксгумационном списке 1981 года обнаруживается отсутствие 68 человек из 215, учтённых[107] О.В. Сваричевской в приложении к сделанной ею схеме.

По не известной причине к 1981-м не поддавались идентификации, в частности, создававшие отдельную группу возле ЮЗ угла колокольни четыре могилы Е.А. Биткиной, Х.В. Ваханской, Т.Н. Грищенко и Е.Р. Соболевой.

Причин, по которым могилы были утеряны, могло быть несколько. Привести статистические подсчеты можно будет лишь в том случае, если окажется доступна не выборочно, а полно информация относительно того, какую долю похороненных составляли приезжие; какое количество могил осталось без присмотра вследствие возможной гибели их владельцев (то есть

[106] При составлении этой таблицы я намеренно разбил 1950-е на два периода: по 1951-й включительно, когда, по крайней мере, до апреля или мая Всехсвятское кладбище не было официально закрыто для новых погребений, и охватывающий 1952-й – 1959-й.

Не забывая о том, что не известно, соответствует ли процентное соотношение сохранявшихся к 1981-му надписей процентному соотношению преданных во Всехсвятском земле в соответствующие десятилетия, закрытие кладбища для новых погребений в 1951-м, известное по архивным источникам, получает подтверждение и статистическими данными о переносе могил: едва ли случайно, за два года (1950–1951), предшествовавших прекращению регулярного использования кладбища для новых погребений, было похоронено в 12,5 раз больше, чем за последующие 8 лет – соотношение едва ли объяснимое чем-либо иным, кроме закрытия погоста.

[107] Не проводив схожего сравнения по другим кладбищам, располагавшимся на окраине Москвы, я воздержусь от того, чтобы подсчитанный %% утерянных с 1926-го по 1981-й год погребений полагать среднестатистическим для подобных погостов.

родственников похороненных) в ходе Первой мировой, затем – гражданской войн, предвоенных репрессий, а затем – в годы Второй мировой войны. Сколько могил было заброшено, потому, что их владельцы умерли во время эпидемии «испанки», относится к тем же едва ли разрешимым вопросам, поскольку, если в случае с похороненными во Всехсвятском всё же существует вероятность того, что будут обнаружены записи о причинах их смерти, то выяснить по каждому из них, на кого были оформлены права на могилу; когда и от чего умерли соответствующие родственники, а главное – оставались ли у них близкие, которые были бы способны продолжить уход за могилой, – окажется намного более проблематичной задачей.

В нашем распоряжении нет сведений и о том, сколько из этих 68 утерянных могил было разрушено либо перекрыто погребениями, сделанными в дальнейшем людьми, не имевшими никаких родственных связей с покойниками, чьи имена в 1926-м внесла в список О.В. Сваричевская, а сколько сохранялось, но уже под более поздними погребениями, совершенными членами собственных семей, не позаботившимися обновить надписи.

Находившиеся же возле стен храма, как это демонстрирует участь, постигшая могилы Софиано и Санти, могли исчезнуть, если кто-то, позарившись на дорогостоящие надгробья[108], далее присваивал либо продавал их[109]. В этом случае, дабы прежним владельцам было сложно узнать надгробье и отстоять на него права, его уменьшали в размере либо избавлялись от запоминающихся декоративных деталей, по которым памятник можно отличить.

Эта де-надгробизация, которой подвергались после 1926 года находившиеся в непосредственной близи от церкви могилы, была в истории

[108] Обстоятельства, вселявшие в клир (либо кладбищенских рабочих?) уверенность в том, что они в праве допустить демонтаж надгробья, которое можно будет использовать повторно, были наверняка разными. Безусловно, в первую очередь зарились на памятники, выглядевшие бесхозными. Если речь идёт о середине XX века, когда в людской памяти были ещё свежи воспоминания о политике дискриминации, осуществлявшейся в советском обществе по отношению к представителям прежде привилегированных сословий, можно предположить, что захват надгробий осуществлялся в расчете на то, что люди поостерегутся вступать в конфликт, в ходе которого им придётся продекларировать своё родство с «классово чуждыми элементами». Не исключено, что дорогостоящий памятник сам по себе мог стать объектом кладбищенского, как сказали бы в начале XXI века, «рейдерского захвата», если злоумышленники опытным путём удостоверились в том, что в подобных случаях прежние владельцы надгробий не прибегали к судебному разбирательству и не пытались отстаивать права, привлекая на свою сторону закон либо влиятельных союзников. Хотя последнее и нельзя исключать, я воздержусь, не обладая информацией о прецедентных разбирательствах, от высказывания дальнейших предположений.

[109] Последнее представимо легче.

Всехсвятского погоста не первой. В конце XIX в. старинные белокаменные надгробья клирики сочли возможным пустить на фундамент строившейся сторожки[110]. Предположительно тогда с кладбища и исчезли надгробья, зафиксированные французским историком Мари Фелисите Броссе близ церкви в конце 1830-х годов.

Отдельная проблема связана как с локализацией могил, располагавшихся на церковном погосте, но утерянных ещё до сноса кладбища, так и с прояснением сопутствовавших их исчезновению обстоятельств. Известные мне свидетельства об этих пропавших могилах основаны преимущественно на ни кем не задокументированных воспоминаниях представителей старших поколений, а потому доступны лишь в пересказе.

Так, Михаил Харитонов, чьи предки жили во Всехсвятском и его окрестностях «больше 100 лет»[111], ссылаясь на свою бабушку), рассказывает о том, что прабабушка по материнской линии Ольга Фёдоровна Гольц (1864-†1926)[112] и сестра-близнец его матери Надежда Георгиевна Гольц (10.09.1923-†1924/1926) «были похоронены предположительно недалеко от церкви у колокольни /…/ в одной могиле. Харитонов свидетельствует, что «очень смутно помнит» своё состоявшееся вместе с бабушкой посещение этой могилы в 1950-е годы. В дальнейшем, – возможно «в конце» того же десятилетия, – могила «была утеряна». Внук объясняет это не в последнюю очередь тем, что «бабушка не успевала из-за своей работы ухаживать за могилами», располагавшимися не только во Всехсвятском, но и на Ваганьковском и Головинском кладбищах. В итоге, когда «в 1981 году /…/ объявили о ликвидации кладбища на Соколе, /…/ она уже не была в состоянии что-то вспомнить и сделать».

Еще одной покойницей, чья могила утеряна, является Аксиния Автономовна (А*нтон*овна?[113]) Нарядчикова (в девичестве – Федоскина), скончавшаяся в 1947-м «в возрасте примерно 40 [лет или] 41 года»[114]. Могила была снесена «в 1949 году», когда велось «строительство вестибюля метро

[110] Токмаков И.Ф., Историко-статистическое и археологическое описание..., с. 26.
[111] Цитируется по письма М. Харитонова Г. Рамазашвили от 7–8.08.2020.
[112] Несмотря на сравнительно небольшой возраст, в свидетельстве о смерти 62-летней женщины причиной было названо «старческое истощение».
[113] Отчество Аксинии Нарядчиковой известно лишь из повторно выданного в связи с утерей оригинального свидетельства о рождении её дочери, причем оно написано в этом документе «только наполовину». Не была ли писарем допущено ошибка, не известно.
[114] Цитируется по письму правнучки А. Нарядчиковой – Натальи К. Георгию Рамазашвили от 16.05.2020.

Сокол»[115]. Быть может, останки удалось бы перевезти на другое кладбище либо же перенести на свободное место на этом же погосте, будь жив её муж, однако Нарядчикова овдовела в 1942-м, а её дети пребывали явно не в том возрасте (от 14 лет до 21 года), чтобы справиться в подобных условиях с решением этой задачи.

По словам младшего сына Аксинии Владимира Ивановича Нарядчикова, «им предлагали забрать останки и перезахоронить самим», однако, «что было дальше, не известно». Спустя 70 с лишним лет родственники полагают, что его старший брат Василий (возрастная разница между ними достигала 7-ми либо 8-ми лет) «скорее всего /…/ сам отказался это делать»[116].

Место, где была похоронена Нарядчикова, располагалось где-то на Северо-Восточной окраине кладбища, близко к дорожке, которая вела от возведённого в 1949-м вестибюля метро вдоль северной стены церкви к троллейбусной остановке. Первоначальная информация исходила от родившейся в 1933-м Нины – глухонемой дочери покойной; годы спустя она показала уже собственной дочери это место. «Однажды» она «указала на эту дорожку, по которой» они шли, и дала жестовым языком понять, где именно находятся: «Тут была похоронена моя мама». При этом «она не показывала» ни «в сторону дома», ни «в сторону церкви», а «именно [на] дорожку», из чего следует, что «могила располагалась на той периферии кладбища, по которой потом провели пешеходный путь, возможно, расширив имевшуюся между могилами (вдоль оных?) тропинку[117]. Нельзя исключать, что сами могилы потревожены не были, и рабочие (?) ограничились тем, что демонтировали

[115] Эта датировка подтверждается газетными публикациями – в частности заметкой: Не отстают. Вечерняя Москва. №70, 24.03.1949, сканом которой со мной любезно поделился автор книги «Посёлок Сокол» Леонид Кондратьев. Однако был ли снос могил обусловлен именно строительством вестибюля, требует документальной проверки.

[116] Это явно не единственный случай, когда потомкам тех, кто был когда-то похоронен на Всехсвятском погосте, приходилось домысливать логику поведения родственников, выбиравших там место для погребения либо спустя годы участвовавших в переносе останков на другое кладбище. Как и в данном случае, когда правнучке остаётся, – пускай и логично, – предполагать, что 21-летний парень не был психологически готов присутствовать при эксгумировании похороненного «только 2 года назад» тела матери, близкие оказывавшихся в схожей ситуации людей зачастую приписывают свою логику собственным предкам, исходя из небезупречного предположения, что они придерживались бы той же точки зрения, несмотря на то, что выросли и жили в другом обществе, имевшем нередко отличные от современного представления о допустимых нормах обхождения с покойниками.

[117] К этому свидетельству до выявления дополнительной информации следует относиться с необходимой критичностью, поскольку дочь Нарядчиковой была глухонемой, и существует небольшая вероятность того, что её выраженные жестами слова были не совсем точно поняты. Насколько точно Нина помнила место, учитывая, что в 1949-м, когда могила была ликвидирована, ей было лишь 16 лет, сказать невозможно.

кресты и надгробные памятники. Если же останки не эксгумировали, то уместно предположить, что надгробья было проще всего перенести на другое место в границах этого же погоста – например, в низину в Юго-Западном углу кладбища, однако и это предположение нуждается в подтверждении.

Нестыковки списков 1926 и 1981 годов

Отсутствие некоторых людей из эксгумационного журнала 1981 года на сделанной О.В. Сваричевской схеме, вопреки тому, что год их смерти предшествовал 1926-му, которым датируется составление ею списка, может объясняться, например, тем, что надгробье было воздвигнуто существенно позже либо же дополнительная надпись на уже установленное надгробье нанесена не сразу, а уже после того, как Сваричевская проделала свою работу. Но не исключено, что куда чаще речь идёт об ошибочном прочтении фамилий, обусловившем их неверное воспроизведение в этом кладбищенском деле. Сложно найти какое-либо иное объяснение тому, что, например, в журнале 1981-го фигурирует Ручинский (Ручинская?) И.Е. (†1924), но Сваричевской эта фамилия не учтена. Куда более вероятно, что в 1981-м составителем эксгумационного журнала при фиксации могилы №973 была непреднамеренно искажена фамилия «Равинский».

Хотя нужно было постараться перепутать «ав» с «уч», следует отметить, что в списке Сваричевской нет ни одной фамилии, имевшей бы составную «учинск» либо «угинск», – между тем, именно ошибка в прочтении первой буквы объясняла бы отсутствие Ручинских в списке 1926 года.

Дублирование (?) покойников в списке

Причина, по которой один и тот же покойник мог попадать в эксгумационный список дважды, представляется очевидной: при отсутствии строгой планировки кладбища любой изгиб могильных рядов мог приводить к тому, что землекопы рисковали ошибочно соотнести погребение с рядом, в котором оно находилось, и продублировать «декларацию» о могиле, останки из которой извлечены. Исключать этого нельзя ещё и потому, что мы не располагаем информацией о том, как производился учет эксгумируемым и заполнялся журнал: был ли этот документ первичным или же бригадир каждой в отдельности группы землекопов вёл записи автономно, а по завершении рабочего дня подавал список старшему в ликвидировавшем Всехсвятский некрополь отряде могильщиков либо прикомандированному (?) сотруднику кладбищенской конторы (Специализированного [похоронного] Треста бытового обслуживания?), а тот уже сводил полученные от бригадиров

данные воедино в общем гроссбухе. Вероятность того, что запись окажется продублирована, возрастала ещё и в том случае, если землекоп в течение дня переходил из одной бригады в другую; при этом он мог повторить бригадиру данные о вскрытых им в предшествующие часы могилах[118].

Сказаться на количестве ошибок могло и то, на каком этапе ежедневный список составлялся: когда гробы, в которые перекладывали извлеченные из могил останки, находились возле вскрытых погребений или же когда их переносили к грузовику. В первом случае продублировать запись было проще, поскольку составитель списка мог ориентироваться не на сделанную на крышке гроба надпись, а на могильные таблички либо надгробья. При погрузке же в транспорт вероятность этого должна была снижаться.

Перенесение останков на другие кладбища

У многих покойников, чьи останки перенесли со Всехсвятского на другие кладбища, год смерти указан в эксгумационном журнале не был, поэтому проверить, существовала ли взаимосвязь между тем, в какие десятилетия XX века умерли эти люди, и тем, что родственники предпочли предать их прах земле не в Митине, где в 1981-м перехоронили[119] подавляющее большинство прежде покоившихся возле церкви на Соколе, невозможно.

10.10.1981 одна за другой в список были внесены 7 могил, переносимых не в Митино, а на другие кладбища: по две – на Ваганьковское (№№644, 650), Химкинское (№№645, 646) и Востряковское (№№647, 648), и одно – на Павшинское[120] (№649). На Химкинское же кладбище перевезли и останки из могилы №660, однако, в отличие от остальных семи, её записали после того, как список пополнили 9-ю предназначавшимися для намеченной на тот же день транспортировки в Митино.

На основе этого велик соблазн сделать однозначный вывод о том, что именно эти могилы находились на труднодоступном или замусоренном участке, и родственники всех восьмерых, побоявшись, что и в Митино им

[118] По какой системе оплачивалась работа землекопов, не известно. Если они получали к зарплате надбавку за регламентированное количество эксгумированных останков (либо вскрытых могильных ям, что не тождественно), то такое дублирование данных об одной и той же могиле могло быть способом, неназойливо совершая приписки, увеличить причитающиеся выплаты.

[119] Я намеренно не использую распространённый глагол «перезахоранивать». В своё время писатель и поэт Юрий Вронский (23.07.1927–†22.05.2008) обратил моё внимание на то, что этот глагол подходит для обозначения временного погребения, но никак не долговечного.

[120] Название этого кладбища было ошибочно написано через «о» – как Повшиниское.

выделят столь же неподходящие места, предпочли перевезти останки на другие кладбища. Однако куда более вероятно, что сотрудник эксгумационной бригады, заполнявший журнал, начал записи за 10 октября со списка тех могил, которые, как уже было заведомо известно от родственников, предполагалось везти не в Митино, а туда, где, видимо, имелись, семейные места. В пользу этого свидетельствует то, что и в списке, датированном 13.10.1981, фамилии 7 из 89 (90?) перевезённых не в Митино, сконцентрированы одна за другой под №№738-743.

Таблица №4. Статистические данные о перевезённых в 1981 году со Всехсвятского на другие кладбища (без учета Митинского)

	Название кладбища	Количество покойников под этими №№	%% от общего числа перевезённых не в Митино	Количество фамилий	%% от перенесённых на это кладбище	У скольких из них указаны годы смерти	Известные годы смерти (крайние даты)[121]
1	**Ваганьковское**	11	**12,35%**	10	90,9%	6	1930 – 1950
2	**Видное**	1[122]	1,12%	1	100%	1	1948
3	**Востряковское**	2	2,24%	1	50%	2	1939 – 1945
4	**Головинское**[123]	9	**10,11%**	7	77,77%	4	1932 – 1949
5	**Даниловское**	2 (3?)	2,24%	2	100%	2 (3?)	1934 – 1950
6	**Долгопрудненское**	14	**15,73%**	12	85,71	7	1920 – 1948
7	**Зеленоградское**	3[124]	3,37%	2	66,66%	1	1950
8	Не названное **в Калужской области**	1	1,12%	1	100%	--	?
9	**Клин**	1	1,12%	1	100%	1	1950
10	**Котляковское**	3	3,37%	2	66,66%	2	1946 –

[121] По годам смерти, отраженным в эксгумационном списке, напрашивается предварительный вывод, что надписи наиболее полно сохранялись за 1930-е – 1940-е годы.

[122] Сперва был похоронен на участке №58 Митинского кладбища

[123] У двух покойников, чьи останки были перенесены на Головинское кладбище, полностью совпали инициалы, фамилии, а также – годы смерти, поэтому требует уточнения, являются ли одним и тем же лицом или родственниками Галкины В.М., умершие в 1932 году и записанные под №№738 и 785. Если составителем эксгумационного журнала была допущена ошибка, то вероятное объяснение этому заключалось бы в том, что разница в 47 порядковых номеров соответствовала (?) количеству могил, находившихся в двух смежных продольных (?) рядах, и писарь непроизвольно продублировал запись об одном и том же покойнике, если его погребение было сделано со смещением, из-за чего его можно было отнести как к одному, так и к другому ряду. Я могу ошибаться в этом предположении, не проведя схожей проверки документации по Головинскому кладбищу.

[124] Останки 1 человека были сперва похоронены на участке №58 Митинского кладбища

							1950
11	**В Красногорске (оно же Павшинское?)**	1	1,12%	1	100%	--	?
12	**Лианозово**	1	1,12%	1	100%	--	?
13	**<…..>лишское**[125] [<като>лическое ?] Марьинское (?)	1	1,12%	1	100%	1	?
14	**Николо-Архангельское**	6	**6,74%**	3	50%	--	?
15	**Павшинское**	2[126]	2,24%	2	100%	1	1939
16	**Рогожское**	1	1,12%	1	100%	1	1950
17	**Химкинское**	25	**28,08%**	**19**	76%	14	1920 – 1947
18	**Хованское**	5	**5,61%**	5	100%	3	1920 – 1948
	ИТОГО:	89 (*90?*)		72	80,89%	46	1920 – 1950

Осенью 1981 года на Всехсвятском кладбище были эксгумированы останки 1.331-го (1.324-х?) человек. Из них 1241–1242 (1234-1235?), то есть 93,24-93,31% (93,20-93,27%?) перенесены на Митинское кладбище. На те 89-90 человек, чьи останки были преданы земле на других кладбищах, от общего числа эксгумированных приходится 6,68-6,76% (6,72-6,79%?).

Поскольку можно аккуратно предположить, что выбор кладбищ отчасти отражал и миграцию семей, некогда живших вблизи села Всехсвятского либо метро Сокол, напрашивается вопрос, соответствуют ли эти неполные 7% перевезённых не в Митино не поддающимся подсчету %% мигрировавших жителей этого района, родственники которых были похоронены возле церкви.

По статистическим подсчетам видна очевидная тенденция. Чем ближе к метро Сокол либо Северу и Северо-Западу города располагалось кладбище, тем выше была вероятность того, что именно туда родственники, если их по какой-то причине не устраивает Митино, перевезут эксгумированные во Всехсвятском останки.

На Химкинское кладбище были перенесены останки в общей сложности 25 человек. Разброс дат их эксгумирования с 24-го сентября по 16-

[125] В этом единственном случае название кладбища прочитать не удалось: последние два слога похожи на «…лишское» или «…ьинское» (Марьинское?) (№792; Донцова Г.Ф.; год смерти не указан).

[126] У одного из них (№443, А.Н. Зазиков) название кладбища сокращено до первого слога «Пав», поэтому существует небольшая вероятность того, что речь в его случае идёт всё же не о Павшинском кладбище.

е октября означает, что целенаправленной работы по предварительному разделению последовательности, в которой прах будут извлекать из могил для последующей доставки на соответствующее кладбище, не было. Будь подобный опрос среди родственников проведён заранее, землекопы могли бы в их присутствии синхронно провести эксгумацию из могил, которые предполагалось перенести на то или иное кладбище, и тогда работы по раскапыванию погребений для перевозки на то же Химкинское кладбище были проведены за один день.

Это обстоятельство позволяет утверждать, что эксгумационная бригада не располагала сколь бы то ни было полной базой данных по сделанным хотя бы в Советское время на Всехсвятском погосте погребениям, включавшей бы и сведения о том, кто является правообладателем могильного места, несущим ответственность за его состояние. В противном случае Специализированный [похоронный] Трест бытового обслуживания (ныне – ГУП «Ритуал»), – а духовенству в таком деле отвели бы разве что вспомогательную функцию, – наверняка заранее разослал бы уведомления по адресам этих людей, чтобы предоставить им время принять решение о том, куда они хотят перенести прах родственников.

На деле же эксгумационная бригада (или представители Районного ИсполКолма?) развесила вокруг погоста однотипные объявления о предстоящих работах[127], неизбежно лишая многие семьи возможности своевременно узнать о том, что кладбище будет ликвидировано, и они должны принять необходимые меры для того, чтобы проконтролировать перенос останков, заодно избежав утери тех могил, которые не имели позволяющей идентифицировать покойника надписи, либо и вовсе не были оформлены надгробьями[128].

Велика вероятность того, что в нескольких случаях родственники узнавали о том, что кладбище ликвидировано, уже когда останки были перенесены на Митинское кладбище, после чего перед ними вставал вопрос о том, оставлять ли прах на новом месте или же добиваться перевозки на то

[127] Сколько объявлений было размещено на ограде по периметру кладбища, неизвестно, однако можно предположить, что по одному повесили у ворот и действующей южной калитки, а остальные – там, где их с наибольшей вероятностью увидят (например, на остановке транспортного круга) и при входах в метро (впрочем, необходимыми свидетельствами я не располагаю).

[128] Количество утерянных в результате этих едва ли случайных недоработок погребений хотя бы советского периода можно будет выявить лишь в том случае, если когда-либо удастся составить полный список тех, кто был в соответствующие годы похоронен вокруг церкви. Пока же мы можем опираться лишь на свидетельства тех, кто знает, что могилы родственников безвозвратно утеряны.

кладбище, где покоятся ближайшие члены семьи. Не исключено, что именно это произошло с могилой Валентины Сергеевны С*и*пайловой (С*а*пайловой?) (†1950; № 924). В соответствующей графе было указано, что её прах перенесли на 59-й участок Митинского кладбища, однако затем, – и тут журнальная запись не содержит необходимой даты, – она была «перезахоронена на Зеленоградск[ом] к[ладби]ще». То же самое произошло, видимо, и с останками Я.В. Кокушкина (№44; †1948), перевезёнными с участка №58 Митинского кладбища в город Видное Московской области. В обоих случаях точная дата повторной эксгумации в цитируемом деле не отражена.

Сделанные в двух случаях исправления в эксгумационном журнале дают основания полагать, что была допущена ошибка в записях, либо же родственники в последний момент изменили решение, касавшееся того, на какое кладбище везти останки из Всехсвятского. Так, возможно, А.А. Лобыреву (№317; †1942) планировали перепохоронить на Химкинском кладбище, но предали земле всё же в Митино[129]. Это тем более вероятно, что Лобырев С.Ф., фигурирующий в списке под смежным №316, был предан земле всё же именно в Химках. А то, что А.А. Лобыреву так и оставили в Митино на участке №58, подтверждается совершенным в её могилу 3.07.2006 новым погребением.

Останки (урны?) сразу 5 человек, объединённых в эксгумационном деле под №458 (Плотниковы – П.Я., Н.П., В.П., А.С., и Хозлова Л.С.) первоначально предполагалось отвезти на Никольское[130] (?) кладбище, расположенное к СЗ от Москвы дальше Химок. Однако и это наименование кладбища было зачеркнуто.

В результате сноса церковного некрополя в ряде случаев произошло посмертное разлучение покоившихся прежде на одном погосте родственников. Так, останки одного мужчины из рода Шавриных (скончавшегося в 1930-м А.М.) были перенесены на Ваганьковское кладбище, хотя остальных носителей этой фамилии – на Митинское. Если в списке не допустили ошибку, то произошел «разъезд» и Розановых, покоившихся до

[129] (Пере)оформление документов на могилы с останками, перевезёнными со Всехсвятского в Митино, продолжалось и годы спустя. Так, в 1987-м году родственница А.Ф. Сорокина Н.В. Сорокина добилась от Спецтреста бытового обслуживания выдачи «регистрационного удостоверения» на его могилу, появившуюся на участке №59 ещё в 1981 году. Заместитель управляющего Спецтрестом В.А. Тиганов отдал соответствующее распоряжение директору Митинского кладбища Н.В. Васильеву летом 1987 (!) года.

[130] Могло ли под «Никол» подразумеваться Николо-Архангельское кладбище, в крематорий которого должны были отвезти останки из бесхозных погребений, неизвестно.

этого в соседних (?) могилах: числившаяся под №740 О.И. (†1945) была перевезена на Ваганьковское, а учтённый под №741 А.Г. (†1934) – на Даниловское кладбище. То же самое произошло и с могилами потомков крестьян Галкиных: по крайней мере один либо два из них (†1932) был(и) перенесен(ы) на Головинское кладбище.

На самое же большое расстояние, по сравнению с другими покойниками, из Всехсвятского были перевезены останки Д.Г. Козакова (могила №593): следующим местом его упокоения стало какое-то из кладбищ «в Калужской области».

Хотя участки №№58, 59 Митинского кладбища, куда перевозили останки с Сокола, образуют значительно большее пространство, нежели церковный погост, привыкшие к песку и липам старинного некрополя люди отзывались о происходящем без энтузиазма. Дочь Евгения Шаврина Александра, ссылаясь на слова своего отца, вспоминала, что он, увидев, на какие участки Митинского кладбища перевозят останки со Всехсвятского, «ужаснулся, поскольку» там «глина, грязь; вода стояла. Жуткое место – Митинское…»[131].

В последующие годы на 58-м и 59-м участках Митинского кладбища по мере того, как они порастали кустарником и деревьями, листва с которых, осыпаясь, способствовала образованию почвенного слоя с дёрном, скрывавшим превалирование глины, местность преобразилась. Вместе с тем, всякий раз, когда в могилу 1981 года подхоранивают гроб либо урну, свежая могильная насыпь образуется именно из суглинка, который, растекаясь под воздействием осадков, вновь напоминает о геологии этой местности.

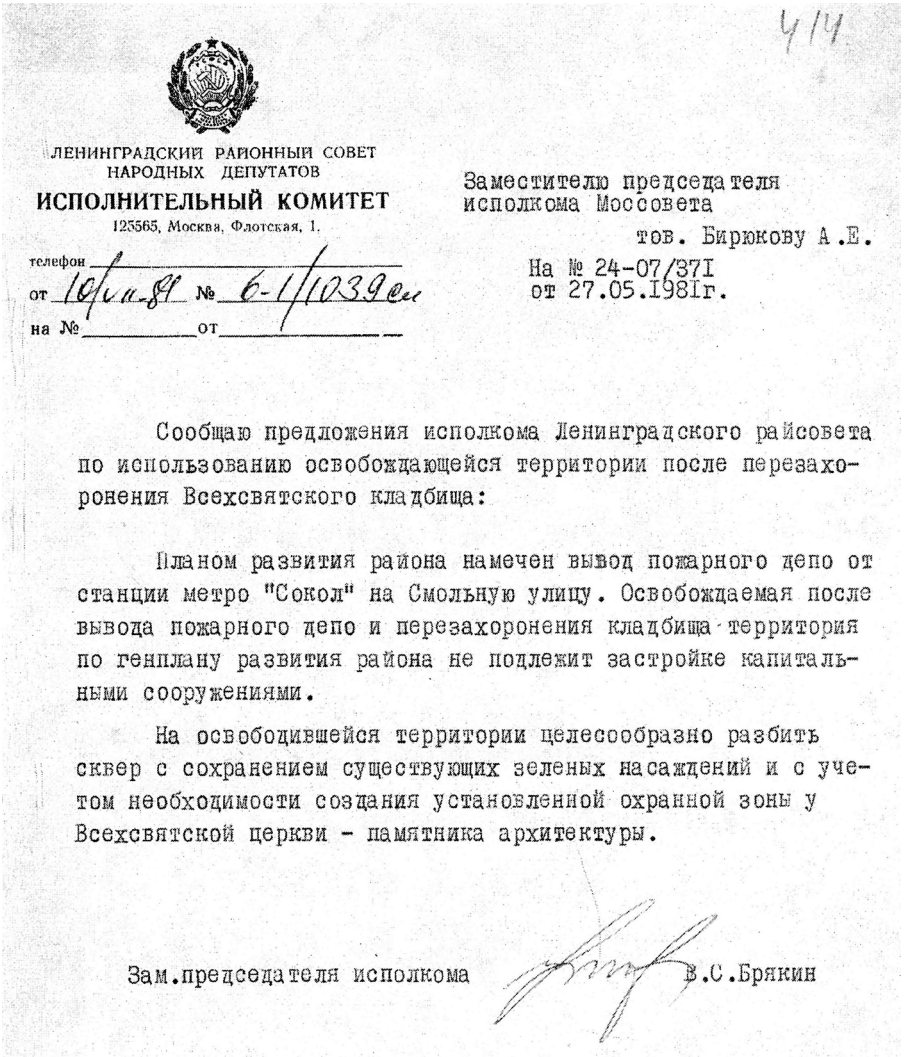
Представленные в этой экспериментальной статье сведения и их анализ позволяют описать ход событий и сопутствующие обстоятельства, при которых старинный некрополь прекратил своё существование как действовавшее кладбище, но де-факто сохранился как ждущий своего исследования археологический объект. Разрозненные свидетельства очевидцев дополнены архивными данными, позволяющими составить пускай и не исчерпывающее, но реалистичное представление о том, как был ликвидирован перспективный для изучения некрополь. Публикация этого небольшого междисциплинарного исследования поспособствует частичному восполнению информационного дефицита, возникшего в истории Всехсвятского приходского кладбища из-за того, что его снос не был в 1981-м году своевременно задокументирован ни научно, ни хроникально.

[131] Из беседы Е.А. Шавриной с Георгием Рамазашвили, состоявшейся 8.12.2013.

За прошедшие со сноса Всехсвятского кладбища 43 года среди местных жителей укоренилась легенда, что некрополь был ликвидирован, по просьбе жителей так называемого «генеральского» дома. Запечатлённая на фотографии тень Всехсвятской церкви, ложащаяся на фасад его южного корпуса, будет оставаться не более чем метафорическим воплощением этого репутационного пятна, лежащего на безымянных жильцах, якобы инициировавших уничтожение старинного погоста, пока этой версии не будет найдено хотя бы одно документальное подтверждение.

На снимке (внизу), сделанном в Северо-Восточном направлении 30.01.2017, Всехсвятская церковь видна на фоне «генеральского» дома. (Фото: Георгий Рамазашвили)

414

ЛЕНИНГРАДСКИЙ РАЙОННЫЙ СОВЕТ
НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
125565, Москва, Флотская, 1.
телефон
от 10/VII-81 № 6-1/1039сл
на № от

Заместителю председателя
исполкома Моссовета
тов. Бирюкову А.Е.
На № 24-07/37I
от 27.05.I98Iг.

Сообщаю предложения исполкома Ленинградского райсовета по использованию освобождающейся территории после перезахоронения Всехсвятского кладбища:

Планом развития района намечен вывод пожарного депо от станции метро "Сокол" на Смольную улицу. Освобождаемая после вывода пожарного депо и перезахоронения кладбища территория по генплану развития района не подлежит застройке капитальными сооружениями.

На освободившейся территории целесообразно разбить сквер с сохранением существующих зеленых насаждений и с учетом необходимости создания установленной охранной зоны у Всехсвятской церкви - памятника архитектуры.

Зам.председателя исполкома В.С.Брякин

Датирующееся 10 июля 1981 года письмо №6- 1/1039сл[ужебное] Исполнительного Комитета Ленинградского Районного Совета народных депутатов Москвы объясняет, как территорию обреченного на снос Всехсвятского кладбища предполагалось объединить с участком, занимаемым пожарным депо, которое намеревались перевести на другую улицу. Как показала произведённая в 2011-м застройка Восточного участка старинного некрополя, советский чиновник в лице заместителя председателя Ленинградского райисполкома В.С. Брякина намного лучше, чем затеявший спустя ровно 30 лет незаконное строительство протоиерей Василий Бабурин, понимал, что «охранная зона у Всехсвятской церкви» будет налагать на любую инстанцию, в ведении которой она окажется, существенные ограничения.

Сделанный в 1957 году снимок Юго-Западной окраины Всехсвятского кладбища подтверждает более поздние свидетельства, что на этом участке погоста преобладали скромно оформленные преимущественно металлическими крестами могилы. Расположение ЮЗ периферии в низине создавало небезосновательное впечатление, что она освещена хуже, чем находившиеся выше по склону колокольня, южный придел, купол четверика и не камуфлируемые деревьями подучастки некрополя. На Западе и Юго- Западе кладбище вплоть до его ликвидации в 1981 году соседствовало с транспортным кругом, нависавшим над низиной. Фотограф Виктор Геннадьевич Петров (из архива И.С. Петрова). Выражаю благодарность Леониду Кондратьеву, нашедшему снимок и получившему у его владельцев согласие на публикацию.

Georgiy Ramazashvili
Archival researcher

EXHUMATION PROCESS DURING THE DEMOLITION OF THE PARISH CEMETERY OF THE ALL SAINTS CHURCH IN THE NORTH-WEST PART OF MOSCOW IN THE AUTUMN OF 1981 (METHODICAL, SCIENTIFIC AND ETHICAL ASPECTS) AND PRECONDITIONS OF THE ANNIHILATION OF THIS YET NON-STUDIED ARCHAEOLOGICAL SITE

Summary

This article is based on an experimental combination of archival files and collected evidences of witnesses, who had an occasional opportunity in 1981 to see random scenes of exhumations on the territory of the All Saints cemetery in the North/North-West part of Moscow. In XVIII-XIX centuries the All Saint (Vsehsvyatskoe) churchyard and the church had been the burial site for those ethnic Georgians who moved to Russia. Among those who found their final resting place inside or around the church, were representatives of Georgian families – Avalishvili, Anchabadze, Bagrationi, Baratashvili, Davitishvili, Djavakhishvili, Kakhaberidze, Paradashvili, Tsitsishvili. Two of the buried were especially close to Tsars of Georgia: Sulhan-Saba Orbeliani was the tutor of Vahtang VI (1675 - †1737), while Georgi Garsevanisdze – the pupil of the same tsar Vahtang VI and the tutor of Bakar III (1699 - †1750).

The necropolis had been removed due to yet unidentified reasons: the known archival sources contain no information on the cause of the annihilation of this archaeological site. However exhumations led to the removal of graves, in general, of late XIX and XX centuries. Statistics prove that earlier layers of graves should had been left intact in the soil.

Specialists from Moscow Archaeological Expedition were ordered to observe the process of exhumations, but the lack of the final report, they should

had wrote, in the archive of the Institute of Archaeology, gives serious reasons to doubt the presence of archaeologists on the site at the very time of the removal of human remains. The tools and the methods, the gravediggers used, only strengthen this suggestion.

Bones and ashes of either 1324 or 1331 deceased were removed to 19 other different cemeteries. The archival files enabled me to differ their names and trace, in particular, those cases, when the exhumed remains were buried on Meetinskoye cemetery and then removed (now for the 2nd time) to another cemetery, due to the wish of the relatives, who were probably nor informed at the right time about the pre-planned removal of the All Saints necropolis.

The widely circulated version that all the remains were exhumed and removed, so therefore no grave left on the cemetery's territory, was compared to available archival sources and proved to be wrong. The studied different archival sources show case that among the lost graves were not only those, the dates of go back to XIX century and the earlier epoch, but to the Soviet times also.

Even though the process of exhumation had not been neither described nor filmed, the collected data enables to compensate this lack of information and therefore to partly fill the gap in the history of the necropolis which kept of functioning from at least XVII century until September-October, 1981.

The needed attention is paid to the bizarre reluctance of the domestic clergy to protect the cemetery, which used to be the living proof of an ancient history of the parish of the All Saints church. The contradictory conformity, these priests demonstrated in 1981, is described in the context of vague and not investigated circumstances, the relics of the church (icons) were stolen under not later than in the very early 1970s.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

ეკა კვირკველია
ჰამბურგის უნივერსიტეტის
ხელნაწერთა კულტურების შემსწავლელი ცენტრი (CSMC)

ქართული პალიმფსესტების კვლევის ისტორია: წარსული და აწმყო*

I. პალიმფსესტის ქიმიურად დამუშავების მეთოდი

ქართული პალიმფსესტური ხელნაწერების კვლევა სათავეს XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან იღებს და იგი ივანე ჯავახიშვილის სახელს უკავშირდება. როგორც არაერთი დარგის ფუძემდებელი და პირველი ფუნდამენტური ნაშრომების ავტორი, ივანე ჯავახიშვილი, პალიმფსესტების კვლევის ისეთ მტკიცე საფუძველს ყრის, რომ მისი სტატიად დაბეჭდილი მოხსენება[1] „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და

* ეს პუბლიკაცია არის ნაწილი პროექტისა, რომელმაც დაფინანსება მიიღო ევროპული კვლევების საბჭოსგან ევროკავშირის Horizon 2020 კვლევისა და ინოვაციების პროგრამის ფარგლებში (საგრანტო ხელშეკრულება №101019006), აგრეთვე, Deutsche Forschungsgemeinschaft-ისგან (გერმანული სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოება) გერმანიის ბრწყინვალების სტრატეგიის – EXC 2176 „წერილობითი არტეფაქტების გაგება: მასალა, ურთიერთქმედება და გადაცემა ხელნაწერთა კულტურებში“ – ფარგლებში (პროექტის №390893796). კვლევა ჩატარდა ჰამბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერთა კულტურების შემსწავლელი ცენტრის ბაზაზე პროფ. დოქტორ იოსტ გიპერტის ხელმძღვანელობით.

[1] ივანე ჯავახიშვილმა აღნიშნული მოხსენება 1923 წლის 10 თებერვალს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზე წაიკითხა. სტატიაში აღწერილია 5 პალიმფსესტი და განხილულია მათი მნიშვნელობა. ეს პალიმფსესტებია: ოქსფორდში, ბოდლეს ბიბლიოთეკაში დაცული ქართულ-ებრაული პალიმფსესტი (ms. Georg. C 1 = ms. Heb. 2672), ასევე, ამჟამად კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ხელნაწერები: A-737, A-89, A-844 და H-999.

მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“[2] დღემდე სამაგიდო ნაშრომს წარმოადგენს და არ კარგავს თავის მეცნიერულ აქტუალობას.

როგორც ცნობილია, მეცნიერი პალიმფსესტებამდე პალეოგრაფიულმა კვლევა-ძიებამ მიიყვანა. იმ ტექსტების ამოსაკითხად, რომელთა წაკითხვა შეუიარაღებელი თვალით შეუძლებელი იყო, ივანე ჯავახიშვილმა ქიმიური დამუშავების მეთოდი გამოიყენა. როგორც თავად იხსენებს, ორი პალიმფსესტის (A-89 და A-844) ქვედა ფენის გასაცხოველებლად იოველ ქუთათელაძეს მიმართა, რომელმაც ეტრატი ქიმიურად დაამუშავა ისე, რომ პერგამენტს ფერიც კი არ შესცვლია და არც ზედა ფენა დაზიანებულა, ასომთავრულმა ასოებმა კი საგრძნობლად ამოანათა. ივანე ჯავახიშვილის ამ მონათხრობს უცვლელად მოვიტანთ: *,,როდესაც ყველაფერი, რის წაკითხვაც ჩვენს პალიმფსესტებში აღჭურვილი* (სავარაუდოდ, გამადიდებელი შუშა – ე. კ.) *თუ აღუჭურველი თვალით შესაძლებელი იყო, უკვე გადმოწერილი მქონდა, რადგან ხხ. № 89 და № 844 იმდენად გადარეცხილ-გადაფხეკილია, რომ თავდაპირველი ნაწერის ამოკითხვა უიმედო საქმედ ჩანდა, ამიტომ, ან ამ პირველხარისხოვანი ძეგლების უუდიდესი ნაწილის წაკითხვაზე სამუდამოდ ხელი უნდა აგველო, ან ქიმიური დამუშავების საშუალებით მისი ძველი ტექსტების გაცხოველება და წაკითხვა გვეცადნა. სათანადო დასტურის შემდგომ, მეორე გზა ვარჩიე და ამისთვის პროფ. იოველ ქუთათელაძეს ვთხოვე, რომ გამოერკვია, შესაძლებელი იქნებოდა თუ არა ამ პალიმფსესტების პირვანდელი ნაწერის გაცხოველება. იგი დიდი ხალისით შეუდგა ამ საკითხის შესწავლას და სრული სიფრთხილით წარმოებული ცდების წყალობით გამოარკვია, რომ საქართველოში უძველეს ხანაში და შემდეგში X-XII სს-შიაც ლითონის, რკინისაგან შემზადებული, მელანი უხმარიათ. ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა ხელნაწერები ქიმიურად ისე დაემუშავებინა, რომ ძველი ტექსტის აღდგენის დროს მერმინდელი არ დაზიანებულიყო. მრავალგზისი ცდის წყალობით, პროფ. ქუთათელაძემ ისიც მოახერხა, რომ ეტრატს დამუშავების შემდგომაც ფერი საგრძნობლად არ შესცვლოდა, თავდაპირველი ტექსტი კი, სადაც წინათ სრულებით გადაფხეკილი არ აღმოჩნდა, იმდენად გამო-*

[2] ივ. ჯავახიშვილი. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. ქართული პალეოგრაფია. დამატება მეორე. თბ. 1949, გვ. 274-366 (სტატია პირველად 1922-23 წლებში დაიბეჭდა: ივ. ჯავახიშვილი. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (წინასწარი მოხსენება, ნიმუშების დართვით), ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. 2. ტფ. 1922-23, გვ. 313-391).

აშკარავდა, რომ მისი წაკითხვა იქაც, სადაც წინათ ასოთა ნაალაგევის მეტი არაფერი ეტყობოდა, შესაძლებელი გახდა.“[3]

ქართული პალიმფსესტების მეცნიერულ შესწავლასა და გამოცემაში ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანა აკაკი შანიძემაც. სწორედ მის მიერ არის გამოცემული ქართული წერილობითი ძეგლების უმნიშვნელოვანესი ნიმუშები: ჰაემეტი ლექციონარი (H-1329),[4] ხანმეტი მრავალთავი (S-3902),[5] ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები (Taylor-Schechter ms. 12,183 და ms. 12,741).[6]

1923 წლის 23 ოქტომბერს ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების სხდომაზე აკაკი შანიძემ მოხსენება წაიკითხა ჰაემეტი ტექსტებისა და მათი მნიშვნელობის შესახებ ქართული ენის ისტორიისათვის.[7] ივანე ჯავახიშვილის მსგავსად, რამდენიმე თვის შემდგომ აკაკი შანიძე პალიმფსესტის წაკითხვის იმავე, ქიმიური დამუშავების მეთოდს მიმართავს. მეცნიერი აღნიშნავს, რომ ჰაემეტი ლექციონარი (H-1329), რომელიც 7 რვეულისაგან შედგება, საგანგებოდ ცალკე ფურცლებად დაშალა ქიმიური გაცხოველებისათვის. ამ საქმისათვის იგი მადლობას უხდის ფარმაცევტული ქიმიისა და ფარმაცევტული ბოტანიკის ლაბორატორიის თანამშრომლებს, იოველ ქუთათელაძესა და მის ასისტენტს ნ. მასხულიას.[8]

1927 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში აკაკი შანიძე მოგვითხრობს, რომ პალიმფსესტურ ხანმეტ მრავალთავზე (S-3902) მუშაობისას კვლავ მიუმართავს იოველ ქუთათელაძისათვის.[9] უნივერსიტეტის ფარმაციისა და ფარმაკოგნოზიის ლაბორატორიაში გაუცხოველებიათ ხელნაწერის მხოლოდ მე-2 და მე-4 რვეულები, რომლებიც ყველაზე ცუდად იკითხებო-

[3] ივ. ჯავახიშვილი. ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, ქართული პალეოგრაფია, დამატება მეორე. თბ. 1949, გვ. 297.

[4] აკ. შანიძე. ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. 3. თბ. 1923. გვ. 354-388.

[5] აკ. შანიძე. ხანმეტი მრავალთავი. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. 7. ტფ. 1927, გვ. 98-157.

[6] აკ. შანიძე. ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები. ენიმკის მოამბე. II_1. თბ. 1937, გვ. 29-42.

[7] მოხსენება იმავე წელს დაიბეჭდა სტატიად: აკ. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. 3. თბ. 1923, გვ. 354-388.

[8] აკ. შანიძე. ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, გვ. 356.

[9] აკ. შანიძე. ხანმეტი მრავალთავი, გვ. 100.

და[10].

პალიმფსესტის ქიმიურად დამუშავების მეთოდი ევროპისათვისაც არ იყო უცხო. იგი XIX საუკუნის დასაწყისიდან გამოიყენებოდა. ამ წესით არის გაცხოველებული არაერთი ბერძნული, ლათინური, სირიული, სომხური და ა.შ. ხელნაწერი.[11] თუკი ემანუელ ზინგგის დავეყრდნობით, ხელნაწერის გვერდები, რომლებიც მხოლოდ ერთხელ დაამუშავეს ქიმიურად, ხშირად საკმაოდ კარგად არის შემონახული. მათი ქვედა ფენა უკეთ იკითხება, ვიდრე დაუმუშავებელი გვერდებისა, რაც კარგად ხსნის ამ მეთოდის პოპულარობას. ერთსა და იმავე გვერდზე რეაქტივების განმეორებით გამოყენების შემთხვევაში კი, მით უმეტეს, თუკი სხვადასხვა დროს სხვადასხვა რეაქტივი გამოიყენებოდა, ერთმანეთთან კომბინაციაში ისინი ხელნაწერს აზიანებდა და ეტრატის ზედაპირს შავ შეფერილობას აძლევდა.[12] ქიმიური დამუშავების ამგვარი მეთოდით დაზიანებული პალიმფსესტების ნიმუშად შეგვიძლია დავასახელოთ ემანუელ ზინგგის მიერ გამოკვლეული სამი პალიმფსესტი (Veron. XV, XL და LXII), რომლებიც ვერონაში, კაპიტოლიუმის ბიბლიოთეკაში ინახება და გაიუსის, ვერგილიუსის, ტიტუს ლივიუსის და სხვა კლასიკოსი ლათინელი ავტორების ნაშრომებს შეიცავენ;[13] გარდა ამისა, ვენაში (ავსტრია), მხითარისტების კონგრეგაციაში დაცული სომხური MS 56 ხელნაწერი,[14] რომლის ქვედა ფენა აგათანგელოზის თხზულებას შეიცავს, ქიმიური დამუშავების შედეგად მეტად დაზიანებულია, ფურცლების ნაწილი მთლიანად გაშავებულია. ხო-

[10] ხანმეტი მრავალთავი S-3902-ის მე-2, მე-4 და მე-5 რვეულების ქვედა ფენაშია დაცული.

[11] დაწვრილებით ქიმიური დამუშავების მეთოდის შესახებ იხ.: E. Zingg, Written Sources on the Use of Reagents in the Palimpsests Veronenses XV, XL, and LXII: Towards an Archaeology of Destruction, in: J. Gippert, J. Maksimczuk and H. Sargsyan (eds), Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures (Studies in Manuscript Cultures, 42). 2025, გვ. 21-55; F. Albrecht, Between Boon and Bane. The Use of Chemical Reagents in Palimpsest Research in the Nineteenth Century, Care and Conservation of Manuscripts 13. 2012, გვ. 147-165.

[12] E. Zingg. Written Sources on the Use of Reagents in the Palimpsests Veronenses XV, XL, and LXII: Towards an Archaeology of Destruction, in: J. Gippert, J. Maksimczuk and H. Sargsyan (eds), Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures, გვ. 23.

[13] E. Zingg. Written Sources on the Use of Reagents in the Palimpsests Veronenses XV, XL, and LXII: Towards an Archaeology of Destruction, in: J. Gippert, J. Maksimczuk and H. Sargsyan (eds), Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures, გვ. 21-55.

[14] Grigoris Galēmkʻearean, Ագաթանգեղոսի կրկնագիր բնագիրը [The Palimpsest of Agatʻangełos], in Յուշարձան. Գրական ժողովածոյ առթիւ 100-ամեայ յոբելինի հաստատման Մխիթարեան միաբանութեան ի Վիեննա (1811–1912) եւ 25-ամեայ տարեշրջանի «Հանդէս ամսօրեայ» ուսումնաթերթի (1887–1911) [Monument: Collection of Papers on the Occasion of the 100th Anniversary of the Mekhitarist Congregation in Vienna (1811–1911) and the 25th Anniversary of the Academic Journal «Handēs Amsōreay» (1887–1911)]. Vienna. Mekhitarist Press. 1911, 67–160.

ლო იქ, სადაც მხოლოდ კონკრეტულ სტრიქონებზე გამოიყენეს ქიმიურად დამუშავების მეთოდი, პალიმფსესტის ამოკითხვა თითქმის არ ხერხდება.[15]

დღეს გაგვიჭირდება იმის შეფასება, თუ რამდენად დამაზიანებელი აღმოჩნდა ივანე ჯავახიშვილისა და აკაკი შანიძის მიერ კონკრეტულ ხელნაწერებზე გამოყენებული ქიმიური ექსპერიმენტი, ვინაიდან არ ვიცით, როგორ მდგომარეობაში იყო ისინი მანამდე. ერთი რამ კი შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ პალიმფსესტების ამოკითხვის ეს მეთოდი XX საუკუნის დასაწყისიდან უარყოფილია ევროპაში ხელნაწერების დაზიანების გამო, თუმცა კი ხმარებიდან მის სრულ ამოღებას გარკვეული დრო დასჭირდა. 1890-იანი წლებიდან იწყება პალიმფსესტების ფოტოგადაღება ქვედა ფენის გამკვეთრების მიზნით.[16]

II. ულტრაიისფერი განათება, როგორც პალიმფსესტის ამოკითხვის მეთოდი

ქართული პალიმფსესტების კვლევის ისტორიის შემდგომ ეტაპად შეიძლება ჩაითვალოს XX საუკუნის 60-იანი წლებში ახლად დაარსებულ ხელნაწერთა ინსტიტუტში მათი სისტემური აღრიცხვის დაწყება. ამ ამბის მომსწრეთა გადმოცემით, ილია აბულაძის ინიციატივით, პალიმფსესტური ხელნაწერების გამოვლენის მიზნით, დაიწყო ქართულ ხელნაწერთა ხელახალი გადასინჯვა. როგორც თამარ ოთხმეზური აღნიშნავს, ლამარა ქაჯაიასა და ციალა ჭანკიევის მიერ ჩატარებულ სამუშაოს დიდი მასშტაბები არ მიუღია, აღირიცხა მხოლოდ ინსტიტუტში დაცული პალიმფსესტური ფურცლების ოდენობა (4500-ზე მეტი), შედგა სია, რომელიც შიდა მოხმარებისთვის იყო განკუთვნილი.[17]

[15] ამჟამად პალიმფსესტზე თანამედროვე ტექნოლოგიების გამოყენებით ემილიო ბონფილიო (ჰამბურგის უნივერსიტეტი, ჰალლე-ვიტენბერგის მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტი) მუშაობს, რომელიც თავისი კვლევის შედეგებს უახლოეს მომავალში გამოაქვეყნებს.

[16] R. L. Easton, D. Kelbe. Statistical Processing of Spectral Imagery to Recover Writings from Erased or damaged Manuscripts. Manuscript Cultures. 7. 2014. Hamburg. Centre for the Study of Manuscript Cultures, გვ. 35-46.

[17] თ. ოთხმეზური, ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (შემდგენლები: ლამარა ქაჯაია, ხათუნა გაფრინდაშვილი, ციცინო გულედანი, ნათია მიროტაძე, დალი ჩიტუნაშვილი და ირმა ხოსიტაშვილი. თბ. 2017). ჟურნ. „მრავალთავი“. 16. თბ. 2019, გვ. 535.

გასულ საუკუნეში დაწყებული ეს საქმე 2017 წელს დაგვირგვინდა, როდესაც გამოიცა 808 გვერდიანი წიგნი *ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში* (კატალოგი, ტექსტები, ალბომი), თბილისი, 2017.[18] კატალოგის გამოცემას საეტაპო მნიშვნელობა აქვს ქართული პალიმფსესტების შესწავლის ისტორიის თვალსაზრისით. მასზე მუშაობისას აღინუსხა 10 000-ზე მეტი პალიმფსესტური ფურცელი და გამოვლინდა მანამდე უცნობი 4 ხანმეტი ფრაგმენტი (H-1850, H-1442-1, H-1442-4, Svan 23-3).[19]

ქართულ პალიმფსესტთა კატალოგის შესახებ გამოქვეყნდა ქართველ და უცხოელ მეცნიერთა რეცენზიებიც, კერძოდ, თამარ ოთხმეზურისა[20] და ბერნარ უტიეს[21] მიერ. ამ უკანასკნელმა ძალიან დაწვრილებით განიხილა კატალოგის შედგენილობა, ზოგიერთ შემთხვევაში შეასწორა უკვე იდენტიფიცირებული პალიმფსესტის რაობა, ზოგიერთ შემთხვევაში კი არაიდენტიფიცირებული ფრაგმენტების შინაარსი განსაზღვრა. ასევე, დააზუსტა კატალოგზე დართული ბიბლიოგრაფია.

კატალოგის წინასიტყვაობაში ერთგან აღნიშნულია, რომ პალიმფსესტებზე მუშაობისას ულტრაიისფერი განათება იქნა გამოყენებული.[22] მეტი დეტალი აპარატის რაობის შესახებ არ არის მოცემული. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ულტრაიისფერი განათების ეს კონკრეტული აპარატი არ შექმნილა პალიმფსესტების წასაკითხად, მას თავისი პირველადი სამედიცინო დანიშნულება აქვს.[23] მიუხედავად იმისა, რომ აპარატმა დიდი დახმარება გაუწია მეცნიერებს უდიდესი რაოდენობის პალიმფსესტურ ფურცლებზე მუშაობისას და უფრო კითხვადი გახადა ისინი, პალიმფსესტების შესწავლის ტექნოლოგიურ ინოვაციად მას მაინც ვერ ჩავთვლით.

[18] ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (კატალოგი, ტექსტები, ალბომი), შეადგინეს ლ. ქაჯაიამ, ხ. გაფრინდაშვილმა, ც. გულედანმა, ნ. მიროტაძემ, დ. ჩიტუნაშვილმა და ი. ხოსიტაშვილმა. თბ. 2017.

[19] ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, გვ. 9.

[20] თ. ოთხმეზური, ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (შემდგენლები: ლამარა ქაჯაია, ხათუნა გაფრინდაშვილი, ციცინო გულედანი, ნათია მიროტაძე, დალი ჩიტუნაშვილი და ირმა ხოსიტაშვილი. თბ. 2017), გვ. 535-537.

[21] B. Outtier, Georgian Palimpsests in Tbilisi, Digital Kartvelology, I, Tbilisi, 2022, გვ. 7-23.

[22] ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, გვ. 11.

[23] ინფორმაციის მოწოდებისათვის მადლობას ვუხდით კატალოგზე მომუშავე ახალგაზრდა მეცნიერს, ციცინო გულედანს, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის დეპარტამენტის მეცნიერ თანამშრომელს.

აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ცალკეულ მეცნიერთა ფასდაუდებელი წვლილი ქართულ პალიმფსესტურ ხელნაწერთა შესწავლისა და გამოცემის საქმეში. ამ მხრივ გამორჩეულია ლამარა ქაჯაიას როლი ხანმეტი ტექსტების შესწავლა-გამოცემის საქმეში. 1981 წელს მან გამოაქვეყნა ხანმეტი ოთხთავის ტექსტები A-89 და A-844-ის,[24] ხოლო 2015 წელს საბაწმინდური ოთხთავი – H-999-ის მიხედვით.[25]

ილია აბულაძემ მიაკვლია პალიმფსესტურ ხელნაწერში (A-737) „ქრისტინეს წამების“ ხანმეტურ ტექსტს. მას განზრახული ჰქონდა ივანე ჯავახიშვილის მიერ A-737-დან მანამდე გამოცემული ტექსტები ხელახლა გამოეცა გაუშიფრავი გვერდების დამატებით, თუმცა საქმის ბოლომდე მიყვანა არ დასცალდა.[26] ილია აბულაძის მიერ პალიმფსესტებიდან გადმოწერილი ტექსტები ინახება მის პირად არქივში,[27] ასევე, როგორც ქართული პალიმფსესტების კატალოგშია აღნიშნული, დაცულია პალიმფსესტურ ხელნაწერებთან ერთად თანდართული ფურცლების სახით.[28]

A-737 ხელნაწერზე მუშაობა ლამარა ქაჯაიამ გააგრძელა და გადმოწერა კიდეც „ქრისტინეს წამების“ 16-ვე გვერდი. ბირმინგემის უნივერსიტეტის პროფესორმა ჯეიმს ნევილ ბერძოლმა ავსტრიის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში (ვენა) დაცულ ქართულ პალიმფსესტურ ხელნაწერში Cod. Vind. georg. 2 მიაკვლია „ქრისტინეს წამების“ ხანმეტურ ტექსტს. როგორც შემდგომ ერთობლივი მუშაობით დადგინდა, ორივე პალიმფსესტი ერთი და იმავე დედნის ფრაგმენტებს წარმოადგენდა.[29]

1970-იან წლებში, როდესაც ჯეიმს ნევილ ბერძოლი Cod. Vind. georg. 2-ზე მუშაობდა,[30] ავსტრიის ეროვნულ ბიბლიოთეკას გადაღებული ჰქონდა პალიმფსესტის ულტრაიისფერი ნეგატივები ვინმე ბატონი იანდერკას

[24] ხანმეტი ტექსტები. ნაკვეთი I. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და სიმფონია დაურთო ლამარა ქაჯაიამ. თბ. 1984.

[25] საბაწმინდური ოთხთავი. პალიმფსესტი. ტექსტი ამოიკითხა, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი სიტყვა და სიმფონია დაურთო ლამარა ქაჯაიამ. თბ. 2014.

[26] ლ. ქაჯაია. ქრისტინას წამების ხანმეტი რედაქცია. ჟურნ. „მრავალთავი“. 21. თბ. 2005. გვ. 15.

[27] ილია აბულაძის პირადი არქივი: №242, 244ა, 287ა, 293ა.

[28] ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, გვ. 8.

[29] ლ. ქაჯაია. ქრისტინას წამების ხანმეტი რედაქცია, გვ. 15-16.

[30] J. Neville Birdsall, A Georgian Palimpsest in Vienna. Oriens Christianus 53. 1969, გვ. 108-112; A second Georgian recension of the Protoevangelium Jacobi. Le Muséon 83. 1970, გვ. 49-72; Khanmeti Fragments of the Synoptic Gospels from Ms. Vind. Georg. 2. Oriens Christianus 55. 1971, გვ. 62-89; Palimpsest fragments of a Khanmeti Georgian version of I. Esdras. Le Muséon 85. 1972, გვ. 97-105; MS Vindob. Georg. 2: a progress report. Oriens Christianus 58. 1974, გვ. 39-44.

(Herr Janderka) მიერ, რომლებიც ბერძოლმა თავისი გამოცემებისთვის გამოიყენა.[31]

1997 წელს ზურაბ სარჯველაძისა და იოსტ გიპერტის ინიციატივით გადაწყდა TITUS-ზე სრულად გამოქვეყნება Cod. Vind. georg. 2-ის ქვედა ფენის იმ ტექსტებისა, რომლებიც ასომთავრულით იყო გადაწერილი.[32] მეცნიერები მიუბრუნდნენ ჯეიმს ნევილ ბერძოლის გაკაფულ გზას. უკვე არსებული ულტრაიისფერი ნეგატივების გაციფრულების საფუძველზე 4 ხანმეტი ტექსტი (სახარების, I ეზრას, იაკობის პროტოევანგელესა და ქრისტინესა და კჳპრიანეს წამების ფრაგმენტები) გაასწორეს და 1998 წელს გადაწყვეტილება სისრულეშიც მოიყვანეს.[33]

რომ შევაჯამოთ, საბჭოთა პერიოდში საქართველოში დაცული ქართული პალიმფსესტების კვლევის ისტორიამ გამოტოვა ის ეტაპი, როდესაც იმდროინდელ ევროპაში ხელნაწერების ულტრაიისფერითა და ინფრაწითლით ფოტოგადაღება ხდებოდა. საქართველოში დადასტურებულად ჩანს მხოლოდ სამედიცინო დანიშნულების ულტრაიისფერი განათების აპარატის გამოყენება უშუალოდ პალიმფსესტების კითხვის პროცესში.

III. მულტისპექტრული გადაღების სისტემა (MuSIS)

ქართულ პალიმფსესტურ ხელნაწერებზე სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ უცხოელი ქართველოლოგები: რობერტ ბლეიკი, იოსებ მოლიტორი, მიშელ ვან ესბროკი, ჯეიმს ნევილ ბერძოლი, ბერნარ უტიე და იოსტ გიპერტი. მათ მიერ გამოცემული ცალკეული სტატიების განხილვას აქ არ შევუდგებით[34], ჩვენი მიზანია, გამოვკვეთოთ პალიმფსესტების შესწავ-

[31] J. Neville Birdsall. A Georgian Palimpsest in Vienna. Oriens Christianus 53, 1969, 108; MS Vindob. Georg. 2: a progress report, Oriens Christianus 58, 1974, გვ. 39.

[32] J. Gippert, The application of multispectral imaging in the study of Caucasian palimpsests, Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences / საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მოამბე. 175. 2007, გვ. 168-179.

[33] https://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcc/cauc/ageo/xanmeti/vienna/vienn.htm; აღსანიშნავია, რომ პირველი გამოქვეყნების შემდგომ, 1998-2007 წლებში, Cod. Vind. georg. 2-ის ქვედა ფენის ტექსტების გამოცემა გაუმჯობესდა, ეტაპობრივად დაემეტა მანამდე ამოუკითხავი მასალა.

[34] სრული ბიბლიოგრაფიის ნახვა შესაძლებელია კატალოგში: ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, გვ. 795-801. სია დაზუსტებულია ბერნარ უტიეს მიერ სტატიაში: Bernard Outtier, Georgian Palimpsests in Tbilisi, Digital Kartvelology. I. Tb. 2022, გვ. 8

ლის ახალი ეტაპი, რომელიც გერმანელი ქართველოლოგის, იოსტ გიპერტის, სახელთან არის დაკავშირებული. ქართული პალიმფსესტების შესწავლის ახალი ერა XXI საუკუნის დასაწყისში პალიმფსესტური ფურცლების მულტისპექტრული გადაღებით იწყება. სწორედ იოსტ გიპერტი იყო პირველი, ვინც პირველი თაობის მულტისპექტრული აპარატით, MuSIS-ის (Multi-Spectral Imaging System) სისტემით,[35] 2004 წელს ავსტრიის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცული Cod. Vind. georg. 2 გადაიღო.[36] Cod. Vind. georg. 2-ის ქვედა ფენა 14 სხვადასხვა ხელნაწერის ფრაგმენტებს შეიცავს, რომელთაგან 6 ხანმეტია. სწორედ მულტისპექტრული ფოტოების საშუალებით შესაძლებელი გახდა ტექსტების ამოკითხვა და ქართული პალიმფსესტების კვლევის ისტორიაში საეტაპო მნიშვნელობის გამოცემის მომზადება, რომელიც 2007 წელს დაიბეჭდა.[37]

Cod. Vind. georg. 2-ის გარდა, იოსტ გიპერტმა MuSIS-ის იმავე კამერით გადაიღო კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრსა (S-3902 და A-89) და სვანეთის ისტორიისა და ეთ-

(https://adh.ge/digital-kartvelology-volume-i-ge/).

[35] MuSIS სისტემა შექმნილია Forth Photonics-ის მიერ ათენში კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების, მათ შორის, ხელნაწერების გადასაღებად. იგი, ერთი მხრივ, გაცილებით მაღალი გარჩევადობის ხელნაწერთა ფოტოების, მეორე მხრივ კი, ფართო სპექტრული დიაპაზონის სურათების გადაღებას გულისხმობს. მისი მგრძნობიარე დეტექტორი არ საჭიროებს მაღალი სიმძლავრის განათებას, რაც ამცირებს ხელნაწერის დაზიანების რისკს. MuSIS-ის ციფრული კამერა იღებს ფოტოებს სხვადასხვა ტალღის სიგრძეზე 370-დან 1000 ნმ-მდე. სხვადასხვა სპექტრის ფოტოების ციფრული მანიპულაციებით შეიძლება გამკვეთრდეს ქვედა ფენის ტექსტი ეტრატის ფერთან მიმართებით, ხელნაწერის ის ადგილები, რომლებიც ძნელად ჩანს, ან საერთოდ არ ჩანს შეუიარაღებელი თვალით, ან შემცირდეს ზედა ფენის სიმკვეთრე. უფრო დეტალურად მულტისპექტრული გადაღების სისტემის შესახებ იხ.: J. Gippert. The application of multispectral imaging in the study of Caucasian palimpsests, Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences / საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მოამბე 175. 2007, გვ. 168-179; C. Balas, et al., A novel hyper-spectral imaging apparatus for the non-destructive analysis of objects of artistic and historic value, Journal of Cultural Heritage 4, 2003, გვ. 330-337.

[36] MuSIS-ის სისტემა შეიძინეს, აგრეთვე, Cod. Vind. georg. 2 გადაიღეს და შეისწავლეს ფოლკსვაგენის ფონდის (Volkswagen Stiftung) მიერ დაფინანსებული პროექტის „კავკასიური წარმოშობის პალიმფსესტური ხელნაწერების მეცნიერული დამუშავების ახალი გზები“ (“Neue Wege zur wissenschaftlichen Bearbeitung von Palimpsesthandschriften kaukasischer Provenienz”) ფარგლებში, რომელიც იოსტ გიპერტის ხელმძღვანელობით 2004-2008 წლებში განხორციელდა. პარტნიორები: ზაზა ალექსიძე, ჟან პიერ მაე და ვოლფგანგ შულცე. პროექტის ფარგლებში, ასევე, გადაიღეს და შეისწავლეს კავკასიის ალბანური პალიმფსესტებიც.

[37] The Old Georgian Palimpsest, Codex Vindobonensis georgicus 2. Monumenta Palaeographica Medii Aevi. Series Ibero-Caucasica. Vol. I, edited by J. Gippert in co-operation with Z. Sarjveladze and L. Kajaia. Brepols. 2007.

ნოგრაფიის მუზეუმში (SMHE nos. 13 (1) (k-4), 487 (k-5), 481 (k-3)) დაცული ქართული პალიმფსესტები, ასევე, სვანეთში დაცული ქურაშის ოთხთავი;[38] ხოლო MuSIS-ის ახალი კამერით კი[39] – ათონის ივერთა მონასტერსა (Ivir. georg. 47, 59 and 86)[40] და პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში (BnF, géorg. 5) დაცული ქართული პალიმფსესტები. ამ პალიმფსესტთა უმეტესი ნაწილი შესწავლილი და გამოქვეყნებულია.[41]

[38] MuSIS-ის სისტემა საჩუქრად გადაეცა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს ფოლკსვაგენის ფონდის (Volkswagen Stiftung) მიერ დაფინანსებული პროექტის „ქართული პალიმფსესტური ხელნაწერები“ მიმდინარეობისას. პროექტი 2010-2013 წლებში იოსტ გიპერტის ხელმძღვანელობით განხორციელდა. პარტნიორები: დავით ლორთქიფანიძე, დარეჯან თვალთვაძე, მანანა თანდაშვილი.

[39] მეორე კამერა შეძენილ იქნა 2011-2014 წლებში ჰესენის მეცნიერებისა და კვლევების, ხელოვნებისა და კულტურის სამინისტროს მიერ დაფინანსებული პროექტის „ციფრული ჰუმანიტარული მეცნიერებები, ჰესენი – ტექსტებზე დაფუძნებული კორპუსების ინტეგრირებული მომზადება და შეფასება“ („Digital Humanities Hessen – Integrierte Aufbereitung und Auswertung textbasierter Corpora“) ფარგლებში. კამერა ამჟამად ჰამბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერთა კულტურების შემსწავლელ ცენტრში (CSMC) ინახება.

[40] სამი პალიმფსესტური ხელნაწერი Ivir. georg. 47, 59 და 86 იოსტ გიპერტმა MUSIS-ის კამერით გადაიღო 2016-19 წლებში ივირონის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგზე მუშაობისას: Catalogue of the Georgian Manuscripts. Jost Gippert, Bernard Outtier, Sergey Kim, in cooperation with Ketevan Asatiani, Manana Dolakidze, Lali Jghamaia, Maia Karanadze, Mikheil Kavtaria, Lili Khevsuriani, Lia Kiknadze, Tinatin Tseradze, Tsitsino Guledani, Tinatin Jikurashvili, Eka Kvirkvelia, Giorgi Lomsadze, Sopio Sarjveladze, Mzekala Shanidze, Darejan Tvaltvadze, and Georgios Boudalis. Mount Athos: Holy Monastery of Iviron, 2022.

[41] **S-3902:** J. Gippert. A Homily Attributed to John Chrysostom (CPG 4640) in a Georgian Palimpsest, In: Barone, Francesca P. / Macé, Caroline / Ubierna, Pablo A. (Hrsg. / ed.), Philologie, herméneutique et histoire des textes entre Orient et Occident. Mélanges en hommage à Sever J. Voicu (Instrumenta Patristica et Medievalia, 73). Turnhout: Brepols. 2017, გვ. 895-927. **SMHE 13 (1) (k-4), 487 (k-5), 481 (k-3):** E. Kvirkvelia, M. Kamarauli, Further Insights into New Witnesses of the Jerusalem-Rite Lectionary Preserved in Georgian Palimpsests. To appear in Proceedings of the 2nd International Scientific Conference “Georgian Manuscript Heritage”. Tbilisi. June 28-30, 2023. **ქურაშის ოთხთავი:** J. Gippert, The Gospel Manuscript of Kurashi. A preliminary account. Le Muséon 126. Louvain-la-Neuve: Peeters 2013, გვ. 83-160. **Ivir. georg. 47, 59:** E. Kvirkvelia, New Witnesses of the Jerusalem-Rite Lectionary: Georgian Palimpsests Ivir. georg. 47 and Ivir. georg. 59. In: Jost Gippert, José Maksimczuk, Hasmik Sargsyan (eds.): Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures. Berlin / Boston: de Gruyter (Studies in Manuscript Cultures. 42). 2025, გვ. 309-329. **Ivir. georg. 86:** J. Gippert, Palimpsests from the Caucasus: Two Case Studies. In: Jost Gippert, José Maksimczuk, Hasmik Sargsyan (eds.): Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures. Berlin / Boston: de Gruyter (Studies in Manuscript Cultures, 42). 2025, გვ. 253-281; **BnF, géorg. 5:** E. Kvirkvelia, M. Kamarauli, A Preliminary Analysis of the Georgian Palimpsest Paris, BnF, géorg. 5 with Multispectral Imaging. To appear in Mravaltavi 29. Tbilisi: Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts; E. Kvirkvelia, M. Kamarauli, Further Insights into New Witnesses of the Jerusalem-Rite Lectionary Preserved in Georgian Palimpsests. To appear in Proceedings of the 2nd international scientific conference “Georgian manuscript heritage”, Tbilisi, June 28-30, 2023.

IV. მეგა ვიჟენის (MegaVision) სისტემა

ქართული პალიმფსესტების შესწავლის შემდგომი ეტაპი დაკავშირებულია 2022-27 წლებში მიმდინარე სამეცნიერო პროექტთან *„მწიგნობრობის განვითარება კავკასიის ტერიტორიებზე (DeLiCaTe)“*. ევროპული კვლევების საბჭოს (ERC) მიერ დაფინანსებული პროექტი იოსტ გიპერტის ხელმძღვანელობით ჰამბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერთა კულტურების შემსწავლელი ცენტრის (CSMC) ბაზაზე ხორციელდება და მისი მიზანია ქართული, სომხური და კავკასიის ალბანური მწიგნობრობის განვითარების შესწავლა პირველ ათასწლეულში.[42] საქართველოს მაგალითით რომ ვიმსჯელოთ, ყველაზე ადრეული წერილობითი ძეგლები ჩვენამდე მოღწეულია ან ეპიგრაფიკული ძეგლების, ანდა პალიმფსესტური ხელნაწერების სახით. პროექტის მიზანია უახლესი ტექნოლოგიების გამოყენებით ქართული უძველესი პალიმფსესტური ხელნაწერების გადმოწერა, შესწავლა და გამოქვეყნება (ბეჭდურად და ონლაინ), რათა ისინი ხელმისაწვდომი გახდეს სამეცნიერო საზოგადოების ფართო წრისათვის.

ჰამბურგის უნივერსიტეტის ხელნაწერთა კულტურების შემსწავლელი ცენტრი (CSMC) ხელნაწერების შესწავლის თვალსაზრისით ევროპაში ერთ-ერთი გამორჩეული ცენტრია.[43] მის კუთვნილებაშია უახლესი ტექნიკით აღჭურვილი ლაბორატორიები, სადაც ხელნაწერთა კვლევა სხვადასხვა მიმართულებით არის შესაძლებელი, მაგალითად, რენტგენოფლუორესცენცია (X-ray Fluorescence) და რამანის სპექტროსკოპია (Raman Spectroscopy) ხელნაწერში გამოყენებული პიგმენტებისა და მელნის იდენტიფიკაციისა და მისი შედგენილობის დასადგენად; რენტგენოტომოგრაფია (X-ray tomography) ხელნაწერის აკინძვის სტრუქტურის გამოსავლენად; მეგავიჟენის სისტემით მულტისპექტრული ფოტოგადაღება (MSI – Multispectral Imaging) პალიმფსესტების შესასწავლად, გადარეცხილი ან გადაფხეკილი ქვედა ფენის წასაკითხად. გარდა ამისა, შექმნილია ნიმუ-

[42] პროექტის წევრები არიან: ანაჰიტ ავაგიანი, ემილიო ბონფილიო, ეკა კვირკველია, ჰასმიკ სარქისიანი და მარიამ ყამარაული.

[43] ცენტრი დაფინანსებულია Deutsche Forschungsgemeinschaft-ის (გერმანული სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოება) მიერ გერმანიის ბრწყინვალების სტრატეგიის – EXC 2176 „წერილობითი არტეფაქტების გაგება: მასალა, ურთიერთქმედება და გადაცემა ხელნაწერთა კულტურებში“ – ფარგლებში (პროექტის №390893796).

შის ანალიზის პროგრამული ინსტრუმენტების ნაკრები (Pattern Analysis Software Tools – PAST), კერძოდ, ვიზუალური მსგავსების ანოტაციის ინსტრუმენტი (Visual Similarity Annotation Tool – V-SAT), ხელნაწერების სტრიქონების ავტომატური გამომთვლელი (Text-Lines Counter – TLC) და ა.შ.[44] ასევე, აღსანიშნავია ბოლოდროინდელი მიღწევები გენერაციული ხელოვნური ინტელექტის სფეროში, რომელიც პალიმფსესტების ქვედა ფენის გამკვეთრებას ისახავს მიზნად გენერაციული გაცხოველების (generative inpainting) გზით.[45]

ამჯერად ყურადღებას შევაჩერებთ მეგავიჟენის მულტისპექტრული გადაღების სისტემაზე, რომელიც დღესდღეობით პალიმფსესტების შესწავლისთვის საუკეთესო პრაქტიკას წარმოადგენს.[46] მულტისპექტრული გადაღების დროს ხელნაწერი განათებულია ულტრაიისფერი, ხილული და ინფრაწითელი შუქის (ultraviolet, visible and infrared light) გამოყენებით, რაც შეუიარაღებელი თვალით შეუმჩნეველი დეტალების დანახვას შესაძლებელს ხდის. მეგავიჟენის სისტემის დეტალური ფუნქციონირების შესახებ უკვე არაერთი სამეცნიერო სტატიაა შექმნილი ცალკეული შემთხვევების ანალიზთან ერთად.[47] მულტისპექტრული სისტემის ელემენტების (ლინზა, განათება, ფილტრები) დახვეწის პროცესი მუდმივად გრძელდება.

მულტისპექტრული ფოტოების დასამუშავებლად, წაშლილი და დაზიანებული ნაწერის აღსადგენად, კიტ ნოქსის (Keith Knox) მიერ შექმნილია Java-ზე დაფუძნებული პროგრამული პაკეტი Hoku.[48]

---

[44] https://www.csmc.uni-hamburg.de/publications/software.html

[45] H. Mohammed, M. Jampour, J. Gippert. Inpainting with Generative AI: A Significant Step towards Automatically Deciphering Palimpsests. In: Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures. Berlin / Boston: de Gruyter (Studies in Manuscript Cultures, 42). 2025, გვ. 535-545.

[46] https://archive.mega-vision.com/about.html

[47] R. L. Easton, D. Kelbe, Statistical Processing of Spectral Imagery to Recover Writings from Erased or damaged Manuscripts. Manuscript Cultures 7. 2014. Hamburg | Centre for the Study of Manuscript Cultures, გვ. 35-46; C. Jones, C. Duffy, A. Gibson, M. Terras. Understanding multispectral imaging of cultural heritage: Determining best practice in MSI analysis of historical artefacts. Journal of Cultural Heritage 45. September-October 2020, გვ.. 339-350; H. Davies, A. J. Zawacki. Making Light Work: Manuscripts and Multispectral Imaging, Journal of the Early Book Society. 2019, გვ. 183-199; A. J. Zawacki, K. A. Huskin, H. Davies, T. Kleynhans, D. Messinger, G. Heyworth. Fragments under the Lens: A Case Study of Multispectral versus Hyperspectral Imaging for Manuscript Recovery. Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures. Johns Hopkins University Press. Volume 12. Number 1. Spring 2023, გვ. 123-143, 10.1353/dph.2023.0004

[48] Hoku არის უფასო გამოყენების პროგრამა. მიმდინარე ვერსია (2.1) გამოშვებულია 2024 წლის 27 მაისს. იხ. ბოლო რელიზი: https://www.cis.rit.edu/~ktkpci/Hoku.html;
ასევე: Keith Knox, HOKU Software, 11 September 2017,

ქართული პალიმფსესტების შესწავლის კუთხით ცალკე აღნიშვნის ღირსია სინას პალიმფსესტების პროექტი.[49] ადრეული ხელნაწერების ელექტრონული ბიბლიოთეკის (EMEL The Early Manuscripts Electronic Library)[50] პროექტის ფარგლებში MSI სისტემით გადაიღეს სხვადასხვაენოვანი 160-ზე მეტი პალიმფსესტური ხელნაწერი, მათ შორის, 9 ქართული (Sin. georg. 10, 34, 49; NF 7, 59, 61, 84, 90; CPA NF 16).[51] მნიშვნელოვანია, რომ პროექტის ფარგლებში გადაღებული ყველა ხელნაწერის ფოტო თავისუფალი წვდომით დევს პროექტის ვებგვერდზე და მათი დათვალიერება შესაძლებელია IIIF-ს[52] სტანდარტის გამოსახულებებისა და აღწერილობების დათვალიერების ხელსაწყოს Mirador-ის[53] საშუალებით. მუშაობის დროს მკვლევრებს შეუძლიათ მათთვის ხელსაყრელი და კითხვადი ფერის ფოტოს შერჩევა, ორიგინალის ან ფსევდოფერის, ასევე, ხელნაწერების მეტამონაცემების, კოდიკოლოგიური აღწერილობის გაცნობა ზედა და ქვედა ფენების რაობის შესახებ.[54]

მეგავიჟენის სისტემით არის გადაღებული მესროპ მაშტოცის სახე-

http://www.cis.rit.edu/~ktkpci/Hoku_Software.pdf.

[49] Sinai Palimpsest Project: http://sinaipalimpsests.org/; https://sinai.library.ucla.edu/.

[50] http://emel-library.org/

[51] ქართული პალიმფსესტური ხელნაწერების იდენტიფიცირებასა და აღწერაზე იოსტ გიპერტმა და ბერნარ უტიემ იმუშავეს. ზოგიერთი მათგანი უკვე შესწავლილი და გამოცემულია: **Sin. georg. 10:** E. Kvirkvelia, M. Kamarauli, Further Insights into New Witnesses of the Jerusalem-Rite Lectionary Preserved in Georgian Palimpsests. To appear in Proceedings of the 2nd international scientific conference "Georgian manuscript heritage", Tbilisi, June 28-30, 2023. **Sin. georg. 84, 90:** J. Gippert, B. Outtier, The Oldest Georgian Psalter – a Preliminary Account, Mravaltavi, 27, 2021, გვ. 41-65; J. Gippert, Palimpsests from the Caucasus: Two Case Studies. In Jost Gippert, José Maksimczuk, Hasmik Sargsyan (eds.): Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures. Berlin / Boston: de Gruyter (Studies in Manuscript Cultures, 42). 2025, გვ. 253-281; M. Kamarauli, The Oldest Georgian Witness of the Martyrdom of St Febronia. In Jost Gippert, José Maksimczuk, Hasmik Sargsyan (eds.): Palimpsests and Related Phenomena across Languages and Cultures. Berlin / Boston: de Gruyter (Studies in Manuscript Cultures, 42). 2025, გვ. 283-308; M. Kamarauli, Digital Methods of Comparative Manuscript Research: the Martyrdom of St Febronia, Millennium. The Bilingual Scientific Online Journal of the Academy for Digital Humanities for young researchers, 2. 2024. გვ. 45-65.

[52] International Image Interoperability Framework (IIIF) არის ღია სტანდარტების ნაკრები, რომელიც მაღალი ხარისხის გამოსახულებების მიმოცვლას გულისხმობს საავტორო უფლებების დაცვით. იგი მხარდაჭერილია კულტურის წამყვანი ინსტიტუციების კონსორციუმის მიერ: https://iiif.io/

[53] ხელნაწერებზე სამუშაოდ Mirador უზრუნველყოფს მოქნილ და მარტივ წვდომას მაღალი გარჩევადობის სურათებზე. ასევე, შესაძლებელია სინქრონული სამუშაო სივრცეების შექმნა: https://projectmirador.org/

[54] H. Davies, A. J. Zawacki, Making Light Work: Manuscripts and Multispectral Imaging, Journal of the Early Book Society, 2019, pp. 186-187.

ლობის უძველეს ხელნაწერთა ინსტიტუტში (მატენადარანში) დაცული ქართული პალიმფსესტები (MM 1071, MM 6141, MM 6705, Fragm. VP–37), მათ შორის, ზოგიერთი შესწავლილი და გამოქვეყნებულია.[55]

VI. კონკრეტული შემთხვევების ანალიზი

DeLiCaTe-ის ფარგლებში ქართულ პალიმფსესტებზე მუშაობისას უკვე გამოვცადეთ განსხვავება სხვადასხვა თაობის სისტემებით გადაღებულ ფოტოებს შორის. ერთ-ერთი პირველი ხელნაწერი, რომელზე მუშაობასაც შევუდექით, იყო BnF, géorg. 5. ხელთ გვქონდა იოსტ გიპერტისა და ბერნარ უტიეს მიერ 2013 წელს MuSIS-ის სისტემით გადაღებული ფოტოები. პალიმფსესტის მნიშვნელობიდან გამომდინარე 2023 წლის სექტემბერში მეგავიჟენის სისტემით ახალი ფოტოები გადავიღეთ, სადაც უფრო მკვეთრად გამოჩნდა გადარეცხილი ან გადაფხეკილი ადგილები. შესაბამისად, შევძელით უფრო მეტი ტექსტის ამოკითხვა და ზოგიერთ ადგილას ახალი ტექსტის იდენტიფიცირებაც.

MuSIS-ის სისტემით გადაღებულ ფოტოებზე მუშაობისას უკვე გარკვეული გვქონდა,[56] რომ ქვედა ფენაში 3 განსხვავებული წარმომავლობის ხელნაწერის ფრაგმენტები იყო დაცული: ორი შეიცავს იერუსალიმურ ლექციონარს, ერთი ასომთავრულით არის გადაწერილი (Ms. III, ფფ. 223-239, 246, 249-292), ხოლო მეორე – ნუსხურით (Ms. I, ფფ. 217-222). რაც შეეხება მესამეს Ms. II (ფფ. 241-244), მასში დაცულია ნუსხურით გადაწერილი ჰიმნოგრაფიული ტექსტი. MSI სისტემით გადაღებულმა ფოტოებმა ქვედა ფენაში გამოაჩინა კიდევ ორი სხვა ხელნაწერის ფრაგმენტები, Ms. IV (ფ. 247), და Ms. V (ფფ. 240 + 245). Ms. IV (ფ. 247) მრავალთავის ტექსტს შეიცავს, კერძოდ კი, იოანე ოქროპირის ჰომილიას ნათლისღებისათვის (CPG 4571, გაბიძაშვილით 1008[57]). ვინაიდან ხელნაწერის ეს ფურცელი მანამდე თითქმის არ იკითხებოდა, მიკუთვნებული გვქონდა ლექციონარს

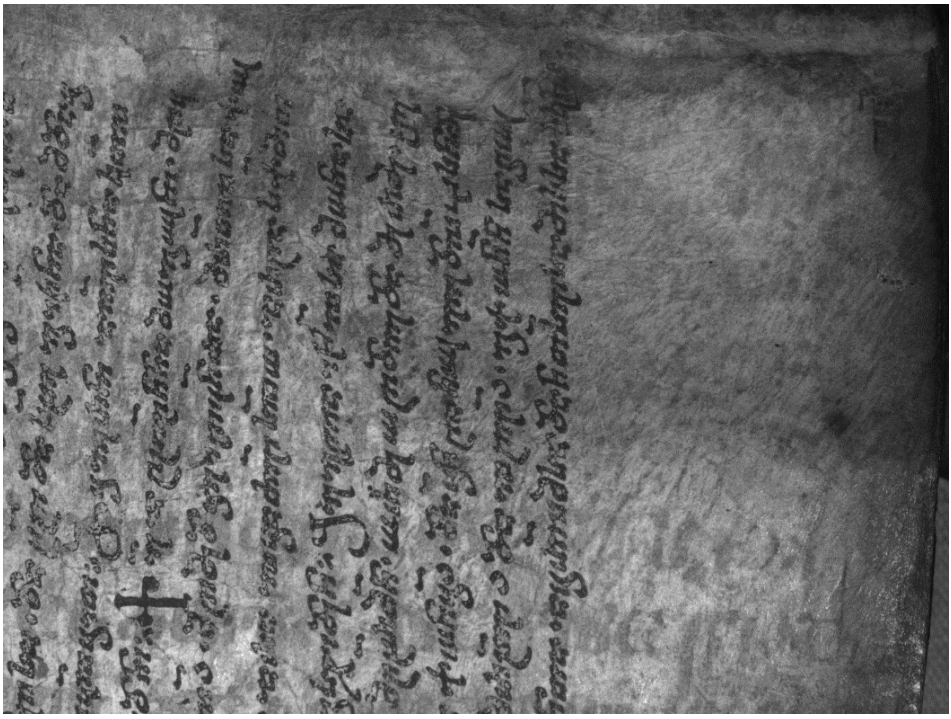
[55] **MM 1071:** E. Kvirkvelia, M. Kamarauli, Further Insights into New Witnesses of the Jerusalem-Rite Lectionary Preserved in Georgian Palimpsests. To appear in Proceedings of the 2nd international scientific conference "Georgian manuscript heritage", Tbilisi, June 28-30, 2023.

[56] E. Kvirkvelia, M. Kamarauli. A Preliminary Analysis of the Georgian Palimpsest Paris. BnF, géorg. 5 with Multispectral Imaging. To appear in Mravaltavi 29. Tbilisi. Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts.

[57] ე. გაბიძაშვილი, ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები (ბიბლიოგრაფია) №3, ჰომილეტიკა, 2009, გვ. 296.

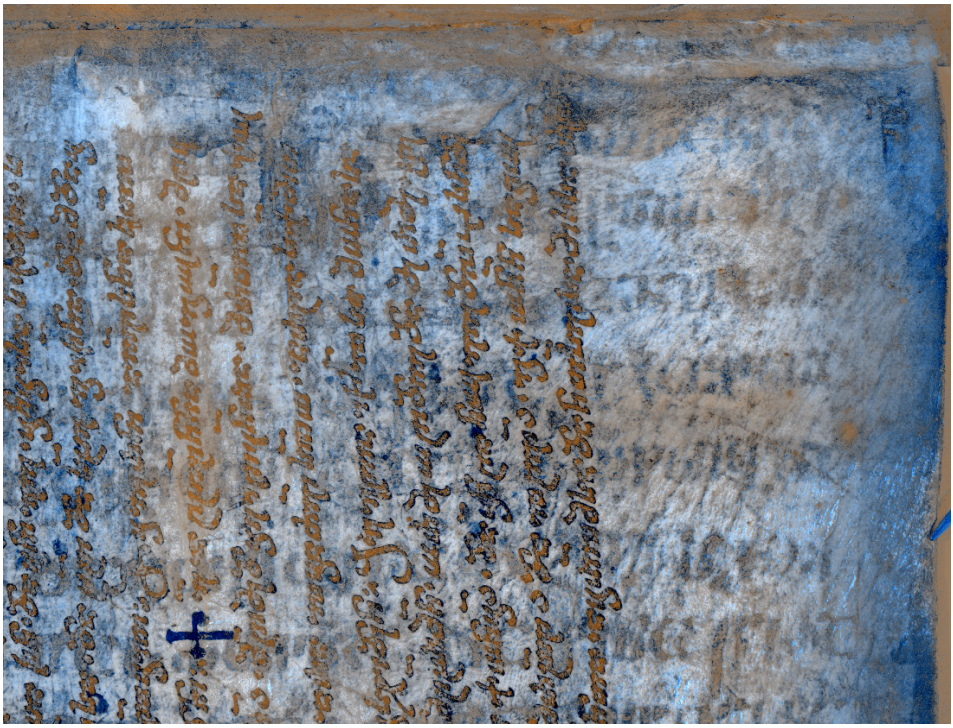
(Ms. III), ხოლო Ms. V (ფფ. 240 + 245) მიჩნეული გვქონდა Ms. I ნაწილად. ამ უკანასკნელის ასოთა პალეოგრაფიულმა მოხაზულობამ დაგვარწმუნა, რომ ის სხვა ხელნაწერის ნაწილი უნდა იყოს. ერთადერთ ამოკითხვად სტრიქონზე ჩანს *ს(ა)ხ(ა)რ(ე)ბაჲ იოვანეს თ(ავ)ი{საჲ}* (240rb), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ისიც ლექციონარი უნდა იყოს.[58]

BnF, géorg. 5-ის შემთხვევა ცხადყოფს, რომ MSI სისტემის მუდამ განახლების ეპოქაში უკვე შესწავლილი პალიმფსესტების შემთხვევაშიც სიახლეებს უნდა ველოდოთ.

სურ. I: Paris, BnF, géorg. 5, 247v, 4406მ ტალღის სიგრძის ფოტო

[58] E. Kvirkvelia, M. Kamarauli. Further Insights into New Witnesses of the Jerusalem-Rite Lectionary Preserved in Georgian Palimpsests. To appear in Proceedings of the 2nd international scientific conference “Georgian manuscript heritage”. Tbilisi. June 28-30. 2023.

სურ. II: Paris, BnF, géorg. 5, 247v, ფსევდოფერადი ფოტო, დამუშავებული HOKU-ს პროგრამული უზრუნველყოფით მულტისპექტრული ფოტოების საფუძველზე ივან შევჩუკისა და კაილ ანნ ჰუსკინის მიერ

VII. პალიმფსესტებში დაცული ტექსტები

ოლო კვლევებმა, განსაკუთრებით კი ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული პალიმფსესტების კატალოგის გამოცემამ, გააფართოვა ჩვენი ცოდნა ქართული ხელნაწერების ქვედა ფენაში დაცული ტექსტების შესახებ.[59] პალიმფსესტების ჟანრობრივმა მრავალფეროვნებამ დაგვარწმუნა იმაში, რომ ხელნაწერთა პალიმფსესტებად ქცევის მიზეზიც ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში სხვადასხვა იყო. ამ საკითხზე ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილი წერდა, რომ პალიმფსესტად ქცევის ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო ასომთავრულად დაწერილი ხელნაწერები, რომლებიც

[59] ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, გვ. 805-806.

ნუსხურის ეპოქაში გამოუსადეგარი ხდებოდა.[60]

აღნიშნულ საკითხს შეეხო ბერნარ უტიეც, მან პალიმფსესტად ქცევის ორი ძირითადი მიზეზი დაასახელა: პირველი, ქართული ენის ლინგვისტური ცვლილება – სანნარევობის პერიოდში ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტები უმეტესად მეორეულ ფურცლებად იქცა.[61] აქ, ჩვენი მხრიდან, შეგვიძლია დავაზუსტოთ, რომ სხვადასხვა საუკუნეში სისტემატურად ხდებოდა უკვე თარგმნილი ბიბლიური წიგნების რევიზია, რედაქტირება ან ზოგჯერ ხელახლა თარგმნაც კი (იგივე შეიძლება ითქვას ცალკეულ ჰაგიოგრაფიულ ტექსტზეც). პირველთარგმანები და ძველი რედაქციები პალიმფსესტურმა ფურცლებმა შემოგვინახა უმეტესად ხანმეტური ფორმით. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბოლოდროინდელი აღმოჩენა – მაჰაჩყალას ოთხთავი, რომელიც ადიშური რედაქციის ლუკას სახარების სწორედ იმ მონაკვეთს შეიცავს (ლუკა 6:8–9:42), რომელიც არცერთი სხვა წყაროთი ჩვენამდე არ მოღწეულა.[62]

რაც შეეხება მეორე მიზეზს, ბერნარ უტიეს აზრით, ეს XI საუკუნეში ლიტურგიკული პრაქტიკის ცვლილებით – იერუსალიმურიდან ბიზანტიურზე – უნდა იყოს განპირობებული.[63] ამის გამოა, რომ ქვედა ფენებში ძალიან ხშირად იერუსალიმური ლექციონარის, იადგარის, მრავალთავის, კურთხევანისა თუ ჟამნის ტექსტებია დაცული. ჩვენი მხრიდან დავამატებთ, რომ არა მხოლოდ ეს ძირეული ცვლილება ლიტურგიკულ პრაქტიკაში, არამედ ცალკეული კრებულების, პარაკლიტონის, თუენისა და სხვა ჰიმნოგრაფიული კრებულის განვითარება, განვრცობილ საეკლესიო კა-

[60] ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის. ქართული პალეოგრაფია. დამატება მეორე. თბ. 1949, გვ. 113-114, 304.

[61] B. Outtier, Georgian Palimpsests in Tbilisi, Digital Kartvelology. I. Tbilisi. 2022, გვ. 9-10 (https://adh.ge/digital-kartvelology-volume-i-ge/).

[62] 1. გ. გვანცელაძე, თ. გვანცელაძე. ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები დაღესტანში და ახლად გამოვლენილი ხანმეტი პალიმფსესტი (წინასწარი ცნობა). ფილოლოგიური პარალელები. სამეცნიერო შრომების კრებული. 8. 2016, გვ. 63-75; 2. Т. И. Гванцеладзе, Г. Т. Гванцеладзе, Ш. М. Хапизов, Грузино-арабский палимпсест из Дагестана (краткое сообщение). История, археология и этнография Кавказа. 14 (4). 2018, გვ. 8-12; http://dx.doi.org//10.32653/CH1448–12; 3. J. Gippert. A New Treasure of Khanmeti Forms, in D. Kolbaia (ed.). Caucasica Antiqua et Christiana. Warsaw: Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw. 2021, გვ. 97-113; 4. დ. ჩიტუნაშვილი. ხანმეტი ოთხთავის უცნობი ხელნაწერი, კავკასია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის. II. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. მიძღვნა ზაზა ალექსიძის დაბადებიდან 85 წლისთავისადმი. 2021, გვ. 320-333.

[63] B. Outtier, Georgian Palimpsests in Tbilisi, Digital Kartvelology. I. Tbilisi. 2022, გვ. 9-10 (https://adh.ge/digital-kartvelology-volume-i-ge/).

ლენდარზე გადალაგება, ახალი დღესასწაულებისა და წმინდანთა ხსოვნის დღეების დამატება ყოველ ძველ ხელნაწერს გამოუსადეგარს ხდიდა. ამიტომაც არის, რომ თითოეული ლიტურგიკული პალიმფსესტური ხელნაწერი ძვირფასია ძველი ქართული ლიტურგიკული პრაქტიკის დიაქრონიული შესწავლისა და რეკონსტრუქციისათვის.

უნდა აღინიშნოს პალიმფსესტად ქცევის კიდევ ერთი მიზეზი. არის შემთხვევები, როდესაც ერთი და იგივე ტექსტი დასტურდება ზედა და ქვედა ფენაში, რაც კონკრეტული შემთხვევიდან გამომდინარე უნდა აიხსნას. ამგვარი მაგალითი გვაქვს ლაიფციგის ქართული კოლექციის №1096 ხელნაწერში, სადაც იოანე ზოსიმემ იგივე, როგორც ჩანს, უფრო „სანდო“ ტექსტი გადააწერა სხვა ხელით დაწერილ ქვედა ფენას.[64]

VIII. დასკვნა და სამომავლო პერსპექტივები

ქართული პალიმფსესტების კვლევის ისტორია უკვე საუკუნეს ითვლის. ივანე ჯავახიშვილის მიერ ჩაყრილი ფუნდამენტი არა მხოლოდ ხელნაწერთა ქვედა ფენაში დაცული ტექსტების შესწავლას, არამედ მათ მნიშვნელობას ეხება ქართული პალეოგრაფიის დარგის განვითარებისათვის. მან ხომ პალიმფსესტების კვლევა-ძიება VII საუკუნემდე ასომთავრული ბანის თავშეკრულობის დასასაბუთებლად დაიწყო. თანამედროვე ტექნოლოგიები ძალიან კარგ შესაძლებლობას იძლევა ამ მიმართულებით კვლევის განსახორციელებლად. პალიმფსესტებში დაცული ქართული ასომთავრულის ფუნდამენტურად შესწავლა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით აუცილებელი მნიშვნელობის საგნად მიგვაჩნია.

საზღვარგარეთ დაცული ქართული პალიმფსესტების კვლევა იმ სტანდარტის მიხედვით მიმდინარეობს, რაც ამ დროისათვის არსებობს ევროპასა თუ ამერიკაში. იმის მიუხედავად, რომ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული პალიმფსესტური ფურცლები აღიწერა, ისინი ჯერ კიდევ არ გადაღებულა MSI სისტემით. დარწმუნებული ვართ, რომ თანამედროვე ტექნოლოგიური საშუალებები არაერთ მეცნიერულ სიახლეს მოჰფენს ნათელს.

[64] J. Gippert. New Perspectives of (Multi-)Spectral Manuscript Analysis, in Brockmann, Christian / Deckers, Daniel / Koch, Lutz / Valente, Stefano (eds.), Handschriften-und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages, Wiesbaden 2014 (Serta Graeca, 30), გვ. 165–176 and [331–350].

შემოკლებები:

BnF = Bibliothèque nationale de France
CPG = Maurits Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, II: Ab Athanasio ad Chrysostomum, Turnhout 1974
SMHE = Svaneti Museum of History and Ethnography (Mestia, Georgia)
TITUS = Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien https://titus.uni-frankfurt.de
NCM = Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

Eka Kvirkvelia
Centre for the Study of Manuscript Cultures
(CSMC), Hamburg University

THE HISTORY OF GEORGIAN PALIMPSEST RESEARCH: PAST AND PRESENT*

Summary

The article examines the history of Georgian palimpsest studies from the 1920s to the present, outlining the methodologies employed at various stages. The beginning of studying palimpsests is attributed to Ivane Javakhishvili, who was the first to use a chemical treatment method to enhance the readability of the lower layer of two manuscripts (NCM A-89 and A-844). He presented a report on the study's results on February 10, 1923, at the Georgian Historical and Ethnographic Society meeting. According to his account, Iovel Kutateladze, acting under his instructions, chemically treated the parchment in such a way that neither the color of the parchment nor the upper layer of writing was affected, while the Asomtavruli letters on the lower layer became noticeably readable.

Akaki Shanidze made an invaluable contribution to the scientific study and publication of Georgian palimpsests. Like Ivane Javakhishvili, he applied the same chemical treatment method to examine the *khanmeti* Lectionary (H-1329), presenting his findings on October 23, 1923. In an article published in 1927, Akaki Shanidze reported using the same method again while working on the *khanmeti mravaltavi* (S-3902).

The chemical treatment of palimpsests was not unfamiliar to Europe, as it had been applied since the early 19th century. This method was used on numerous Greek, Latin, Syriac, Armenian, and other manuscripts. However,

* This publication is part of a project that has received funding from the European Research Council under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (Grant agreement No. 101019006) and from the Deutsche Forschungsgemeinschaft (German Research Foundation) under Germany's Excellence Strategy – EXC 2176 'Understanding Written Artefacts: Material, Interaction and Transmission in Manuscript Cultures', project no. 390893796. The research was conducted within the scope of the Centre for the Study of Manuscript Cultures at Universität Hamburg under the leadership of Prof. Dr. Jost Gippert.

assessing the extent of damage caused by the chemical experiments conducted by Ivane Javakhishvili and Akaki Shanidze on specific manuscripts is challenging, as their original condition remains unknown. One thing is certain: this method of reading palimpsests was abandoned in Europe at the beginning of the 20th century due to the damage to the manuscripts. Since the 1890s, photography has been used instead to highlight the lower layers of palimpsests.

The use of ultraviolet light as a method for reading Georgian palimpsests can be considered the next stage in their study. In the 1960s, at the newly established Institute of Manuscripts in Tbilisi, a systematic cataloguing of palimpsests was initiated under the guidance of Ilia Abuladze. This effort resulted in the documentation of 5,000 items and the creation of an internal-use list. This work, which began in the 20th century, came to its end in 2017 with the publication of the 808-page book *Georgian Palimpsests at the National Center of Manuscripts (Catalogue, Texts, Album)*, Tbilisi, 2017.

The introduction to the catalog mentions that ultraviolet lighting was used when working on palimpsests, but no additional details are provided about the device's specifications. It appears that the ultraviolet lighting used in this case was not specifically designed for reading palimpsests but rather had its primary purpose in medicine. While the device significantly aided scientists in making many palimpsest pages more readable, it cannot be considered a technological innovation in palimpsest studies. It is worth noting that, during the Soviet period, the study of Georgian palimpsests preserved in Georgia bypassed the stage of ultraviolet and infrared photography of manuscripts, which was being developed and utilized in Europe at that time.

The next stage in the study of Georgian palimpsests is associated with the name of the German Kartvelologist Jost Gippert, who, in 2004, became the first to photograph *Cod. Vind. georg. 2*, preserved in the Austrian National Library (Vienna), using the Multi-Spectral Imaging System (MuSIS). In 2007, he published a book about the 14 different manuscript fragments preserved in the lower layer.

The subsequent step in the study of Georgian palimpsests is connected to the ongoing scientific project “Development of Literacy in the Caucasus Territories (DeLiCaTe),” which is being carried out at the Center for the Study of Manuscript Cultures (CSMC) of the University of Hamburg under the leadership of Jost Gippert from 2022 to 2027. The project aims to study the development of Georgian, Armenian, and Caucasian Albanian literacy in the

first millennium. Within the framework of the project, Georgian manuscripts preserved abroad are being photographed using Multispectral Imaging (MSI), currently regarded as the best practice worldwide for studying palimpsests. We hope that the same practice will soon be shared in Georgia for the study of palimpsests stored at the Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

გიორგი ქართველიშვილი
თსუ

„გლობალური ჩინეთი“ და მისი გავლენა საქართველოს 2022-2030 წლების განვითარების სტრატეგიაზე

1. შესავალი: თანამედროვე ჩინეთის „გლობალური აღზევება“ და ჩინეთ-საქართველოს ურთიერთობები

ჩინეთის ე.წ. გლობალური „აღზევება“ (*the Rise of China*) უახლესი ისტორიული პროცესია, რომელსაც შესამჩნევი გავლენა აქვს, ერთი მხრივ, მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონებსა და მათ ეკონომიკებზე, პოლიტიკასა და საზოგადოებებზე, ხოლო მეორე მხრივ, ზოგადად გლობალურ წესრიგსა და მსოფლიო ეკონომიკურ სისტემაზე.[1]

ჩინეთის გლობალური მნიშვნელობის ძალად ჩამოყალიბება მისი ეკონომიკის უპრეცედენტო ზრდის როგორც რაოდენობრივი, ისე ხარისხობრივი მაჩვენებლებით შეგვიძლია ავხსნათ. თუ 1978 წელს, საბაზრო რეფორმების (*gǎigé kāifàng*) დაწყებისას ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკის ნომინალური მთლიანი შიდა პროდუქტი (მშპ) 149,54 მილიარდი აშშ დოლარი იყო, 2022 წლის მონაცემებით ის 17,96 ტრილიონი აშშ დოლარია. 1990 წლიდან 2022 წლამდე ჩინეთის მშპ მსყიდველობითი უნარის პარიტეტის (მუპ) მიხედვით 30-ჯერ, 1,11 ტრილიონი აშშ დოლარიდან 30,33 ტრილიონამდე გაიზარდა. ჩინეთი დღეს, მშპ-ის (მუპ) მიხედვით მსოფლიოს უდიდესი, ხოლო ნომინალური მშპ-ის მი-

[1] მაგ. იხ. X. Yan. Zhongguo jue qi ji qi zhan lue [The Rise of China and its Strategy]. Peking University Press. 2005; D. Shambaugh. Power Shift: China and Asia’s New Dynamics. University of California Press. 2006; M. Li. The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy. Pluto Press. 2008; G. J. Ikenberry. The Rise of China and the Future of the West: Can the Liberal System Survive? Foreign Affairs, 87(1), 2008, გვ. 23–37; J. Yue. China’s Rise in the Age of Globalization: Myth or Reality? Palgrave Macmillan. 2018.

ხედვით მსოფლიოს სიდიდით მეორე ეკონომიკაა.[2] იმავდროულად, 1960-2022 წლებში ჩინეთის მოსახლეობა 667 მილიონიდან 1,41 მილიარდამდე გაიზარდა, ხოლო სიღარიბიდან ამოვიდა 800 მილიონზე მეტი ადამიანი.[3]

ჩინეთის ეკონომიკისა და საზოგადოების ამ მასშტაბურ რაოდენობრივ ტრანსფორმაციას თან ახლავს გლობალური ეკონომიკური გავლენის ხარისხობრივი ზრდაც, განსაკუთრებით კი 2010-იანი წლებიდან. 21-ე საუკუნეში ჩინეთი კაპიტალდეფიციტური და კაპიტალის იმპორტიორი ქვეყნიდან, კაპიტალის ექსპორტიორ ეკონომიკად იქცა[4]. მნიშვნელოვანი გავლენა აქვს საერთაშორისო ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ლანდშაფტზე ჩინეთის ამბიციურ სტრატეგიებსა და გეგმებს, როგორებიცაა „სარტყლისა და გზის“, „გლობალური განვითარების“ და „გლობალური უსაფრთხოების“ ინიციატივები. ამ პროცესში განსაკუთრებით საინტერესოა განვითარებადი ქვეყნები, სადაც ჩინეთი განსაკუთრებით აქტიურია. აქ, პირველ რიგში, გლობალურ სამხრეთი იგულისხმება, ხოლო დღეს უკვე პოსტ-საბჭოთა სივრცეც, სამხრეთ კავკასიის ჩათვლით.

მრავლისმეტყველია საქართველოსა და ჩინეთის ურთიერთობების ბოლოდროინდელი დინამიკაც. 2017 წელს საქართველომ ჩინეთთან თავისუფალი ვაჭრობის ხელშეკრულებას მოაწერა ხელი და გახდა პირველი ქვეყანა, რომელსაც ეს შეთანხმება ერთდროულად ჩინეთთან და ევროკავშირთან აქვს დადებული. 2023 წლის აპრილში პეკინსა და თბილისს შორის დადებულმა სტრატეგიული პარტნიორობის ხელშეკრულებამ ჩინეთის სამხრეთ კავკასიისადმი მიდგომის ახალი ეტაპი მონიშნა. დოკუმენტში მკაფიოდ აღინიშნა, რომ საქართველო, როგორც ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკის პარტნიორი და მეგობარი ქვეყანა, აქტიურად მონაწილეობს „სარტყლისა და გზის ინიციატივაში“ („სგი“) და მხარს უჭერს ჩინეთის მიერ შემოთავაზებულ „გლობალური განვითარების“ და „გლობალური უსაფრთხოების“ ინიციატივებს. გარდა ამისა, მხარეები აცხადებენ მზადყოფნას ხელი შეუწყონ

[2] World Bank. World Development Indicators: China. 2022. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://data.worldbank.org/country/china

[3] World Bank. World Development Indicators: The World Bank In China. 2023. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.worldbank.org/en/country/china/overview

[4] H. Hung. The Tapestry of Chinese Capital in the Global South. Palgrave Communications, 4(1), 2018.

თანამშრომლობას ტრანსპორტის, კომუნიკაციების, ინფრასტრუქტურის მოდერნიზაციისა, და პირველ რიგში, „შუა დერეფნის“ ინფრასტრუქტურული ჯაჭვის განვითარების მიმართულებით[5]. საქართველო, მისი გეოგრაფიული მდებარეობისა და გეოეკონომიკური პოზიციის გათვალისწინებით, „შუა დერეფნის“ - აღმოსავლეთ აზიისა და ევროპის დამაკავშირებელი უმოკლესი სახმელეთო მარშრუტის, მნიშვნელოვანი რგოლია. თავის მხრივ, პეკინისთვის „შუა დერეფანი“ ერთერთი ყველაზე პრიორიტეტული სატრანზიტო დერეფანია მისი მასშტაბური „სგი“-ს ევრაზიული სტრატეგიის ქვეშ.

არსებული ლიტერატურის მიხედვით იკვეთება რამდენიმე ძირითადი მოტივი, რომლებიც ჩინეთის გლობალურ ეკონომიკურ სტრატეგიასა და ჩინური კაპიტალის მსოფლიოში გადინებას უდევს საფუძვლად.

პირველი, ესაა ჩინეთის ეკონომიკაში არსებული ჭარბინვესტიციისა და ჭარბწარმოების პრობლემა. ამ გამოწვევის პასუხად, კაპიტალის მასშტაბური გადინება შესაძლებელი გახადა 30 წლის განმავლობაში სწრაფად მზარდმა, ექსპორტზე დამყარებულმა ეკონომიკამ და მის შედეგად გაჩენილმა უზარმაზარმა საგარეო სავალუტო რეზერვებმა.[6]

მეორე, ახალი ღირებულებითი და მიწოდების ჯაჭვების შექმნა და არსებულის გაუმჯობესებაა, ჩინეთის ეკონომიკის უფრო ეფექტურად დასაკავშირებლად მთელს მსოფლიოსთან და განსაკუთრებით, დასავლეთის ქვეყნებთან. „სგი“ დიდწილად, ამ სტრატეგიულ მიზანს ემსახურება. ერთი მხრივ, მიზანი ჩინეთის ‘ჩამორჩენილი რეგიონების განვითარება’ და მათი გლობალურ, ‘ჰოლისტურ განვითარების პროგრამაში ინტეგრაციაა’.[7] მეორე მხრივ, ამ მასშტაბური ინიციატივის ამ-

[5] Embassy of the People’s Republic of China in Georgia. Full Text: Joint Statement of the People’s Republic of China and Georgia on Establishing a Strategic Partnership. 2023. ონლაინ ხელმისაწვდომია:
http://ge.china-embassy.gov.cn/eng/xwdt/202308/t20230807_11123383.htm

[6] იხ. H. Hung. The Tapestry of Chinese Capital in the Global South. Palgrave Communications, 4(1). 2018, გვ 2. და S. Kaplan. Globalizing Patient Capital: The Political Economy of Chinese Finance in the Americas. Cambridge: University Press. 2021, გვ. 108.

[7] C. K. Johnson. President Xi Jinping’s "Belt and Road" Initiative: A practical assessment of the Chinese Communist Party’s roadmap for China’s global resurgence. Center for Strategic & International Studies (CSIS). 2016, გვ. v.

ოცანაა როგორც ახალი ბაზრების და ამასთან, დამატებითი მოთხოვნის გაჩენა ჩინური საექსპორტო საქონლისათვის, ასევე შესაბამისი გლობალური ინფრასტრუქტურული ჯაჭვების მშენებლობა მზარდი საერთაშორისო ვაჭრობისთვის.[8]

მესამე მიზეზი გულისხმობს წვდომას ჩინეთის ეკონომიკისათვის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვან ბუნებრივ რესურსებზე,[9] რაც, პირველ რიგში, ენერგო და სამთომოპოვებით სექტორებს აქცევს ჩინური კაპიტალის ძირითად სამიზნეებად.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩინეთის „გლობალური აღზევების“ ფენომენი და მისი პოლიტეკონომიური ასპექტები კარგადაა შესაწავლილი სხვადასხვა პრიზმითა თუ სხვადასხვა რეგიონულ კონტექსტში, ჩინეთის აქტივობისა და გავლენების უახლესი ისტორიული ტენდენციები და მისი შედეგები სამხრეთ კავკასიასა თუ საქართველოში ჯერ კიდევ ახალი და ნაკლებად შესწავლილი საკითხებია.

ჩინეთის „გლობალური აღზევების“ კონტექსტის ფონზე, და საქართველოს 2022-2030 წლების განვითარების სტრატეგიის მაგალითზე (ოფიციალურად, „ხედვა 2030: საქართველოს განვითარების სტრატეგია“), ეს სტატია ეხმიანება შემდეგ საკითხებს: რა პოლიტეკონომიური ლოგიკა და ინტერესები უდევს საფუძვლად ჩინეთის „გლობალურ აღზევებას“, და რა გავლენა აქვს ამ ფენომენს ქვეყნების ქცევაზე, კერძოდ კი, მათი განვითარების პოლიტიკაზე? ხოლო სტატიის კონკრეტული მიზანია ჩინეთის სამხრეთ კავკასიაში რეგიონული პოლიტეკონომიური ინტერესების პრიზმით, უპასუხოს შემდეგ საკვლევ შეკითხვებს:

- რა გავლენა აქვს ჩინეთის ინტერესებს საქართველოს 2022-2030 წლების განვითარების სტრატეგია - „ხედვა 2030“-ზე?
- რომელ სფეროებში იკვეთება თანხვედრა ჩინეთის ინტერესებსა და საქართველოს 2022-2030 წლების განვითარების სტრატეგიას შორის?

„ხედვა 2030: საქართველოს განვითარების სტრატეგიის“ თვი-

[8] T. Vien, K. Yan, R. Blackburn. The Grand Design of China's New Trade Routes. Stratfor. 2015. ონლაინ ხელმისაწვდომია:
https://worldview.stratfor.com/article/grand-design-chinas-new-trade-routes

[9] S. Kaplan. Globalizing Patient Capital: The Political Economy of Chinese Finance in the Americas. Cambridge: University Press. 2021, გვ. 107.

სებრივი ანალიზი, რომელიც საქართველოს მთავრობამ შეიმუშავა და დაამტკიცა 2022 წელს, ადასტურებს ჰიპოთეზას, რომ საქართველო ცდილობს უახლესი გეოპოლიტიკური და პოლიტეკონომიური პროცესებისადმი ადაპტაციას და საკუთარი განვითარების სტრატეგიის მორგებას ჩინეთის ინტერესებზე რეგიონში. „ხედვა 2030“-ის ანალიზის შედეგად იკვეთება ჩინეთის გლობალური სტრატეგიის როგორც პირდაპირი გავლენა, ასევე ორი ქვეყნის პოლიტიკებს შორის ინტერესთა თანხვედრა ეკონომიკის სხვადასხვა სფეროებში. საქართველოს განვითარების სტრატეგიის ანალიზი ჩინეთის გლობალური და რეგიონული ეკონომიკური ინტერესების ჭრილში იძლევა არამხოლოდ არსებული ისტორიული პროცესის, არამედ მისი სამომავლო მიმართულების გამოკვეთის შესაძლებლობასაც.

2. ლიტერატურის მიმოხილვა: “გლობალური ჩინეთის“ პოლიტეკონომია და მისი გადაკვეთა საქართველოსთან

„ჩინეთის აღზევების“ პოლიტეკონომიური, გეოეკონომიკური და გეოპოლიტიკური ასპექტები ვრცლადაა გამოკვლეული თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში, სადაც ურთიერთსაპირისპირო შეფასებებსაც ვაწყდებით. ზოგიერთი ავტორის პროგნოზით, ჩინეთის აღზევება არსებული მსოფლიო ეკონომიკური სისტემის ფუნდამენტური ცვლილების საწინდარია, მთელი რიგი სტრუქტურული მიზეზების გამო.[10] სხვა ავტორები, ჩინეთის აღმასვლასა და არსებულ ეკონომიკურ წესრიგს შორის მსგავს რადიკალურ წინააღმდეგობას გამორიცხავენ.[11] ზოგიც ამტკიცებს, რომ ჩინეთის გავლენის შედეგად ახალი მსოფლიო ეკონომიკური წესრიგის ჩამოყალიბების საკითხი ჯერ კიდევ ღიაა[12].

ასევე, მდიდარია ჩინეთის ეკონომიკური აღზევების კვლევები კონკრეტული რეგიონების ჭრილში. აქ კი, პირველ რიგში, გლობალური სამხრეთი – აფრიკა, ლათინური ამერიკა და აზიის ზოგიერთი რე-

[10] ამ პოზიციის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელია „მსოფლიო-სისტემის“ თეორიის მიმდევარი ჩინელი ეკონომისტი მინცი ლი. იხ. M. Li. The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy. Pluto Press. 2008.

[11] მაგ. იხ. L. Panitch, S. Gindin. The Integration of China into Global Capitalism. International Critical Thought, 3(2). 2013, გვ. 146–158; ასევე J. Yue. China’s Rise in the Age of Globalization: Myth or Reality? Palgrave Macmillan. 2018.

[12] მაგ. F. Nicolas. China and the Global Economic Order. China Perspectives, 2016(2). 2016, გვ. 7–14.

გიონი მოიაზრება. ჩინური კაპიტალის გლობალური მოძრაობისა და თავისებურებების ანალიზი გვეხმარება უკეთ გავიგოთ, თუ რა გეოპოლიტიკური თუ პოლიტეკონომიური ინტერესები დგას მის უკან. ამის აუცილებლობას საგარეო სესხების თანამედროვე ისტორიაც გვიჩვენებს, რამდენადაც, როგორც მკვლევრები გვეუბნებიან, ბილატერალური და მულტილატერალური სესხების პოლიტიკა გავლენიანი აქტორების სტრატეგიულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ინტერესებზე დგას.[13] ჩინური მსხვილი სახელმწიფო, ე.წ. 'პოლისი ბანკები' – „ჩინეთის ექსპორტ-იმპორტის ბანკი" (Exim Bank), „ჩინეთის განვითარების ბანკი" (CDB) და „ჩინეთის სოფლის მეურნეობის განვითარების ბანკი" (ADBC), ამის კარგი მაგალითებია, რომლებიც 1994 წელს ფინანსური სექტორის რეფორმირებისას შეიქმნა. რეალურად, ეს ბანკები წარმოადგენენ სახელმწიფოს სტრატეგიულ ინსტრუმენტებს, რომელთა მეშვეობით ხორციელდება როგორც საშინაო, ისე საგარეო ეკონომიკური პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი.[14] ეს პროცესი კიდევ უფრო აშკარა ხდება 1999 წლიდან, როდესაც პეკინი ჩინური კაპიტალის ქვეყნის საზღვრებს „გარეთ გასვლის" სტრატეგიის აქტიურად დანერგვას იწყებს.[15]

ჩინეთის ერთ-ერთ უმსხვილეს საერთაშორისო კრედიტორად ჩამოყალიბება საგარეო სესხების გლობალურ სურათსაც ცვლის. პირველ რიგში, დასავლურ აქტორებს უჩნდებათ სერიოზული კონკურენტი ჩინეთის სახით. განვითარებად ქვეყნებში, რაოდენობრივად, ჩინურ სესხებს მხოლოდ მსოფლიო ბანკი თუ შეედრება, რამდენადაც ის გაცილებით აღემატება სხვა ნებისმიერი ბილატერალური კრედიტორე-

[13] ბილატერალური საერთაშორისო სესხების ანალიზისათვის იხ. A. Alesina, D. Dollar. Who Gives Foreign Aid to Whom and Why? Journal of Economic Growth, 5(1). 2000, გვ. 33-63; A. Dreher, P. Nunnenkamp, R. Thiele. Are "New" Donors Different? Comparing the Allocation of Bilateral Aid between NonDAC and DAC Donor Countries.World Development, 39(11). 2011, გვ. 1950-1968. მულტილატერალური საერთაშორისო სესხების ანალიზისათვის იხ. A. Dreher, J.-E. Sturm, J. R. Vreeland. Politics and IMF Conditionality. Journal of Conflict Resolution, 59(1). 2015, გვ. 120-148, ან R. W. Stone. Controlling Institutions: International Organizations and the Global Economy. Cambridge University Press. 2011; ასევე იხ. D. Y. M. Lim, J. R. Vreeland. Regional Organizations and International Politics: Japanese Influence Over the Asian Development Bank and the UN Security Council. World Politics 65, no. 1 (January 2013). 2013, გვ. 34-72.

[14] N. Lardy. China's Unfinished Economic Revolution. Washington, DC: Brookings Institution Press. 1998.

[15] A. Dreher, A. Fuchs, B. Parks, A. Strange, M. J. Tierney. Banking on Beijing: The Aims and Impacts of China's Overseas Development Program. Cambridge: University Press. 2022, გვ. 3-4.

ბის მიერ გაცემული სესხების მოცულობას.[16] ამასთან, განვითარებად ქვეყნებს ამ ახალ, მეტნაკლებად მრავალფეროვან საკრედიტო ლანდშაფტში (რომელსაც „არჩევანის ეპოქასაც“ კი უწოდებენ) მეტი არჩევანის საშუალება და შესაბამისად, შედარებითი ავტონომიურობა უჩნდებათ.[17] ეს საქართველოს შემთხვევაშიც აქტუალურია, მითუმეტეს, რომ 2023 წელს ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკასა და საქართველოს შორის გაფორმებულ სტრატეგიული პარტნიორობის ხელშეკრულებაში ჩინეთის მხრიდან საქართველოში სოციალური და ინფრასტრუქტურული პროექტების დაკრედიტების საკითხი ცალკე პუნქტადაა ჩადებული.[18]

ცალკე აღნიშვნის ღირსია საქართველოსა და ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის რეგიონის გეოპოლიტიკური და გეოეკონომიკური მნიშვნელობა ჩინეთის „სგი“-ის და მისი ერთ-ერთი ქვე-მარშრუტის, ე.წ. „შუა დერეფნის“ კონტექსტში. „სგი“ 2013 წელს, ჯერ კიდევ „ერთი სარტყელი - ერთი გზის“ სახელით დაიწყო, როდესაც ჩინეთის კომუნისტური პარტიის გენერალურმა მდივანმა და ჩინეთის პრეზიდენტმა სი ძინპინმა „აბრეშუმის გზის ეკონომიკური სარტყლის“ და „21-ე საუკუნის საზღვაო აბრეშუმის გზის“ მშენებლობის სტრატეგია საჯაროდ გააჟღერა. „სგი“ ჩინეთის კომუნისტური პარტიის საგარეო დოქტრინის ფუნდამენტურ ნაწილად ჩამოყალიბდა[19], რაზედაც მისი მასშტაბებიც მეტყველებს. 2021 წელს, ინიციატივის ფარგლებში ჩინეთს ხელი მოწერილი ჰქონდა 205 თანამშრომლობის დოკუმენტზე 140 ქვეყანასთან და 31 საერთაშორისო ორგანიზაციასთან[20]. ინიციატივის გა-

[16] S. Morris, B. Parks, A. Gardner. Chinese and World Bank Lending Terms: A Systematic Comparison Across 157 Countries and 15 Years. CGD Policy Paper 170. Washington, DC: Center for Global Development. 2020. https://www.cgdev.org/publication/chinese-and-world-bank-lending-terms-systematic-comparison

[17] A. Prizzon, R. Greenhill, S. Mustapha. An “Age of Choice” for External Development Finance? Evidence from Country Case Studies. Development Policy Review, 35(S1). 2017, გვ. 29-45; ასევე B. Cormier. Partisan External Borrowing in Middle-income Countries. British Journal of Political Science. 2022, გვ. 1-11; A. O. Zeitz. Global Capital Cycles and Market Discipline: Perceptions of Developing-country Borrowers. British Journal of Political Science, 52(4). 2021, გვ. 1944-1953.

[18] Embassy of the People’s Republic of China in Georgia. Full Text: Joint Statement of the People’s Republic of China and Georgia on Establishing a Strategic Partnership. 2023.

[19] C. K. Johnson. President Xi Jinping’s "Belt and Road" Initiative: A practical assessment of the Chinese Communist Party’s roadmap for China’s global resurgence. Center for Strategic & International Studies (CSIS). 2016, გვ. 11.

[20] F. Cai, P. Nolan, L. Wang. The Routledge Handbook of the Belt and Road. Second Edition. London:

მოცხადებიდან 10 წლის განმავლობაში ინვესტიციების რაოდენობამ 1 ტრილიონ აშშ დოლარს გადააჭარბა.[21]

თუმცა, ჩინეთის კომუნისტურ პარტიას სი ძინპინის მიერ „სგი“-ის გამოცხადებიდან 5 წლის თავზე მთელი რიგი ‘შიდა და საერთაშორისო წინააღმდეგობებიც’ დაუგროვდა. ‘აშშ და ევროპა ინიციატივის გეოსტრატეგიული და გეოპოლიტიკური მიზნების’ დაბალანსებას უფრო აქტიურად იწყებენ, ხოლო მსხვილი ინფრასტრუქტურული პროექტებისათვის აღებული საგარეო სესხების შედეგად გავალიანებული ქვეყნების მზარდი რაოდენობა ინიციატივის პოლიტიკის შემქმნელებს ‘ტაქტიკური გადაწყობისკენ’ უბიძგებს[22]. მიუხედავად ამ, ერთი შეხედვით, გარდამტეხი პროცესისა, რომელიც 2018 წლიდან იწყება, მკვლევრებისთვის ‘ნაკლებად სავარაუდოა პეკინისაგან „სგი“-ის მიმართულების ძირეული ცვლილება’.[23]

საქართველო, რომელიც „სგი“-ში ოფიციალურად ჩაბმული ქვეყანაა, მის მეზობელ აზერბაიჯანთან ერთად, ჯერ კიდევ 1990-იანი წლებიდან განიხილება „ისტორიული აბრეშუმის გზის“ კონტექსტში[24]. სამხრეთ კავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა რეგიონის ქვეყნებს განსაკუთრებულ გეოპოლიტიკურ და გეოეკონომიკურ მნიშვნელობას ანიჭებს. საქართველო აღმოსავლეთ აზიისა და ევროპის დამაკავშირებელი უმოკლესი მარშრუტის – ე.წ. „შუა დერეფნის“ ქვეყანაა, რომელიც თავის მხრივ, „სგი“-ის ერთ-ერთი – ჩინეთი-ცენტრალური აზია-დასავლეთ აზიის ეკონომიკური დერეფნის ნაწილია, რომელიც სამხრეთ კავკასიის რეგიონზე გადის. შეიძლება ითქვას, რომ „შუა დერეფნის“ განვითარების პროცესში თურქეთის როლი, როგორც რეგიონული ლიდერის, ცენტრალურია, რომელიც ტრანსკასპიურ პარტნიორ ქვეყნებთან ერთად უწყვეტი ინფრასტრუქტურული ჯაჭვის შექ-

Taylor & Francis Group. 2022, გვ. xii.

[21] C. Nedopil. China Belt and Road Initiative (BRI) Investment Report 2022. Green Finance & Development Center, FISF Fudan University, Shanghai. 2023, გვ. 5.

[22] N. Rolland. Beijing’s Response to the Belt and Road Initiative’s “Pushback”: A Story of Assessment and Adaptation. Asian Affairs, 50(2). 2019, გვ. 5-8.

[23] N. Rolland. Beijing’s Response to the Belt and Road Initiative’s “Pushback”: A Story of Assessment and Adaptation. გვ. 14-15.

[24] ვ. პაპავა. „ერთი სარტყელი - ერთი გზის ინიციატივა“ და საქართველო. ექსპერტის აზრი, 2017(93). საქართველოს საერთაშორისო და სტრატეგიული კვლევების ფონდი. თბილისი. 2017, გვ. 4.

მნის ინიცირებას განსაკუთრებით აქტიურად იწყებს 2010-იანი წლების ბოლოდან. ანკარასთვის ეს არა მხოლოდ ჩინეთის „სგი“-ის შემავსებელი, არამედ აზიაში თურქეთის დიპლომატიური და სტრატეგიული გავლენის ზრდის ინსტრუმენტიცაა.[25]

ბოლო 2-3 წლის განმავლობაში განვითარებული მოვლენების მიხედვით ასევე აშკარაა ჩინეთის მზარდი ინტერესები „შუა დერეფნის“ განვითარებასთან დაკავშირებით. ეს ოფიციალურად დასტურდება 2023 წლის ოქტომბერს პეკინში გამართულ „სარტყლისა და გზის ინიციატივის ფორუმზე“, სადაც სი ძინპინი პირველად ახსენებს ‘ტრანსკასპიურ საერთაშორისო სატრანსპორტო დერეფანს’ და ‘ევრაზიის კონტინენტზე ახალი სარკინიგზო და საავტომობილო ლოგისტიკური დერეფნის მშენებლობას’, როგორც „სარტყელის და გზის ინიციატივის“ განვითარების ერთ-ერთ ძირითად სამომავლო მიმართულებას[26]. ეს შეიძლება მარტივად აიხსნას ჩინეთის ძირითადი პოლიტეკონომიური ინტერესების მიხედვით. „შუა დერეფანი“ ჩინეთისა და ევროპის დამაკავშირებელი უმოკლესი სახმელეთო მარშრუტია მაშინ, როდესაც ვაჭრობა ჩინეთსა და ევროკავშირს შორის მზარდია. ბოლოდროინდელი სტატისტიკა არსებულ სურათს უკეთ გვიჩვენებს: ევროკავშირის ქვეყნებში ჩინეთიდან იმპორტირებული საქონლის წლიური ღირებულება 2021 წლიდან 2022 წლამდე 473 მილიარდიდან 626 მილიარდ ევრომდე გაიზარდა[27]. მაგალითისათვის, ჩინეთისა და რუსეთის ვაჭრობამ 2022 წელს ჯამში 190 მილიარდი აშშ დოლარი შეადგინა[28], რაც იმავე წელს უკრაინაში დაწყებული ომისა და მის შედეგად რუსეთ-ჩინეთის სავაჭრო ურთიერთობის რეკორდული ზრდის მიუხედავად, ჩინეთ-ევროკავშირის ვაჭრობასთან შედარებით მცირე რაოდენობაა.

გარდა ამისა, „შუა დერეფანი“ ჩინეთისა და ევროპის დამაკავში-

[25] E. Hussain. The Belt and Road Initiative and Middle Corridor: Complementary or Competition. 2021, გვ. 247-248.
[26] Xinhua. Full Text of Xi Jinping’s Keynote Speech at 3rd Belt and Road Forum for Int’l Cooperation. 2023. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://english.news.cn/20231018/7bfc16ac51d443c6a7a00ce25c972104/c.html
[27] Eurostat. China-EU – international trade in goods statistics. 2023. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=China-EU_-_international_trade_in_goods_statistics
[28] Reuters. China's 2022 trade with Russia hit record $190 bln – customs. 2023. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.reuters.com/world/china-customs-says-trade-with-russia-hit-new-high-2022-2023-01-13/

რებელი ალტერნატიული მარშრუტია, რომელიც რუსეთს სრულად უვლის გვერდს. ეს კი ჩინეთს სავაჭრო გზების სტრატეგიული დივერსიფიკაციის საშუალებას აძლევს. თუმცა, მიუხედავად მზარდი დინამიკისა, „შუა დერეფნის“ არსებული გამტარუნარიანობა „ჩრდილოეთ მარშრუტის“ გამტარუნარიანობის დაახლოებით 5%-ია, რაც ნიშნავს იმას, რომ შუა დერეფნის ქვეყნებმა და სხვა დაინტერესებულმა მხარეებმა მილიარდობით დოლარის ინვესტიცია უნდა განახორციელონ დერეფნის მთავარ სატრანსპორტო მარშრუტად გადასაქცევად[29].

თავის მხრივ, თანამედროვე ჩინეთის გლობალური ეკონომიკური სტრატეგიის უკეთ მოსახელთებლად საჭიროა გადავხედოთ ჩინეთის ეკონომიკური აქტივობის უახლეს ისტორიას გლობალური სამხრეთისა და ცენტრალური აზიის ქვეყნებში, და დავადგინოთ, თუ რომელ ეკონომიკურ სექტორებში შედის ჩინური კაპიტალი. 2013-2022 წლების სტატისტიკით, ჩინური კაპიტალის მთავარი სამიზნეები ცალსახად სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურული, ენერგო და სამთომოპოვებითი სექტორებია[30], რაც საკითხის ამ ჭრილში ანალიზის აუცილებლობას ქმნის. ეს ტენდენცია ლოგიკურიცაა „გლობალური ჩინეთის“ (*Global China*) პოლიტეკონომიის ზემოთგანხილული ნიუანსების კონტექსტში. მაგალითისთვის, მკვლევრები ლათინური ამერიკის მაგალითზე აღნიშნავენ, რომ ჩინური კაპიტალის გადინების მოტივები ვაჭრობისა და მასთან დაკავშირებული ინფრასტრუქტურის განვითარებას, ახალი სასაქონლო ბაზრების გაჩენასა და ბუნებრივი რესურსების მობილიზებას უკავშირდება[31]. მსგავსი სურათია გლობალური სამხრეთის სხვა რეგიონებშიც: 2019 წლის მონაცემებით, აფრიკის კონტინენტის შემთხვევაშიც, ჩინური პირდაპირი უცხოური ინვესტიციების 30% ინფრასტრუქტურისა და მშენებლობის, ხოლო 25% სამთომოპოვებით სექტორში მიემართებოდა[32]. ამრიგად, სამომავლო პერსპექტივაში, „შუა დერეფნის“ ქვეყნებში, არსებული ინფრასტრუქტურული

[29] F. Sattarov. The Emerging Potential of the Middle Corridor. Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development, 21 (SUMMER 2022). 2022, გვ. 200.
[30] C. Nedopil. China Belt and Road Initiative (BRI) Investment Report 2022. Green Finance & Development Center, FISF Fudan University, Shanghai. 2023, გვ. 6.
[31] N. Castañeda. New Dependency?: Economic Links between China and Latin America. Issues & Studies, 53(1), Article 1740001. 2017.
[32] P. Stein, E. Uddhammar. China in Africa: The Role of Trade, Investments and Loans Amidst Shifting Geopolitical Ambitions. ORF Occasional Paper, 327 (August 2021). 2021, გვ. 11.

ჩამორჩენის აღმოფხვრა, სატრანსპორტო-ლოგისტიკური ჯაჭვების განვითარება, ახალი ადგილობრივი ბაზრების შექმნა და ჩინეთის ეკონომიკისათვის მნიშვნელოვანი ბუნებრივი რესურსების მობილიზებაც ჩინეთის ამჟამინდელ საგარეო სტრატეგიაში ლოგიკურად თავსდება.

3. კონცეპტუალური და მეთოდოლოგიური ჩარჩო

მანამ, სანამ ჩინური საერთაშორისო კაპიტალისა თუ ჩინეთის გლობალური ინტერესების გავლენასა და საქართველოს განვითარების სტრატეგიასთან თანხვედრაზე გადავალთ, აუცილებელია მოკლედ მოვხაზოთ ამ სტატიაში გამოყენებული კონცეპტუალური ჩარჩო და მეთოდოლოგიური მიდგომა.

ჩინეთის აღზევება (the Rise of China) გულისხმობს ჩინეთის კაპიტალისტური მსოფლიო ეკონომიკის მთავარ მოთამაშედ ჩამოყალიბებას, რომელიც, ჯერ კიდევ, 21-ე საუკუნის დასაწყისში, „ამ საუკუნის პირველი ნახევრის მთავარ მოვლენად“ ფასდებოდა.[33] დღეს, ორ ათწლეულზე მეტი ხნის განმავლობაში სწრაფი ეკონომიკური ზრდის შედეგად, ჩინეთი სიდიდით მეორე ეკონომიკაა მსოფლიოში (ნომინალური მშპ) და მსოფლიო მშპ-ის 18.4%-ს შეადგენს.[34]

გლობალური ჩინეთის (Global China) ფენომენი, თავის მხრივ, თანამედროვე „ჩინეთის აღზევების“ ისტორიული პროცესისა და მის წიაღში აღმოცენებული სოციალურ-ეკონომიკური გამოწვევების კონტექსტში ყალიბდება. ეს შინაარსით პოლიტეკონომიური კონცეპტი გულისხმობს „ჩინეთის ჭარბი დაგროვების კრიზისის კონტექსტში, რესურსების დეფიციტისა და მოგების შემცირების პრობლემის სივრცულ და პოლიტიკურ გადაწყვეტას, წინასწარ განსაზღვრული ან გარანტირებული შედეგების გარეშე“, ხოლო მისი რეალური „გეოპოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ბუნების“ შესწავლა შესაძლებელია მხოლოდ „მისი ფორმების, ტრაექტორიებისა და შედეგების ემპირიული შესწავლით, და არა ისტორიული ალეგორიებითა თუ რიტო-

[33] M. Li. The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy: Exploring Historical Possibilities in the 21st Century. Science & Society, 69(3). 2005, გვ. 420–448.
[34] International Monetary Fund. World Economic Outlook: Navigating Global Divergencies. Washington, DC. 2023, გვ. 99.

რიკული ხერხებით“.[35]

დოკუმენტის – „ხედვა 2030“-ის თვისებრივი ანალიზი მოცემულ კონცეპტუალურ და თეორიულ შუქზე სწორედ ამ ამოცანის ამოხსნას ისახავს მიზნად: ჩინეთის რეგიონული ინტერესების გავლენის და/ან მათი საქართველოს ეროვნული განვითარების სტრატეგიასთან თანხვედრის მოხელთება. დოკუმენტის ანალიზი „გლობალური ჩინეთისა“ და საქართველოს ინტერესებს შორის გადაკვეთის ოთხ წერტილს ააშკარავებს. ესენია: ქვეყანათაშორისი ურთიერთობები, სატრანსპორტო-ინფრასტრუქტურული სფერო (შუა დერეფანი), სამთომოპოვებითი სფერო და ჰიდროენერგოსექტორი.

4. „გლობალური ჩინეთი“ და საქართველოს განვითარების სტრატეგიის – „ხედვა 2030“-ის ანალიზი.

„ხედვა 2030: საქართველოს განვითარების სტრატეგია“ საქართველოს მთავრობამ 2022 წელს დაამტკიცა. დოკუმენტი 2022-2030 წლების პერიოდს მოიცავს და „ეფუძნება საერთაშორისო თანამშრომლობის პრინციპებს და გაეროს 2030 წლის დღის წესრიგის პრიორიტეტს – წევრი ქვეყნების ერთიან ძალისხმევას ინკლუზიური და მდგრადი განვითარებისათვის“.[36] წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ, რომ მოცემული სტრატეგიული დოკუმენტი „დაგროვებული გამოცდილებისა და არსებული გამოწვევების გათვალისწინებით, აყალიბებს მომავლის ხედვას, განსაზღვრავს განვითარების გრძელვადიან სტრატეგიულ მიზნებს, ძირითად პრინციპებსა და მიზნების მიღწევის კონკრეტულ გზებს“.[37]

213-გვერდიანი დოკუმენტი სამ თემატურ ნაწილადაა დაყოფილი. პირველი ნაწილი „თითოეულ სექტორებში არსებულ გამოწვევებსა“ და „სიტუაციის სიღრმისეულ ანალიზს“ მოიცავს. მეორე ნაწილში „აღწერილია ამ პრობლემათა გადაჭრისათვის დასახული მიზნები და ამოცანები“, ხოლო მესამეში – „განხორციელების, მონიტორინგისა და

[35] C. K. Lee. The Specter of Global China: Politics, Labor, and Foreign Investment in Africa. The University of Chicago Press. 2017, გვ. xii.

[36] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 5. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://www.gov.ge/files/428_85680_321942_khedva-2030-saqarthvelos-ganvitharebis-strategia-1.pdf

[37] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. i.

შეფასების ჩარჩო“.[38]

დოკუმენტის ყველაზე ვრცელი, მეორე ნაწილი, ჩვენთვის განსაკუთრებული ანალიტიკური ღირებულებისაა. სწორედ აქაა დაფიქსირებული ქვეყნის საგარეო და საშინაო პოლიტიკის ძირითადი ორიენტირები. ანალიზისას იკვეთება „გლობალური ჩინეთის“ უშუალო გავლენა ორი საკითხის ირგვლივ. ესენია ქვეყანათაშორისი ორმხრივი ურთიერთობები და სატრანსპორტო-ინფრასტრუქტურული სფერო. გარდა ამისა, ჩინური კაპიტალისა და „გლობალური ჩინეთის“ თავისებურებების გათვალისწინებით, იკვეთება ინტერესთა თანხვედრა დამატებით ორ სფეროში: სამთომოპოვებით სექტორსა და ჰიდროენერგოსექტორში.

გარდა „ჩინეთის აღზევებისა“ და „გლობალური ჩინეთის“ თავისებურებებისა, გასათვალისწინებელია კონკრეტულად ჩინეთ-საქართველოს ურთიერთობების ბოლოდროინდელი კონტექსტიც. მაგალითისათვის, 2023 წელს დადებულ სტრატეგიული პარტნიორობის ხელშეკრულებაში მკაფიოდაა დაფიქსირებული ჩინური მხარის მზაობა „საქართველოში სოციალური და ინფრასტრუქტურული პროექტების განსახორციელებლად შეღავათიანი სესხების“ საკითხების შესწავლასთან დაკავშირებით.[39]

ქვეყანათაშორისი ორმხრივი ურთიერთობები

საქართველოს განვითარების სტრატეგიულ დოკუმენტში ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკასთან ორმხრივი ურთიერთობის მნიშვნელობა მკაფიოდაა დაფიქსირებული. გარდა ამისა, დოკუმენტის ამ ნაწილშივე ვაწყდებით აქცენტებს „გლობალური ჩინეთის“ რეგიონულ ინტერესებზე, როგორც ქვეყანათაშორისი ურთიერთობების გაღრმავების აუცილებლობის ძირითად მოტივებს: ტრანს-კასპიური „შუა დერეფნის“ სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურის განვითარებას, „სგი“-ში (დოკუმენტში ნახსენები, როგორც „ერთი სარტყელი – ერთი გზა“ – ინიციატივის თავდაპირველი სახელწოდება) ჩართულობასა და სავაჭრო-ეკონომიკურ თანამშრომლობას. დოკუმენტის საგარეო პოლიტი-

[38] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 5.

[39] Embassy of the People’s Republic of China in Georgia. Full Text: Joint Statement of the People’s Republic of China and Georgia on Establishing a Strategic Partnership. 2023.

კის სტრატეგიის ნაწილში, უფრო კონკრეტულად კი ქვეთავში სახელწოდებით „ორმხრივი ურთიერთობის გაღრმავება ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკასთან“, ვკითხულობთ:

„ქვეყნის სატრანზიტო ფუნქციის უზრუნველყოფისათვის, ხელი შეეწყობა რეგიონის ქვეყნებთან მყარი ორმხრივი სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების ჩამოყალიბებასა და რეგიონულ სატრანზიტო, ეკონომიკურ, სავაჭრო პროექტებში აქტიურ ჩართულობას, ასევე რეგიონში ქვეყნის ხილვადობის შესამჩნევად გაზრდას.

გადაიდგმება ნაბიჯები ორმხრივი ურთიერთობების გასაღრმავებლად ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკასთან, რომელიც მსოფლიოს მეორე წამყვან ეკონომიკას წარმოადგენს. საქართველოს ამოცანა იქნება ჩინეთთან ორმხრივი ურთიერთობების განმტკიცება და სავაჭრო-ეკონომიკურ სფეროში არსებული პოზიტიური დინამიკის განვითარება. დიდი ყურადღება მიექცევა პროექტში – „ერთი სარტყელი – ერთი გზა“ აქტიურ მონაწილეობას, რათა გაიზარდოს საქართველოს, როგორც აზიისა და ევროპის დამაკავშირებელი ქვეყნის, გეოგრაფიული მნიშვნელობა, მისი სატრანსპორტო და სატრანზიტო შესაძლებლობები და შეიქმნას შესაძლებლობა ტრანს-კასპიური სატრანსპორტო კორიდორის განვითარებისათვის“.[40]

სატრანსპორტო-ინფრასტრუქტურული სფერო: „შუა დერეფანი“

როგორც სტატიის წინა თავებში ვახსენეთ, „შუა დერეფნის“ ინფრასტრუქტურის განვითარება ჩინეთის ძირითადი ინტერესის სფეროა სამხრეთ კავკასიასა და პოსტ-საბჭოთა სივრცის ნაწილში, სხვადასხვა პოლიტეკონომიკურ მიზეზთა გამო. ჰიპოთეზის შესაბამისად, მოსალოდნელი იყო, რომ თუ ჩინეთის გლობალურ პოლიტეკონომიურ ინტერესებს სხვადასხვა ქვეყნების (ჩვენს შემთხვევაში, საქართველოს) განვითარების სტრატეგიებზე აქვთ გავლენა, მაშინ ეს, ყველაზე მკაფიოდ, სწორედ ფუნდამენტური საკითხების ირგვლივ უნდა იყოს შემჩნევადი. ეს დაშვება, შეიძლება ითქვას, დასტურდება „ხედვა 2030“-ის მაგალითზე, სადაც გარდა საგარეო პოლიტიკისა, „შუა დე-

[40] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 99-100.

რეფნის“ საკითხს განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ეკონომიკური პოლიტიკის ნაწილშიც. ქვეთავში „ტრანსპორტი და ლოგისტიკა“ ქვეყნის სტრატეგიულ მიზნად სატრანსპორტო და ლოგისტიკური პოტენციალის ათვისება სახელდება, ხოლო სტრატეგიულ ამოცანებში ლაპარაკია, როგორც აზია-ევროპის დამაკავშირებელი „შუა დერეფნის“ განვითარების აუცილებლობაზე, ასევე მისი შემადგენელი, კონკრეტული, რეგიონული მასშტაბის მნიშვნელობის ინფრასტრუქტურულ პროექტებზე:

„საქართველოს ტრანსპორტისა და ლოგისტიკის სექტორის კონკურენტუნარიანობის ამაღლებისათვის მნიშვნელოვანია ქვეყნის სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურის სწრაფი განვითარება, რაც გულისხმობს ეროვნული ჩქაროსნული ავტომაგისტრალის მზარდ სისტემას, ახალ სარკინიგზო მარშრუტებს, საერთაშორისო აეროპორტებსა და გაფართოებულ საზღვაო ნავსადგურებს/ტერმინალებს, მათ შორის, ფოთის საპორტო ინფრასტრუქტურის გაფართოებისა და ანაკლიის ღრმაწყლოვანი საპორტო ინფრასტრუქტურის პროექტების რეალიზებას. ლოგისტიკური ინფრასტრუქტურის განვითარების მიზნით, შეიქმნება ლოგისტიკური ცენტრები აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში, რაც შესაძლებელია სამხრეთ კავკასიასა და ცენტრალურ აზიაში მულტიმოდალური ლოგისტიკური ქსელის შექმნისათვის საუკეთესო პრაქტიკის მაგალითად იქნეს გამოყენებული“ .[41]

დოკუმენტში ნახსენებია აზია-ევროპის დამაკავშირებელი დერეფნის ინფრასტრუქტურის როგორც სახმელეთო,

„აზია-ევროპის სარკინიგზო დერეფნის განვითარების კუთხით, მნიშვნელოვანია ბაქო-თბილისი-ყარსის რკინიგზის პროექტის დასრულება, რაც წარმოადგენს ქვეყნის გავლით დამატებითი ტვირთნაკადების მოზიდვის წინაპირობას“.[42]

„ბაქო-თბილისი-ყარსის პროექტის ექსპლუატაციაში შესვლის, ასევე თურქეთში მარმარისის გვირაბის სატვირთო მატარებლებისთვის სრულად გახსნის შემდეგ, შესაძლებელი გახდება თურქეთის

[41] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 141-142.
[42] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 142.

გავლით ევროკავშირის ქვეყნებისთვის სარკინიგზო ტრანსპორტით ტვირთის მიწოდება. გრძელვადიან პერსპექტივაში ბაქო-თბილისი-ყარსის პროექტს აქვს პოტენციალი, გახდეს საქართველოს გავლით ევროპა-აზიის დამაკავშირებელი დერეფნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მარშრუტი. მისი მეშვეობით, სატესტო რეჟიმში, უკვე ხორციელდება საკონტეინერო მატარებლების მიმოსვლა აზიიდან ევროპასა და ევროპიდან აზიაში".[43]

ასევე საზღვაო განზომილების განვითარების აუცილებლობა:

„სატრანსპორტო კავშირების გაღრმავებისა და შავი ზღვის პოტენციალის მეტად ათვისების მიზნით, განახლდება კვლევა და გადაიდგმება შესაბამისი ნაბიჯები საქართველოს, რუმინეთის, ბულგარეთის, უკრაინისა და თურქეთის ნავსადგურებს შორის საბორნე/საკონტეინერო მიმოსვლის განვითარების მიზნით".[44]

შეიძლება ითქვას, აზია-ევროპის დამაკავშირებელი დერეფნის საკითხის გააქტიურება სამხრეთ კავკასიის, თურქეთისა და ცენტრალური აზიის რეგიონებში აირეკლავს ჩინური მხარის მზარდ ინტერესს „სგი"-ის ფარგლებში დასახული, „ჩრდილოეთ მარშრუტის" ალტერნატიული დერეფნის განვითარებასთან დაკავშირებით, რაც, უფრო ვრცლად, წინა თავებში მიმოვიხილე. საგულისხმოა, რომ საქართველოს მთავრობის მიერ დასახული მიზნები და სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურული პროექტები პირდაპირ ბმაშია რეგიონულ, ქვეყანათაშორის სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურასთან, მეტიც, მათ მხოლოდ რეგიონულ ბმაში – ჩინეთი-ცენტრალური აზია-დასავლეთ აზიის ეკონომიკური დერეფნის კონტექსტში ენიჭება განსაკუთრებული მნიშვნელობა და ეფექტიანობა.

სამთომოპოვებითი სექტორი

სამთომოპოვებითი და ენერგოსექტორები ის სფეროებია, სადაც ჩინეთის გლობალური ინტერესების უშუალო გავლენის მოხელთება შესაძლოა ნაჩქარევიც იყოს. ცხადია, რომ საქართველო ჩინური კაპიტალისა და მისი გავლენებისაგან დამოუკიდებლადაც მდიდარია სხვა-

[43] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 142-143.

[44] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 143.

დასხვა სახის სასარგებლო წიაღისეულითა თუ ჰიდრორესურსებით, რაც მოცემულ სექტორებში შესაბამისი პოლიტიკის წარმოების საფუძველს აჩენს. მიუხედავად ამისა, თანამედროვე „ჩინეთის აღზევების“ და „გლობალური ჩინეთის“ იმ კონცეპტუალიზაციის შუქზე, რომელსაც ამ კვლევისათვის ვიშველიებ, თამამად შეგვიძლია ლაპარაკი ორი მხარის სტრატეგიებს შორის თანხვედრაზე ეკონომიკის მოცემულ სექტორებში.

„ხედვა 2030“-ში საქართველოს მთავრობის სტრატეგიასა და გეგმებზე სამთომოპოვებითი მრეწველობის სექტორთან დაკავშირებით ვკითხულობთ:

„2030 წლისთვის სამთომოპოვებითი მრეწველობის სექტორში მოზიდული პირდაპირი უცხოური ინვესტიცია გაიზრდება 80 მლნ აშშ დოლარამდე, ასევე გაიზრდება სამთომოპოვებითი სექტორის დამატებითი ღირებულების მოცულობა და მიაღწევს 650 მლნ ლარს, ხოლო სამთოპოვებითი მრეწველობის პროდუქტების (ნედლი, დამუშავებული და ნახევრად დამუშავებული მინერალები) ადგილობრივი ექსპორტი მიაღწევს 1.7 მლრდ აშშ დოლარს..., დაგეგმილი ცვლილებების განხორციელების შედეგად, 2030 წლისთვის 6000-ამდე გაიზრდება გაცემული ლიცენზიების რაოდენობა.“[45]

საქართველოს სამთომოპოვებით სექტორში პირდაპირი უცხოური ინვესტიციებისა და რესურსების მოპოვების ლიცენზიების რაოდენობის ზრდის სტრატეგია თანხვედრაშია ჩინეთის ინტერესებთან მისი ორი პოლიტეკონომიური თავისებურების კონტექსტში. პირველი, ჩინეთი მეტალებისა და მინერალების უმსხვილესი იმპორტიორი ქვეყანაა მსოფლიოში.[46] მეორე, როგორც წინა თავებში უკვე მიმოვიხილე, 21-ე საუკუნეში ჩინური კაპიტალის გლობალურ სამხრეთში გადინების ისტორიას თუ გადავავლებთ თვალს, დავინახავთ, რომ მისი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სამიზნე აფრიკისა და ლათინური ამერიკის ქვეყნების სამთომოპოვებითი სექტორები იყო, რაც ლოგიკურ ბმაშია ჩინეთის ეკონომიკის იმპორტზე დამოკიდებულებასა და მასში არსებულ

[45] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 134-135.
[46] Chatham House. Resource Trade Earth. 2020. ონლაინ ხელმისაწვდომია: https://resourcetrade.earth/?year=2020&importer=156&units=value&autozoom=1

თანამედროვე გამოწვევებთან თუ კრიზისებთან.

ჰიდროენერგოსექტორი

საინტერესოა, რომ ჩინური კაპიტალი ჯერ კიდევ 2000-იანი წლების დასაწყისში, ჩინეთის კომუნისტური პარტიის ამჟამინდელ გენერალურ მდივან სი ძინპინის ამბიციურ საგარეო ინიციატივებამდე 10-15 წლით ადრე, ჰუ ძინთაოს მმართველობისას იწყებს გადინებას გლობალური მასშტაბით სხვადასხვა ქვეყნების ჰიდროენერგოსექტორებში, რისი მაგალითიც საქართველოშიც გვაქვს ხადორჰესის სახით, რომელიც „სიჩუანის ელექტროენერგიის იმპორტისა და ექსპორტის კომპანიის“ დაფინანსებით აშენდა 2004 წელს.[47] „სგი“-იმ ჩინეთის, როგორც ჰიდროენერგოინფრასტრუქტურის სფეროში მსოფლიო ლიდერის პოზიცია, კიდევ უფრო გაამყარა.[48]

საქართველოს განვითარების სტრატეგიულ დოკუმენტში ვკითხულობთ:

„საქართველოს მდინარეებისათვის დამახასიათებელი მკვეთრი სეზონურობიდან გამომდინარე, შემოდგომა-ზამთრის დეფიციტის შესავსებად, სტრატეგიულ მნიშვნელობას იძენს სეზონური რეგულირების წყალსაცავის მქონე ჰიდროელექტროსადგურების მშენებლობა, რაც შეამცირებს დამოკიდებულებას, როგორც უშუალოდ იმპორტირებულ ელექტროენერგიაზე, ასევე თბოსადგურების მუშაობისათვის საჭირო გაზის იმპორტზე“.[49]

ცხადია აქაც, პირდაპირი გავლენის ნაცვლად, აუცილებელია აქცენტი ინტერესთა თანხვედრაზე გავაკეთოთ. გასათვალისწინებელია ორი ზემოთხსენებული ფაქტორი: ერთი მხრივ, ჩინეთი, როგორც გლობალური გიგანტი ჰიდროენერგოსფეროში, ხოლო მეორე მხრივ, ჩინეთის ინდუსტრიულ სამშენებლო სექტორში არსებული ჭარბწარმოების პრობლემა.

5. დასკვნა

პოსტ-საბჭოთა სივრცეში ჩინეთის მზარდი აქტივობა მისი თანა-

[47] K. McDonald, P. Bosshard, N. Brewer, N. Exporting Dams: China's Hydropower Industry Goes Global. Journal of Environmental Management, 90(3). 2009.

[48] F. Bega, B. Lin. China's Belt & Road Initiative Energy Cooperation: International Assessment of the Power Projects. Energy, 270(C). 2023.

[49] საქართველოს მთავრობა. ხედვა 2030. საქართველოს განვითარების სტრატეგია. 2022, გვ. 138.

მედროვე „ჩინეთის აღზევების“ და „გლობალური ჩინეთის“ ფართო კონტექსტიდან გამომდინარეობს, რაც გულისხმობს ტრანზიციულ ფაზაში მყოფი მსოფლიოს მეორე უმსხვილესი ეკონომიკის სწრაფვას გლობალური მასშტაბით ახალი ბაზრების განვითარების, ახალი სატრანსპორტო მარშრუტების შექმნისა და ახალი რესურსების მობილიზებისაკენ. ახლადგაჩენილი შესაძლებლობების გამოსაყენებლად ქვეყნები, საქართველოს მსგავსად, ცდილობენ თავიანთი ეკონომიკური და საგარეო პოლიტიკა მოარგონ გლობალური ლანდშაფტის თანამედროვე დინამიკას. საქართველომ ხელი მოაწერა ჩინეთთან თავისუფალი ვაჭრობისა და სტრატეგიული პარტნიორობის შეთანხმებებს 2017 და 2023 წლებში, და მხარს უჭერს ჩინეთის სხვადასხვა გლობალურ ინიციატივებს, როგორიცაა „სგი“. გარდა ამისა, თავისი გეოსტრატეგიული და გეოპოლიტიკური მდებარეობით ევროპისა და აზიის გზასაყარზე, საქართველო ტრანსკასპიური საერთაშორისო სატრანსპორტო მარშრუტის ოთხი ძირითადი ქვეყნიდან ერთ-ერთია.

სტატიაში განხილული ისტორიული კონტექსტებისა, და „ჩინეთის აღზევების“ და „გლობალური ჩინეთის“ თეორიულ ფონზე დოკუმენტის თვისებრივი ანალიზის შედეგები ადასტურებს ჰიპოთეზას, რომ „ხედვა 2030: საქართველოს განვითარების სტრატეგია“, გარკვეულწილად, წარმოადგენს მცდელობას მოერგოს ჩინეთის რეგიონულ პოლიტეკონომიურ და გეოეკონომიკურ ინტერესებს. სტრატეგიაში იკვეთება, როგორც პირდაპირი გავლენა, ასევე ორი მხარის ინტერესთა თანხვედრა ისეთ ეკონომიკურ სექტორებში რომლებიც ჩინური კაპიტალის გლობალური გადინების მთავარი სამიზნეებია. შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ საქართველოს შემთხვევა არის მაგალითი იმისა, თუ რა პირდაპირი თუ ირიბი გავლენები აქვს ჩინეთის ინტერესებსა და მზარდ აქტივობას პოსტსაბჭოთა სივრცეში ადგილობრივი სახელმწიფოების ეროვნული განვითარების პოლიტიკის მიმართულებების ფორმირებაზე.

Giorgi Kartvelishvili
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

"GLOBAL CHINA" AND ITS IMPACT ON THE 2022-2030 DEVELOPMENT STRATEGY OF GEORGIA

Summary

China is currently the world's second-largest economy in a transitional phase as it seeks to develop new markets, establish new transport routes and value chains, and mobilize natural resources globally. "Global China" – is a phenomenon which refers to spatial and political strategies employed by the Communist Party of China to address the socio-economic challenges encountered along the process of China's rise as a world power. The growing influence of China, along with the outflow of Chinese capital into the post-Soviet space, can be understood as part of this broader historical trend.

To take advantage of emerging opportunities, smaller countries like Georgia are adapting their economic and foreign policies to align with contemporary political processes both globally and regionally. In 2017 and 2023, Georgia signed free trade and strategic partnership agreements with China, supporting various Chinese global initiatives, with the "Belt and Road" being the most significant. Furthermore, Georgia's strategic location at the crossroads of Europe and Asia positions it as one of the four main countries along the Trans-Caspian International Transport Route. This route, also known as the "Middle Corridor", is a regional initiative that forms part of the "Belt and Road", specifically associated with the China–Central Asia–West Asia Economic Corridor.

The article examines how China's political-economic interests in the South Caucasus influence Georgia's multi-sector development strategy for 2022-2030, officially named "Vision 2030: Development Strategy of Georgia". It addresses several key issues, including the political logic and interests that drive China's "Global Rise" and how this phenomenon affects the behavior and development policies of various countries. Specifically, the article seeks to answer the following research questions regarding the regional political and economic interests of China in connection to Georgia: (a) What impact do

China’s interests and presence have on Georgia’s “Vision 2030: Development Strategy of Georgia”? (b) In which areas do the interests of China intersect with Georgia’s 2022-2030 development strategy?

In light of the history of the “Rise of Contemporary China”, the results of the document’s qualitative analysis confirm the hypothesis that Georgia’s latest development strategy aims to align with China’s regional geoeconomic interests, focusing on economic sectors that are primary targets for China’s global capital outflow. Georgia serves as a notable example of how China’s presence has influenced the national development policies of local states in the post-Soviet region. An examination of “Vision 2030” highlights the direct effects of China’s global strategy and the alignment of interests between the economic policies of both countries across various sectors. This analysis provides insights not only into the current trends but also attempts to outline potential future developments.

Tedo Dundua
Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Emil Avdaliani
Professor,
European University, Tbilisi, Georgia

Georgia es una vía de paso cómoda para el petróleo asiático hacia la industria europea[1]

Los oleoductos "transcaucásicos" han aumentado las simpatías políticas hacia el país y contribuyen a su crecimiento económico.

La idea de tránsito en el "Transcaucásico" y Póntico (el Mar Negro) de las mercancías asiáticas no es nueva. Ya en el siglo IV Antes de Cristo, Alejandro de Macedonia llevó a su ejército greco-macedonio hacia el corazón de Asia. Allí, particularmente en la India, los europeos probaron las comidas condimentadas por primera vez y decidieron que su vida sería aburrida sin pimienta. Entonces, uno podría comprar algunas especias por, quizás, una dracma en el valle del Indo, y venderlo en Roma, o quizás, en Atenas por cien (Plin. NH. VI. 101). La ganancia del comercio fue muy buena. En total ha habido las siguientes rutas hacia la India: 1. ruta marítima – desde los puertos del Mar Rojo de Egipto a través del Océano Índico hacia la costa de Malabar; los comerciantes alejandrinos se beneficiaron principalmente de esta ruta. Según Estrabón, unos ciento veinte grandes barcos alejandrinos zarpaban al año haciala India trayendo de vuelta especias, maderas preciosas y piedras (Strabo. II. 118; XVI. 781; XVII. 798). Pero la costa sur del este de Irán era muy salvaje, sin

[1] https://eurasiahoy.com/07092020-georgia-es-una-via-de-paso-comoda-para-el-petroleo-asiatico-hacia-la-industria-europea/

puertos, por lo que uno tenía que cargar un barco pesadamente con comida y agua para navegar directamente y solo quedaba una pequeña sección para los bienes comerciales. Existía una ruta marítima más desde la India a través del Golfo Pérsico hasta la desembocadura de los ríos Tigris y el Éufrates; 2. la segunda ruta era muy cara. Comenzando en India, subió a las tierras altas iraníes, cruzando la meseta iraní hasta Mesopotamia y Siria. Allí se colocaron las especias en los barcos europeos. Los iraníes y greco-sirios se beneficiaron de esta ruta; 3. la tercera ruta era increíblemente barata, ya que era una ruta fluvial a través de distritos bien poblados y abastecidos, siendo la ciudad de Phasis (Poti, Georgia occidental) un punto de partida junto con una desembocadura del río Phasis (Rioni), muy cómoda para los barcos grandes. Rioni se prolonga por los ríos Kvirila y Dzirula hacia las montañas Likhi. Dividen a Georgia en dos partes: el oeste (antigua Colchis) y el este (antigua Iberia). Los comerciantes solían escalar las montañas y luego abordar nuevamente en la estación de botes del río Kura en el este de Georgia. Un viaje por el río hacia el mar Caspio fue rápido. Según Heródoto, el mar Caspio podría cubrirse fácilmente en ocho días en un barco grande (Herod. I. 203). Uno podría encontrar el río Amu-Daria (Oxus) en el pasado uniéndose al Mar Caspio en su sección sureste. Amu-Daria – Balkh (Bactra) – Indo es el último tramo de la ruta. Y los comerciantes griegos ya estaban en el maravilloso país del ocio y las especias, en latierra natal de Buda. Los griegos y los romanos, los soldados y comerciantes bizantinos estaban en Georgia con fines de tránsito y dentro de los marcos de la integración europea temprana. Desde el II siglo Antes de Cristo los chinos comenzaron a enviar caravanas de seda a través del Turquestán chino. Luego tuvo lugar el habitual tránsito "transcaucásico" y póntico. Esta ruta era barata, pero muy frágil. Tan pronto como Irán se recuperó del ataque helénico, cortó la ruta organizando la flota del Caspio *(T. Dundua. North and South / Towards the Question of NATO Enlargement/. Tbilisi. 2001, pp. 5-6; T. Dundua. Georgia within theEuropean Integration. Tbilisi. 1999, pp. 30-32).*

La ruta está bien trazada en fuentes grecorromanas. "Aristóbulo declara que el Oxus esel más grande de los ríos que ha visto en Asia, excepto los de la India. Y Patrocles, asícomo Aristóbulo y Eratóstenes, dicen que es navegable y que grandes cantidades de mercancías indias se traen sobre él hasta el mar de Hyrcanian, y de allí en ese mar se transportan a Albania y se bajan en el río Cyrus y a través de la región que le sigue a la Euxina" (Strabo. XI. 7, 3). Todos los autores enumerados anteriormente, incluido Estrabón, utilizan el tiempo presente que significa que el tránsito "transcaucásico" de las mercancías indias

(a lo largo de los ríos Indo – Bactra (Balkh) – Oxus (Amu-Daria) – el mar Hircanio (Caspio) – Cyrus (Mtkvari, Kura) – Phasis (Kvirila y Rioni) a la ciudad de Phasis (Poti) en Colchis) trabajaron duro en el III siglo A.C., primera mitad del segundo s. A.C., y en 19/20 A.D. cuando Estrabón "publicó" su trabajo.

"Varro dice también que durante esta expedición de Pompejus se supo que son sólo siete días de viaje desde la India hasta los bactrianos, el río Bactra, que desemboca enel Oxus; y que las mercancías de la India, transportadas por el Mar Caspio, y por lo tanto hasta el río Ciro, no pueden ser traídas por tierra más de cinco días hasta Phasis en Ponto" (Plin. NH. VI. 52). Está bastante claro que Varro habla de la posibilidad del tránsito "transcaucásico" hacia el 65 A.C., ya se había roto. Y Plinio no tiene nada queañadir. Nuevamente, no hay tránsito en los años 70 del siglo I A.D.

Los seléucidas obtuvieron acceso directo al mercado de las especias baratas ya a principios del siglo III Antes de Cristo. Los griegos que vivían en Siria organizaronun suministro de especias de Europa a través de la ruta fluvial "Transcaucásica", ahorrando así mucho dinero en el transporte de los productos indios. Comenzaron a obtener una ganancia considerable. Luego hubo que compartirlo con los aliados, griegos de Bactria. Monedas de Colchian del siglo III Antes de Cristo se encontraron en el Asia Central, monedas bactrianas del siglo II Antes de Cristo fueron encontradas en el este de Georgia, y la presencia de los bactrianos en Colchis da fe de este comercio.

Haciéndose más fuertes, los Arsácidas de Partia/Irán cortaron este comercio organizando la flota del Caspio. A partir de ese día, solo sus comerciantes pudieron tener acceso directo a las especias transportadas hacia Europa. Los Seléucidas no tuvieron que hacer más que pagar una enorme suma por los bienes traídos de la orilla izquierda del Éufrates. Los romanos, que ya gobernaban Siria, tenían que hacer lo mismo.

Así mismo, el tránsito Transiriano se convirtió en el más importante, siendo interrumpido solo a veces por los mismos romanos, humillando a los Partos y con la ayuda de los Kushanos organizando el suministro de seda y especias de Europa a través de la ruta comercial "Transcaucásica" *(T. Dundua. Georgia – Early Origin and Antiquity. Appendix /in Georg. with Engl. Summary/. Tbilisi.2019, pp. 28-40)*.

Cuando finalmente se rompió el tránsito "transcaucásico", los bizantinos hicieron todo lo posible para llegar a Asia rodeando el mar Caspio en el norte y

avanzando hacia los turcos, que ya vivían en Asia central. Pero esta ruta de la estepa al norte del mar Caspio, no fue agradable debido al muy bajo nivel socioeconómico de los montañistas caucásicos en ese momento. Cuando este nivel se hizo un poco más alto, Génova organizó el suministro de seda y especias de Europa a través de las regiones del norte del Caspio y el "norte del Cáucaso" hasta Crimea (Caffa). Y el resto del recorrido fue el siguiente: Sebastopolis (Sokhumi, Georgia) – Trebisonda – Galata – Italia. Cuando los otomanos disminuyeron el comercio italiano, África fue rodeada por los barcos portugueses *(T. Dundua. The Making of Europe /Toward History of Globalization/. The Caucasus and Globalization. Journal of Social, Political and Economic Studies. Volume2, Issue 2. Sweden. 2008, p. 41).*

De la Edad Media a la Edad Moderna. En los siglos séptimo-décimo, dos importantes acontecimientos de política exterior jugaron un papel importante en la historia de Georgia. Primero fue el surgimiento de los árabes y la expansión del islam y, segundo, la formación de un poderoso estado seminómada por los jázaros al norte del "Cáucaso" en el curso inferior del río Volga *(E. Avdaliani. Georgia and Silk Roads (6th-13th cc.) /in Georg. with Engl. Summary/. Tbilisi. 2019, pp. 65-76; A. K. Bennisen. The Great Caliphs. Yale University. 2009, pp. 141- 150).*

Las guerras entre árabes y bizantinos, así como un largo conflicto entre árabes y jázaros, socavaron gravemente el potencial económico del "Cáucaso Meridional". Famosos por varias rutas comerciales en la Antigüedad tardía, esos corredores casi dejaron de operar a través del "Cáucaso" en el siglo VII. Sin embargo, fue en este momento cuando lentamente comenzaron a formarse nuevas rutas comerciales (corredores). Desde el cambio de los siglos VII-VIII, la actividad económica comenzó a desplazarse de las ciudades armenias a la cuenca de Kura-Araxes, lo que llevó al crecimiento de Tbilisi y varias ciudades en Arran y Shirvan. *(E. Avdaliani. Georgia and Silk Roads (6th-13th cc.), pp. 100-102).*

Otro factor importante que contribuyó al crecimiento económico de la parte oriental del "Cáucaso Meridional" fueron los estrechos contactos económicos que desde finales del siglo VIII se formaron entre el mundo islámico y los jázaros. El desarrollo económico y el fomento de las relaciones comerciales también deberían haber sido causados por la decisión de los abasíes de trasladar la capital de Damasco a Bagdad, relativamente más cerca del "Cáucaso meridional" *(T. Noonan. The Economy of the Khazar Khaganate. The World of the Khazars. Leiden. 2007, pp. 207-244).*

Bajo el dominio Abasí, las ciudades georgianas y, en particular, las armenias experimentaron un desarrollo significativo debido al crecimiento económico general que tuvo lugar en el "Cáucaso meridional" y el Oriente Medio. Es de destacar que un largo ydifícil proceso de unificación de Georgia coincidió con el marcado crecimiento económico de las ciudades y aldeas georgianas antes mencionado. Esto condujo al desarrollo de toda una red de rutas comerciales regionales a lo largo de las fronteras deGeorgia, que a su vez estaban vinculadas a rutas comerciales transcontinentales mucho más grandes que atraviesan Mesopotamia, el norte de Irán y Bizancio *(E. Avdaliani. Georgia and Silk Roads (6th-13th cc.), pp. 100-102).*

La aparición de los Selyúcidas en la segunda mitad del siglo XI solo ralentizó ligeramente el funcionamiento de las rutas comerciales cercanas a las fronteras de Georgia. Del siglo XI al siglo XII nuevamente vemos el crecimiento económico de las ciudades de Arran, Shirvan y Armenia bien evidente en las fuentes escritas en georgiano, persa-árabe y armenio *(V. Minorsky. Studies in Caucasian History. London.1953, p. 105).*

Asimismo, al igual que las grandes rutas transcontinentales, las carreteras de importancia regional también estaban situadas fuera del territorio georgiano, pero no obstante cerca de las fronteras del Reino de Georgia. Esto significó que en el momentode la unificación de Georgia (finales del siglo X), el país se encontraba nuevamente en la periferia de una importante actividad económica en la región.

Desde el establecimiento de las rutas comerciales que atraviesan Arran, Shirvan y Armenia tuvo lugar simultáneamente la formación de una monarquía georgiana unida, los Bagrationis (dinastía georgiana gobernante), en los siglos XI-XIII iniciaron una política expansionista impulsada por el deseo de dominar la región rutas comerciales que atravesaban Dvin, Barda, Ganja, Tbilisi, Ani, Trebisonda, Ahlat, Tabriz y muchas otras ciudades importantes *(E. Avdaliani. Georgia and Silk Roads (6th-13th cc.), pp. 196-197).*

La invasión de los mongoles revolucionó todo el tejido del siglo XIII, las rutas comerciales que cruzaban el "Cáucaso", lo que provocó la pérdida gradual de control por parte de los georgianos sobre el comercio regional. Hubo períodos en los que los italianos y otros europeos comerciaron con los puertos de Georgia occidental en los siglos XIII y XV, o cuando el Reino de Kartli-Kakheti, en el siglo XVIII, trató de revitalizar su comercio del "Cáucaso del Norte", pero en general el país perdió el papel de tránsitocomercial que una vez

poseyó *(The Role of Trade Routes in Georgian History http://georgiatoday.ge/news/20840/The-Role-of-Trade-Routes-in-Georgian-History-)*.

Esto duró efectivamente hasta finales del siglo XX cuando, después del colapso de la Unión Soviética, una serie de carreteras, oleoductos, ferrocarriles y otros proyectos de infraestructura comenzaron a correr desde el Caspio hasta el Mar Negro a través del territorio georgiano. Georgia volvió a su posición entre los mares Negro y Caspio, entre Asia Central y Europa del Este.

Uno de estos proyectos es el ferrocarril de 826 kilómetros Bakú-Tbilisi-Kars, inauguradoen 2017, que permite la entrega de carga entre China y Europa con una duración de transporte de aproximadamente dos semanas. Se podrán transportar hasta ocho millones de toneladas de carga en el ferrocarril Bakú-Tbilisi-Kars para 2025. Además, oleoductos como Bakú-Tbilisi-Ceyhan (BTC) y el *Trans-Anatolian Pipeline* (TANAP) crean una red que abarca el Caspio y el Negro mares con Georgia jugando un papel vital de tránsito.

También hay el factor de China. Desde 2013, cuando Pekín anunció su "Iniciativa de la Franja y la Ruta" (BRI) de casi US$ 1 billón, Georgia ha tenido la oportunidad de formar parte de la iniciativa que planea conectar a China con Europa a través de los corredores de Rusia y Asia Central *(China's Belt and Road Initiative in Flux https://www.eurasiareview.com/27022019-chinas-belt-and-road-initiative-in-flux-oped/)*.

Asimismo, el período transcurrido desde 1991 ha mejorado la postura del país, Georgia se encuentra en una situación geopolítica favorable. El país ahora está operando con éxito como una importante ruta de tránsito para el petróleo y el gas que se dirigen desde el Caspio a Turquía y los Balcanes. Además, como se argumentó anteriormente, el surgimiento de China y los intentos de revitalizar la antigua ruta de la seda le dan a Georgia una gran oportunidad para evolucionar hacia un centro de tránsito regional con la ambición de reconectar Asia y Europa.

Tedo Dundua
Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Georgia's Fully Convertible Currencies

Coins struck in Georgia served not only the local market. They were involved in international trade. Findings of Georgian numismatic data outside the country attest to this fact.

Colchian (Western Georgian) II type didrachm (5th c. B.C.) was found on archaeological site of Hermonassa, Ancient Greek colony (Taman Peninsula, Russia).

http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=9

Colchian (Western Georgian) II type hemidrachms (5th-3rd cc. B.C.) were found on archaeological site of Nymphaion, Ancient Greek colony (Crimea, Ukraine).

Colchian II type hemidrachms were found in Central Asia.

http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=13

Stater of Colchian king Aka (beginning of 2nd c. B.C.) was found in Trabzon (Turkey).

http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=6

Only four specimens are known from the issue (979) of David III Kuropalates, ruler of Southwestern Georgia. From the 4 silver specimens none of them was found in Georgia. They were discovered far away from there, in Russia, Estonia, Germany and Sweden (Near St. Petersburg, place Lodeinoe Pole, Russia; place Völlja, Estonia; Mecklenburg-Schwerin, place Schwaan, Germany; Gotland, Dalhem, Hallfose II, Sweden).

http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=40

There are numerous findings of coins of Tamar (1184-1210) and Rusudan (1223-1245), queens of Georgia, in Armenia and Azerbaijan.

http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=70

http://geonumismatics.tsu.ge/ge/catalogue/types/?type=74

Coin below is sirma vertskhli (silver) of Erekle II (1745-1798), king of Eastern Georgia, with the Persian inscriptions. Due to high fineness, these coins were in circulation for a long time not only in Georgia, but also in Armenia and Azerbaijan. Nukha khanate in Azerbaijan imitated sirma vertskhli, as well as governor of the Georgian king in Ganja during its occupation (1786-1791). Indeed, sirma vertskhli was very much popular.

http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=119

Tedo Dundua
Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Emil Avdaliani
Professor,
European University, Tbilisi, Georgia

Euro-Asian Transit and Georgian Finances[1]

Today Georgia serves as a busy commercial bridge to Asia, involved in numerous big projects funded by both European and Asian financial organizations. And this mirrors what took place in the past. For centuries, Georgia, while integrated with Europe through political, economic and cultural links, also had extensive ties with the economies of Asian countries.

Georgia's integration with Euro-Asian transit and finances is well reflected in the Georgian numismatics of the Medieval period. Take, for example, the 12th c. which arguably saw the biggest financial challenge when Middle Eastern countries stopped issuing silver coins (the "silver famine"). Silver bullions kept in state coffers still made the prices, but only copper money was in circulation. The ratio of silver to copper was at least 1 to 10, i.e. the total weight of copper coins could be 10 times more, flooding the markets. That is why everyone came to agree on a new ratio of 1 to 6, thus making their copper issues acceptable abroad. Georgians did the same. Their "irregularly" struck copper coins can be seen with Arabic inscriptions. See below for some examples.

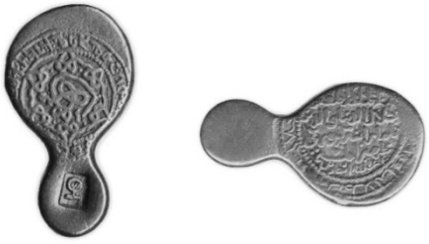
[1] https://www.academia.edu/45105493/Euro_Asian_Transit_and_Georgian_Finances_in_the_Middle_Ages
https://www.academia.edu/43656739/International_Role_of_Georgia_and_Georgian_Money

Georgian coin before "silver famine". St. Virgin Blachernitissa type coins – David IV's (1089-1125) second emission. Silver.

Obverse: Bust of Virgin orans, nimbate, wearing pallium and maphorium. Greek legend MP – ΘY, to l. and r. from nimbus.
Reverse: Cross in the center and marginal Georgian legend – "Christ, exalt David, the king and Sebastos (?)".[2]

Georgian coin during "silver famine". Coins of queen Tamar (1184-1210) with her signature. "Irregularly" struck copper.

Obverse: Signature of Tamar in the center of a wreathed frame. Marginal Georgian legend – "In the name of God, this silver (!) piece was struck in the K'oronikon 407 (=1187)".
Reverse: Arabic legend in five lines – "The great queen, glory of the world and faith, Tamar, daughter of Giorgi, champion of the Messiah, may God increase her victories". Circle around and marginal Arabic legend – "May God increase her glory, and lengthen her shadow, and strengthen her prosperity".[3]

Coins of Giorgi IV (1210-1223) with the legend "Giorgi, son of Tamar". "Irregularly" struck copper.

[2] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/public/en/catalogue/types?type=47
[3] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/public/en/catalogue/types?type=68

Obverse: Georgian legend in the center of a wreathed frame – "Giorgi, son of Tamar". Marginal Georgian legend – "In the name of God, this silver (!) piece was struck in the K'oronikon 430 (=1210)".
Reverse: Arabic legend in four lines – "King of the Kings, glory of the world and faith, Giorgi, son of Tamar, sword of the Messiah". Circle around. Persian legend outside the circle – "In the name of the most saint God this silver piece was struck in the year 430".[4]

Georgian coin after "silver famine". Silver coins of queen Rusudan (1223-1245) with the effigy of Christ.

Obverse: Bust of Christ, wearing nimbus, pallium and colobium, and right hand raised in benediction, holds ornamented book of Gospels in left hand. Greek legend: IC XC. Marginal Georgian legend – "In the name of God, was struck in the K'oronikon 450 (=1230)".
Reverse: In the center of an ornamented frame, three Georgian letters for the name of Rusudan. Marginal Arabic legend – "Queen of the Queens, glory of the world and faith, Rusudan, daughter of Tamar, champion of the Messiah".[5]

For millennia Georgia has been delivering tremendous services to Europe as European frontier and to international commerce as a bridge to Asia. Coins issued in Georgia facilitated both, defense and trade. Defense and trade shaped themselves as international issues, thus these coins are mostly bilingual. Even now the Georgian money is bilingual. There are several samples below.

[4] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/public/en/catalogue/types?type=71
[5] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/public/en/catalogue/types?type=49

Coins with the depiction of cross on altar. Stephanos I, prince of Kartli/Iberia (East and South Georgia). Last decade of the 6th c.

Obverse: Ohrmazd IV (Sassanid shah) to the right. Inscription in Pehlevi: hrm – aphzu ("Ohrmazd Augustus"). This is placed within onefold circle of the dots. Four Georgian letters (Asomtavruli) on the edge of the coin for the name of Stephanos, with four crescents on the sides.
Reverse: Cross on altar protected by two guardians. Date and name of the mint are unreadable, all placed within twofold circle of the dots.[6]

St. Virgin Blachernitissa type coins. Bagrat IV, king of Georgia (1027-1072).

Obverse: Facing bust of Virgin orans, nimbate, wearing pallium and maphorium. Greek legend – "the Holy Virgin", close to nimbus, in different ways.
Reverse: Marginal Georgian legend – "Christ, exalt Bagrat, king of the Abkhasians" (i.e. the Western Georgia). In the center – "and Sebastos".[7]

Coins of Giorgi III, king of Georgia (1156-1184) – king with falcon on hand.

[6] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=33
[7] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=42

Obverse: Giorgi III in Asian-Byzantine dress. Seated cross-legged, facing. His left (sometimes right) hand rests on his thigh, on another hand up lifted sits a falcon. King wears stemma. Georgian Mkhedruli letters for the name of Giorgi (sometimes Georgian Asomtavruli monogram is added to it) and Asomtavruli legend, "in the K'oronikon 394 (=1174)".
Reverse: Arabic legend in three lines – "King of the Kings Giorgi, son of Demetre, sword of the Messiah".[8]

Copper coins of Erekle II, king of East Georgia (1745-1798) – with the effigy of eagle.

Obverse: Georgian Asomtavruli legend in abbreviation for the name of Erekle. Below, Persian legend – "Struck at Tbilisi, and date 1210 (=1795/1796)".
Reverse: Eagle. Below, date 1796.[9]

Russo-Georgian coins struck at Tbilisi in 1804-1834 with the effigy of crown.

Obverse: Crown, palm and olive branches. Georgian legend – "Tbilisi".
Reverse: Georgian legend – "100/Georgian/tetri/1805". Russian legend, initials of die-engraver.[10]

Lari, national currency of Georgia, with Georgian and English inscriptions.

[8] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=66
[9] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=115
[10] T. Dundua and Others. Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. 2013-2015 http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=120

AA12345678
საქართველოს ეროვნული ბანკი
50
FIFTY LARI
ორმოცდაათი ლარი
AA12345678

50
ორმოცდაათი ლარი
50

Николай Джавахишвили
Ассоцированный профессор,
Тбилисский государственный университет имени Иванэ Джавахишвили, Грузия

У истоков грузино-литовских межгосударственных взаимоотношений (1494 г.)[*]

Грузино-балтийские взаимоотношения насчитывают более чем тысячелетнюю историю, однако несмотря на столь долгий срок общения грузин с народами Балтии, эти отношения до последнего периода не стали предметом особого, монографического исследования.

Изучением вопросов грузино-балтийских взаимоотношений я заинтересовался около двадцать лет тому назад. В результате мною опубликовано множество статей на грузинском, английском, латышском, литовсклм и русском языках, в которых изучены значительные факты истории грузино-балтийских связей.

В июне 2011 года Издательство Тбилисского государственного университета издало мою монографию на грузинском языке под названием «Очерки из истории грузино-балтийских взаимоотношений». [1]

В августе 2015 года под эгидой грузинского общества в Латвии «Самшобло» издана моя монография на латышском языке под названием «Ieskats Gruzijas un Baltijas tautu attiecību vēsturē». [2]

В сентябре того же года под эгидой Латвийской Академии наук и Института истории Латвии Латвийского университета была издана моя

[*] Доклад был прочитан 9 июля 2024 года на Международной научной конференции «530-летие со дня установления дипломатических отношений между Грузией, Литвой и Польшей», который прошёл в Тбилисском государственном университете имени Иванэ Джавахишвили.

[1] Н. Джавахишвили. Очерки из истории грузино-балтийских взаимоотношений. Тбилиси, 2011 (на грузинском языке).

[2] N. Džavahišvili. Ieskats Gruzijas un Baltijas tautu attiecību vēsturē. Rīga, 2015 (на латышском языке).

монография на русском языке – «Очерки истории грузино-балтийских взаимоотношений». [3]

В августе 2019 года под эгидой Института истории Грузии Тбилисского государственного университета была издана моя новая книга, [4] которая является переработанным и дополненным вариантом упомянутой выше монографии. В представленных в книге очерках изучено множество важнейших фактов, отражающих историю военно-политических, экономических и научно-культурных связей между Грузией и Литвой, а также с остальными странами Балтии.

Ниже рассказано, что в метрике Великого литовского княжества сохранился документ, на основе которого подтверждается, что грузино-литовские межгосударственные взаимоотношения начинаются с конца XV века.

***

В 1453 году турки-османы взяли Константинополь, разгромили Византийскую империю и овладели черноморскими проливами Босфором и Дарданеллами, в силу чего оказались в непосредственном соседстве с южной Европой и Грузией. Вооруженные силы Османской империи в 1461 году заняли Трапезунт, а в 1475 году – северное побережье Чёрного моря, которое реально превратилось в «Османское озеро». В результате всего этого, христианская Грузия была практически отрезана от остальной Европы.

Римские папы неоднократно пытались организовать крестовые походы против турок. В 1458-1460 годах на призыв папы римского Пия II (Енеа Сильвио Пиколомини) организовать антиосманскую коалицию с готовностью откликнулись и грузинские цари. Однако, поскольку в тот период европейские страны погрязли в собственных междоусобицах, благому намерению не суждено было осуществиться. [5]

Довольно сложные политические процессы развивались и в Грузии.

С 1446 года царём объединенного Грузинского царства стал очередной представитель династии Багратионов, сын царя Александра I Великого (царствовал в 1412-1442 годах) и младший брат царя Вахтанга

[3] Н. Джавахишвили. Очерки истории грузино-балтийских взаимоотношений. Рига, 2015 (на русском языке).
[4] Н. Джавахишвили. Очерки истории грузино-балтийских взаимоотношений. Тбилиси, 2019 (на русском языке).
[5] Н. Джавахишвили. Очерки истории грузино-балтийских взаимоотношений. Тбилиси, 2019, с. 31 (на русском языке).

IV (царствовал в 1442-1446 годах) – Георгий VIII (1417-1476). К сожалению, во время царствования Геогрия VIII распад единого Грузинского царства стал необратимым процессом. Из-за сложной политической ситуации, сложившейся в стране, в 1466 году Георгий VIII переселился на восток своего государства и стал монархом созданного там Кахетинского царства, заложив тем самым основу кахетинской ветви династии Багратионов. После этого центральную часть Грузии – Карталинию (по-грузински – «Картли»), со столицей Тбилиси, присоединил родственник упомянутого царя по мужской линии – Баграт II, который с 1463 года царствовал в созданном на территории Западной Грузии, Имеретинском царстве. Он стал родоначальником имеретинской ветви Багратионов. Как овладевший большей частью территории бывшего единого Грузинского царства, он провозгласил себя царём Грузии. После этого в грузинской историографии он признан Багратом VI, т. е. продолжателем нумерации царей единой Грузии.

После его кончины (1478) в Карталинии воцарился его же родственник по мужской линии – Константин II, который заложил основу карталинской ветви Багратионов. Он вёл упорную борьбу за восстановление единства Грузии, в результате чего он смог временно присоединить Имеретию и именовал себя царём Грузии. Но достижению благородной цели царя Константина – объединению своей родины помешали как внутренние враги, так и непрерывные нашествия чужеземных захватчиков.

В 1490 году Константин II призвав католикоса-патриарха Грузии, знатных людей и обсуждал с ними, что нужно предпринять для воссоединения страны, но знать не поддержала его. Исходя из реального положения в стране, Константин II был вынужден признать факт распада единого Грузинского государства на три части. Константин сохранил за собой только Карталинию, где царствовал до своей кончины (1505).

После этого представители разных ветвей царской династии Багратионов продолжали царствовать в самостоятельных царствах – Карталинии (Картли), Кахетии (по-грузински – «Кахети») и Имеретии (по-грузински – «Имерети»).

Выдающийся грузинский ученый, географ, историк и картограф – царевич Вахушти Багратиони (1696-1757), сын царя Карталинии Вахтанга VI (1675-1737), сообщает: «И свершилось с тех времён троецарствие, распад на три царства, ибо один царь сел в Имерети, один – в Кахети,

остаток достался царю Картли». [6]

В начале 90-ых годах XV века весть об усилении Испании вновь оживила в Грузии старый план совместного похода против турок. Определенная заслуга в этом принадлежала известному грузинскому церковному деятелю и дипломату иеромонаху Кир-Нилу (по-грузински – Нило), пользовавшемуся большим авторитетом при дворе царя Карталинии Константина II, который сразу же по возвращении иеромонаха из Египта послал его в Испанию и Рим. Добавим, что упомянутый грузинский иеромонах в 1492 году был отправлен к египетскому султану с предложением совместной борьбы против туркменских племён «Ак-Коюнлу» (т. е. «Белых ягнят»), которые часто нападали на Карталинию. Тогда султаном Египта был аль-Ашраф Сайф ад-Дин Каит-бей (правил в 1468-1496 годах), представитель мамлюкской династии Бурджитов. [7]

Примечательно, что Константин II не только попытался установить военно-политический союз с королевой Кастилии и Леона (т. е. Испании) Изабеллой I (царствовала в 1474-1504 годах), но и поручил своему послу начать переговоры с папой римским Александром VI (в миру – Родриго де Борджа). Помимо прочего, посол Кир-Нил должен был сообщить папе о решении карталинского царя и его подданных войти под покровительство Римской церкви. Грузинские и испанские посланники совместно везли письмо к Изабелле I. Их путь в Испанию лежал через Литву и Польшу, и это отнюдь не было обусловлено лишь поиском выходного пути в Европу.

В конце XV века в Грузии уже знали о враждебном отношении правителей Литвы и Польши к туркам, и поэтому грузинскому послу вменялось в обязанность вести с ними тайные переговоры. [8]

---

[6] Вахушти Багратиони. История Грузии. В книге: «Картлис цховреба» («Летопись Картли»). Т. IV. Подготовил к изданию по всем основным рукописям С. Каухчишвили. Тбилиси, 1973, с. 383 (на грузинском языке).

[7] И. Джавахишвили. История грузинской нации, книга III, часть II (XV в.). В книге: «Сочинения в двенадцати томах». Т. 3. Тбилиси, 1982, с. 289-452 (на грузинском языке); Дворянские роды Российской империи. Т. III. Князья. Руководители авторского коллектива П. Гребельский и С. Думин. Авторы-составители: П. Гребельский, С. Думин, Г. Апакидзе, И. Бичикашвили, М. Катин-Ярцев, С. Ковылов-Алексеевский, Ф. Кудашева, Т. Ленчевский, Ш. Михайлов, В. Первушкин, Ю. Унковский, Ю. Чиковани, С. Шишлов, А. Шумков. Научный редактор С. Думин, научный консультант В. Лапин. Москва, 1996, с. 38-39.

[8] N. Javakhishvili. Georgian swordsmen under the Polish banner (A Study of Polish-Georgian Military and Political Relations), Tbilisi, 1998, pp. 32-33; N. Javakhishvili N., Little-known pages of the history of Georgian-Baltic relations in the 10th-18th centuries. «The Caucasus and globalization». Journal of Social, Political and Economic Studies, Institute of strategic studies of the Caucasus. CA&CC Press. Sweden. Volume 4. Issue 3-4. 2010, pp. 149-150 (на английском языке).

В составе этой дипломатической миссии, кроме Кир-Нила, который в официальных документах упоминается как член Ордена святого Басилия, [9] входил и второй грузинский церковный деятель – Захарий (по-грузински – Закария). Вместе с ним путешествовал посол Испании Мартин диас де Ауксш, который прибыл в Тбилиси из Иерусалима по предложению Кир-Нила, возвращающегося из Египта. Грузинские и испанский послы посредством Чёрного моря и реки Днепр оказались в Литве, Польше, а затем через другие страны Европы, в начале 1495 года достигли Испании. Грузинские послы оставались в Испании с января до декабря того же года. После этого Кир-Нил без Захария поехал в Рим. Исходя из этого, специалисты не исключают, что Захарий умер по дороге, [10] или исполнял другие поручения царя Константина II, или из Испании прямо вернулся на родину. [11]

Интересно, каково было положение в Прибалтике в ту эпоху, а также немногим в более ранний период?

На рубеже XII-XIII веков на большей части литовских земель утвердились уже по одному князю. Это была семейная власть – во главе стоял один из членов семейства. В конце XII века по всей Литве возобладала одна группа князей, представителями которой были Стакис и Дангерутис. Этим «высшим» князьям повиновались другие князья. Так сложилась конфедерация литовских земель, которая начала распространять политическое влияние на соседние земли. Вскоре Литва стала гегемоном, но пока еще не могла реализовать свою гегемонию в политическом плане. Единовластный правитель Литвы выдвинулся в то время, когда Русь поработили татары (1237-1240), основавшие в низовьях Волги и Дона мощное государство – «Золотую Орду». Около 1240 года выдвинулся Миндовг (по-литовски – *Mindaugas)* как первый властитель Литвы. В это время власть великого князя Миндовга еще не была прочной – он управлял не всей литовской землей (в узком смысле), а лишь ее южной частью.

[9] Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitemarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis, deprompta collecta ac serie chronologica disposita Ab Augustino Theiner. Tomus secundus Ab Ioanne pp. XXIII. Usque Ad Pium pp. v. 1410-1572. Romae. Typis Vaticanis, 1861, s. 261 (на латинском языке).

[10] Луис Хили Фернандес, И. Табагуа, Документы о Грузии в архивах и библиотеках Испании (XV-XVII вв.). Мадрид, 1991, с. 95-97 (на грузинском языке).

[11] Э. Мамиствалишвили. Духовный деятель и дипломат – иеромонах Нило. Сборник научных трудов Центра истории и археологии Горийского государственного университета. Т. 2. Тбилиси, 2011, с. 184-192; Э. Мамиствалишвили. Внешняя политика и дипломатия Грузии. Т. 2, Тбилиси, 2011, с. 156-161 (на грузинском языке).

Но, несмотря на это, Миндовг сосредоточил в своих руках такие людские и материальные ресурсы, какими еще не располагал ни один из старейших князей. Русские стали именовать Миндовга великим князем, а немцы – королём.

В XV веке одним из самых крупных государств Европы (по территории) было Великое Литовское княжество. Его площадь составляла около 1 миллиона км^2. Оно владело берегами как Балтийского, так и Чёрного морей. В стране жило приблизительно 3,5 миллиона человек. Этническая Литва составляла лишь небольшую часть этой территории. В начале XVI века литовцев было не менее полумиллиона. Политический вес определялся количеством не просто жителей, а дворян (они составляли около 7 процентов населения страны). Литовское дворянство было заметно многочисленнее русского. Оно составляло почти половину правящего слоя государства. [12]

Все вышесказанное было известно тогдашней правящей элите Грузии, решившей установить союз с этим сильным северным государством.

Что же касается того, что письмо грузинского царя к правителю Литвы по сей день не обнаружено, то, по мнению грузинского историка Ясе Цинцадзе, вполне возможно, что послу поручалось самому огласить решение царя. [13]

Подтверждением же того, что посланники ознакомили великому князю Литвы с планом создания антиосманской коалиции, в связи с чем при дворе было созвано чрезвычайное совещание, является тот факт, что перевод письма грузинского царя к королеве Изабелле I был внесен в «Литовскую метрику». [14] Полный текст этого важного документа прилагается к статье (см.: приложение № 1).

Известно, что в «Литовской метрике» хранились тексты документов, содержащих значительные вопросы текущей внутренней и внешней политики Литвы. В эту книгу вносились лишь тексты деловой переписки, которые рассматривались на Государственном совете. Как выясняется, с текстом письма грузинского царя Константина II к королеве Изабелле I,

[12] Э. Гудавичюс. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005, с. 35-48; 393 (на русском языке).
[13] Я. Цинцадзе. Материалы к истории польско-грузинских взаимоотношений (XV-XVII вв.). Тбилиси, 1966, с. 34 (на грузинском языке).
[14] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427-1506). Užrašymų knyga 5. Parengė ir pratarmę bei komentarus paraše Egidijus Banionis. Lietuvos istorijos institutas. Mokslo ir enciklopedijų leidykla. Vilnius, 1993, pp. 293-295 (на литовском языке).

отражающим общие для христианских стран интересы, грузинские и испанские посланники словесно ознакомили великому князю, по инициативе которой внесли текст письма в «Литовскую метрику». [15]

Текст этого письма, который перевел на грузинский и издал профессор Ясе Цинцадзе, [16] внесён в хрестоматию «История грузинской дипломатии». [17]

В «Литовской метрике» указанный документ датирован 1465 годом, [18] что вызывает сомнение. Дело в том, что в то время Грузинское царство существовало как единое государство и оно распалось только в следующем – 1466 году. Кроме того, Константин II царствовал в 1478-1505 годах, а Изабелла I царствовала в 1474-1504 годах.

По поводу этого письма в свое время высказался выдающийся грузинский историк академик Иванэ Джавахишвили (1876-1940). Он доказал, что реально оно написано и послано значительно позже, в середине 90-ых годов. [19]

Здесь же надо отметить, что в рамках своей дипломатической миссии в странах Европы, в начале июня 1496 года посол грузинского царя Константина II встретился и с папой римским Александром VI/Родриго де Борджа (1492-1503).

После того как грузинский посол иеромонах Кир-Нил ознакомил папу с упомянутым решением своего царя, Александр VI отправил письмо Константину II. В своем письме, датированном 8 июня 1496 года, папа римский благодарил грузинского царя за подарки и благословил его. [20]

Кроме того, прощаясь с послом, папа римский пожаловал ему специальную грамоту, датированную 8 июня 1496 года, [21] в которой высо-

---

[15] Я. Цинцадзе. Материалы к истории польско-грузинских взаимоотношений (XV-XVII вв.). Тбилиси, 1966, с. 34-35 (на грузинском языке).

[16] Я. Цинцадзе. Материалы к истории польско-грузинских взаимоотношений (XV-XVII вв.). Тбилиси, 1966, с. 71-73 (на грузинском языке).

[17] Грамота Константина II к королеве Испании Изабелле о создании антиосманской коалиции (1495 г.). В книге: «Грузинская дипломатия» (Хрестоматия), Тбилиси, 2004, с. 253-255 (на грузинском языке).

[18] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427-1506). Užrašymų knyga 5. Parengė ir pratarmę bei komentarus paraše Egidijus Banionis. Lietuvos istorijos institutas. Mokslo ir enciklopedijų leidykla. Vilnius, 1993, p. 295 (на литовском языке).

[19] И. Джавахишвили. История грузинской нации, книга III, часть II (XV в.). В книге: «Сочинения в двенадцати томах». Т. 3. Тбилиси, 1982, с. 452 (на грузинском языке).

[20] М. Тамарашвили. История католичества среди грузин (с XIII – до XX вв.). Тифлис, 1902, с. 64-66 (на грузинском языке); И. Табагуа. Грузия в архивах и книгохранилищах Европы (XIII – I четверть XX вв.). Т. I (XIII-XVI вв.). Тбилиси, 1984, с. 108-110; 219 (на грузинском языке).

[21] Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitemarum historiam illustrantia

ко оценивая цель его миссии, просил всех соответствующих должностных лиц максимально помогать Кир-Нилу, чтобы он, вместе со своими сопровождающими лицами, свободно передвигался по дороге и благополучно вернулся на родину. [22]

Полный текст этого интересного документа, написанного на латинском языке, прилагается к статье (см. приложение № 2).

Грузинский католический аббат-священник, видный общественный деятель и учёный, церковный историк, доктор богословия профессор Михаил Тамарашвили (1858-1911), который в Риме был известен как Микел Тамарати, в своей книге «История католичества среди грузин (с XIII – до XX вв.)» подчеркивал, что текст упомянутой выше грамоты свидетельствует о глубоко положительном расположении папы римского Александра VI к Грузии, её царю и послу. [23]

В рассматриваемый период королём Польши был один из представителей династии Ягеллонов, сын короля Казимира IV Ягеллончика – Ян I Олбрахт/Иоанн-Альберт (1459-1501), который царствовал в 1492-1501 годах, а великим князем Литвы являлся его младший брат Александр (1461-1506). В 1492 году Великий князь Александр начал править Литвой как первый «согласованный» наследник династии Ягеллонов. [24]

В 1501 году, после смерти Яна I Олбрахта, королём Польши стал его младший брат – Александр, который параллельно остался и великим князем Литвы. Заметим здесь же, что с этого года Польшей и Литвой правили одни и те же правители. [25]

Думаем, небезынтересно, как выглядела государственная символика Грузии и Литвы в конце XV века.

Известно, что бургомистр Констанцы рыцарь Конрад фон Грюненберг (упоминается с 1442 года, умер в 1494 году) занимался геральдикой и составил гербовник. Этот гербовник содержит иллюстрации разных гербов, среди коих есть гербы Грузии и Литвы.

maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis, deprompta collecta ac serie chronologica disposita Ab Augustino Theiner. Tomus secundus Ab Ioanne pp. XXIII. Usque Ad Pium pp. v. 1410-1572. Romae. Typis Vaticanis, 1861, s. 261 (на латинском языке).

[22] И. Табагуа. Грузия в архивах и книгохранилищах Европы (XIII – I четверть XX вв.). Т. I (XIII-XVI вв.). Тбилиси, 1984, с. 110 (на грузинском языке).

[23] М. Тамарашвили. История католичества среди грузин (с XIII – до XX вв.). Тифлис, 1902, с. 67 (на грузинском языке).

[24] Э. Гудавичюс. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005, с. 419 (на русском языке).

[25] Н. Сычев. Книга династий. Москва, 2006, с. 160 (на русском языке).

Следует отметить, что упомянутая иллюстрация грузинского герба в гербовнике Грюненберга представлена вместе с другими гербами грузинских земель. Эти гербы являются самыми древними иностранными геральдическими памятниками Грузии, которые дошли до нас. [26]

Здесь же отметим, что на карте мира, составленной немецким картографом Мартином Вальдземюллером (ок. 1470-1520) в 1516 году, правее от восточного Причерноморья есть надпись «Georgia Regnu», т. е. «Грузинское царство». В центральном месте этого царства, около столицы, изображена церковь с большим крестом на куполе, а рядом стоит монарх Грузии, одетый в царские одежды, с короной и жезлом. [27]

В момент создания этой карты царём Карталинии был сын Константина II – Давид X (царствовал в 1505-1525 годах). Но у него не было амбиций и масштабов своего венценосного отца. Вспомним, что Константин II был единственным из карталинских царей, который не только на словах именовался «царём Грузии», но и некоторое время реально владел Имеретией. Кроме этого, он имел дипломатическую связь с папой римским и монархами европейских государств, в том числе с великим князем Литвы и т. д. Исходя из всего этого можно предположить, что изображая царя Грузии на упомянутой карте, немецкий картограф имел в виду именно Константина II, который умер всего лишь на 11 лет раньше создания карты.

Таким образом, в 1494 году дипломатические посланники грузинского царя Константина II Багратиони посетили Великое Литовское княжество и передали великому князю Александру I Ягеллону послание своего монарха, о чём свидетельствует «Литовская метрика». Опираясь на сохранённый в этом сборнике текст письма вышеупомянутого грузинского царя, можно доказать, что основа грузино-литовских межгосударствнных взаимоотношений была заложена в конце XV века, а в частности – 530 лет тому назад.

[26] З. Кикнадзе. Древнейший грузинский герб. Журнал Государственного геральдического совета при Парламенте Грузии «Герольд». Тбилиси, 2014, № 3, с. 3-7 (на грузинском языке).

[27] А. Тварадзе. Грузия и Кавказ в европейских источниках (на основе историографического и картографического материала XII-XVI веков). Тбилиси, 2004, с. 330 (на грузинском языке).

Приложение № 1

ПОСЕЛСТВО ОТ ЦАРА КОСТЕНТИНА ДО КОРОЛЕВОЕ ГИШПАНСКОЕ ГЕЛЖБЕТЫ

Верныи у Христа Б(о)га нашого цар самодержец Констянтин Панкратион / всее Иверское земли и кхи менкгрелский, апхазскии, имиреискии, си/хонскии, кафетскии и турбанскии / к славнои и вышнеи, и светлеишеи, и тихои, самодержавнои г(о)с(по)жи и царицы Ели/савети Богом утвержаемого града испанеискаго и всимъ хрести/яномъ. Он же, м(и)л(о)с(е)рдныи и многом(и)л(о)ст(и)выи Бог, да сохранит и соблюдеть / державу царствия с(вя)т(о)го твоего без печали и без болезни, здраво д(у)шею / и теломъ, и многолетну на утверженье и подобность всимъ / хрыстоименитым людем, яко слышах, по твоеи м(и)л(о)сти Божею силою / здравъе царствия твоего, и где коли еси ходила на бран, там везде / враги своя победила. Велми того радуемся и слову возсылаем всесил/ниму Богу нашому, его же бл(а)годать да тя утвердить на самодер/жавство по всему миру, и Покров, и иных державствующих неверныхъ / Божъею силою попленила еси, и того самого нечестивого сараци/на и з его советники посрамила еси, и его великии грады к собе по/брала еси , и ни от кого же тую победу имаешы, токмо звышше Б(о)гъ / даровал ти ест и воздал ти ес Бог венецъ и победы на безбожныя а/гараны, яко мудрои и достоино царствующои, и всею мудростию / и светлостию украшеннои, и могущои держати царствие. И слы/шали есмо, што ж и иншие многии цари еднались с царствием твоим, / и велми тому радовалися есмо и благодарили есмо Бога, што дал / любов и едность всим хрестияном и бл(а)говерным г(о)с(по)дарем. Тепер разумеем / и видим иного на земли сияюща с(о)лнца от Востока по свему миру и вто/рого ап(о)с(то)ла и Б(о)га венчаннаго, и великого ц(а)ря Костянтина. Он еллинское / безбожство и прелесть идолскую разорилъ и твое ж Б(о)гочтенное ц(а)рство, / безбожныи род агарянскии победи а плени, а иже первоплененый от них род нашъ, / хр(е)стьянскии, свободила еси, где тая слава, честь, что имеяша / хр(е)стине, // где хвала и надежа, где с(вя)тыи и славныи, велики Костянтинград, где / суть, иже в нем, бл(а)говерные кн(я)ж(а)та, где радость и веселие его, где / с(вя)тая с(вя)тых мудрость Божья, яко рече Соломон: м(у)др(о)сть Божья и си/ла – тогда беяше радость, нине же плачъ, тогда веселие и радова/ние, нне горесть и безместие, тогда слава, нине же безчестие, то/гда светлость имехом, нине же тъму, тогда беседи и слава царская, / нне же плач и рыдание, и стонание межы насъ. О коликии бл(а)г(о)д(а)ти / род

нашъ лишенъ и где Трапезонское ц(а)рство, и Аморейское, Якиское, и Егрипоское, и где Сербская земля, и где сут иншие земли. И нине же / слышахом и надежу твердую имеемъ, яко Г(о)с(по)дь нашъ Ис(ус) Х(рис-то)съ, и/стинныи Бог нашъ, дал нам победу на безбожных агарян, и для кото/рого дела послали есмо с(вя)щ(е)нно(го)инока и духовника нашего Корнила / ко салтану египетскому, до Кария, а он принялъ его с радостию ве/ликою. Ино мы з нечестивыми не имаем никоторое едности. А как / возратился он от Египета къ Ер(у)с(о)л(и)му, и нашол въ Ерусолиме и послов царствия твоего, и с тыми послы царствия твоего до нас приидеть, и от / послов тых слышали есмо победы царствия твоего и велми радо/-вались есмо. Ино тогда ж скоро послали есмо духовника своего / и табиника, того ж св(я)щ(е)нноинока Кирнила з листми запечатаными / до царствия твоего. А опрочъ листовъ и иншыи речы духовныи / услышите и от него того ради, што сут на пути враги многие. Как зве/домо ц(а)рствию твоему что всегда мучими есмо от безбожных персъ, / и многа зла сотвориша нам. Три прошения просят в нас: любо к на/шои вере приступите, бо сут они многие, мы же едини остали/ся от Ц(а)риграда и от Трапизонское земли, и от всих хрестиян велми есмо / умалени; н(и)не же все множество безбожного роду агарянского проси туркове, и уравляне, слышавше имя твое, смятошася. Нине же время есть намъ от Б(о)га, просим тебе: поиди на Цар/град, а не взленися, возми крестъ честныи нашего Исус(а) Христа, яко щит, / на себе, Г(о)с(под)ь Б(о)гъ да исполнить желание твое, и я з сыном своим и с вои/ском своим//ском своим колко могу, какъ пришлеть твое царство посла своего до нас, / ино мы готови не лениви есмо на то ехати за твоею м(и)л(о)стью. Ино / любви ради твоее м(и)л(о)сти послали есмо тобе невеликии поминки [...] / надцать девятеи камокъ яздинских а полчетвертадцат золотников / жемчугу великого а две девяти рысеи. Мы же, яко братья во Хры/сте ровностию и любовию / славности, твоея великою надежею / надеючыся царствию твоему, писах и молим Бога, да збудутся / сия волею Божъею, да царствуешы во всех язы-цех на обновление / миру. Даи Боже тобе и нам не разлучится во веки веком. Аминь.

См.: **Lietuvos Metrika**. Knyga Nr. 5 (1427-1506). Užrašymų knyga 5. Parengė ir pratarmę bei komentarus paraše *Egidijus Banionis*. Lietuvos istorijos institutas, Mokslo ir enciklopedijų leidykla. Vilnius, 1993, pp. 293-295.

Приложение № 2

SALVUS CONDUCTUS PRO NILO MONACHO PRINCIPIS GEORGIANORUM ORATORE

ALEXANDER EPISCOPUS etc. Universis et singulis presentes litteras inspecturis, salutem etc. Cum Carissimus in Christo filius noster Constantinus Georgianorum Rex Illustris, tamquam catholicus ac devotissimus christianus ad exhibendam nobis huicque sancte apostolice sedi suam reverenciam devocionemque dilectum filium Nilum, monachum ordinis sancti Basilii, oratorem suum destinaverit, ipseque orator discedit hinc a nobis impresenciarum ad eundem Regem redditurus: Nos cupientes liberum iter ubique ei facere, devocionem vestram hortamur in domino, subditis vero nostris et gentium nostrarum armigerarum Capitaneis et ductoribus, nec non Episcopis, Capitulis ecclesiarum Cathedralium ac fratribus et monachis cuiuscunque ordinis harum serie mandamus, quatenus eundem fratrem Nilum cum sua comitiva tam equestri quam pedestri, ac cum salmis, valisiis, buliis aliisque rebus et sarcinolis suis per omnes passus, portus, pontes et loca tam nostra quam non nostra ire, redire, stare, transire et pernoctare absque alicuius gabelle, passagii, fundinavis, theolonei seu cuiusvis alterius indicti vel indicendi oneris solucione tute, libere et secure permittatis, sincereque tractetis, in domini caritate providendo ei de scorta et libero salvoconductu, si necessarium fuerit et duxerit requirendum, fratres vero et monachi in eorum monasteria et conventus admittant, et sibi de necessariis provideant, ita ut de promptitudine vestra possitis apud nos non immerito commendari, mandates vobis omnibus et singulis nostris et sancte Romane ecclesie subditis ac fratribus et monachis quibuscunque, quatenus, non obstantibus ordinacionibus et prohibicionibus nostris, prefatum monachum Nilum cum eius comitiva intra civitates, terras et loca nostra et dicte ecclesie, nec non vestra monasteria et domos recipiatis et benigne pertractetis. Et ut ad hec libentius omnes inducantur, quo exinde lucra et salutem se speraverint adepturos, de omipotentis dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli Apostolorum eius auctoritate confisi, recipientes eum caritative et eis subsidia itineris porrigentibus triginta annos de iniunctis eis penitenciis misericorditer in domino relaxamus, presentibus post annum minime valituris. Datum Rome apud Sanctum Petrum Anno Incarnacionis dominice Millesimo quadringentesimo nonagesimo sexto, tercio Nonas Iunii. Pontificatus nostri Anno quarto.

(Hic orator in reditu suo de Urbe fuerat in Nowogrudek Lithuanie apud Alexandrum Regem Polonie).

Ex Reg. orig. An. IV. Secret. Tom. VII. fol. 367.

См.: **Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis,** deprompta collecta ac serie chronologica disposita Ab *Augustino Theiner,* Tomus secundus Ab Ioanne pp. XXIII. Usque Ad Pium pp. v. 1410-1572, Romae, Typis Vaticanis, 1861, p. 261.

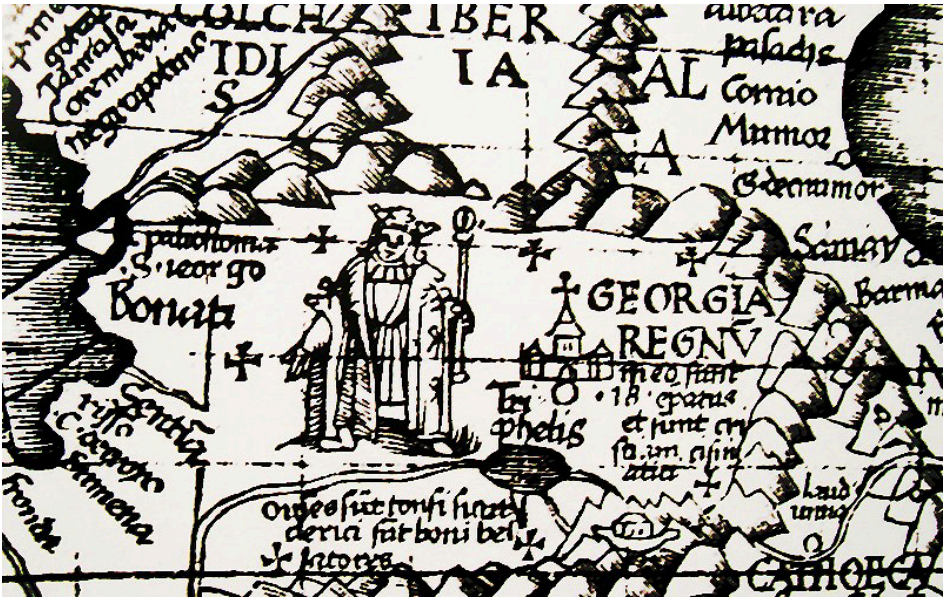

ИЛЛЮСТРАЦИЯ:

Карта Грузии начала XVI века. Фрагмент карты мира, составленной немецким картографом Мартином Вальдземюллером в 1516 году. В центре есть надпись «Georgia Regnu», т. е. «Грузинское царство». В центральном месте этого царства, около столицы, изображена церковь, а рядом стоит монарх Грузии, предположительно – Константин II, который царствовал в 1478-1505 годах. Он был единственным из Карталинских царей, который не только на словах именовался «царём Грузии», но и некоторое время реально владел Имеретией. Кроме этого, он имел дипломатическую связь с папой римским и монархами европейских государств, в том числе с великим князем Литвы и т. д.

Sergei Tambi
Master,
University of Tartu (Estonia)

"Blue-eyed Estonia Welcomes Black-eyed Georgia" (on the Days of Culture of Estonian SSR in Georgian SSR in 1971)[1]

Summary. *The author of the article talks about the Days of Culture of the Estonian SSR in the Georgian SSR in 1971, which became a bright and memorable event in a number of cultural exchanges between the two then-Soviet republics. Estonian guests held concerts, movie viewings and exhibitions throughout Georgia. Georgians have learned a lot about Estonian culture, customs and traditions. This cultural event has made it possible to significantly enrich the relationships between the two ethnic groups. The author used materials from periodicals, namely articles from Georgian newspapers ("Dawn of the East" and "Evening Tbilisi") in Russian language.*

Keywords*: Estonian SSR, Georgian SSR, Tbilisi, Tallinn, days of culture, cultural exchanges.*

Before telling about the Days of Estonian SSR in Georgian SSR that took place in the autumn of 1971, I will mention one "mirror" event that preceded it. In June of the same year, the Days of Georgian SSR were held in Tallinn with great success.[2] During ten days, the Georgians showed the Estonians a rich program.[3]Among the events of that time were the performance of the Georgian State Chamber Orchestra at Tallinn Machine-Building Plant, as well as the performance of the Georgian State Trio with the participation of Marina Mdivani.

[1] A scientific report on the topic of this article was given by the author at International Scientific Conference – "Mariam Lordkipanidze – 100" held on December 23, 2022 at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian History.
[2] Н. Юганссон. Вдохновенный труд. Вечерний Тбилиси. 1971. № 254. 26 окт., p. 1.
[3] В. Гросс. Праздник культуры. Заря Востока. 1971. № 248. 28 окт., p. 3.

Such a wonderful undertaking of cultural exchanges continued further, but now in Georgia: after four months, in October of the same year, the Days of Estonian SSR in Georgian SSR started in Tbilisi.[4] Various events took place over ten days, from October 26 to November 4. Back then the idea of holding the so-called *decades of national cultures* was very popular in the USSR. In advance, vans loaded with paintings by Estonian artists, works of applied art and books were sent from Tallinn to Tbilisi.

On October 25, 1971, an Estonian SSR Government delegation led by the Secretary of the Central Committee of the Estonian Communist Party Vaino Väljas flew from Tallinn to Tbilisi.[5] The next day, Vasily Mzhavanadze, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, received a delegation.[6] The Estonian SSR delegation included representatives of the Ministry of Culture of the Estonian SSR, the Estonian SSR Journalists' Union, editors of Estonian SSR newspapers, artists and employees of various ministries and departments.

The delegation from Tallinn visited different sights of Tbilisi.They enjoyed visiting Mtatsminda and admired the landscape of the city at night. In addition to this, Estonians travelled to different parts of the country– to Kakheti, Adjara, Abkhazia and South Ossetia.[7] They visited Rustavi Metallurgical Plant, as well as the ancient capital of Georgia – Mtskheta, Janashia State Museum of Georgia, the Georgian Agricultural Institute, Jvari and the Kovlatsminda Monasteries, Svetitskhoveli Church, also Gori, Nagomari, Terjola and Poti.[8] Estonians toured the Alazani Valley, visited Tsinandali Park and winery, Alexander Chavchavadze House-Museum, the House-Museum of well-known Georgian producer of theatre Kote Marjanishvili, Giorgi Tsereteli House-Museum in Chiatura, Kvareli Wine Factory, Batumi Botanical Garden and the village of Tsinsvla.[9] Estonians even took part in the harvesting of the first batch of tangerines from an experimental plantation in Anaseuli. In Abkhazia, the Estonian delegation visited the residents of the village of Estonka[10] in the

[4] Эстонская ССР – гость Грузии. Заря Востока. 1971. № 241. 20 окт., p. 4.
[5] Добро пожаловать, эстонские братья! Заря Востока. 1971. № 246. 26 окт., p. 1.
[6] Приём в ЦК КП Грузии. Вечерний Тбилиси. 1971. № 254. 26 окт., p. 1.
[7] Знакомство с Грузией продолжается. Заря Востока. 1971. № 252. 02 нояб., p. 3.
[8] М. Гогичаишвили. Праздник братства. Заря Востока. 1971. № 246. 26 окт., p. 2.
[9] До новых встреч, эстонские братья! Вечерний Тбилиси. 1971. № 263. 05 нояб., p. 1.
[10] Эстонка – лазурное село. Заря Востока. 1971. № 252. 02 нояб., p. 3.

Gulripsh district.[11]In South Ossetia, Estonians toured the sights of Tskhinvali, visited the Kvaisi Zinc Mine, as well as Java and the resort of Dzau.

On the occasion of the arrival of Estonian guests, on behalf of a large team of builders of the Tbilisi metro, Georgian newspapers published a greeting from the foreman of tunneling G. Oboladze and the foreman of fitters A. Datashvili.[12] Greetings were also sent by the first secretary of the Writers' Union of Georgian SSR Grigol Abashidze. He stressed that Georgians had the unique opportunity to get acquainted with the works of such Estonian authors as Juhan Smuul, Lall Kahas, Hans Leberecht and others (translated into Georgian language). He also mentioned poems dedicated to Georgia by such Estonian poets as Uno Laht, August Sangand Ellen Niit.

Sergi Durmishidze, Academician-Secretary of the Georgian Academy of Sciences, in his greeting drew special attention to the close contacts established between Georgian and Estonian scientists. The rector of Vano Sarajishvili Tbilisi State Conservatoire, Sulkhan Tsiltsadze in his greeting noted that the Days of Estonian Culture is a great holiday for Georgian people. Chairman of the Georgian Theater Society Dodo Antadze noted that Georgians and Estonians are very different nations – one is a southern, the other is a northern ethnic group, but they are united by a common worldview. Andrei Balanchivadze, the first secretary of the Union of Composers of Georgian SSR said that Georgians are well aware of the work of contemporary Estonian composers – Eugen Kapp, Boris Kõrver, Eino Tamberg and Arvo Pärt. He remembered the visit of Georgian composers Otar Taktakishvili, Sulkhan Tsintsadze and Vazha Azarashvili during to Tallinn a few months ago on the occasion of the Days of the Georgian SSR in the Estonian SSR with warmth. Andrey Balanchivadze remembered with nostalgia his trips to Estonia with the author's concerts, as well as how he happened to conduct Tallinn Symphony Orchestra, which performed his works. Georgian painter Elene Akhvlediani spoke pleasantly about the exhibition of her paintings in Estonian SSR, emphasizing that "*Tallinn conquered her and she is ready to paint Tallinn day and night*".

The grand opening of the Days of Estonian SSR in Georgian SSR took place in the Grand Concert Hall of the Georgian Philharmonic.[13] Welcoming

[11] Д. Шелия. Вторая Родина. Заря Востока. 1982. № 284. 11 дек., p. 3.
[12] Мы рады гостям. Вечерний Тбилиси. 1971. № 255. 27 окт., p. 1.
[13] Радостная встреча народов-братьев // Заря Востока. 1971. № 248. 28 окт. p. 1-2.

remarks were made by Grigol Abashidze, weaver E. Solomoniya of the Tbilisi Silk Production Association, G. Tsitlidze, chairman of the collective farm in the village of Natanebi, and Lia Kvavilashvili, a student of the Tbilisi Choreographic School. VainoVäljas responded by donating the wall carpet named "Leelo" to the city of Tbilisi. The carpet made according to the sketch of the Estonian artist Hilja Kulles. Then a big concert took place, which was opened with a performance of the Georgian SSR State Philharmonic Symphony Orchestra conducted by the famous Estonian conductor Eri Klass (the second conductor was Olev Oja). The academic men's choir performed an Estonian folk song and O. Taktakishvili's *Road Song*. The audience was delighted with the Mingrelian song "Sisatura" arranged by Grigory Kokeladze, as well as with the performances of the Estonian singer Tiit Kuusik and artists Hendrik Krumm, Teo Maiste, Mati Palm and Margarita Voites.[14]

In the Small Concert Hall, the Georgian audience was delighted with the piano duet of Estonian artists Anna Klas and Bruno Lukk (created in 1942).[15] The masterpieces of the following Estonian composers were performed: Mart Saar, Veljo Tormis, Tuudur Vettik, Eduard Tubin, Alexander Läte, Konstantin Türnpuu and others. The guests enjoyed *Ballad of Marjamaa* of Veljo Tormisand, *North Coast* of Willem Kapp, as well as Eduard Tubin's wonderful arrangements of two Estonian folk songs –*Shepherd's Sunday* and *From Sõmer to Sõrmeku*. Estonian artists also performed the play of "Rigoletto".

A meeting of Estonian and Georgian writers took place in the building of the Georgian SSR Writers' Union. Grigol Abashidze warmly welcomed the Secretary of the Writers' Union of Estonian SSR Willem Gross, the prose writer Lennart Meri (he was the future President of the Republic of Estonia) and the poetess Deborah Vaarandi.The meeting was also attended by the secretaries of the Writers' Union of Georgian SSR Beso Zhgenti and Nodar Gureshidze, as well as the editor of the journal "Literary Georgia" Georgi Tsitsishvili. And in the building of the Georgian SSR State Committee for Cinematography, a delegation of Estonian SSR cinematographers headed by the Chairman of the Estonian SSR State Committee for Cinematography Feliks Liivik was received.

On October 29, in the Small Concert Hall, the wind quintet of the Estonian SSR State Philharmonic consisting of S. Saulus (flute), H. Värva

[14] Гогличидзе Л. Высокое мастерство эстонских певцов // Вечерний Тбилиси. 1971. № 259. 01 нояб., p. 4.
[15] Габичвадзе И. Поэтичность, артистизм // Вечерний Тбилиси. 1971. № 260. 02 нояб., p. 4.

(oboe), R. Kriit (clarinet), U. Uustalu (horn) and E. Saanpere (bassoon) performed.[16] The pieces of the music of L. Vesjo, P. Hindemith, Debussy's play "Syrinx", F. Poulenc's sextet were performed.[17] On October 30, Estonians delighted the audience with a performance of the symphonic poem "Dawn" by Heino Eller, which was written in 1918. The guests have heard Artur Kapp's "On the Forest Path", Petrov's aria from Gustav Ernesaks's opera "Storm Coast", "Overture No. 2" by Vello Tormis, "Concerto Grosso" by Eino Tamberg and E. Räets' Third Symphony. The conductor of that concert was Eri Klas.[18]

On November 1, professor of the Tallinn Conservatory Hugo Lepnurm performed in the Great Hall of the Tbilisi Conservatory, delighting Tbilisians with organ music.[19] The program included compositions by Peeter Süda (prelude and fugue in G minor), Rudolf Tobias (two preludes), Sieber (variations) and Edgar Arro (7 Estonian folk melodies). Bach's toccata and fugue in F major, four pieces by Couperin from an organ mass and Chaconne Bustehud were also performed.[20] Singer Urve Tauts-Raudmäe (mezzo-soprano) performed compositions by Gustav Ernesaks, Vivaldi, Scarlatti and Bach accompanied by organ music.

On November 2, Mati Palm performed the opera role of Sparafucele in front of Tbilisi residents. It was his first opera tour! On the same day a concert was held at the Grand Concert Hall of the Georgian Philharmonic by the "Viru" pop group led by Nils Peterson (the group consists of Helly Liets, Heidi Tamme, Kalmar Tennosaar, Uno Loop, Abi Zeider, Jaan Kreek and Georg Frank).[21] There were songs about Tallinn, as well as musical compositions from the Estonian film "The Last Relic".

On November 3, a concert of the "Laine" variety ensemble took place at the Grand Concert Hall of the Georgian Philharmonic.[22] The event was opened with the words spoken in Georgian language: "*Blue-eyed Estonia welcomes black-eyed Georgia*". Estonian folk songs in modern processing were

[16] Свежо, талантливо. Заря Востока. 1971. № 251. 31 окт., p. 4.
[17] Димитриади Н. Высокий профессионализм, тонкая музыкальность. Вечерний Тбилиси. 1971. № 258. 30 окт. С. 4.
[18] Киладзе Л. Сложная, интересная программа. Вечерний Тбилиси. 1971. №260. 02 нояб., p. 4.
[19] Давлианидзе Э. Неизгладимое впечатление. Вечерний Тбилиси. 1971. №261. 03 нояб., p. 4.
[20] Мгалоблишвили Э. Богатство музыкальной палитры. Заря Востока. 1971. № 253. 03 нояб., p. 3.
[21] Крепнут узы братства, Заря Востока. 1971. № 243. 22 окт., p. 4.
[22]Толия Р. Песни с голубыми глазами. Вечерний Тбилиси. 1971. № 262. 04 нояб., p. 4.

performed, as well as the song of the Estonian author Aarne Oit named "Tallinn – Tbilisi".

Incendiary Estonian dances were presented to the Georgian public by the Estonian dance ensemble "Kullaketrajad" ("Golden Spinners"; choreographer –HeinoAassalu). His repertoire included the solemn dance "Ingliska", the ancient dance "Targa rehealune", as well as the "LabajalaValss".

Various concerts were held by Estonians not only in Tbilisi, but also in Rustavi, Kutaisi, Kobuleti, Zestaponi, Gurjaani, Sukhumi, Natanebi, Tskhaltubo, Telavi, Akhalsheni, Samtredia, Gudauta, Lagodekhi, Batumi[23], Gagra, Tskhinvali and Bolnisi.[24] In total, more than 50 concerts took place! Some of the concerts were broadcast by television of the Georgian SSR.

The Estonian SSR Film Festival opened on October 26, at the "Amirani" cinema in Tbilisi.[25] After the performance of Shalva Salaridze, as well as Estonian cinematographers Felix Liivik, Ada Lundver, Kaljo Kiiska and Semjon Shkolnikov, the Estonian feature films "Seven Days of Tuizu Taavi" ("Tuulevaikus"), "They Stole Old Toomas" ("Varastati Vana Toomas"), "Gladiator" ("Gladiaator") and "Spring" ("Kevade") were shown.[26] Estonian documentaries and popular science films were shown at the "Khronika" cinema (for example, the film *Watching the Wind*, which tells about the weathercocks of Tallinn).

The State Museum of Georgian SSR hosted an exhibition of Estonian books, book graphics and bookplates. The information stands told the visitors about the works of ten Estonian ex-librists, who were the masters of this miniature engraving.[27] In total, more than 300 books and 50 bookplates were presented at the exhibition. Large Estonian publishing houses – "Eesti Raamat", "Valgus" and "Kunst" demonstrated their products.

An exhibition of Estonian paintings and applied arts was organized at State Picture Gallery of Georgian SSR. Tbilisi residents got acquainted with the work of such artists as Adamson-Erik, Elmar Kits, Evald Okas, Nikolai Kormashov, Malle Leis, Nikolai Guli and Jüri Arrak. Estonian masters of

[23] Радушные встречи на земле Грузинской. Заря Востока. 1971. № 254. 04 нояб., p. 1.
[24] Переплетая струны наших лир. Крепкие объятия друзей. Заря Востока. 1971. № 250. 30 окт., p. 3.
[25] Фестиваль эстонских фильмов. Заря Востока. 1971. № 246. 26 окт., p. 4.
[26] Стратьева А. Мозаика эстонского кино. Вечерний Тбилиси. 1971. № 263. 05 нояб., p. 4.
[27] С любовью к книге. Вечерний Тбилиси. 1971. № 257. 29 окт., p. 1.

applied art presented glass and leather products, carpets and ceramics. In total, the works of 43 authors were presented.

An Estonian exhibition of children's art was held at the State Museum of Georgia, with bright embroideries, the famous openwork knitted scarves from the Estonian city of Haapsalu, ceramic grandparents from an Estonian fairy tale, dolls, caskets, drawings, leather, metal, clay, wood and wool products. A total of 286 children's works were presented.[28] An exhibition of Estonian graphic artists took place in the exhibition hall of the Georgian publishing house "Merani". The guests saw more than 40 works. The exhibition was opened by the director of the publishing house, Georgian poet Karlo Kaladze. Since October 27, the special sale of Estonian literature has been organized in the "Saundzhe store" in Tbilisi (Rustaveli Street, 28). Musical recordings of Estonian composers were also sold there.[29]

A few weeks before the start of the cultural exchange, Georgian newspapers started to provide information about life in Tallinn and other Estonian cities and towns, and about historical contacts[30] between Estonians and Georgians.[31] Readers learned about the traditions, art and culture of Estonia.[32] Photos of beautiful views of the Estonian capital were published.[33] On the pages of newspapers, Georgians also learned about the history of the First All-Estonian Song Festival held in 1869 in the city of Tartu.[34] Themedia reported about well-known Estonian films created on the basis of "Tallinn film", such as "Life in the Citadel", "Light in Koordi", "Ice Drift" and "Midday Ferry". Readers could also read about the latest releases in Estonian literature – Aadu Hint's *The Shore of the Winds*, Paul Kuusberg's *Midsummer*, Jaan Kross' *The Three Plagues*, and Mats Traat's *Dance Around the Boiler*. The life of Estonian athletes did not remain without attention either. For example, Georgians read with interest about Jaan Talts, the country's best athlete in 1967, as well as about Georg Lurich, Jaan Jaago, Kristjan Palusalu and Alfred Neuland.[35] Finally, poems by Estonian poets Ralph Parve, Deborah Vaarandi, Mart Raud,

[28] Бахтадзе А. Авторы – дети. Вечерний Тбилиси. 1971. № 258. 30 окт., p. 1.
[29] Грузия встречает эстонских братьев. Вечерний Тбилиси. 1971. № 256. 28 окт., p. 1.
[30] Гвелесиани С. Таллинские зарисовки. Вечерний Тбилиси. 1971. № 263. 05 нояб., p. 3.
[31] Эстонская лира звучит по-грузински. Вечерний Тбилиси. 1971. № 261. 03 нояб., p. 3.
[32] В песне, опере, балете. Вечерний Тбилиси. 1971. № 254. 26 окт., p. 3.
[33] Сегодня в братской Эстонии. Заря Востока. 1971. № 253. 03 нояб., p. 4.
[34] Праздник хоровой музыки. Вечерний Тбилиси. 1971. № 257. 29 окт., p. 4.
[35] Сильнейшие в спорте. Вечерний Тбилиси. 1971. № 254. 26 окт., p. 3.

Vladimir Beekman, Paul Rummo and others, as well as humorous essays by Voldemar Panso, were published on the pages of Georgian newspapers.

After their return from Georgia to the Estonian SSR, members of the Estonian SSR delegation and creative teams recalled their stay in Sakartvelo with warmth. The secretary of the Estonian SSR Writers' Union Villem Gross told how he became friends with Nodar Gureshidze and Edisher Kipiani, with whom he planned to continue his correspondence. The Estonian SSR Days in Georgian SSR helped Estonian composer Lidia Auster to become more familiar with Georgian music. The artist Eric Arne Uustalu was greatly impressed by his trip to the place of the construction of the hydroelectric power station in Inguri. Singer Margarita Voites rejoiced at her friendship with Georgian singers Revaz Kakabadze and NatelaTugushi.[36]

Arne Uustalu, a metalworking specialist and a chairman of the Applied Arts Section of the Estonian SSR Artists Union, who was well acquainted with the works of Georgian coinage masters, had said that "*Estonians do not have such long-standing traditions of artistic metalworking as Georgians. <…>Estonians still have a lot to do learn from Georgian colleagues*". Gustav Ernesaks, head of the Estonian State Academic Male Choir, noted that despite the fact that "*a gloomy autumn sky hung over the Estonians in Tbilisi, Georgia was bathed in the bright sun of hot meetings and friendly handshakes*". Estonians feel themselves at home in Georgian SSR. Eri Klaseven said that "*leaving Tbilisi, I will leave a piece of my heart here*".

Georgian painter Lado Gudiashvili said that while viewing the Estonian expositions, "*as if I was transported to inner Estonia, met courageous fishermen and hardworking peasants, admired the harsh northern landscape and danced with Estonian beauties*". Academician of the Academy of Sciences of Georgian SSR Konstantin Eristavi noted that he welcomed the Estonians not only as guests, but also as fellow countrymen (as people, who are very close to him), since he studied for five years at the University of Tartu, graduating in 1914. He said that he listened to Estonian tunes, dear to his heart, and again felt like a young and bright-eyed Tartu student.

The most valuable, according to all the guests from Estonia, were new acquaintances with the inhabitants of Georgia, the establishment of new contacts, as well as the delight from the warm welcome of the Georgian

[36] Дружба не знает расстояний. Вечерний Тбилиси. 1971. № 263. 05 нояб., p. 1.

public.[37]Georgian hospitality and generosity received praise from Estonians.[38] Estonians were greeted everywhere in Georgian SSRwith flowers, kind smiles, hugs and friendly handshakes. On November 5, representatives of the leadership of the Georgian SSR came to see off the Estonian SSR's Government delegation at the Tbilisi airport.[39]

Thus, despite the fact that there is a rather large distance between the shores of the Baltic Sea and the Caucasus Range, on which Georgia is spread, nevertheless this did not prevent the strengthening of friendship between the Estonian and the Georgian ethnic groups. The Days of Estonian SSR in Georgian SSR in 1971 were held at a high and worthy level. Georgians has become closer to Estonians, and Estonians has become closer to Georgians. Friendship between the Georgian and Estonian peoples strengthened further.[40] In this process, which only intensified later, the rich program[41] of the above-described Days of the Estonian SSR in the Georgian SSR undoubtedly played a very important role.

[37] «Мы рады свиданию с Грузией», – говорят эстонские друзья. Заря Востока. 1971. № 249. 29 окт., p. 3.
[38] Говорят гости. Заря Востока. 1971. № 250. 30 окт., p. 3.
[39] Отъезд участников Дней культуры Эстонии. Заря Востока. 1971. № 256. 06 нояб., p. 1-3.
[40] Вяляс В. Братство народов – братство культур. Заря Востока. 1971. № 247. 27 окт., p. 3.
[41] Дни культуры Эстонии в Грузинской ССР. Заря Востока. 1971. № 244. 23 окт., p. 4.

Leri Tavadze
Assistant Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Towards New National Identity of Georgia

The Georgian constitution defines three types of collective identities based on ethnicity, those are: national, ethnic and provincial – ეროვნული, ეთნიკური, კუთხური (*Constitution of Georgia*, 23, 3). But, what is the difference among those identities is not defined. The Georgian Constitution was approved by the Parliament of Georgia on August 24, 1995. Before and even after the approval of the Georgian Constitution, identity cards included the special field – "Nationality" – where the nationality of the citizens of Georgia was indicated.[1]

On June 27, 1996 the new law – "on the Procedure for Registering Citizens of Georgia and Aliens Residing in Georgia, for Issuing an Identity (Residence) Card and a Passport of a Citizen of Georgia" („საქართველოს მოქალაქეთა და საქართველოში მცხოვრებ უცხოელთა რეგისტრაციის, პირადობის (ბინადრობის) მოწმობისა და საქართველოს მოქალაქის პასპორტის გაცემის წესის შესახებ") was approved by the Georgian Parliament (*Parliamentary Gazette*, 19-20, 30/07/1996; see matsne.gov.ge for consolidated version). According to this law, the special field "Nationality" was removed from Identity (Residence) Cards, at least such a field was not mentioned in it. Some amendments were made later in this law. Despite some attempts to recover the above-mentioned field by a few members of Parliament, all these efforts proved to be in vain.

[1] The paper was presented at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Faculty of Humanities Institute of Georgian History International Scientific Conference "Thirty Years in the United Nations", May 21, 2022. See the program of this conference.

The Field of Nationality was completely omitted from the Identity (Residence) Cards and the Passports. This very moment was the starting point for the changes in the Georgian National Idea. Since that moment, citizenship has been closely linked with nationality. The very idea of the Georgian nation is linked with Georgian citizenship, hence those who bear citizenship are, in many cases, reckoned as Georgian by nationality, while the term "ethnicity" is preserved for those who live in Georgia with a different cultural background.

Hence, we have numerous ethnicities among the citizens of Georgia, but one nation. The term "Georgian" has a double meaning, one implies a nation that unites every citizen of Georgia and another denotes a cultural group known as the Georgian ethnicity. One more collective identity mentioned in the Georgian Constitution, "Provincial" (კუთხური) identity, denotes different groups within the Georgian ethnicity who live in different Georgian provinces or in historical regions. These groups could be rendered as subethnic groups of the Georgians.

Despite this clear notion of these new collective identities, most people in Georgia and even many Georgian state officials never had a clear understanding of the difference between "nation" and "ethnicity". Thus, the clear essence of these terms – "Georgian Nation", "Georgian Ethnicity" –in many cases are confused, mixed and misunderstood.

The main reason for this confusion and misunderstanding is the relatively new concept of the Georgian Nation, which builds a national identity based on citizenship and civil rights. This new concept is "new" just as it defers from the previous model used during the Soviet times. Friendship among nations was one of the key elements of the Soviet idea in nation-building and the Georgian Soviet Socialist Republic was seen as multinational entity of the USSR. The nations that lived in Soviet Georgia were seen as friendly nations. Hence, several nations were building one multinational state of the USSR. The times have changed. The modern reality requires engagement of all groups of people in the nation-building of Georgia.

The large group of people called "ethnic minorities" (sometimes wrongly referred as "national minorities") are citizens of Georgia and part of the Georgian state. Hence, their national identity and nationality is Georgian even though they have preserved their unique ethnic identity. This process of reshaping the Georgian national identity is still underway. The process definitely includes many factors, but, I think, there is no need to speak about all

these issues in detail just as it presents the ongoing process of nation-building. Nation-building is common for every stage of Georgia's development. The Georgian nation persists, but some of its core elements that serve as a pillar for this construction vary. Citizenship is definitely an important pillar for the construction of this new national identity. The latter could be seen as a new innovation in the nation-building process of Georgia. The proper understanding of the concepts of "Georgian nation" and "Georgian ethnicity" is vital. Such a concept is not new in Georgian reality.

The Medieval Georgian reality knows a similar concept, wherein "nation" existed separately from "ethnicity". I will discuss only one example from the history of the 14th century Georgia, which, I think, clearly illustrates that Georgian/Kartvelian identity was separate on the one hand, but, on the other hand, it comprised other ethnic groups, including Georgian/Kartvelian in a more narrow ethnic sense. Armenian historian Thomas of Metsoph (the 15th c.) when writing on the events of 1386, mentions the land of Georgia that was inhabited by people who spoke in eight languages. Those were: Dvals (Dral), Ossetians (Osed), Imeretians (Imerel), Mengrelians (Mekrel), Abkhazians (Ap'xaz), Svanians (Sonk'), Kartvelians (Vrats'i, i.e. Georgians) and Meskhetians (Mesx) (*The History of Tamerlane and His Successors by Vardapet T'ovma Metsobets'i*, trans. by R. Bedrosian, New York, 1987, 11-12). All these people are part of Georgia and the Georgian nation. Nevertheless, they are presented as separate people with distinct languages, including "Vrats'i" i.e. Kartvelians, commonly translated as "Georgians" in English. It is clear that "Vrats'i" refers to Eastern Georgians, the rest were people that inhabited different areas of Georgia. Of course, Thomas of Metsoph does not mention all the people that lived in the 14th century Georgia (including Armenians, who lived there and some of them were included in the Georgian nation. Thomas is against Georgianization of Armenians. However, he was forced to admit that many Armenians were integrated into Georgian society. ibid, 98-99. Regardless of this, he tries not to associate Armenians with Georgia), they were more than the above-mentioned eight "languages", but they all shared common culture, religion, and political affiliation. Moreover, they all wrote in Georgian, were integrated in the Georgian social system, attended the Georgian Church and were under the suzerainty of the Georgian rulers.

The Georgian World was always multiethnic, however, in many circumstances, it was also mononational, which somehow resembles the political system of the Eastern Roman Empire. The Byzantines called their state

the Roman Empire and their nation was called – the Roman Nation. But this "Romans" were multiethnic as there were dozens of people who lived in one state under one "Roman" superethnic identity and single Emperor. Their Roman identity was not based on ethnicity, rather it was based on political, cultural and religious features. In contrast, the Georgians had a strong ethnic Georgian presence within a Georgian World, which dominated through the ages. However, their national/superethnic identity was constructed on cultural, religious and political unity wherein different ethnicities had the common Georgian affiliation. This could be compared to the Roman i.e. Byzantine concept of nation.

This mononational and multiethnic medieval Georgia could be a role model for the nation-building of modern Georgia in the reshaping of national identity. Despite close similarities that could be observed, we have some differences between the nation-building of medieval Georgia and modern Georgia. The former was more religious driven while latter is more secular and tends to build its national identity based on civil values. But the process of absorbing different ethnicities into one nation is common in case of medieval Georgia and modern Georgia. The methods are different, but the goals and objectives are the same. We can observe more similarities in nation-building between medieval Georgia and modern Georgia. Another very common feature is the cosmopolitan character.

The cosmopolitan character of medieval Georgia was purely religious in its design. The country was seen as a part of the global Christian World. Through several centuries, this Christian World was dominated by the Byzantine Emperor who was seen as a protector of the Christians. The World of righteous adherence, otherwise known as the Orthodox World, was seen as political, cultural, religious entity where the Georgians had their unique place while some Georgian monarchs from the 12th century claimed the leadership in this World (L. Tavadze, *Byzantine Imperial Titulature in Georgia*, a dissertation, Tbilisi, 2012, 182-224. In Georgian). The modern Georgian nation tends to build its cosmopolitan identity through integration in European institutions.

Europe is seen as a place of economic prosperity, hence the aspiration towards integration in European institutions is stimulated by economic factors. The economy is the main motivator towards integration in this Paneuropean space, which is represented by the European Union (EU). Europe is also seen as

a place of special moral values, where democracy flourishes and human rights are protected. Some even point on the common cultural links between Georgia and Europe. There could be a long list of motives why the Georgians have the aspiration to be a part of the European family. Whether all these are true or not, the main motive for integration in Europe is economic. The aspiration towards the integration of Georgia into the Christian World where the Byzantine i.e. Roman Emperor was seen as the supreme leader was primarily religious, but the objective to be a part of the EU, which inspires the acceptance of European standards, is mainly economic.

Integration in cosmopolitan system, as we see from above-mentioned example, is not a modern phenomenon, but motives and circumstances differ. Due to the integration into the Christian Orthodox World, the medieval Georgians were seen as a Christian nation, while today, because of European aspirations, the Georgians are seen as European nation. The Georgian nation as European nation is a new phenomenon and originated in the 1990s. Everything that was before (relations with European monarchies, civil activities of Ilya Chavchavadze and his contemporaries, social-democratic movement, communism etc.) could be understood as a search for new identity or internationalism in case of social-democratic movement and communism, which originates in Europe, but are more global in scope rather than European.

The 1990s were essential. Aspiration towards the integration in common European institutions started from this decade. The most memorable speech of the Georgian Prime-Minister Zurab Zhvania (*"I am Georgian, and therefore I am European"*) and Georgia joining the Council of Europe took place in 1999. The official narrative that we hear from members of government and state officials, the Georgian nation is a part of the family of European nations. Zhvania's speech is probably the first vivid statement towards this aspiration. The 2017 constitutional amendment, which was formulated in Article 78, declares that *"The constitutional bodies (of Georgia) shall take all measures within the scope of their authority to ensure the full integration of Georgia in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization"* (*Constitution of Georgia*, 78). This presents an official stance of the nation towards Euro-Atlantic integration, which itself is a key aspect of the Paneuropean affiliation of the Georgian nation.

In conclusion, these fresh tendencies drive the Georgian nation to a new national identity, which unites the civil Georgian nation within the European institutions, thus paving the way in creation of a civil Georgian nation with

European identity. The Georgians are constantly told that this is a right pass and that they need to move in this direction towards European integration to satisfy their economic needs and democratic aspirations. But is it a sufficient ambition for the nation, who tended to lead the Christian World after the decline of Byzantium, who pretended the construction of the first social-democratic state in the World and begot a leader in charge of global communism for three decades, we do not know for sure.

International Scientific Conference "Georgia and European Integration: Past, Present, Future" December 22, 2023

Report by Leri Tavadze (TSU) and Tedo Dundua (TSU)

On December 22, 2023 Institute of Georgian History at the Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, organized an international scientific conference, "Georgia and European Integration: Past, Present, Future".

The important event towards Georgia's integration in the European Union was candidate status granted by the European Council on December 14, 2023. TSU Institute of Georgian History dedicated its annual conference to this significant event. The international scientific conference included guests from Spain, Poland, Russia and Romania. The most participants were from Tbilisi State University and one more guest from Telavi State University, Georgia

The conference had two sessions. The chair of the first session was Tedo Dundua, director of the Institute of Georgian History, TSU. His welcome address and introduction highlighted the importance of Georgia's integration in Europe. He has recently issued a book on this issue and he shared the most important moments from his book with the public. The rest of the papers were delivered in the chronological principle by international guests and representatives of TSU.

The papers were about Classical Antiquity (Natia Phiphia, Ekaterine Kobakhidze; Chiara Maria Mauro), Late Antiquity (Marcin Wieczorek), Medieval architecture (Nino Silagadze), relations between Georgians and the Nomads (Nino Kakalashvili), Russo-Georgian relationship (Zinaida Oborneva), life and activities of Georgian diplomat Besarion (Besiki) Gabashvili in Romania (Mircea-Cristian Ghenghea, Ludmila Bejenaru, Iulian Moga). There was a discussion at the end of the session.

The chair of the second session was Leri Tavadze from the Institute of Georgian History, TSU. Eight presentations were held in the second session, mostly by the members of TSU, Faculty of Humanities. The papers were about Late Medieval Period (Nikolai Javakhishvili; Mamuka Tsurtsumia; Leri Tavadze; Apolon Tabuashvili), Modern and Contemporary History (Aleksandre Boshishvili; Dimitri Shvelidze; Tengiz Simashvili) and historiography (Akaki Chikobava). There was a discussion at the end of the session.

Presentation of the 19th volume of Proceedings, Institute of Georgian History, TSU was also held on the same day.

Congress of the Roman Frontier Studies/Limes Congress XXVI
September 8-14, 2024
Batumi, Georgia

Report by Natia Phiphia (TSU) and Tedo Dundua (TSU)

On September 8-14 Congress of the Roman Frontier Studies/Limes Congress XXVI was held in Batumi, the first time in Georgia. 350 scholars from 42 countries participated in it. Congress was organized by Cultural Heritage Protection Agency of Autonomous Republic of Adjara (Georgia), Education, Culture, and Sports Ministry of Adjara, Government of Autonomous Republic of Adjara, Batumi Shota Rustaveli State University, Ministry of Science and Higher Education of Poland, Polish Center of Mediterranean Archaeology at Warsaw University, Faculty of Archaeology at Warsaw University, etc.

The Congress of the Roman Frontier Studies is among the most important conferences in history and archaeology held in Europe once every three years. The first Congress was held in 1949 in Newcastle (UK), while the most recent one was in Nijmegen (Netherlands) in 2022. The committee of the Congress consists of leading scholars and scientists in the world.

In Classical Antiquity Roman limes (frontier) united Europe into one world. East coast of the Black Sea was also a part of the Roman limes. Thus, Georgia was seen as a part of unified Europe as usual. Therefore, study of the issue is very interesting also to understand the modern situation.

The Congress scientific committee selected five papers from Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Reports were given by Prof. Tedo Dundua (Coins on the Pontic Limes and Beyond: Patterns of Hoarding in Lazica/Western Georgia), Assoc. Prof. Ekaterine Kobakhidze and Assist. Prof. Natia Phiphia (Basilissa Ulpia – New Circumstances in Roman-Iberian

Diplomatic Relations), Assoc. Prof. Nino Silagadze (Mithras of Trapezus – Syncretic Images at Pontic Limes), PhD student Lana Chologauri (Roman and Sasanian Silverware from Colchis and Iberia: Evidence for Diplomatic Interaction with Rome and Persia), PhD student David Gagoshidze (The Palace of Dedoplis Gora: the Residence of an Iberian Nobleman of the 1st Century (New Discoveries). Reports were met with serious interest and were followed by a Q&A session and discussion.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

რეცენზია

მიხეილ ქართველიშვილი
ასისტენტ პროფესორი, თსუ

ქართული ისლამმცოდნეობის საინტერესო შენაძენი (ხათუნა ბაინდურაშვილი. ისლამი თბილისში (VIII-XVIII სს.). თბ. 2023)

2021 წელს ქართულ საისტორიო და საკითხით დაინტერესებულმა ფართო საზოგადოებამ შესანიშნავი საჩუქარი მიიღო. ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორ, პროფესორ ნანი გელოვანის ავტორობით გამოიცა ფუნამდენტური გამოკვლევა „თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917)“ წიგნმა მალევე მოიპოვა აღიარება როგორც დარგის სპეციალისტებში, ასევე მკითხველებში, რის დაგვირგვინებასაც წარმოადგენს მისი ირანის ისლამური რესპუბლიკის წლის წიგნის საერთაშორისო პრემიით დაჯილდოვება.

საქართველოს დედაქალაქ – თბილისში ისლამის გავრცელების ძირითადი ტენდენციების გაანალიზების ორიგინალურ და საინტერესო მცდელობს წარმოადგენს ისტორიის დოქტორ ხათუნა ბაინდურაშვილი მონოგრაფია „ისლამი თბილისში (VIII-XVIII სს.)“. წიგნი გამოიცა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (გრანტის ნომერი: SP-22-1050).

ნაშრომის შესავალში განხილულია წიგნის ძირითადი სტრუქტურა და შინაარსი, წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული განხილვა, რის ფონზეც საინტერესოდ არის ნაჩვენები ისტორიის დოქტორ ხათუნა ბაინდურაშვილის სამეცნიერო სიახლეები. აქ მნიშვნელოვანია ის გარემოება რომ ავტორს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოაქვს ერთის მხრივ ახალი წყაროები, მეორეს მხრივ კი იგი ახლებურად აანალიზებს ჩვენ სამეცნიერო სივრცეშეი უკვე ცნობილ საისტორიო მასალებს.

მონოგრაფია სამი თავის და შესაბამისი პარაგრაფებისგან შედგება, ნაშრომის სტრუქტურა მკაფიო, თანმიმდევრული და საინტერესოა.

ავტორს ჩატარებული აქვს საინტერესო და მნიშვნელოვანი დარგთაშორისი კვლევა, სადაც კარგად ჩანს მისი ცოდნა საკუთრივ ისტორიას, იდეოლოგიას, ისლამურ თეოლოგიას, სამართალს და სოციალურ-ეკონომიკურ საკითხებთან დაკავშირებით.

ნაშრომის პირველ თავში „სუნიტური ისლამი თბილისში (VIII-XVIII სს)“ განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ქართველებისა და არაბების ურთიერთობის საწყის პერიოდს, სუნიტურ მაზჰაბებს თბილისის საამიროში, დიდი ქართველი მეფის – დავით აღმაშენებლის ისლამურ პოლიტიკას, მის მიზეზებსა და შედეგებს, თბილისში სუფიზმი გავრცელების ძირითად მიმართულებებსა და ტენდენციებს, ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღება და სუნიზმის გავრცელება, ამავე თავში საუბარია საქართველოში თემურ ლენგის ლაშქრობებსა და მის რელიგიურ პოლიტიკაზე.

მეორე თავში – „შიიტური ისლამი თბილისში (VIII-XVIII სს)“ საუბარია შიიზმის თანადათობით გავრცელებაზე, მის მახასიათებლებზე და გამოვლინებებზე საუკენეების მანძილზე. მათ შორის ისმაილიტების სექტაზე, ქართულ-სპარსულ ისტორიული დოკუმენტების სარწმუნოებრივ, პოლიტიკურ და სოციალურ საკითხებზე.

ნაშრომის ბოლო, მესამე თავში საუბარია ქართველების იდეოლოგიურ დაპირისპირებასთან მუსლიმებთან. ისლამთან“, წარმოდგენილია შუა საუკუნეების საქართველოში ისლამთან იდეოლოგიური დაპირისპირების კომპლექსური კვლევა. საკითხის შესწავლისათვის გაანალიზებულია თვალსაზრისით შესწავლილია ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები („დავით და კონსტანტინეს წამება“, „არჩილის წამება“, „აბო ტფილელის წამება“, „კოსტანტი-კახაჲს წამება“, „გობრონის წამება“), ქართული სიტყვისგებების („ჴსენება სიტყჳსგებისაჲ“ და „ჰამბავი მაჰხმედისი თარგმანსა შინა ფსალმუნთასა მოყუანილი ...“) და ქართველი პოლემისტის, ბაგრატ მუხრანბატონის („მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა თათრისათა“) და ტიმოთე გაბაშვილის ანტიმუსლიმური („აგარიანთათვის“) ნაშრომები; მათი ურთიერმიმართება საინტერსო სურათს გვიხატავს საკითხის შესავლისის

გამოცემული მონოგრაფიის სერიოზულ დადებით მომენტად გვევლინება ის ფაქტიც, რომ იგი უხვად არის ილუსტრირებული, მათი უმრავლესობა კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრის საცავებშია დაცული და მკითთხველებს შესაძლებლობა მას წიგნის მეშვეობით გაეცნონ.

მონოგრაფიაში საინტერესოდ არის შესწავლილი თბილისში მუსლიმური თემის ისტორიის მრავალი მიმართულება. ნაშრომი ეყრდნობა საკითხის ირგვლივ არსებულ პირველწყაროებსა და სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურას. წიგნი განკუთვნილია აღმოსავლეთმცოდნე ისტორიკოსების, სტუდენტებისა და აღნიშნული საკითხით დაინტერესებული მკითხველისთვის, მკვლევარებისა და საზოგადოების ფართო წრისათვის

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XX
თბილისი. 2024

იუბილე

ნიკო ჯავახიშვილი
ასოცირებული პროფესორი, თსუ/
აკადემიკოსი, ლატვიის მეცნიერებათა აკადემიის უცხოელი წევრი

ნოდარ შოშიაშვილის გახსენება

2024 წლის 10 ივნისს შესრულდა 100 წელი დიდი ქართველი ისტორიკოსის და წყაროთმცოდნის, პროფესორ ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის (1924-1999) დაბადებიდან.

ჩემს საპატიო მოვალეობად მიმაჩნია, რომ როგორც მისმა ყოფილმა სტუდენტმა, საკადრისი პატივისცემით გავიხსენო ეს სამაგალითო მეცნიერი, პედაგოგი, პიროვნება და მოქალაქე, რომელმაც თაობები აღზარდა.

* * *

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში სტუდენტობამ ძირითადად იმ პერიოდში მომიწია, როდესაც საქართველოში ანარქია და ომი მძვინვარებდა... ავტომატის ტყვიები ავისმომასწავებლად ზუზუნებდნენ... არც ქუჩაში გასულმა ადამიანებმა და არც სახლში დარჩენილმა მათი ოჯახის წევრებმა არ იცოდნენ, დაბრუნდებოდნენ თუ არა უკან ცოცხალნი და უვნებელნი...

ამის მიუხედავად, ყოველდღე მოუთმენლად ველოდი გათენებას, რათა წავსულიყავი უნივერსიტეტში და დავსწრებოდი იმ ლექციებს, რომლებსაც გამოჩენილი ქართველი მეცნიერები და პედაგოგები მიკითხავდნენ. მათ შორის იყვნენ: გიორგი მელიქიშვილი, გივი ჟორდანია, ოთარ ჯაფარიძე, მარიამ ლორთქიფანიძე, ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილი, გივი ჯამბურია, უშანგი სიდამონიძე, ნოდარ ასათიანი, ვალერიან მაჭარაძე, შოთა ბადრიძე, გია ავალიშვილი, გურამ გრიგოლია, ვახტანგ ჯანჯღავა, გურამ კუტალია, კარლო შარია, რევაზ გრძელიძე, რევაზ ქებულაძე, გოგი დემეტრაძე, გულივერ იობაშვილი, გივი ბოლოთაშვილი, გიორგი ოთხმეზური და სხვები, რომლებიც, სამწუხაროდ, უკვე მარადისობაში გარდა-

სულან. უფალმა გაანათლოს მათი სულები... თითოეულ მათგანზე ხანგრძლივად და გულწრფელი პატივისცემით შემიძლია ვისაუბრო...

ამჯერად მსურს გამორჩეული მოკრძალებით გავიხსენო ჩემი ძვირფასი მასწავლებელი ნოდარ შოშიაშვილი, რომელსაც სიყვარულისა და პატივისცემის ნიშნად, ყველა „ნუკრის“ ეძახდა. ის გახლდათ ჭეშმარიტად დიდი ისტორიკოსი-წყაროთმცოდნე, არა მხოლოდ თავისი პროფესიით, არამედ სულიერი მოწოდებითაც. მახსოვს მისი სანიმუშო ლექციები, რომელთა დროს, იგი ღრმად გვახედებდა საქართველოს წარსულში და გვიზიარებდა თავის მიერ მიკვლეულ სიახლეებსაც, რომელიც ჯერაც არ ჰქონდა გამოქვეყნებული. მისი ავტორიტეტი იმდენად მაღალი და უდავო იყო, რომ როდესაც სამეცნიერო კონფერენციების დროს წამოიჭრებოდა დავა საქართველოს ისტორიის რომელიმე საკითხზე, ყოველთვის ის პოზიცია იმარჯვებდა, რომელსაც მხარს ბატონი ნუკრი დაუჭერდა. შემთხვევითი არც ის გახლდათ, რომ მას კოლეგები „ქართლის ცხოვრების მესაიდუმლეს“ ეძახდნენ. საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე, აკადემიკოსი მარიამ ლორთქიფანიძე, რომელიც ასევე სანიმუშო პედაგოგი იყო, ჩვენთან ლექციის კითხვისას, ხშირად იმოწმებდა ბატონი ნუკრის მაღალაკადემიურ სამეცნიერო გამოკვლევებს.

საყოველთაოდ იყო ცნობილი, რომ ბატონი ნუკრი უაღრესად ობიექტური გამომცდელი გახლდათ და მასთან ვერავინ ვერაფერს „ჩააწყობდა“. თუმცა, გამონაკლის შემთხვევაში, თვითონვე იჩენდა გულმოწყალებას. მახსენდება ერთი ასეთი ფაქტი: 1993 წლის დასაწყისი იყო. აფხაზეთში მიმდინარეობდა ბრძოლა საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის დაცვისათვის. ფრონტიდან დროებით ჩამოვიდა ფეხში მსუბუქად დაჭრილი ჩემი კურსელი ნუგზარ ჭუჭულაშვილი, რომელიც ავღანეთის ომის ვეტერანი იყო და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისთანავე, ქართული არმიის რიგებში ჩადგა. ნუგზარი სწორედ მაშინ შემოვიდა უნივერსიტეტში, როდესაც ბატონი ნუკრი გამოცდას გვიტარებდა. ნუგზარმა ღიმილით მითხრა: „მართალია, მოუმზადებელი ვარ, თუმცა, ბედს მაინც ვცდი. ბედი კი, როგორც შენც იცი, მწყალობს, თორემ ავღანეთის ომში ორწლიან ბრძოლას ხომ ცოცხალი ვერ გადავურჩებოდი“... ერთად შევედით.

ლექტორმა ნუგზარი გამოსცადა, თუმცა მისი პასუხი არ მოეწონა და არადამაკმაყოფილებელი დაუწერა. ნუგზარიც უხმოდ ადგა და დარცხვენილი, კოჭლობით გავიდა ოთახიდან. ბატონმა ნუკრიმ ფიქრიანი მზერა გააყოლა და შემეკითხა:

– „ეს რა დამართნია ამ ჭაბუკს?“

მეც ვუპასუხე:

– „აფხაზეთში ბრძოლისას დაიჭრა და ახლა სამკურნალოდ თბილისში იმყოფება“.

მაშინვე მთხოვა, რომ კურსელი შემომებრუნებინა. მეც შემოვიყვანე. ბატონმა ნუკრიმ ნუგზარი გვერდით მოისვა და ომთან დაკავშირებით რამდენიმე შეკითხვა დაუსვა. ბოლოს, თბილი ინტონაციით უთხრა:

– „შვილო, თქვენ ოღონდ დაიცავით სამშობლო და მე ნიშანს როგორ დაგამადლებ? რატომ თავიდანვე არ მითხარი, რომ იბრძოდი?“ ამ სიტყვებთან ერთად, მან თავისი კალმით ნუგზარის ჩათვლის წიგნაკში რაღაც მოხაზა.

ჩემი გამოკითხვის შემდეგ გარეთ გამოსული, მაშინვე მივედი კურსელებით გარშემორტყმულ, უზომოდ გახარებულ ნუგზართან და ვეკითხები:

– „ბოლოს რა დაგიწერა?“ ნუგზარმაც უხმოდ გამომიწოდა ჩათვლის წიგნაკი, სადაც ბატონ ნუკრის უზარმაზარი 5-იანი დაეწერა. ეს სამუდამოდ დაგვამახსოვრდა ნუგზარის მეგობრებს, როგორც კეთილშობილებისა და პატრიოტიზმის მორიგი, საოცარი გამოვლინება დიდი მეცნიერის მხრიდან... სამწუხაროდ, ნუგზარი ომიდან ცოცხალი არ დაბრუნებულა. ის გმირულად დაიღუპა 27 სექტემბერს, სოხუმში, აფხაზეთის მინისტრთა საბჭოს შენობის დაცვისას. უფალმა გაანათლოს მისი სული...

1995 წელს, ისტორიის ფაკულტეტის დამამთავრებელ, V კურსზე სწავლისას (მაშინ სწავლა ხუთწლიანი გახლდათ) ვმუშაობდი სადიპლომო ნაშრომზე სახელწოდებით: „ქართული ფალერისტიკა (ჯილდოთმცოდნეობა)“, რომელიც იმავე წლის ივნისში წარმატებით დავიცავი. საჯარო დაცვაზე ბატონმა ნუკრიმ მირჩია, რომ წიგნად დამესტამბა ეს ნაშრომი, რომელიც გამოსაცემად უკვე მომზადებული მქონდა. მე მას შევთავაზე, რომ ყოფილიყო ჩემი წიგნის რეცენზენტი, რაზედაც სიამოვნებით დამთანხმდა. 21 ივლისს სტამბიდან გამოვიტანე ჩემი წიგნის სასიგნალო ეგზემპლარები და მათგან უპირველესი ბატონ ნუკრის ვაჩუქე. გახარებული გადამეხვია და მითხრა:

– „ჩემო ნიკო, გულითადად გილოცავ პირველი წიგნის გამოცემას! ბედნიერებაა, რომ 22 წლის ასაკში უკვე ასეთი მნიშვნელოვანი მონოგრაფიის ავტორი ხარ. ასე განაგრძე მომავალშიც და გაგვახარე“...

ასეთი გულიანი შექება-დალოცვით ფრთაშესხმულმა, მეც გაათმაგებული ენერგიით განვაგრძე სამეცნიერო კვლევა-ძიება და უკვე მომ-

დევნო წლის გაზაფხულზე წიგნად გამოიცა ჩემი მეორე მონოგრაფია, სახელწოდებით: „ქართული ბონისტიკა (ქაღალდის საფასთმცოდნეობა)“. ამ ორივე მონოგრაფიის რეცენზენტი გახლდათ პროფესორი ნუკრი შოშიაშვილი, რომლის ფრიად საყურადღებო რჩევები მაქსიმალურად გავითვალისწინე.

1997 წლის 2 ივნისს, თბილისის უნივერსიტეტში დავიცავი საკანდიდატო დისერტაცია, რომლის დროსაც ბატონმა ნუკრიმ ჩემი მისამართით საქებარი სიტყვები არ დაიშურა. ახლაც ყურში ჩამესმის მისთვის დამახასიათებელი, მადლიანი ქართულით საჯაროდ წარმოთქმული, უაღრესად გულთბილი შეფასება: „მეცნიერთა შორის მხოლოდ რჩეულთა ხვედრია, რომ გახდეს ამა თუ იმ სამეცნიერო დარგის ფუძემდებელი. ასეთ რჩეულთა რიცხვს განეკუთვნება ნიკო ჯავახიშვილი, რომელმაც 24 წლის ასაკში წიგნად გამოსცა თავისი ორი ფუძემდებლური ნაშრომი და იმედია, რომ დღეს ღირსეულად მოიპოვებს ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხსაც. ვუსურვებ მას შემდგომ წარმატებებს!“...

მას შემდეგ, რაც უნივერსიტეტის თანამშრომელი გავხდი, ბატონ ნუკრის კიდევ უფრო დავუახლოვდი. არაერთხელ ვყოფილვარ მის ბინაში, რომელიც იპოდრომის მახლობლად, მიხეილ თამარაშვილის ქუჩის № 19-ში მდებარეობდა. როდესაც ვეწვეოდი, ბატონი ნუკრის მეუღლე, არაჩვეულებრივი ქალბატონი ლეილა ფარულავა მაშინვე სუფრას გაშლიდა და ჩვენს შეხვედრას საზეიმო ელფერს შესძენდა-ხოლმე. ამ სტუმართმოყვარე ოჯახში არაერთი ლამაზი საღამო გამიტარებია.

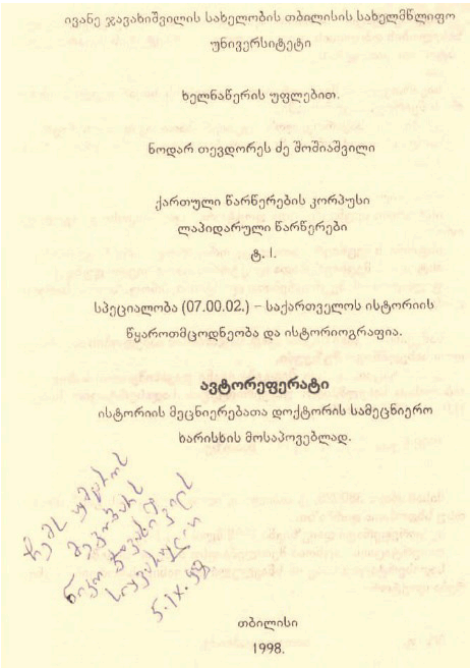
სამწუხაროდ, 1998 წლის მიწურულს, ბატონი ნუკრი შეუძლოდ გახდა. იმხანად მასთან ხშირად დადიოდა მისი ახალგაზრდობის-დროინდელი, ერთგული მეგობარი, პროფესორი გივი ჯამბურია (1924-2012), რომელიც ასევე ჩემი ძვირფასი მასწავლებელი გახლდათ. ერთხელაც, უნივერსიტეტში შეხვედრისას მან გადმომცა ბატონი ნუკრის თხოვნა, რომ მასთან მივსულიყავი.

7 დეკემბერს ვეწვიე ძვირფას მასწავლებელს, რომელიც უკვე მძიმედ დავადებული გახლდათ. ძალიან გამხდარიყო და ფერიც დაკარგვოდა. სცადა წამომდგარიყო, თუმცა უმორჩილესად ვთხოვე, რომ არ შეწუხებულიყო და საწოლზე წამოჯდომაში მივეხმარე. გული მეტკინა, რომ ასეთ ყოფაში ვხედავდი ჩემს საყვარელ მოძღვარს, რომელიც ყოველთვის მხიბლავდა თავისი უსაზღვრო შემოქმედებითი ენერგიითა და სიცოცხლისუნარიანობით. მცირეოდენ ხანს ვისაუბრეთ და მალევე გამოვემშვიდობე, რომ არ შემეწუხებინა. შეხვედრის დასასრულს მასპინძელმა გად-

მომცა „ქართლის ცხოვრება", წიგნი II (თბილისი, 1998), რომელსაც თავფურცელზე ეწერა: „ტექსტის ადაპტაცია, ბოლოთქმა და განმარტებები ეკუთვნით მანანა სანაძეს და ნოდარ შოშიაშვილს". ამ წიგნის ყდაზე მან თავისი მომხიბლავი კალიგრაფიით შემდეგი სამახსოვრო წარწერა გააკეთა: „ჩემს უმცროს, საყვარელ მეგობარს, საამაყო ყმაწვილს, ძვირფას ნიკო ჯავახიშვილს, მისი წარმატებებით მოხარული ნუკრი შოშიაშვილი. 7. XII. 98." წამოვედი გულდამძიმებული, თუმცა ამაყი მისი ასეთი შთამბეჭდავი ავტოგრაფით. ის ხომ ტყუილ-უბრალოდ არავის შეაქებდა. უძვირფასეს რელიქვიად ქცეული ეს წიგნი, მას შემდეგ, ჩემს პირად ბიბლიოთეკაში საგანგებოდ გამოყოფილ ავტოგრაფიანი წიგნების თაროს ამშვენებს...

სამწუხაროდ, ეს შეხვედრა ჩემს საამაყო მოძღვართან უკანასკნელი აღმოჩნდა. 1999 წლის 2 იანვარს იგი 74 წლის ასაკში გარდაიცვალა... საქართველომ და მისმა უპირველესმა უმაღლესმა სასწავლებელმა დაკარგეს დიდ ქართველ ისტორიკოსთა ბრწყინვალე პლეადის ერთ-ერთი საუკეთესო წარმომადგენელი, ხოლო მისმა აღზრდილებმა – მომავალ თაობებზე მზრუნველი პედაგოგი და კეთილმოსურნე, სამაგალითო უფროსი მეგობარი...

უფალმა ნათელში ამყოფოს შესანიშნავი მეცნიერისა და პიროვნების, ჩემი დაუვიწყარი მასწავლებლის, პროფესორ ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის სპეტაკი სული და უდღეგრძელოს შთამომავლობა...

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

ხელნაწერის უფლებით.

ნოდარ თევდორეს ძე შოშიაშვილი

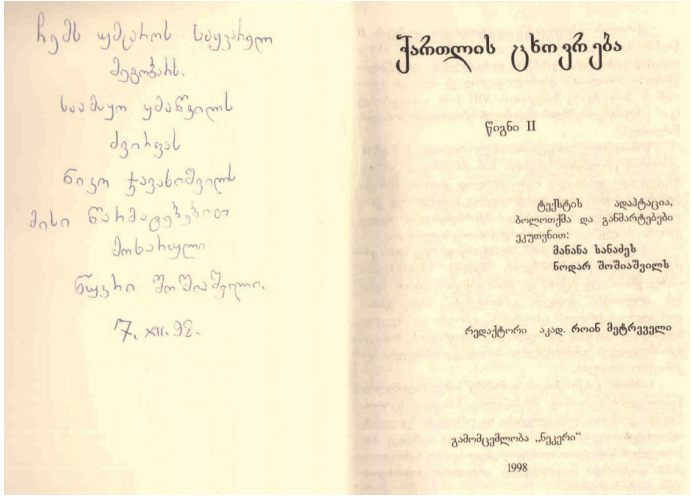
ქართული წარწერების კორპუსი
ლაპიდარული წარწერები
ტ. I.

სპეციალობა (07.00.02.) – საქართველოს ისტორიის
წყაროთმცოდნეობა და ისტორიოგრაფია.

ავტორეფერატი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო
ხარისხის მოსაპოვებლად.

ჩემს უფროს
მეგობარს
ნიკო ჯავახიშვილს
5.IX.98

თბილისი
1998.

ჩემს უფროს სეყვარელ
მეგობარს.
საამაყო უმაწვილის
ძვირფას
ნიკო ჯავახიშვილს
მისი წიგნაგებვით
პოხიერი
წყაჩი შოშიაშვილი.
17. XII. 98-

ქართლის ცხოვრება

წიგნი II

ტექსტის აღაპტაცია,
ბოლოთქმა და განმარტებები
ეკუთვნით:
მანანა სანაძეს
ნოდარ შოშიაშვილს

რედაქტორი აკად. როინ მეტრეველი

გამომცემლობა „ნეკერი"
1998

პროფესორ ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის ავტოგრაფები მის მიერ ნიკო ჯავახიშვილისათვის ნაჩუქარ სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატზე (1998 წლის 5 სექტემბერი) და მისი რედაქციით გამოცემულ წიგნზე „ქართლის ცხოვრება" (1998 წლის 7 დეკემბერი).

დაიბეჭდა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
გამომცემლობის სტამბაში

0179 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14
14 Ilia Tchavtchavadze Ave., Tbilisi 0179
Tel 995(32) 225 04 84, 6284/6279
www.press.tsu.edu.ge

